

ლერი თავაძე (23.01.1984) შალვას ძე, ისტორიის დოქტორი (თსუ, 2012), თსუ ასისტენტ პროფესორი (2012 წლიდან), სან დიეგოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი (კალიფორნია, აშშ) საქართველოს აკადემიური პროგრამების მონაწილე და ლექტორი (2015 წლიდან). 2012 წელს დაიცვა დისერტაცია „ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში“. 2016 წელს გამოსცა მონოგრაფია „მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში“, ხოლო 2020 წელს – „კვირიკე III დიდი“. არის 50-ზე მეტი წიგნის, სამეცნიერო სტატიისა და რეცენზიის ავტორი. მონაწილეობა მიღებული აქვს რამდენიმე სამეცნიერო პროექტში, მათ შორისაა: „საქართველო და გარე სამყარო“, „ქართული ნუმისმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ კატალოგი“ და „ტაო-კლარჯეთის ქართული ციხე-სიმაგრეები“. მისი სამეცნიერო ინტერესის სფეროა საქართველოს ანტიკური და შუა საუკუნეების ისტორია, საქართველო-ბიზანტიის პოლიტიკური და ინსტიტუციური ურთიერთობა, აღმოსავლეთ რომაული საინტეგრაციო ზონა, შუა საუკუნეების პოლიტიკური აზროვნება და სოციალური და პოლიტიკური ისტორიის სხვადასხვა საკითხი.

Leri Tavadze (b. 23.01.1984) holds PhD in History (TSU, 2012). He is Assistant Professor at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University (TSU) from 2012 to present. Dr. Tavadze is participant and lecturer at San Diego State University (California, US) Georgia faculty from 2015 to present. In 2012 He successfully defended his dissertation "Byzantine Imperial Titulature in Georgia". His book "Magistros in Georgia and the Georgian Magistroi in Byzantium" was published in 2016 and another book "Kvirike III the Great" was issued in 2020. Dr. Tavadze is an author of more than 50 books, articles and reviews. He has participated in several scientific research projects, some of those are: "Georgia and the Rest of World", "Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics", "The Georgian Fortresses of Tao-Klarjeti". His research interests are: Antique and Medieval history of Georgia, Georgian-Byzantine political and institutional relations, Eastern Roman zone of integration, medieval political thought and various issues of political and social history.

ლერი თავაძე • საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარული მეცნიერებათა ფაკულტეტი

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

ლერი თავაძე

საქართველო VIII საუკუნეში პოლიტიკური ისტორია

ექლგნებათ

შალვა თავაძეს და ნათელა სტურუას, ჩემს მშობლებს.

მათ გარეშე ეს წიგნი არ იქნებოდა

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities
Institute of Georgian History

LERI TAVADZE

GEORGIA IN THE EIGHTH CENTURY
A Political History

Publishing House **“UNIVERSAL”**
Tbilisi 2020

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

ლარი თაყაძე

საქართველო VIII საუკუნეში

პოლიტიკური ისტორია

გამომცემლობა „ანიპრესი“
თბილისი 2020

ნაშრომი ეხება საქართველოს პოლიტიკურ ვითარებას VIII საუკუნეში. წიგნში მიმოხილულია საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობა ამ პერიოდის მსოფლიოს ისეთ წამყვან სახელმწიფოებთან, როგორებიც იყვნენ ბიზანტიის იმპერია, ხალიფატი და ხაზართა ხაკანატი. ყურადღება გამახვილებულია საქართველოს მესვეურთა პოლიტიკურ კავშირებზე ალვანეთისა და სომხეთის მმართველ ელიტასთან. საგარეო-პოლიტიკური ურთიერთობების გარდა, შესწავლილია საქართველოში არსებული საშინაო ვითარება და ქართულ სამეფო-სამთავროთა ურთიერთკავშირი, ასევე, ახალი პოლიტიკური სუბიექტების ფორმირების საკითხი.

წიგნი განკუთვნილია საქართველოს ისტორიის საკითხებით დაინტერესებული მკითხველისთვის. ის საინტერესო იქნება კავკასიის, ბიზანტიის, ხალიფატისა და ხაზარეთის ისტორიით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო აუდიტორიისთვისაც.

პროექტის კოორდინატორი **ალექსანდრე ბოშიშვილი**

რეცენზენტები:

აპოლონ თაბუაშვილი

აკაკი ჩიქობავა

ნაშრომი გამოიცა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით. საგრანტო ხელშეკრულება № SP-19-394 – საქართველო VIII საუკუნეში (პოლიტიკური ისტორია).

This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG). Grant № SP-19-394 – Georgia in the 8th Century (Political History).

პროექტი განხორციელდა ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში. პროექტის ხელმძღვანელი – ლერი თავაძე

Project was implemented in Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Project manager Leri Tavadze

© ლერი თავაძე, 2020

საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია

გამომცემლობა „**უნივერსალი**“

თბილისი, 0186, ა. პოლიტაჰვასიას №4, ☎: 5(99) 33 52 02, 5(99) 17 22 30
E-mail: universal505@ymail.com; gamomcemlobauniversali@gmail.com

ISBN 978-9941-26-707-9

შინაარსი

წინასიტყვაობა.....	7
შესავალი	13
საქართველოს პოლიტიკური ვითარება VIII საუკუნეში.....	62
ეპილოგი: არაბობა საქართველოში – მითი თუ რეალობა?.....	179
ბიბლიოგრაფია	227
დამატება I.....	261
დამატება II.....	271
დამატება III.....	281
Georgia in the Eighth Century: A Political History (Summary)	287

CONTENTS

Preface	7
Introduction	13
Political Condition of Georgia in the Eighth Century.....	62
Epilogue: Arab Domination in Georgia – Myth or Reality?	179
Bibliography.....	227
Appendix I.....	261
Appendix II.....	271
Appendix III.....	281
Georgia in the Eighth Century: A Political History (Summary)	287

წინასიტყვაობა

წიგნის დაწერის იდეა კახეთის საქორეპისკოპოსოს ისტორიაზე მუშაობის დროს გაგვიჩნდა. თავდაპირველი სახით ის შესავალი უნდა ყოფილიყო, აღწერილობა იმისა, თუ რამ განაპირობა კახეთის საქორეპისკოპოსოს წარმოქმნა. თუმცა მოგვიანებით გეგმები შეგვეცვალა. VIII საუკუნის შესახებ არსებული მასალა იმდენად მდიდარი, მრავალფეროვანი და საინტერესო იყო, გადავწყვიტეთ, მასზე ცალკე მონოგრაფია დაგვეწერა. საბოლოოდ, შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის საგამომცემლო გრანტის წყალობით, რომელიც მხოლოდ წიგნის გამოცემის ხარჯების (დაკაბადონება, რედაქტირება, გამოცემა და სხვ.) ანაზღაურებას უზრუნველყოფს, მერვე საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის ამსახველი მონოგრაფია იმაზე ადრე გამოდის, ვიდრე თითქმის დასრულებული სახით არსებული სხვა წიგნი.

საქართველოს VIII საუკუნის ისტორიის შესწავლას როდესაც შევუდექით, ჩაფიქრებული გვქონდა, დაგვეწერა ამავე საუკუნის უფრო მრავალსიმომცველი ისტორია, რომელშიც ცალ-ცალკე იქნებოდა მიმოხილული პოლიტიკა, გეოგრაფიული გარემო, ეკონომიკა, კულტურა, საზოგადოება, ყოფა-ცხოვრება, ჯანდაცვა. ყველა ზემოთ ხსენებული თემატიკის კვლევა იმდენად საინტერესო აღმოჩნდა, რომ მათი ეტაპობრივი შესწავლა დავიწყეთ. მუშაობის სტილიდან გამომდინარე არ შეგვეძლო, კონცენტრაცია მოგვეხდინა მხოლოდ ერთ საკითხზე. ზემოთ დასახელებული შვიდი საკითხიდან თითოეული ცალკე კარი უნდა ყოფილიყო, ისინი დაიყოფოდნენ ცალკეულ თავებად, ხოლო თავები – პარაგრაფებად და ა.შ. ამ ნაშრომის წერის დროს ცალ-ცალკე ვამუშავებდით სხვადასხვა თავს, ვავსებდით ახალ-ახალი მასალებით, ვასწორებდით და ვხვეწდით ყოველ კარში გაერთიანებულ თავებსა თუ პარაგრაფებს, რითაც ვგებმავდით ყველაფრის ერთ წიგნად ქცევას და მხოლოდ ამის შემდეგ გამოქვეყნებას. როდესაც სამუშაო წელიწადზე ცოტა მეტი ხნის დაწყებული გვქონდა, შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ეგიდით, 2019 წლის ოქტომბერში საგამომცემლო სახელმწიფო სამეცნიერო გრანტების კონკურსი გამოცხადდა. ამ დროისთვის, ფაქტობრივად, დასრულებული იყო მხოლოდ VIII საუკუნის ამსახველი პოლიტიკური ისტორია, რომელიც თავისი მოცულობითა და სტილით განსხვავებული აღმოჩნდა. პოლიტიკური ისტორია აერთიანებს მოვლენების მთელ ჯაჭვს, რომელიც ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით არის დალა-

გებული ყველანაირი დაყოფის გარეშე. მასში ფაქტების ერთიანი ბმა იყო წარმოდგენილი და არა თემატური პრინციპით დალაგებული თავები და პარაგრაფები. VIII საუკუნის ამსახველ პოლიტიკურ ისტორიას უკვე მიღებული ჰქონდა ერთიანი დამოუკიდებელი წიგნის ანარეკლი, რომელსაც გარკვეული ტექნიკური და შინაარსობრივი სამუშაოს ჩატარება სჭირდებოდა სრულყოფილი სახის მიღების მიზნით. ამგვარად, გადავწყვიტე პოლიტიკური ისტორია გამომეცა.

საგრანტო კონკურსში განაცხადი შევიტანე და, როგორც აღმოჩნდა, გავიმარჯვე კიდევ. თემატური პრინციპით დალაგებული ისტორიის გამოცემა გადავდე. პოლიტიკურ ისტორიაზე მუშაობამ ნახევარი წლით მომწვევია სხვა ნაშრომზე მუშაობას, რომელიც უფრო მრავლისმომცველი უნდა ყოფილიყო. მიმდინარე მონოგრაფია კი მხოლოდ ერთი მიმართულებით გვანახვებს საქართველოს VIII საუკუნის წარსულს – პოლიტიკური კუთხით. პოლიტიკური ისტორია ხომ ყველაზე პოპულარული თემაა ქართველ ისტორიკოსთა შორის. ჩვენც არ აღმოვჩნდით გამონაკლისი, პირველი სწორედ ის დავამთავრეთ და ამჯერად მკითხველის სამსჯავროზე გამოგვაქვს. პოლიტიკურ ისტორიაზე არჩევანს კიდევ ისიც განაპირობებდა, რომ აღნიშნული საკითხი ყველაზე უფრო უხვია მასალის კუთხით. წერილობითი წყაროები, უმეტესწილად, პოლიტიკურ ამბებს გადმოგვცემენ. საქმეს აადვილებს ისიც, რომ ქართველ ან, თუნდაც, უცხოელ მკვლევრებს ძირითადად VIII საუკუნის საქართველოს მატერიალში უპირატესად პოლიტიკური ისტორიის საკითხები აქვთ შესწავლილი. იმისი მიუხედავად, რომ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის პოლიტიკური ისტორია ყველა სხვა თემატიკაზე უფრო მეტად არის შესწავლილი, ჩვენ მიერ მოძიებული მასალა დიდი და, ხშირ შემთხვევაში, ახლის მთქმელი აღმოჩნდა.

საქართველოს VIII საუკუნის ისტორიის შესწავლის მიზნით მოხმობილი ახალი მასალა, ძველ და უკვე ცნობილ წყაროებთან ერთად, ბევრი დამკვიდრებული მოსაზრების ახლიდან გააზრების, გადაფასებისა და განსხვავებული კუთხით დანახვის საშუალებას იძლევა. მთელი პოლიტიკური პროცესის საერთაშორისო ჭრილში განხილვა ჩვენი მონოგრაფიის ერთ-ერთი კვაკუთხედი აღმოჩნდა. ქართული პოლიტიკური ერთეულების ბიზანტიასთან, ხალიფატთან, ხაზარეთთან, სომხეთთან, ალვანეთთან, აღან-ოსეთთან თუ სხვა ქვეყნებთან ურთიერთობა, VIII საუკუნის პოლიტიკური ვითარების გაცნობის მიზნით, უმნიშვნელოვანესი აღმოჩნდა. ამავე დროს, მკითხველი, განსაკუთრებით ძირითად ტექსტში („საქართვე-

ლოს პოლიტიკური ვითარება VIII საუკუნეში“), მრავლად იხილავს იმ ამბების აღწერილობას, რომლებიც საქართველოს ირგვლივ ხდებოდა. მათი დიდი ნაწილი პირდაპირ გავლენას ახდენდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაზე. ამდენად, ამ მოვლენათა ჯეროვანი აღწერა აუცილებლად ჩავთვალეთ.

ნაშრომი უპირატესად სამ ნაწილად იყოფა, ესენია: შესავალი, ძირითადი ტექსტი და ეპილოგი. შესავალში პრობლემის აქტუალობის გარდა მოცემულია ვრცელი წყაროთმცოდნეობითი მიმოხილვა, ხოლო ამას მოსდევს საქართველოსა და მის ირგვლივ მყოფი ქვეყნების VIII საუკუნის პოლიტიკური ისტორიის ამსახველი სპეციალური ლიტერატურის განხილვა. ბიბლიოგრაფიის მოყვარულნი, რომელი ავტორის ნაშრომთა მიმოხილვასაც შესავალში ვერ იხილავენ, შეძლებენ დამატებითი ლიტერატურის შესახებ წარმოდგენის შექმნას წიგნის ბოლოს დართული ვრცელი ბიბლიოგრაფიის გაცნობით. ბიბლიოგრაფიაში შევიტანეთ როგორც შესავალსა და ძირითად ტექსტში მოცემული ლიტერატურა, ასევე ისინიც, რომელთაც, კონკრეტულ შემთხვევაში, სქოლიოში არ ვიმოწმებთ, მაგრამ საინტერესოა VIII საუკუნის პოლიტიკური ისტორიის კონკრეტული საკითხის კვლევის მიზნით.

მონოგრაფიის ძირითად ნაწილში ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით განვიხილავთ VIII საუკუნის საქართველოსა და მის სამეზობლოში მიმდინარე მნიშვნელოვან პოლიტიკურ პროცესებს. ვეცადეთ, ძირითადი ტექსტი არ გადაგვეტვირთა მსჯელობებით, რის გამოც, უპირატესად, სამეცნიერო კომენტარები სქოლიოში ჩავიტანეთ, თუმცა ყველგან ეს ვერ მოხერხდა: შესაბამისად, სამეცნიერო ანალიზი, რომელიც რიგითი მკითხველისთვის შეიძლება მოსაბეზრებელიც იყოს, ნაწილობრივ მაინც აისახა ძირითად ტექსტში. ჩვენ შევეცადეთ, ნაშრომის ამ მონაკვეთში ტექსტი რაც შეიძლება თანმიმდევრული ყოფილიყო, ხოლო ფაქტოლოგიური მასალა – მდიდარი. მკითხველი აქ იხილავს მხოლოდ პოლიტიკურ ფაქტებს, მოვლენათა ქრონოლოგიას და ამ მოვლენების გამორკვევის ჩვენეულ ხერხებს, რომელნიც უფრო სქოლიოში გვაქვს მოცემული. ამ ნაწილში, ფაქტობრივად, არ არის საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესების შეფასება. ანალიტიკური ნაწილი ჩვენ გავიტანეთ ეპილოგში.

ეპილოგი არის ნაშრომის ბოლო, დასკვნითი ნაწილი. მასში მკითხველი ნაკლებად იხილავს ფაქტოლოგიას, ის ეფუძნება ძირითადი ტექსტის ჩვენეულ ანალიზს, რის გამოც ტექსტის ამ ნაწილში დამოწმებები ძალიან ცოტაა. ეპილოგში ჩვენ დავსვით ერთი მთავარი კითხვა: იყო თუ

არა VIII საუკუნის საქართველოს ისტორია არაბობის ხანა? – ძირითადი ტექსტის გაცნობისას მკითხველი ადვილად მიხვდება, რომ ნაშრომი, უპირატესად, ქართულ-არაბული სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობის მიმოხილვაა, რაც, ერთი მხრივ, ამ პრობლემატიკის აქტუალური ბუნებით არის განპირობებული, ხოლო მეორე მხრივ, – ისტორიული წყაროების სიმრავლით. ამგვარად, ეპილოგში განხილული თემატიკა, მოვლენათა ანალიზი, შეფასება თუ არსებული თვალსაზრისის კრიტიკა ეფუძნება ნაშრომის წინა მონაკვეთებში წარმოდგენილ მასალას.

მონოგრაფიის ამგვარი, სამ მთავარ ნაწილად გაყოფით ჩვენ ვეცადეთ დაგვეკმაყოფილებინა მკითხველთა სამი კატეგორიის ინტერესი: 1) მათი, რომლებიც ძირითადად ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი მასალის გაცნობით არიან დაინტერესებულნი; 2) მკითხველთა იმ ჯგუფისა, რომელსაც ფაქტოლოგიის შესწავლა და ცოდნა აინტერესებს; 3) წიგნის მოყვარულთა იმ წრისა, რომელსაც ანალიტიკური ნაწილი იზიდავს. ბუნებრივია, იქნებიან და, სავარაუდოდ, ასეთი იქნება უმრავლესობა, რომელსაც ეს სამივე კომპონენტი აინტერესებს. ჩვენი წიგნი, ძირითადად, სწორედ მათთვის არის განკუთვნილი, მკითხველთა იმ ჯგუფისთვის, რომლისთვისაც ისტორიული წყაროები და სპეციალური ლიტერატურა, მოვლენები და ფაქტები და ყველაფერი ამის ანალიტიკა ერთობლიობაში არის საინტერესო. ჩვენს მკითხველს, ბუნებრივია, კარგად უნდა ესმოდეს, რომ აკადემიური ცოდნა საისტორიო წყაროებსა და ლიტერატურას ეფუძნება; მათი შემეცნებისა და კვლევის ნაყოფია ქრონოლოგიურად დალაგებული ფაქტოლოგია, ხოლო ყველაფერ ამას ემყარება ანალიზი და შეფასება. ისტორიკოსის მოვალეობა, ბუნებრივია, არ არის მხოლოდ საისტორიო წყაროებისა და ლიტერატურის ცოდნა და მასზე დაყრდნობით ფაქტოლოგიის გადმოცემა, არანაკლებ მნიშვნელოვანია ანალიზი და შეფასება მთელი იმ პროცესებისა, რომელთაც აკადემიურ ლიტერატურაზე დაყრდნობით ვეცნობით.

ისტორიული წყაროების, სამეცნიერო ლიტერატურისა და ფაქტოლოგიის დეტალურ ცოდნას სწორი დასკვნებისა და შეფასებების გაკეთებისკენ მიყვავართ. ჩვენ, ჩვენი მხრივ, შევეცადეთ მაქსიმალურად მეტი საისტორიო წყარო და სპეციალური ლიტერატურა მოგვეძიებინა; ისინი შეძლებისდაგვარად წაგვეკითხა, გაგვეაზრებინა და ორიგინალური დასკვნები გამოგვეტანა. სირთულე ამ გზაზე ბევრი იყო, მათ შორის დროის უკმარისობა (პროექტის მიხედვით, წიგნი აუცილებლად 2020 წლის ზაფხულში უნდა გამოგვეცა) და კორონავირუსის პანდემიით გამოწვეული

შეზღუდვები, რამაც დიდი ხნით დამატებითი მასალის გაცნობისა და არსებულის გადამოწმების საშუალება წაგვართვა. პრობლემაა გარკვეული აღმოსავლური საისტორიო წყაროების ევროპულ ენებზე არარსებობა ან კონკრეტულ სამეცნიერო ლიტერატურაზე წვდომა, რასაც ქართული აკადემიური სივრცე ხშირ შემთხვევაში მოკლებულია.

ყველა ამ და სხვა მიზეზთა გამო აღნიშნული მონოგრაფია ისეთი დახვეწილი არ გამოვიდა, როგორიც შეიძლებოდა გამოსულიყო. ამის მიუხედავად, დროის ფაქტორისა და ქვეყანაში არსებული ვითარების გათვალისწინებით, ჩვენ გარკვეული სამუშაოს ჩატარება მაინც შევძელით, თუმცა რამდენად მოვახერხეთ VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის თვალნათლივ გადმოცემა, რთული სათქმელია. ამ მონოგრაფიაში ძირითადი აქცენტი ქართლის საერისმთავროსა და მის სამართალმემკვიდრეზე, უფრო სწორი იქნება, თუ ვიტყვიტ გაგრძელებაზე – საქართველოს სამეფოზე გაკეთდა.

VIII საუკუნის საქართველოს სამეფო თავისი ბუნებით დეზინტეგრირებულ ქვეყანას წარმოადგენდა, მაგრამ, ამის მიუხედავად, გარკვეული დროის მანძილზე აერთიანებდა თითქმის მთელ საქართველოს. აფხაზეთი, ეგრისი და კახეთი, რომლებიც ამავე სივრცის პერიფერიულ ნაწილს წარმოადგენდა, ჩვენს მონოგრაფიაში ნაკლებადაა განხილული, თუმცა მათ შესახებ ცალკე წიგნებში გვექნება საუბარი. მათ შორის ერთი დასავლეთ საქართველოზე იქნება, ხოლო მეორე – კახეთის საქორეპისკოპოსოზე. სამწუხაროდ, ამ პერიფერიაზე არსებული ქვეყნების პოლიტიკური ისტორიის შესახებ მასალები ცოტაა, რის გამოც ისინი ჩვენს მონოგრაფიაში ქართლის საერისმთავრომ დაჩრდილა, რომელიც გახდა კიდეც საქართველოს ფუძემდებელი. სიტყვა „საქართველო“ პირველად, როგორც ქვეყნის სახელწოდება, სწორედ ამ დროს არსებულ ქვეყანაზე ფიქსირდება.

ამგვარად, ჩვენი მცდელობა, ძირითადად, ქართლის საერისმთავროს და მისი პოლიტიკური გაგრძელების ისტორიის გადმოცემაა გარკვეული აქცენტებით სხვა ქართულ პოლიტიკურ გაერთიანებებზე. ვცადეთ, ყველაფერი თუ არა, ძირითადი ნაწილი მაინც ახალი, განსხვავებული და ჩვენეული ყოფილიყო. ბუნებრივია, გვერდს ვერ ავუვლიდით წინამორბედთა შრომებს, შესაბამისად, მათი საგულისხმო ნაწილი მონოგრაფიის შესაბამის მონაკვეთში გვაქვს დაფიქსირებული. ბევრი ვეცადეთ, მათი ღვაწლი ჯეროვნად გადმოგვეცა, კრიტიკულად შეგვეფასებინა და თქვენთვის მოკლედ გაგვეცნო.

საერთო ჯამში, რამდენად ბევრი შევძელი, რთული საკითხია. იმედო მაქვს, ჩვენი მკითხველი კარგად გაეცნობა ამ მონოგრაფიას და შესაბამის შეფასებას გააკეთებს.

ამავე დროს მინდა ვისარგებლო შემთხვევით და მადლობა გადავუხადო ყველას, ვინც ამ პროექტის განხორციელებასა და მონოგრაფიის გამოცემაში გარკვეული წვლილი შეიტანა. მათ ჩამოთვლას არ დავიწყებ, თუნდაც იმიტომ, რომ რომელიმე მათგანი არ გამოძრჩეს. მადლობა მეგობრებსა და ოჯახის წევრებს თანადგომისთვის და ასევე ყველას, ვინც წიგნს გაეცნობა და დაინტერესდება.

ლერი თავაძე,

თსუ ასისტენტ პროფესორი
თბილისი, ივნისი, 2020 წ.

შესავალი

VIII საუკუნის საქართველოს ისტორია გამორჩეული ფურცელია ქართველი ერის ცხოვრებაში. აღნიშნული პერიოდი ინტენსიური საშინაო და საგარეო კონტაქტებით წარმოიჩინდა. თანამედროვე საქართველოს ტერიტორია მრავალი პოლიტიკური ძალის ურთიერთობის არენა გახდა. ამავე სივრცეში არსებული სამი პოლიტიკური გაერთიანება – ქართლი, ეგრისი, აფხაზეთი – ერთმანეთს უკავშირდება, ხოლო ერთ შემთხვევაში, მცირე ხნის განმავლობაში, ერთიანდება კიდევ. ქართულ წყაროებში დოკუმენტურად დადასტურებული აღნიშნული გაერთიანება თითქმის სამი საუკუნით წინ უსწრებდა XI საუკუნის დასაწყისში ბაგრატ III დიდის მიერ შექმნილ საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას.

არჩილ მეფის პერიოდში დაფიქსირებული საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, არჩილის მოღვაწეობის მრავალი დეტალი, რასაც ჯუანშერ ჯუანშერიანის მატიანეში ვხვდებით, არ განიხილებოდა ისტორიულ რეალობად, მას უფრო ისტორიული გადმოცემის კატეგორიაში ათავსებდნენ. ვფიქრობ, მსგავსი მიდგომა შესაცვლელია, რასაც ქვემოთ განხილული არაერთი თანადროული საისტორიო წყარო ადასტურებს. მეფე არჩილის მოღვაწეობა, ჯუანშერის მატიანის განსხვავებული კუთხით წარმოჩენა და პოლიტიკური პროცესების დეტალური ანალიზი ჩვენი ამჟამინდელი ნაშრომის ძირითადი მიზნებია. თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიის პოლიტიკური გაერთიანების თემა, რამაც დაბადა პოლიტიკური ორგანიზმი სახელწოდებით „საქართველო“, მერვე საუკუნის პირმშო უფროა, ვიდრე მეთერთმეტე საუკუნის დასაწყისისა, როდესაც ამ გაერთიანების პრეცედენტი უკვე არსებობდა.

VIII საუკუნის საქართველოს გაერთიანების თემატიკა, რაც ნათლადაა გამოკვეთილი „ქართლის ცხოვრებაში“, უმნიშვნელოვანესია იმ საკითხთა შორის, რომელთაც ამ მონოგრაფიაში განვიხილავთ. ბუნებრივია, საკითხი ისე არ დაგვიყენებია, თითქოს მერვე საუკუნეში საქართველო გაერთიანდა, ხოლო ამ გაერთიანებას დაეფუძნა ქვეყნის ერთობა მომდევნო ეპოქებშიც. საქართველოს გაერთიანების პროცესი ან, უფრო ზუსტი თუ ვიქნებით, ქართული საზოგადოებრივი ერთობის ჩამოყალიბება, რამაც შვა ტერმინი „საქართველო“, დროში გაწელილი პროცესი გახლდათ, ის არ დაწყებულა არც მერვე საუკუნეში და არც მეთერთმეტე ასწლეულში, ის გაცილებით უფრო ადრე დაიწყო და მას საკმაოდ ღრმა ფესვები გააჩნია. გაერთიანების პროცესის საფუძვლები საკმაოდ რთული და ჩახლართული თემაა, მისი განხილვა სცდება ჩვენი ნაშრო-

მის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს, შესაბამისად, მას აქ ვერ განვიხილავთ. მერვე საუკუნე გახლავთ ქართული სივრცის გაერთიანების მხოლოდ ერთი ეტაპი, რასაც, ბუნებრივია, სათანადო გააზრება, კვლევა და დასკვნების გამოტანა სჭირდება.

გაერთიანების თემა მხოლოდ ერთ-ერთი საკითხია. მერვე საუკუნე გამორჩეულია ინტენსიური კონტაქტებით, რაც ქართლის, ეგრისისა და აფხაზეთის მოსახლეობას მჭიდროდ აკავშირებდა გარე სამყაროსთან. ურთიერთობა აღვანთა, არაბთა, ბიზანტიელთა, სომეხთა და ხაზართა პოლიტიკურ გაერთიანებებთან ასევე საკმაოდ აქტუალური და საინტერესოა. ეროვნულ ისტორიოგრაფიაში მერვე საუკუნის თემატიკა მდიდარია არაბულ-ქართული კონტაქტების წარმოჩენით.

VIII საუკუნე „არაბობის“ ხანად განიხილება, რაც, ჩვენი აზრით, არ უნდა იყოს მართებული. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული საუკუნე არაბთა ექსპანსიის ზენიტი, საქართველოში არანაკლებია ბიზანტიის იმპერიის გავლენა. რიგ შემთხვევაში ბიზანტიის პოლიტიკური სიძლიერე კიდევ უფრო გამოკვეთილია, ვიდრე ხალიფატისა, ხოლო იდეოლოგიური, კულტურული და რელიგიური კუთხით ბიზანტიის გავლენის ხვედრითი წონა საქართველოში მნიშვნელოვნად აღემატებოდა ხალიფატისას. ამავე საუკუნეში განსაკუთრებით ძლიერდება ხაზართა ხაკანატი, რამაც, პოლიტიკური თვალსაზრისით, დიდი ზეგავლენა მოახდინა საქართველოში მიმდინარე პროცესებზე.

გარე სამყაროსთან არსებულ კონტაქტებზე საუბრისას გვერდს ვერ ავუქცევთ საქართველოს კავშირ-ურთიერთობას აღვანეთისა და სომხეთის პოლიტიკურ წრეებთან. კავკასიის ქვეყნების კავშირი განპირობებული იყო როგორც რეგიონული ინტეგრაციის მოთხოვნილებით, ასევე ქრისტიანული ქვეყნების შეკავშირებით მუსლიმთა და წარმართთა ექსპანსიის შეჩერების მიზნით. სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები ყველა ამ ქვეყნის ურთიერთკავშირის ერთ-ერთი მთავარი განმაპირობებელი ნიშანი გახლდათ. VIII საუკუნეში ხალიფატის საზღვრების მსოფლიო მასშტაბით განვრცობამ საქართველოში არსებული პოლიტიკური გაერთიანებები ინტენსიურ სავაჭრო ურთიერთობაში ჩაითრია, რამაც ქვეყანა შორეულ მხარეებსა და ქვეყნებს დაუკავშირა.

ზემოთ ხსენებული საკითხების გარდა დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოში და, ზოგადად, კავკასიის რეგიონში მიმდინარე პროცესების სათანადო განხილვას. მეზობელ აღვანეთსა და სომხეთში არსებული ვითარება, ხშირ შემთხვევაში, პირდაპირ გავლენას ახდენდა საქართველოზე. საისტორიო წყაროებში ხშირად მოიხსენიება „არმენია“ ანუ სომ-

ხეთი, რომელიც გულისხმობს არა მხოლოდ საკუთრივ სომხეთის ტერიტორიას, არამედ მასთან ერთად საქართველოსა და ალვანეთს. ხალიფატის მესვეურნი პროვინცია „არმენიის“ (არაბ. არმინია) შემადგენლობაში განიხილავდნენ მთელ კავკასიას, კერძოდ, იმ ნაწილს, რომელიც მათი დაქვემდებარების ქვეშ იყო. შესაბამისად, ხშირ შემთხვევაში, როდესაც საუბარია პროვინცია „არმენიაზე“, მასში პირდაპირ იგულისხმება საქართველოც. VIII საუკუნის პროვინცია „არმენია“ გახლდათ არაბული ადმინისტრაციული სისტემის პირმშო. მას ადგილობრივები ხშირად არც ცნობდნენ, შესაბამისად, როდესაც ვსაუბრობთ ამ პროვინციაზე, ვგულისხმობთ ხალიფატის მიერ დადგენილ პროვინცია „არმენიას“. ყველაფერი ეს უფრო გასაგები რომ იყოს, ტექნიკური სახით, ვიყენებთ ტერმინ „არაბულ არმენიას“, რაშიც მოიაზრება არაბთა მფლობელობის ქვეშ მყოფ არმენიაში შემავალი სივრცე. აღნიშნული სივრცე მნიშვნელოვნად სცდებოდა სომხეთის საზღვრებს, შესაბამისად, მასში სომხეთის გარდა სხვა ტერიტორიაც მოიაზრებოდა, მათ შორის ქართლი და ეგრისი. სხვა საქმეა, ხალიფატი რამდენად აკონტროლებდა ყველა იმ ტერიტორიას, რომელთაც ამ პროვინციაში მოიაზრებდა. უმეტეს შემთხვევაში, პრეტენზია და რეალობა ერთმანეთს არ ემთხვეოდა.

არაბული არმენიის მუსლიმი მოხელეები მნიშვნელოვნად განსაზღვრავდნენ ალვანეთის, საქართველოსა და სომხეთის მომავალს; შესაბამისად, მათი მოღვაწეობის, საქმიანობისა და წარმოებული სამხედრო კამპანიის შედეგები საინტერესო უნდა იყოს არა მხოლოდ სომხეთის ისტორიის შესწავლისთვის, არამედ საქართველოსა და ალვანეთის ისტორიული ვითარების ანალიზისთვისაც. მერვე საუკუნის საკითხების კვლევისას სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები დიდ ინტერესს იჩენდნენ ამ საკითხით, რასაც ვერ ვიტყვით ქართულ სამეცნიერო სივრცეზე. ეროვნულ ისტორიოგრაფიაში ძირითადი აქცენტი კეთდებოდა თბილისის საამიროს შექმნაზე ან საკუთრივ ამ საამიროს ისტორიის გარკვეულ დეტალებზე, მაგრამ აღნიშნული ადმინისტრაციული ერთეული სწორედ არაბული არმენიის პროვინციის პირმშოა და საქართველოს ტერიტორიაზე მის ერთგვარ გაგრძელებას წარმოადგენს. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მერვე საუკუნეში თბილისის საამირო, თუ ის საერთოდ არსებობდა, ექვემდებარებოდა არმენიის ამირას, შესაბამისად, საქართველოში არაბული ადმინისტრაციის ისტორია საერთო კავკასიურ კონტექსტშია შესასწავლი.

VIII საუკუნე მრავალ უცნობ დეტალს გვინახავს. მათი წარმოჩენა, ქრონოლოგიური სახით დალაგება, დეტალური ანალიზი და ყველაფერი ამის ერთიანი პროცესის სახით წარმოდგენა ჩვენი ნაშრომის ძირითადი

მიზანია. ბუნებრივია, ნაშრომში ვერ იქნება განხილული ამ საუკუნის ყველა საკვანძო მოვლენა, ვინაიდან მათი საგულისხმო ნაწილი ბურჟუაზია მოცული. ჩვენ შევეცადეთ, მოგვეძიებინა გარკვეული მასალები, რაც გაამდიდრებდა საერთო ცოდნას მერვე საუკუნის საქართველოს ისტორიაში, დააზუსტებდა მოვლენების თანმიმდევრობას, რაც დღემდე დაუზუსტებელი იყო ან შეცდომით იყო განსაზღვრული, გაამდიდრებდა ჩვენს წარმოდგენას მნიშვნელოვანი დეტალებით და შეგვიქმნიდა აღნიშნული საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის დღეისთვის არსებულ ყველაზე სრულ სურათს. ყველაფერი ეს, ბუნებრივია, შეუძლებელი იქნება საისტორიო წყაროების გარეშე, რაც ჩვენი კვლევის წყაროთმცოდნეობით ბაზას წარმოადგენს. ჩვენ მიერ მოძიებული ისტორიული წყაროები არ არის ამომწურავი, ბუნებრივია, ბევრი რამ გამოგვრჩებოდა, ხოლო კიდევ უფრო მეტი, სავარაუდოდ, მომავალში აღმოჩნდება, რაც გაამდიდრებს ცოდნას VIII საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესახებ. მაგრამ სანამ სხვა, დღეისთვის უცნობი საისტორიო ძეგლები გამოვლინდება, მე განვიხილავ იმ წყაროთმცოდნეობით ბაზას, რასაც, ძირითადად, ვეყრდნობი წიგნის სათაურში დასმული საკითხის კვლევისას.

ისტორიული წყაროები

VIII საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესახებ არსებულ ისტორიულ წყაროთა შორის გამორჩეულია ქართული, სომხური, ალვანური, ბიზანტიური, არაბული და სირიული თხრობითი წყაროები. ნარატიული ძეგლების გარდა ჩვენ გვაქვს ასევე ეპიგრაფიკული, ნუმიზმატიკური, სფრაგისტიკული მასალები. ისინი მნიშვნელოვან დახმარებას გვიწევენ ამ პერიოდის საქართველოს ისტორიის ცალკეული საკითხების შესწავლაში.

ქართულ წყაროთა შორის, პირველ რიგში, უნდა აღინიშნოს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტები. „ქართლის ცხოვრებაში“ რამდენიმე ნაწარმოებია გაერთიანებული, რომელთა შორის ოთხი მერვე საუკუნის მოვლენებსაც გადმოგვცემს. „ქართლის ცხოვრება“ წლების მანძილზე საქართველოს მმართველთა ოფიციალური მატიაწე გახლდათ, რომელშიც თავს იყრიდა ის დოკუმენტური მასალა, რისი მოპოვებაც ქართველმა ისტორიკოსებმა წლების მანძილზე მოახერხეს.

„ქართლის ცხოვრების“ დოკუმენტურად დადასტურებული პირველი მემატიაწე ჯუანშერ ჯუანშერიანი (VIII ს.) გახლავთ. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ჯუანშერი ყოფილა ის ისტორიკოსი, რომელმაც სხვადასხვა მასალაზე დაყრდნობით დაწერა საქართველოს ისტორია უძველესი

დროიდან არჩილ მეფის წამების ჩათვლით.¹ ჯუანშერის კალამს უნდა ეკუთვნოდეს „ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასლისა“, ასევე მისი გაგრძელება, ვიდრე არჩილ მეფის წამებამდე, ხოლო არჩილ მეფის წამება, რომელიც მას „*სულმცირედ აღწერილი*“ დაუტოვებია, განუვრცია ლეონტი მროველს. სამწუხაროდ, ტექსტში ზუსტად არ ჩანს, რომელი ნაწილია ჯუანშერის აღწერილი, ხოლო რომელი – ლეონტი მროველის განვრცობილ-გადამუშავებული. ჯუანშერის ტექსტის მეტ-ნაკლებად სრულყოფილი აღდგენა მხოლოდ „ქართლის ცხოვრების“ შინაარსობრივი ანალიზით შეიძლება. „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი უძველესი დროიდან „არჩილ მეფის წამების“ ჩათვლით ერთ თარგზეა გაწყობილი და ამჟამინდელი სახით, ალბათ, ძირითადად, ლეონტი მროველის უნდა იყოს,² თუმცა

¹ „ქართლის ცხოვრების“, რომელშიც შედის ჯუანშერ ჯუანშერიანის ნაწარმოები, ორი საგულისხმო აკადემიური გამოცემა არსებობს, ამათგან, როგორც წესი, ვიმოწმებთ უახლეს გამოცემას, ხოლო რიგ შემთხვევებში ძველს, იხ.: ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, *ქართლის ცხოვრება*, I, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1955); ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 2008). ასევე, არსებობს მისი სომხური თარგმანი, რომელიც, მართალია, „ქართლის ცხოვრების“ შემოკლებულია ვერსიია, მაგრამ ყველაზე ძველ ხელნაწერზეა დაფუძნებული, რაც დღემდე ცნობილი „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერთა შორის. „ქართლის ცხოვრების“ სომხური თარგმანი ქართულ პარალელურ ტექსტთან ერთად გამოსცა ილია აბულაძემ, იხ.: *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ (თბილისი, 1953). შესაბამისად, ჩვენი კვლევა აღნიშნული სამი გამოცემის მიხედვით გვაქვს წარმოდგენილი, როდესაც განვიხილავთ „ქართლის ცხოვრებაში“ შემავალ ტექსტებს. „ქართლის ცხოვრება“ არჩილ მეფის ზეობის ჩათვლით „აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმა, ძმისწულის ქმარმა წმიდისა არჩილისმან, ნათესავმან რევისმან, მირიანის ძისამან“ (წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი რომელი იყო მეფე ქართლისა, *ქართლის ცხოვრება*, I, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1955, 248; წამება წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. რ. მეტრეველი, თბილისი, 2008, 250; *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, გამოსცა ილ. აბულაძემ, 207-208). „ქართლის ცხოვრებაში“, ასევე, არის ერთი საინტერესო ჩანართი. აღნიშნული ჩანართის მიხედვით ვიგებთ, რომ ლეონტი მროველს დაუწერია „არჩილის წამება“, „მეფეთა ცხოვრება“, „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“ (იხ.: ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, 244; ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 244). აღნიშნული ჩანართი ლეონტი მროველის შესახებ არ მოიპოვება სომხურ თარგმანში, მაგრამ სომხური თარგმანი „ქართლის ცხოვრების“ შემცირებული ვარიანტია და შესაძლოა, ის გამოტოვებული იყოს. ორი ცნობა რომ ერთმანეთს შევადაროთ, გამოვა ის, რაც ჯუანშერმა სხვა ნაშრომებზე დაფუძნებით დაწერა, მოგვიანებით, გადაამუშავა ლეონტი მროველმა და დაწერა ჩვენს ხელთ არსებული „ქართველ მეფეთა ცხოვრება“ და „არჩილის წამება“, ხოლო „მოქცევა ქართლისაჲს“ ნინოს ცხოვრების გადამუშავების შედეგად, კიდევ ერთი ნაშრომი – „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“. სამწუხაროდ, იმისი გარკვევა, ჯუანშერის ნაწარმოების ზუსტად რა ნაწილი გადაამუშავა ლეონტი მროველმა, არ ხერხდება. შესაბამისად, „ქართლის ცხოვრების“ მხოლოდ შინაარსით შეგვიძლია განვსაზღვროთ, თუ კონკრეტულად რომელი პასაჟი ეკუთვნის ჯუანშერს, ხოლო რომელი შეიძლება იყოს ლეონტისეული გადამუშავების შედეგი.

² „ქართლის ცხოვრების“ ერთიანობა, ვფიქრობ, კარგად უჩვენა ანრი ბოგვერაძემ. ა. ბოგვერაძის მიხედვით, ტექსტი უძველესი დროიდან არჩილის მეფობის ჩათვლით ერთი ავტორის მიერ უნდა იყო დაწერილი, ხოლო ეს ავტორი XI ს-ის მოღვაწე ლეონტი მროვე-

ტექსტის მნიშვნელოვანი ნაწილი ლეონტის ჯუანშერისგან უნდა ჰქონდეს აღებული, ვინაიდან არქაიზმები „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისში დიდი რაოდენობით არის შემონახული, რაც ვერ იქნება მეთერთმეტე საუკუნის ავტორის დაწერილი. უფრო მეტიც, „ქართლის ცხოვრების“ არჩილის მეფობამდელი მონაკვეთი თავისი მსოფლმხედველობით შეიძლება მხოლოდ მერვე საუკუნის ავტორის კალამს მივაკუთვნოთ.³

„ქართლის ცხოვრებაში“ გაერთიანებულია XI საუკუნეში დაწერილი ორი მნიშვნელოვანი თხზულება. ერთი არის „მატიანე ქართლისა“, რომელიც უცნობი ავტორის კალამს ეკუთვნის და დაწერილია ამავე საუკუნის 70-იან წლებში,⁴ ხოლო მეორე არის სუმბატ დავითის ძის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა“.⁵ პირველი მათგანი VIII საუკუნის ისტორიული მოვლენების აღწერას არჩილის სიკვდილით დასჯის (761 წ.) შემდგომი პერიოდით აგრძელებს და 761-1076 წლების ამბებს გადმოგვცემს. მისი ცნობები სანდოა და, სავარაუდოდ, იგი პირველწყაროებს ეფუძნება. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდი აქ მოკლედ არის აღწერილი, მაგრამ ყველა ცნობა გასათვალისწინებელია, ხოლო მათი დიდი ნაწილი დასტურდება სხვა წყაროებით.

სუმბატ დავითის ძის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა“ მხოლოდ ბაგრატიონთა დინასტიის წარსულს და მასთან დაკავშირებულ

ლი ჰგონია. აღნიშნული დასკვნა მას სამი თხზულების შედარების შედეგად აქვს გამოთქმული, რომელთა ენობრივი და შინაარსობრივი მხარე ერთმანეთს ემთხვევა, იხ.: ა. ბოგვერაძე, „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატიანე და მისი ავტორი, *ქართული ისტორიოგრაფია*, I, თბ., 1968, გვ. 8-44. უდავოა ის ფაქტი, რომ „ქართლის ცხოვრება“ XI საუკუნეში გადამუშავდა, მაგრამ მისი თავდაპირველი ვარიანტი უკვე ჯუანშერ ჯუანშერიანს უნდა ჰქონოდა შექმნილი, რომელიც, მინაწერის მიხედვით, მერვე საუკუნის ავტორი გახლდათ, ხოლო მინაწერში ეჭვის შეტანის საფუძველი არ გვაქვს. ტექსტის „დაძველება“ ავტორის ვინაობის გაყვანების მიზნით, წესით, იმ დროს თავში ახრად არავის უნდა მოსვლოდა, ამისი საჭიროება არც არსებობდა.

³ ამასვე აღნიშნავს იმ ისტორიკოსთა ნაწილი, რომელთაც ჯუანშერი VIII საუკუნის ავტორად მიაჩნიათ, იხ. მაგ.: გ. ანჩაბაძე, ჯუანშერი და მისი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, *მაცნე ისტორიის სერია*, 4 (1987), 184-188. ვერ გავიზიარებთ კეკელიძეზე დაყრდნობით გაკეთებულ მის თვალსაზრისს, რომ VI-VIII საუკუნეების ისტორია „მატიანე ქართლისას“ ნაწილია (იქვე, 187-88).

⁴ მატიანე ქართლისა, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, *ქართლის ცხოვრება*, I (თბილისი 1955), 249-317; მატიანე ქართლისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი 2008), 253-299. „მატიანე ქართლისას“ შესახებ იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V-XVIII სს.), *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, VIII, პირველად გამოიცა 1916 წელს (თბილისი, 1983), 198-209.

⁵ სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 372-386; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი 2008), 359-375.

მოვლენებს მოგვითხრობს. ავტორი აღნიშნული პერიოდის შესახებ თხრობისას ეყრდნობა რამდენიმე წყაროს, მათ შორისაა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და სხვ.⁶ სუმბატ დავითის ძის ცნობები ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის შესახებ შედარებით უფრო მოკრძალებულია. პირველწყაროებზე დაყრდნობით ავტორს ცნობები უფრო აშოტ I კურაპალატის ხანიდან მოეპოვება, ხოლო უფრო ადრეული პერიოდი აპოკრიფული გადმოცემებით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲთ“ ან მათი საერთო წყაროთი არის შევსებული და ისინი ყოველთვის სანდოობით არ გამოირჩევა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ორ ნაწარმოებს აერთიანებს: „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“ და „მატიანე“. ორივე სათაური პირობითია. ამათგან ჩვენთვის საინტერესოა „მატიანე“.⁷ მას ხშირად „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკასაც უწოდებენ. „მატიანეში“ აღწერილი მდგომარეობა ეხება ალექსანდრე მაკედონელის გამოჩენიდან IX საუკუნის ჩათვლით არსებულ ვითარებას. „მატიანეში“ თხრობა, უპირატესად, VII საუკუნის 30-იანი წლების ჩათვლით გრძელდება, ხოლო ამის შემდეგ ერისთავთა და კათალიკოსთა, ძირითადად, მშრალი ნუსხაა წარმოდგენილი, რომელშიც კონკრეტული ერისთავი ან კათალიკოსი, ფაქტობრივად, მხოლოდ ერთი სიტყვით არის მოხსენიებული. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ „მატიანე“ დაიწერა VII საუკუნეში, ხოლო უკვე IX საუკუნეში მან ისეთი სახე მიიღო, როგორითაც დღევანდელ დღემდეა მოღწეული. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთში განსაკუთრებით ფასეულია ერისთავთა ჩამონათვალი.⁸ VII საუკუნის შუა წლების შემდეგი ვითარება „მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანეს“ მოგვიანო ხანებში დაემატა.⁹

აღნიშნული პერიოდის შესახებ პირველწყაროა იოვანე საბანის ძის „აბო თბილელის მარტვილობა“. იოვანე მოვლენების თანამედროვე იყო.

⁶ ექვთიმე თაყაიშვილი, *სამი ისტორიული ხრონიკა* (ტფილისი, 1890), XCIV; სუმბატ დავითის ძე, ცხორებაჲ და უწყებაჲ ბაგრატონიანთა, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. არახამიამ (თბილისი, 1990), 22-32.

⁷ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მატიანეს შესახებ იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V-XVIII სს.), *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, VIII, 112-116.

⁸ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ჩვენამდე მოღწეულია ოთხი ხელნაწერის სახით, ისინი გამოქვეყნებულია ილია აბულაძის და ზაზა ალექსიძის მიერ, იხ.: მოქცევაჲ ქართლისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, რედ. ილ. აბულაძე (თბილისი, 1963), 95-97; *მოქცევაჲ ქართლისაჲ (ახლადამოხენილი სინური რედაქციები)*, გამოცა ზ. ალექსიძემ (თბილისი, 2007), 19-21. ადაპტირებული ვერსია ძველი გამოცემის დართვით გამოქვეყნებულია ნიკოლოზ ნიკოლოზიშვილის მიერ, იხ.: ქართლის მოქცევა, გამომც. ნ. ნიკოლოზიშვილი, *ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლები*, I, რედ. ლ. აბაშიძე (თბილისი, 2008), 40-45. არსებობს სხვა გამოცემებიც, მაგრამ ჩვენ მხოლოდ ზემოხსენებული გამოცემები გვაქვს გათვალისწინებული. სხვა გამოცემებში არსებითად არც არაფერია შეცვლილი ან გასწორებული.

⁹ ექვთიმე თაყაიშვილი, *სამი ისტორიული ხრონიკა*, XCIV.

ნაწარმოების ცენტრალური ფიგურაა არაბი აბო, რომელმაც ქრისტიანობა მიიღო და ამ მრწამსის მიღების გამო სიკვდილით დასაჯეს 786 წლის 6 იანვარს. როგორც ნაწარმოებში ჩანს, აბოს წამებიდან რამდენიმე დღის შემდეგ იოვანე საბანის ძემ, ქართლის კათალიკოსის თხოვნით, საკუთარი ნაწარმოების წერა დაიწყო,¹⁰ ხოლო დაასრულა, როგორც ჩანს, მოსეს ანუ მუსა აღ-ჰადის (785-786) ხალიფობის პერიოდში, ამავე წლის სექტემბრის თვემდე.¹¹ იოვანე საბანის ძის ნაწარმოებში, ძირითადად, მოთხრობილია VIII საუკუნის 70-80-იანი წლების საქართველოს ვითარება. იოვანეს ნაწარმოები მაღალმხატვრული ღირებულებისაა, ხოლო როგორც წყარო, საკმაოდ ფასეული ცნობების შემცველია. ის პირველხარისხოვანი ქართული პაგიოგრაფიული ჟანრის თხზულებაა. მასში აღწერილი მოვლენების მიხედვით, ჩვენთვის საინტერესო არაერთი საგულისხმო ამბავი შეგვიძლია გადავამოწმოთ, გავამყაროთ ან უარყოთ.

გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება“ კიდევ ერთი პაგიოგრაფიული ჟანრის ქართული ნაწარმოებია, რომელიც აღგვიწერს გრიგოლ ხანცთელის ხანგრძლივ და ნაყოფიერ მოღვაწეობას.¹² გიორგი მერჩულემ აღნიშნული თხზულება 950 წელს დაასრულა,¹³ ხოლო ფაქტები და მოვლენები დაამყარა წმინდა მამის მოწაფეთა გადმოცემებზე, რომლებიც კარგად იყო ცნობილი როგორც ხანცთის მონასტერში, ასევე კლარჯეთის უდაბნოს იმ ლავრებში, რომელთაც საფუძველი მამა გრიგოლ ხანცთელმა ჩაუყარა. თხზულება VIII საუკუნის მეორე ნახევრის ამბებსაც მოგვითხრობს. ტექსტის ამ მონაკვეთში საუბარია გრიგოლის ოჯახზე, წმინდანის ახალგაზრდობასა და ქართლის ერისთავებზე, რომელთა ახლო ნათესავიც გახლდათ მამა გრიგოლი. ზემოთ დასახელებული

¹⁰ იოვანე საბანის ძე, წამება პაპოვსი, რომელი იწამა ქართლს შინა, ქალაქსა ტფილისს, გამოთქმული იოვანე ძისა საბანისი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, რედ. ი. აბულაძე (თბილისი, 1963); აბო თბილელის მარტვილობა, გამომც. ე. ჭელიძე, *ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლები*, I, რედ. ლ. აბაშიძე (თბილისი, 2008), 290-291.

¹¹ მუსას ხალიფობაზე იხ. ქვემოთ. „აბო თბილელის მარტვილობის“ ტექსტის მიხედვით, იოვანემ წერა დაიწყო აბოს წამებიდან რამდენიმე დღეში, ხოლო მარტვილობა მოხდა მოსეს ანუ მუსას დროს, რომლის გარდაცვალება ტექსტში არ ჩანს. შესაბამისად, ნაწარმოებიც იმავე წელს უნდა იყოს შესრულებული, ვიდრე მუსა არ აღესრულა 786 წლის სექტემბრის თვეში. განსხვავებული არგუმენტაციით, მაგრამ ასევე მოკლე დროში დაწერილად მიიჩნევენ ამ ნაწარმოებს გონა კუჭუხიძე, იხ.: გ. კუჭუხიძე, „სახლი ნერსისი“ (VIII-IX სს-ის ქართლის სულიერი კულტურის ისტორიისათვის), *უდაბნოთა ქალაქმოღვაწე წმინდა გრიგოლ ხანცთელი*, რედ. დ. მენაბდე (თბილისი, 2018), 144-146.

¹² შრომაჲ და მოღვაწეობაჲ გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ ხანცთის და შატბერდისა აღმაშენებელისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, რედ. ილ. აბულაძე (თბილისი 1963); გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, გამოსცა ე. ჭელიძემ, *ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლები*, II, რედ. ლ. აბაშიძე (თბილისი, 2008).

¹³ იქვე, 611.

ბული ორივე ჰაგიოგრაფიული ძეგლი სანდლობის მაღალი ხარისხით გამოირჩევა.

XI საუკუნის უცნობი ავტორის დაწერილია „დავით და კოსტანტინეს წამება“. ნაწარმოებში აღწერილია მარვან იბნ მუჰამადის ანუ მურვან ერუს ღაშქრობა საქართველოში, როდესაც მან არგვეთში შეიპყრო და აწამა ორი ადგილობრივი მთავარი, ძმები – დავითი და კოსტანტინე.¹⁴ მათი წამება ავტორმა, როგორც ჩანს, რაღაც შედარებით უფრო ძველ, მაგრამ მოკლე აღწერილობაზე დააფუძნა. გამოყენებული აქვს სხვა წყაროებიც, თუმცა მათ ჯეროვნად ვერ იყენებს, რის გამოც ბევრი ინფორმაცია მცდარია, ხოლო სხვები – გაზვიადებული. ნაშრომი გვაწვდის გარკვეულ მასალას მარვან იბნ მუჰამადის ღაშქრობის შესახებ, გვიდასტურებს მის მარშრუტს, რომლითაც ის მოძრაობდა საქართველოში და შედარებით დეტალურად გადმოგვცემს ბრძოლის პერიპეტიებს, რაც დასავლეთ საქართველოში მიმდინარეობდა. მისი ცნობები ეხმიანება ჯუანშერის ცნობებს, თუმცა გამონაკლის შემთხვევაში მას ეწინააღმდეგება კიდევ, რაც, როგორც ჩანს, თავად ავტორის ბრალი უნდა იყოს, რომელიც აშკარად ჯუანშერით სარგებლობს, მაგრამ იყენებს სხვა წყაროებსაც, მაგრამ არცთუ ისე მართებულად და მოხერხებულად. უცნობი ავტორისა და ჯუანშერის ცნობების შედარებისას, სადაც ისინი ერთმანეთს ეწინააღმდეგებიან, უპირატესობა ცალსახად ჯუანშერის ინფორმაციას უნდა მიენიჭოს. „დავით და კოსტანტინეს წამება“ VIII საუკუნის საქართველოს შესახებ არსებულ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებათა შორის ყველაზე სუსტი ნამუშევარია. აღნიშნული ნაწარმოების უფრო ადრეული ხანით დათარიღების მცდელობა ან რაიმე უცნობი ქრონიკის ძიება არა-დამაჯერებელია.¹⁵

სომხური საისტორიო მწერლობა ამ პერიოდის ამიერკავკასიის ისტორიის შესწავლის მიზნით ძალიან მნიშვნელოვანი მასალის შემცველია. საინტერესო ცნობები დაცულია საქართველოში არსებული ვითარების შესახებაც. ინფორმაციას ვხვდებით როგორც ქართლის, ასევე ეგრისის შესახებ. დევონდი, ერთ შემთხვევაში, მათ გაერთიანებაზე მიგვანიშნებს. დევონდის გარდა მერვე საუკუნის ვითარებას ეხებიან ისეთი სომეხი მემკვიდრეები, როგორებიც არიან: ჰოვანეს (იოანე) დრასხანაკერტი, სტეფანოს ტარონეცი, კირაკოს განძაკეცი, ვარდან არეველცი და სხვ.

¹⁴ წამებაჲ დავით და კოსტანტინესი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III, რედ. ილ. აბულაძე (თბილისი 1971), 248-263.

¹⁵ გამოცემის ავტორები მასში თითქოსდა დაცულ თხზულებას VI საუკუნით ათარიღებენ, იხ.: მ. სანაძე, გ. არახამია, *VI ს-ის ისტორიული ქრონიკა დავით და კოსტანტინეს წამებაში* (თბილისი, 2013).

დევონდი (VIII ს.) ავტორია თხზულებისა სათაურით „ხალიფების ისტორია“.¹⁶ მისი ისტორია VII-VIII საუკუნეების არაბთა ექსპანსიას აღგვიწერს, რომელშიც მოცემულია ხალიფატის ადრეული პერიოდის ლაშქრობები, ადმინისტრაციული მმართველობის დამყარება და არაბ მოხელეთა პოლიტიკა კავკასიაში. დევონდის ნაშრომი მნიშვნელოვანია ხალიფების კავკასიაში დანიშნულ მოხელეთა მოღვაწეობის შესწავლის მიზნით. მათი პოლიტიკა საქართველოში არაბული მმართველობის გაძლიერებისკენ იყო მიმართული, თუმცა ყველა მათგანს განსხვავებული დამოკიდებულება და მიდგომები ჰქონდა ადგილობრივთა მიმართ. დევონდი თავის ნაშრომს ასრულებს 790 წლის ახლო ხანის ისტორიის აღწერით. უკანასკნელი მოვლენა, რომელიც მასშია აღწერილი, სწორედ ამ პერიოდს მიეკუთვნება. ამასთან, ავტორი საუბრობს ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდისა და მისი ძმის, უბაიდის, კონფლიქტზე, მაგრამ არაფერს წერს უბაიდის გადაყენებაზე, რომელიც 792 წელს მოხდა.¹⁷ აღნიშნული, როგორც ჩანს, იმისი დასტურია, რომ ავტორმა ნაშრომი უბაიდის გადაყენებამდე ოდნავ ადრე დაასრულა. გამოირჩევა უტყუარი ფაქტების გადმოცემით, თუმცა ტენდენციურია სომხების სასარგებლოდ, ხოლო არაბთა ბატონობას უარყოფითად ეკიდება. ყველაფერი ეს იმდროინდელი სომხეთის სულისკვეთების გამოძახილია.

იოანე დრასხანაკერტცი (IX ს. შუა-925) ავტორია ნაშრომისა სახელწოდებით „სომხეთის ისტორია“.¹⁸ იოანე (სომხ. ჰოვანესი) ძირითადად IX-X საუკუნეთა ისტორიას გადმოგვცემს, თუმცა მასში დაცულია შედარებით უფრო ძველი ამბებიც, რაც მერვე საუკუნის კავკასიის შესახებ საინტერესო ცნობებს შეიცავს.

სტეფანოს ტარონეცი (X-XI სს.) არის ავტორის წიგნისა „ისტორია“.¹⁹ მისი ნაწარმოები განსაკუთრებით საინტერესოა IX საუკუნის შემდგომი მოვლენების შესწავლისთვის, მაგრამ მოეპოვება ისეთი ინფორმაცია, რაც ფრიად მნიშვნელოვანია მერვე საუკუნის ისტორიის კვლევის-

¹⁶ *История халифов варданета Гевонда, писателя VIII века*, пер. К. Патканьян (СПб, 1862); *Ghewond's History*, trans. by R. Bedrosian (Long Branch, N.J., 2006); ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში* (თბილისი, 2012), 119-128.

¹⁷ *История халифов варданета Гевонда, писателя VIII века*, 114-117; *Ghewond's History*, trans. by R. Bedrosian, 45-46;

¹⁸ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, пер. с древнеармянского М. О. Дарбинян-Меликян (Ереван, 1984); იოანე დრასხანაკერტცი, *სომხეთის ისტორია*, თარგ. ელ. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1965); ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 128-145.

¹⁹ *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, introduction, translation, and commentary by Tim Greenwood (Oxford University Press, 2017).

თვისაც.²⁰ მართალია, ამ პერიოდის სომხური ისტორიოგრაფია, უპირატესად, ღვეონდის ცნობებს ეფუძნება, მაგრამ გარკვეული სხვაობა სტეფანოს ტარონეცისა და მისი წინამორბედის ისტორიებში მაინც იკვეთება.

კირაკოს განძაკეცის (1200/10-1271) „სომეხთა ისტორია“, მართალია, XIII საუკუნეში დაიწერა, მაგრამ მასში გადმოცემულია მერვე საუკუნის ამბებიც.²¹ ვარდან არეველცი (1200/10-1271) გახლდათ კირაკოს განძაკეცის თანამედროვე და მისი ახლო მეგობარი. ის ავტორია ნაშრომისა „მსოფლიო ისტორია“, რომელშიც, უპირატესად, გადმოცემულია სომხეთის ისტორია უძველესი დროიდან 1267 წლამდე.²² ვარდანის ნაშრომის ის ნაწილი, რაც ჩვენ გვაინტერესებს, კომპილაციური ხასიათისაა და შედგენილია ასოდიკისა და სტეფანოს ტარონეცის თხზულებებზე დაყრდნობით. ვარდანი იყენებს სხვა წყაროებსაც.²³

მოვსეს კალანკატუაცი (X ს.) ავტორია ნაშრომისა სათაურით „აღვანთა ქვეყნის ისტორია“.²⁴ მოვსეს კალანკატუაცი, რომელსაც ხშირად მოვსეს დასხურანეცის სახელითაც იცნობენ (მკვლევართა ნაწილი მათ სხვადასხვა პირებად მიიჩნევს), აღვანელი ისტორიკოსი გახლდათ, რომელიც სომხურ ენაზე წერდა. სომხეთის ეკლესიის გავლენით მრავალი აღვანელი სომხურ განათლებას ეზიარა და სომხურ ინტელექტუალურ გარემოში გაერია, მათ შორის აღმოჩნდა მოვსეს კალანკატუაცი. მოვსესის ნაშრომი გადმოგვცემს როგორც აღვანეთის, ასევე საქართველოსა და სომხეთის პოლიტიკურ ვითარებას მერვე საუკუნეში, როდესაც ამიერკავკასიის ქვეყნები იძულებულნი არიან გაუმკლავდნენ არაბთა, ბიზანტიელთა და ხაზართა მომძლავრებას. მიუხედავად იმისა, რომ ავტორი მეათე საუკუნეში ცხოვრობდა, ის ხშირად იყენებს ავთენტურ მასალას, რითაც მისი ნაშრომი ფასეული ცნობების შემცველია.

ბიზანტიელ ავტორთა ცნობები მრავალი საინტერესო ინფორმაციის წყაროა. ბიზანტიელ მწერალთა შორის საქართველოს მერვე საუკუნის ისტორიის შესახებ ცნობები რამდენიმე მათგანთან არის დაცული, ესენია:

²⁰ იქვე, 168-173.

²¹ *Kirakos Gandzaketsi's History of the Armenians*, trans. by R. Bedrosian (New York, 1986), 56-71.

²² *Всеобщая история Вардана Великого*, пер. М. Эмина (Москва, 1861), 126; R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i, Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 43 (1989), 125-226.

²³ იქვე, 179-182.

²⁴ *История Агуанъ Мойсея Каганкатвацци писателя X века*, пер. К. Патканьян (СПб, 1861); *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett (Oxford University Press, 1961); მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტიტიშვილმა (თბილისი, 1985); Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, пер. Ш.В. Смбатян (Ереван, 1984).

თეოფანე აღმსარებელი, ნიკიფორე კონსტანტინოპოლის პატრიარქი, იმპერატორი კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი, იოსებ გენესიოსი და სხვ.

თეოფანე აღმსარებელი (759-818), იგივე თეოფანე ჟამთააღმწერელი, აღნიშნული პერიოდის ერთ-ერთი ყველაზე მრავალრიცხოვან ცნობათა შემცველი თხზულების ავტორია. მისი „ქრონოგრაფია“ აღწერს ისტორიას უძველესი დროიდან ვიდრე 810 წლამდე, რომელშიც VIII საუკუნის ისტორია ჯეროვნად არის წარმოდგენილი.²⁵ მან, როგორც ფიქრობენ, მნიშვნელოვანი ნაწილი თავისი შრომისა დააფუძნა გიორგი სვანგელოზის ნაშრომზე, ხოლო გიორგიმ, თავის მხრივ, მერვე საუკუნის ისტორიის დიდი ნაწილი თარგმნა თეოფილე ედესელის სირიული თხზულებიდან.²⁶

ნიკიფორე კონსტანტინოპოლელი (758-828) გახლდათ კონსტანტინოპოლის პატრიარქი 806-815 წლებში. ის თავისი დროის ერთ-ერთი მოწინავე პოლიტიკური, რელიგიური და საზოგადო მოღვაწე იყო. ნიკიფორეს კალამს ეკუთვნის „მოკლე ისტორია“, რომელიც 602-769 წლების ამბებს მოგვითხრობს.²⁷ მასში მოცემულია ცნობები VIII საუკუნის იმ ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეების შესახებ, რომლებიც ბიზანტიის იმპერიაში ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ. ნიკიფორეს „ისტორია“ დაწერილია კონსტანტინოპოლში მოპოვებულ მასალაზე დაყრდნობით. როგორც ფიქრობენ, ჩვენთვის საინტერესო ნაწილი თითქმის მთლიანად ეყრდნობა ტრიაანე პატრიკიოსისა და მისი უცნობი გამგრძელებლის თხზულებებს, ორივე მათგანი მოვლენების თანამედროვე იყო.²⁸

კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი (913-959) დაიბადა 905 წელს საიმპერატორო ოჯახში, რის გამოც მას პორფიროგენეტი ანუ ძოწითშობილი ეწოდა. კონსტანტინეს თხზულებებს შორის საინტერესოა რამდენიმე ნაწარმოები, მათი სათაურებია: „თემათა შესახებ“, „იმპერიის მმართველობის შესახებ“ და „ცერემონიათა შესახებ“.²⁹ პირველი მოგვითხრობს

²⁵ *The Chronicle of Theophanes Confessor: The Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trans. with introd. and comm. by C. Mango and R. Scott (Clarendon Press: Oxford, 1997); თეოფანე ჟამთააღმწერელი, *გეორგია*, IV (I), გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1941), 70-117.

²⁶ დეტალურად თეოფანეს და გიორგის მოღვაწეობასა და მათ თხზულებებზე იხ.: W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians* (Palgrave Macmillan, 2013), 38-77.

²⁷ Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, text, trans. and com. by C. Mango (Dumbarton Oaks Research Library and Collection: Washington, 1990).

²⁸ W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, 8-18, 29-30.

²⁹ კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *გეორგია*, IV (2), 219-301; Constantino Porfirogenito, *De Thematibus*, intro., texto critico, comm. a cura di A. Pertusi (Citta del Vaticano: Roma, 1952); Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. by Gy. Moravcsik and trans. by R.J.H. Jenkins, new revised ed. (Dumbarton Oaks: Washington, 1967); Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, trans. by A. Moffati and M. Tall, vols. I-II (Canberra, 2012); A. Toynbee,

ბიზანტიის იმპერიის ადმინისტრაციულ მოწყობაზე, მეორეში საუბარია ბიზანტიის პოლიტიკაზე სხვადასხვა ხალხთან მიმართებაში, ხოლო მესამე ეხება საიმპერიო ცერემონიებს და მათი შესრულების წესებს. მიუხედავად იმისა, რომ კონსტანტინე პორფიროგენეტი მეათე საუკუნის ავტორია, მისი სამივე თხზულება შეიცავს მერვე საუკუნის რამდენიმე ავთენტურ ტექსტს ან გვიხასიათებს ბიზანტიის ადმინისტრაციასა და პოლიტიკას ქართულ სამყაროსთან მიმართებაში, რაც აქტუალური იყო როგორც კონსტანტინეს ხანაში, ასევე ადრეულ პერიოდში.

არაბ ავტორთა ცნობები VIII საუკუნის საქართველოს შესახებ მდიდარი ფაქტოლოგიური მასალის შემცველია. ამ პერიოდის შესახებ შემორჩენილი ცნობები მოგვიანო ხანებში მოღვაწე არაბი მწერლების თხზულებებშია დაცული. ამ კუთხით ჩვენთვის მნიშვნელოვანია IX-X საუკუნეებში მცხოვრები არაბი ავტორები. ისინი, ძირითადად, ავთენტურ მასალაზე დაყრდნობით წარმოგვიდგენენ მერვე საუკუნის ისტორიას, რომელშიც საქართველოსა და ხალიფატის ურთიერთობა კარგად არის ასახული. არაბ ავტორთა შორის გამოირჩევიან შემდეგი მემკვიდრეები: ხალიფა იბნ ხაიატი, აბდ ალ-მალიქ იბნ ჰაბიბი,³⁰ ალ-დინავარი, ალ-ბალაზური, ალ-ტაბარი, ალ-იაკუბი, ალ-მასუდი, აბუ ზაქარია იაზიდ იბნ მუჰამად ალ-აზდი, ალ-ქუფი, იბნ ხორდადბეჰი და სხვ.

ხალიფა იბნ ხაიატი (გარდ. 854 წ.) იყო ბასრის მკვიდრი და ეყრდნობოდა უპირატესად ბასრელ სწავლულთა გადმოცემებს.³¹ ის ისლამური ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი უადრესი წარმომადგენელია, რომლის თხზულება ჩვენამდე არის მოღწეული. იბნ ხაიატის ტექსტი ვრცელი სახით შემოგვინახა ცნობილმა კორდობელმა სწავლულმა ბაქი იბნ მახლადი ალ-კურტუბიმ (გარდ. 889), ხოლო მოკლე რედაქცია ეკუთვნის მუსა იბნ ზაქარია ალ-თუსთარის (გარდ. 912).³² ამათგან უფრო ვრცელია ბაქის რედაქცია, თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ ის შიიტებს თანაუგრძნობდა, იბნ ხაიატის ისტორიის გარკვეული პასაჟები გამოტოვებული აქვს.³³ იბნ ხაიატი თავის ნაწარმოებში ეყრდნობოდა ისლამის სხვა სწავლულთა შრომებს, რომელთა უმეტესობას ის შესაბამის ადგილზე

Constantine Porphyrogenitus and his World (Oxford University Press, 1973); W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, 153-196.

³⁰ 'Abd al-Malik Ibn Ḥabīb, *Kitāb al-Tārīkh*, ed. J. Aguadé (Madrid 1990); *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty (660–750)*, translated by C. Wurtzel, prepared for publication by R.G. Hoyland (Liverpool University Press, 2015); T. Andersson, *Early Sunni historiography: a study of the Tarikh of Khalifa b. Khayyat* (Brill: Leiden, 2018).

³¹ T. Andersson, *Early Sunni historiography: a study of the Tarikh of Khalifa b. Khayyat*, 1.

³² იქვე, 15-44.

³³ იქვე.

ციტირებს.³⁴ კავკასიის შესახებ იბნ ხაიატის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წყაროა იუსუფ იბნ ხალიდ ალ-სამთი, იგივე აბუ ხალიდ ალ-ბასრი (გარდ. 805), რომელიც მას დაახლოებით 42-ჯერ ჰყავს დამოწმებული.³⁵ აბუ ხალიდი ქალაქ ბასრას მკვიდრი იყო. მისი რეპუტაცია, როგორც ჰადითების მოხრობელისა, არ იყო იდეალური და მას ხშირად ტყუილშიც კი ადანაშაულებდნენ.³⁶ ამგვარად, ხალიფა იბნ ხაიატის წყაროს არასანდო ნატურიდან გამომდინარე, მისი ცნობები, რომელშიც ის აბუ ხალიდს ეყრდნობა, საფრთხილოა.

აბუ მუჰამად აბდალლაჰ იბნ მუსლიმ იბნ კუტაიბა ალ-დინავარი (828-889) არის ავტორი ენციკლოპედიური ხასიათის ნაწარმოებისა, „ქითაბ ალ-მაარიფ“ („ცოდნის წიგნი“), რომელშიც, სხვა მოვლენებთან ერთად, გადმოცემულია ხალიფა აბდ ალ-მალიქის პერიოდის ისტორია.³⁷ ზემოხსენებული პერიოდის აღწერისას იბნ ქუთაიბას თავისი წყაროები მითითებული არა აქვს.³⁸

ალ-ბალაზური (გარდ. 892) გამორჩეული არაბი ისტორიკოსია. ის ავტორია თხზულებისა სახელწოდებით „ქვეყნების დაპყრობათა წიგნი“, რომელშიც არაბთა დაპყრობების ისტორიას გადმოგვცემს.³⁹ ალ-ბალაზურის ნაშრომი სხვადასხვა ქვეყნებისა და რეგიონების დაპყრობის მიხედვით არის ორგანიზებული, რომელშიც ავტორი არაბული ექსპანსიის შედეგებს გვამცნობს. მათ შორის გადმოცემულია არაბული არმენიის დაპყრობა, რომელშიც კავკასიის რეგიონის მნიშვნელოვანი ნაწილი ერთიანდებოდა.⁴⁰ ისტორიკოსი დეტალურად გვიყვება კავკასიური ქვეყნების დაპყრობას, არაბული ადმინისტრაციის დამყარებას, აჯანყებებს, პროვინციის მმართველების მოღვაწეობასა და მათ ღონისძიებებს, რომელთა მთავარი მიზანი ხალიფატის დაპყრობების გამყარება იყო. ავტორი იმოწმებს როგორც თავის უშუალო წყაროს, ასევე ავთენტურ წყაროებს ციტირებულ ავტორებზე დაყრდნობით. მიუხედავად იმისა, რომ ალ-

³⁴ Khalifa ibn Khayyat's *History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 30-38; T. Andersson, *Early Sunni historiography: a study of the Tarikh of Khalifa b. Khayyat*, 105-138.

³⁵ T. Andersson, *Early Sunni historiography: a study of the Tarikh of Khalifa b. Khayyat*, 110.

³⁶ იქვე.

³⁷ A. A. Dixon, *The Umayyad Caliphate 65-86/684-705 (A Political Study)*, thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy (University of London, 1969), 19.

³⁸ იქვე.

³⁹ al-Imâm abu-l 'Abbas Aḥmad ibn-Jâbir al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitâb futûḥ al-buldân)*, vols. I-II, trans. by F.C. Murgotten (New York: Columbia University, 1916-1924); Баладзори, Книга завоевания стран, текст и пер. с арабского П.К. Жузе, *Материалы по истории Азербайджана*, Вып. III (Баку, 1927).

⁴⁰ al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, trans. by F.C. Murgotten, 305-330; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. Жузе, 5-38.

ბალახური მოვლენათა თანამედროვე არ არის, ის მასალა, რომელიც მას გააჩნია, პირველწყაროებიდან მომდინარეობს, ხოლო აღნიშნული პირველწყაროები ხშირად კარგად იკვეთება თავისივე ნაწარმოებში.⁴¹

ალ-ტაბარი (839-923) არის ავტორი ისლამის ლიტერატურაში ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი თხზულებისა, რომელიც ცნობილია, როგორც „მოციქულთა და მეფეთა ისტორია“ (თა'რის ალ-რუსულ ვა'ლ-მულუქი).⁴² ნაწარმოები დაწერილია დაახლოებით 915 წლის ახლო ხანებში და წარმოადგენს ენციკლოპედიური ტიპის ნაშრომს, რომელშიც ისლამის ისტორია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით არის მოცემული. მთელ რიგ შემთხვევებში ალ-ტაბარი ასახელებს თავის წყაროს, ასევე იმ პირველწყაროს, რომელსაც თავისივე ციტირებული ავტორი იყენებდა და ასე, ვიდრე მოთხრობილი ამბების თვითმხილველამდე.⁴³ მერვე საუკუნის ისტორია ალ-ტაბატის თხზულებაში დიდ ადგილს იკავებს, ხოლო ჩვენთვის საინტერესო მასალიდან გამორჩეულია არაბული არმენიის მმართველთა მოღვაწეობა, რომელსაც ის ტექსტის შესაბამის მონაკვეთებში აღგვიწერს. ხშირად ალ-ტაბარს ერთსა და იმავე ამბის გადმოცემისას მრავალი წყარო მოჰყავს, რომელთა ცნობები ხანდახან ურთიერთგამორიცხავია, ვხვდებით ქრონოლოგიურ უზუსტობებსაც. არის შემთხვევა, როდესაც ერთი და იგივე ფაქტი გაორებულია, რაც მასალის მრავალფეროვნების ბრალია – ალ-ტაბარი იმდენ ავტორს იყენებს, რომ ხშირად თავს ვერ ართმევს მათ სათანადო დალაგებას, რის გამოც ორ სხვადასხვა ავტორთან დაფიქსირებული მეტ-ნაკლებად განსხვავებული შინაარსის ცნობა ორი დამოუკიდებელი მოვლენა ჰგონია. კავკასიასთან მიმართებაში, უმეტეს შემთხვევაში, ალ-ტაბარის ცნობები სანდო ისტორიული წყაროა და მათი გათვალისწინება აუცილებელია.

აბუ მუჰამად აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი (გარდ. 926) ავტორია ენციკლოპედიური ტიპის ნაშრომისა სახელწოდებით „წიგნი დაპყრობათა შესახებ“ (ქითაბ ალ-ფუთუჰ). მისი ცნობები საქართველოს შესახებ შესწავლილია და კარგადაა ცნობილი.⁴⁴ მერვე საუკუნის საქართველოს ისტო-

⁴¹ დღეისთვის არსებული უკანასკნელი გამოკვლევა ბალახურის, მისი თხზულებისა და წყაროების შესახებ იხ.: R.J. Lynch, *Arab Conquests and Early Islamic Historiography: The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri* (I.B. Tauris, 2020).

⁴² ინგლისურ ენაზე ნათარგმნი და გამოცემულია მისი 40-ტომეული, იხ.: *History of Al-Ṭabarī (Ta'riḫ al-rusul wa'l-mulūk)*, vols. I-XL, gen. ed. Ehsan Yar-Shater (State University of New York Press, 1985-2007); E. Yar-Shater, Introduction, *History of Al-Ṭabarī*, vols. I, ix.

⁴³ H. Kennedy, *The Great Arab Conquest: How the Spread of Islam Changed the World We Live in* (Da Capo Press, 2007), 16-17.

⁴⁴ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, пер. З.М. Буниятова (Баку 1981); ი. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი

რიაში ალ-ქუფის ცნობები მნიშვნელოვანია, ის ეხება არაბული ადმინისტრაციის მოწყობას ქართლში, წანართა აჯანყებასა და სხვა საინტერესო საკითხებს.⁴⁵ პრობლემატურია ალ-ქუფის მოღვაწეობის პერიოდის განსაზღვრა. თავდაპირველად ის 926 წელს გარდაცვლილად მიიჩნეოდა, მაგრამ შემდეგ ჩათვალეს მეცხრე საუკუნის დასაწყისის მოღვაწედ, ხოლო ბოლო კვლევებით კვლავ თავდაპირველი პერიოდი განისაზღვრა.⁴⁶ ალ-ქუფი, სხვა არაბი მემკვიდრეობისგან განსხვავებით, ნაკლებად მიუთითებს თავის წყაროებზე.⁴⁷

აბუ ალ-აბას აჰმად იბნ აბუ იაკუბ იბნ ჯაფარ იბნ ვაჰბ იბნ ვადიჰი (გარდ. 897/8), უფრო მეტად ცნობილი თავისი ფსევდონიმით ალ-იაკუბი, არის რამდენიმე საინტერესო ნაშრომის ავტორი. ალ-იაკუბის ნაშრომთა შორისაა ერთი გეოგრაფიული ხასიათის თხზულება, რომელიც ჩვენთვის განსაკუთრებით საგულისხმოა, „ქითაბ ალ-ბულდანი“ ანუ „ქვეყანათა წიგნი“, რომელშიც აღწერილი აქვს სხვადასხვა ქვეყანა⁴⁸ და „თარიხი“, იგივე „ისტორია“, რომელშიც გადმოცემულია ხალიფატის ომების მატიანე.⁴⁹ ალ-იაკუბის ცნობები იმ მხრივაცაა საინტერესო, რომ ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა არმენიის პროვინციაში, სადაც მისი დიდი პაპა მცირე ხნით ამირას პოსტზეც მსახურობდა.

აბუ'ლ კასიმ უბაიდ ალლაჰ იბნ აბდალლაჰ იბნ ხორდადბეჰი (820-912) ცნობილი სპარსელი გეოგრაფი გახლდათ, რომელიც ხალიფას სამსახურში იყო ჩამდგარი და დაგვიტოვა ნაშრომი სახელწოდებით „გზეჰის და ქვეყნების წიგნი“, რომელშიც არაბთა სახალიფოსა და მის ირგვლივ არსებულ ქვეყნებს აღგვიწერს, მათ შორის მოცემული აქვს საქართველოში არსებული მდგომარეობა და გზები.⁵⁰

ცალკეა აღსანიშნავი XII-XIII საუკუნეებში მოღვაწე არაბი ისტორიკოსი აბუ'ლ ჰასან იბნ მუჰამად აშ-შაიბანი, იგივე ალი იზზ ალ-დინ იბნ

ბრძოლის ისტორიიდან (აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობათა მიხედვით), *სმამ – ისტორიის სერია* (1984), № 1, 92-104; ო. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობათა მიხედვით), *სმამ – ისტორიის სერია* (1986), № 1, 73-82.

⁴⁵ იქვე, 73-82.

⁴⁶ B. Shoshan, *Arab Historical Tradition and the Early Islamic Conques: Forklore, Tribal Lore, Holy War* (Routledge, 2015), 12.

⁴⁷ იქვე.

⁴⁸ ალ-ია'კუბი, *Книга стран (Китаб ал-булдан)*, пер., ком. и ук. Л.А. Семёновой (Москва, 2011).

⁴⁹ Якуби, *История, Текст, пер. и выд. П. К. Жузе, Материалы по истории Азербайджана*, Вып. IV (Баку, 1927); А. Шагинян, *Арабо-мусульманская историография IX в. о странах и народах Кавказа, Армянского нагорья и смежных областей* (Санкт-Петербург, 2018), 298-309, 318-365.

⁵⁰ Ибн Хордадбех, *Книга путей и стран*, Пер. с араб., коммент., исслед., указ. и карты Н. Велихановой (Баку, 1986), 108-109.

ალ-ასირი (1160-1232/3), რომელიც, მართალია, მოვლენათა თანამედროვე არაა, მაგრამ მრავალ თანამედროვე ავტორს ეყრდნობა. ალ-ასირის თხზულება, რომელიც ჩვენ გვაინტერესებს, ენციკლოპედიური ხასიათისაა და დასათაურებულია, როგორც „ისტორიის სრული კრებული“.⁵¹

სირიული საისტორიო ძეგლები VIII საუკუნის უმნიშვნელოვანესი წყაროა. სირიელი მწერლები, ძველი ქართული წყაროების მიხედვით, ასურელი მოღვაწეები არიან, რომლებიც სირია-მესოპოტამიის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ და ქრისტიან სწავლულთა იმ რიცხვს მიუკუთვნებოდნენ, რომლებიც სირიულ, იმავე ასურულ ენაზე წერდნენ და ბიზანტიაში ან მუსლიმთა კონტროლქვეშ მყოფ მხარეში მოღვაწეობდნენ. მათი ცნობების ერთი ნაწილი გვიანდელ ავტორთა ტექსტებშია დაცული, თუმცა შემორჩენილი პასაჟების რაოდენობა ტექსტის ნაწილის აღდგენის საშუალებას იძლევა. სირიული წყაროები გვამცნობენ საქართველოში ან მის მოსაზღვრე ქვეყნებში მიმდინარე მოვლენებს. საინტერესო ინფორმაციაა შემონახული ბუნებრივი კატაკლიზმების, სტიქიური მოვლენების, ეპიდემიებისა და სხვა გლობალურ მოვლენათა შესახებ, რომელნიც ახლო აღმოსავლეთში ხდებოდა და გავლენას ახდენდა საქართველოსა და კავკასიის ქვეყნებზე. მერვე საუკუნის შესახებ გადმოგვცემენ შემდეგი სირიელი ისტორიკოსები: 716 წლით დათარიღებული „კატაკლიზმთა ქრონიკის“ ანონიმი, „ზუქნინის ქრონიკის“ უცნობი ავტორი, თეოფილე ედესელი და სხვ.

ანონიმ ავტორის 716 წელს შედგენილი „კატაკლიზმთა ქრონიკა“ აღწერს სირია-მესოპოტამიაში მომხდარ მოვლენებს. მწერალი აცენტებს აკეთებს სტიქიური უბედურებების, ეპიდემიისა და სახალიფოს ტირანული მმართველობის უარყოფით შედეგებზე. მასში აღწერილი მოვლენები 712-716 წლების ამბებს მოიცავს და თვითმხილველი ავტორის მიერ მოკლედ არის მოთხრობილი.⁵² თხზულებას საქართველოს მერვე საუკუნის ისტორიისთვის, უპირატესად, კომპარატივისტული მნიშვნელობა აქვს.

„ზუქნინის ქრონიკა“ დაწერილია 775-776 წლებში ზუქნინის მონასტერში.⁵³ მასში მოთხრობილია ამბები უძველესი დროიდან 775 წლის ჩათვლით, ხოლო ავტორი იმავე მონასტერში მოღვაწეობდა, სადაც ქრო-

⁵¹ *Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-Камиль (полного свода истории) Ибн-ал-Асира*, текст и пер. с арабского П.К. Жузе (Баку, 1940).

⁵² *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, trans. by A. Palmer, S. Brock, R. Hoyland (Liverpool University Press, 1993), 45-48.

⁵³ იქვე, 53; *The Chronicle of Zuqnīn*, parts III-IV: A.D. 488-775, trans. by A. Harrak (Toronto, 1999), 2-3.

ნიკა დაიწერა.⁵⁴ მატიანე საკმაოდ დეტალურად გადმოგვცემს მერვე საუკუნეში მიმდინარე მოვლენებს, მასში მოთხრობილია სახალიფოს, ბიზანტიის, სომხეთისა და მათი მეზობელი ქვეყნების ისტორია. ავტორი შესაბამის მონაკვეთში ეყრდნობა მეექვსე საუკუნის ისტორიკოსის, იოანე ეფესელის, „საეკლესიო ისტორიას“, თუმცა იმავე ისტორიკოსის ფრაზები ნასესხები აქვს მერვე საუკუნის კატაკლიზმების აღწერისას, რათა თავისი თხრობა გაამდიდროს. 743-775 წლების მოვლენები ძირითადად თვითმხილველთა გადმოცემისა და პირადი მახსოვრობის საფუძველზე აქვს შედგენილი, ხოლო ცოტა უფრო ადრეული პერიოდი – ზეპირი გადმოცემების, ძველი ჩანაწერებისა და უხუცესი ბერების მონაყოლის მიხედვით.⁵⁵ ტექსტში ძირითადი აქცენტი გაკეთებულია სირია-მესოპოტამიის ისტორიაზე, თუმცა მრავალი რამ შეგვიძლია გავიგოთ საქართველოში არსებული ვითარების შესახებაც, ვინაიდან „ზუქნინის ქრონიკაში“ მოთხრობილი კატაკლიზმები, ეპიდემიები და ფართომასშტაბიანი ომები პირდაპირ თუ ირიბად ქართულ სამყაროსაც შეეხო.

თეოფილე ედესელი (695-785), ცნობილი ასტროლოგი და ისტორიკოსი, მოღვაწეობდა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში და არის ავტორი ნაშრომისა პირობითი სათაურით „ქრონიკა“.⁵⁶ მისი ნაწარმოები ითარგმნა ბერძულ ენაზე და გავრცელდა ბიზანტიელ ავტორთა შორის. მათ შორის ერთ-ერთი, ვინც „ქრონიკით“ ისარგებლა, იყო გიორგი სუნგელოზი, ხოლო გიორგის მეშვეობით – თეოფანე აღმსარებელი.⁵⁷ თეოფილეს თხზულებით ასევე სარგებლობდა დიონისე თელ-მაჰრელი, ამ უკანასკნელის ხაზით – მიქაელ სირიელი, აგაპიუს მანბიჯის ეპისკოპოსი, ანონიმი მწერლის არაბულ ენაზე დაწერილი „სირიის ქრონიკა“ და ლათინურ ენაზე დაწერილი უცნობი ავტორის ე.წ. „741 წლის ბიზანტიურ-არაბული ქრონიკა“.⁵⁸ თეოფილე, როგორც ზემოთ ვიხილეთ, მერვე საუკუნის მოვლენათა თანამედროვე და თვითმხილველია, მაგრამ, ამასთანავე, ის სარგებლობდა მთელი რიგი სირიული, ბიზანტიური და არაბული წყაროებით,⁵⁹ რითაც მისი თხზულება გამორჩეულია, ხოლო ავტორი წარმოგვიდგება, როგორც თავისი დროის ერთ-ერთ ყველაზე გამორჩეული მემატინე.

⁵⁴ იქვე, 1-9.

⁵⁵ იქვე, 28-32.

⁵⁶ *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam*, trans. by R. Hoyland (Liverpool University Press, 2011), 4-34.

⁵⁷ იქვე, 9-10; W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, 42-43.

⁵⁸ *Theophilus of Edessa's Chronicle*, trans. by R. Hoyland, 11-19.

⁵⁹ იქვე, 23-29.

სპეციალური ლიტერატურა

საკითხის შესწავლისას გვერდს ვერ ავუვლით სპეციალური ლიტერატურის მიმოხილვას. საქართველოს VIII საუკუნის ისტორიის საკითხები უპირატესად ადგილობრივ მკვლევართა თვალსაწიერში მოექცა. მერვე საუკუნის ისტორია მათ შრომებში, როგორც წესი, მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს და სხვა პერიოდის მატთანთან ერთად არის წარმოდგენილი. დამუშავებული და შესწავლილია პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური, რელიგიის, ისტორიული გეოგრაფიის, საისტორიო მწერლობისა და ლიტერატურის ისტორიის მრავალი საკითხი. სპეციალური ყურადღება დაეთმო საქართველოს ურთიერთობას გარე სამყაროსთან. ამ კუთხით შესწავლილია ქართული ქვეყნების ურთიერთობა მეზობელ ქვეყნებთან, მათ შორისაა: ბიზანტია, სომხეთი, ხაზარეთი, ხალიფატი და სხვ. ადგილობრივ ისტორიკოსთა შორის მერვე საუკუნის ისტორიის საკითხებს სწავლობდნენ ივანე ჯავახიშვილი, სიმონ ჯანაშია, ნიკოლოზ ბერძენიშვილი, სიმონ ყაუხჩიშვილი, გიორგი ჩუბინაშვილი, მარიამ ლორთქიფანიძე, ზურაბ ანჩაბაძე, პავლე ინგოროყვა, ნოდარ ლომოური, ეთერ სიხარულიძე, დავით მუსხელიშვილი, მიხეილ გუნბა, შოთა ბადრიძე, ანრი ბოგვერაძე, ოთარ ცქიტიშვილი, გურამ აბრამიშვილი, ლიანა დავლიანიძე, თენგიზ პაპუაშვილი, ჯონდო გვასალია, გივი ჯამბურია, ბენიამინ სილაგაძე, თედო დუნდუა, ზურაბ პაპასქირი, ვახტანგ გოილაძე, მანანა სანაძე, დიმიტრი ლეთოდიანი, ბიჭიკო დიასამიძე, ბუბა კუდავა, თამარ ქორიძე, მიხეილ ბახტაძე, შალვა გლოველი, აკაკი ჩიქობავა და სხვ.

საქართველოს მერვე საუკუნის ისტორია შესწავლილი ჰქონდათ XVIII-XIX საუკუნეებში მოღვაწე ქართველ ისტორიკოსებს, თუმცა მათი ნაშრომები არ გამოირჩევა განსაკუთრებული ორიგინალურობით და, ძირითადად, წარმოადგენს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტების გამეორებას. ამ პერიოდის ქართველ მეცნიერთა შორის გამორჩეულია ვახუშტი ბაგრატიონი (1696-1757), რომელსაც „ქართლის ცხოვრების“ ცნობები ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით აქვს დალაგებული. მას მერვე საუკუნის ისტორია თითქმის ერთი საუკუნით ადრე აქვს განსაზღვრული და სტეფანოზის, მიჰრის და არჩილის მოღვაწეობას შეცდომით 622-718 წლებით ათარიღებს,⁶⁰ ასევე, იმავე წყაროზე დაყრდნობით გადმოცემული აქვს საქართველოს ისტორია რეგიონების მიხედვით.⁶¹ ვახუშტის ქრონოლო-

⁶⁰ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, *ქართლის ცხოვრება*, IV, გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი (თბილისი, 1973), 123-126.

⁶¹ იქვე, 123-128, 556-557, 694-696, 795-797.

გია დიდი ხნის განმავლობაში გამოიყენებოდა, როგორც პირველადი წყარო მერვე საუკუნის ისტორიის დასადგენად, მაგრამ, უმეტეს შემთხვევაში, აღნიშნული პერიოდის ქრონოლოგია მას შეცდომით აქვს წარმოდგენილი. იოანე ბატონიშვილის (1768-1830) „კალმასობა“ მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში დაწერილი ნაშრომია,⁶² რომელშიც არჩილ მეფის მოღვაწეობას მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა, თუმცა მეფის ცხოვრების აღწერილობა „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტს მიუყვება და მხოლოდ წამების თარიღი აქვს განსაზღვრული – 781 წლის 20 მარტი.⁶³ საფიქრებელია, რომ იოანე ბაგრატიონი ოცწლიან ცთომილებას უშვებს, რაც, სავარაუდოდ, მცირე ქრონიკებიდან უნდა მომდინარეობდეს. სხვადასხვა საისტორიო წყაროს გამოყენებით საქართველოს გაბმული ისტორია დაწერილი აქვს დიმიტრი ბაქრაძეს.⁶⁴ მასში ჩვენთვის საინტერესო პერიოდი ძალიან მოკლედ არის გაშუქებული და რაიმე მეცნიერული ღირებულება არ გააჩნია.⁶⁵ მეცხრამეტე საუკუნეში ქართველი მკვლევრების მიერ კიდევ დაიწერა რამდენიმე განმაზოგადებელი ნაშრომი საქართველოს ისტორიაში, მაგრამ არც ერთი მათგანი არ გვაძლევს იმაზე მეტ ცოდნას, რომელიც დაფიქსირებულია „ქართლის ცხოვრებასა“ ან ზემოგანხილულ ისტორიკოსთა შრომებში. ქართველ მკვლევართა შორის ერთ-ერთი პირველი, რომელმაც მერვე საუკუნის საქართველოს საინტერესო აღწერილობა მოგვცა, იყო ივანე ჯავახიშვილი. მანვე საფუძველი ჩაუყარა საქართველოს ისტორიისა და, ზოგადად, ქართველოლოგიის საკითხების შესწავლას პირველ ქართულ უნივერსიტეტში, რომელიც ამ დარგში მსოფლიოში დღემდე მოწინავეა.

ივანე ჯავახიშვილი ავტორია საქართველოს ისტორიის ისეთი ფუნდამენტური შრომისა, როგორიცაა „ქართველი ერის ისტორია“.⁶⁶ ამ ნაწარმოების მეორე ტომში განხილულია ისტორიული გეოგრაფიის მნიშვნელოვანი საკითხები, საქართველოში არაბთა ექსპანსია და მათი ხანგრძლივი მმართველობის ისტორია, VII-VIII საუკუნეების კულტურულ-პოლიტიკური ისტორია და მრავალი სხვა საკითხი.⁶⁷ ის არის ასევე ავტორი წიგნისა, „ძველი ქართული ისტორიული მწერლობა (V-XVIII სს.)“, რომელიც მისი ფარ-

⁶² იოანე ბატონიშვილი, *კალმასობა*, I-II, რედ. კ. კეკელიძე და აღ. ბარამიძე (თბილისი, 1936-1948).

⁶³ იოანე ბატონიშვილი, *კალმასობა*, II, 88.

⁶⁴ დ. ბაქრაძე, *ისტორია საქართველოსი: უძველესი დროიდან მე-10 ს-ის დასასრულამდე* (ტფილისი, 1889).

⁶⁵ იქვე, 198-204.

⁶⁶ ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, პირველად გამოიცა 1914 წელს (თბილისი, 1983).

⁶⁷ იქვე, 5-95.

თო წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევის პირველი წიგნი გახლდათ.⁶⁸ მასში შესწავლილია მრავალი ავტორი, რომელთა თხზულებებს ჩვენი პერიოდის კვლევისთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს.⁶⁹

სიმონ ჯანაშია არის ავტორი ნაშრომისა „არაბობა საქართველოში“.⁷⁰ იგი თავის წიგნში არაბთა ექსპანსიის პერიოდს განიხილავს. შესწავლილი აქვს არაბული ტომების კონსოლიდაცია, მსოფლიო ასპარეზზე გამოსვლა, ასევე მათი გაძლიერების რელიგიური, ეკონომიკური, პოლიტიკური და გეოგრაფიული საფუძვლები; არაბთა პირველი დაპყრობები, ბრძოლები ბიზანტიის, სასანური ირანის, სომხეთის და, ზოგადად, ამიერკავკასიის ქვეყნების წინააღმდეგ.⁷¹ ხალიფატის ჩამოყალიბებისა და მსოფლიო დაპყრობების კონტექსტში შესწავლილია მათი პირველი გამოჩენა საქართველოში და არაბთა ორასწლიანი ექსპანსია.⁷² მერვე საუკუნე, ავტორის აზრით, ქართლში არაბთა მფლობელობის საბოლოო დამკვიდრების ხანაა, რასაც, მისივე თქმით, ამავე ასწლეულის მიწურულში ამიერკავკასიის ქვეყნების ხალიფატის მმართველობისგან ჩამოშორების პროცესის დაწყება მოჰყვა.⁷³ ჯანაშიამ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია საქართველოში არაბული გადასახადებისა და სხვა სოციალური შინაარსის საკითხების შესწავლას, რომელშიც დიდი ადგილი დაუთმო რელიგიის ისტორიის პრობლემებსა და ადგილობრივი მოსახლეობის ბრძოლას დამპყრობელთა წინააღმდეგ.⁷⁴ ასევე შესწავლილია არაბთა იდეოლოგიური პოლიტიკა საქართველოში.⁷⁵ საერთო ჯამში, სიმონ ჯანაშიას ნაშრომი მნიშვნელოვანი კვლევაა საქართველოს ისტორიის VII-VIII საუკუნეების ისტორიის შესწავლის საქმეში. მასში ავტორმა მრავალრიცხოვანი წყაროებისა და ხელმისაწვდომი სპეციალური ლიტერატურის სათანადო გამოყენებით კარგად მოხაზა საქართველოში არაბული ექსპანსიის ძირითადი კონტურები, რომელსაც, მოგვიანებით, ამავე პერიოდის კვლევისას მთელი რიგი სხვა ნაშრომები დაე-

⁶⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V-XVIII სს.), *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, VIII (თბილისი, 1983).

⁶⁹ იქვე, 76-85, 112-116, 121-141, 158-209.

⁷⁰ ს. ჯანაშია, *არაბობა საქართველოში, შრომები*, II, პირველად დაიბეჭდა 1936 წელს (თბილისი, 1952), 342-411.

⁷¹ იქვე, 342-360.

⁷² იქვე, 360-411.

⁷³ იქვე, 370-378.

⁷⁴ იქვე, 378-407.

⁷⁵ იქვე, 407-411.

ფუძნა. მანვე დეტალურად შეისწავლა აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნის ისტორია, რასაც ვრცელი სტატია დაუთმო.⁷⁶

ნიკოლოზ (ნიკო) ბერძენიშვილი გახლდათ ერთ-ერთი მათგანი, რომელმაც საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის სიღრმისეული კვლევა და საქართველოს ისტორიის მთელი რიგი საკითხების დამუშავება დაიწყო.⁷⁷ ბერძენიშვილი ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის აღწერისას, ძირითადად, ჯანაშიას მიუყვება, ხოლო მისივე რედაქტორობით გამოცემული „საქართველოს ისტორია“, მოგვიანებით, განმაზოგადებელი ნაშრომების მოდელად იქცა. ნ. ბერძენიშვილის ნაწერები, რომლებიც ისტორიოგრაფიასა და ისტორიულ გეოგრაფიას მიეძღვნა, უპირატესად, მისი გარდაცვალების შემდეგ გამოქვეყნდა.⁷⁸

სიმონ ყაუხჩიშვილი იყო პირველი, რომელმაც „ქართლის ცხოვრების“ ყველა თხზულება გამოსცა მისთვის ცნობილი ყველა ქართული ხელნაწერის მიხედვით. მათ შორის გამოცემულია ჩვენთვის საინტერესო თხზულებებიც.⁷⁹ ამავე დროს მანვე გამოსცა ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, რომელთაც თავი მოუყარა „გეორგიკის“ რვა ტომში, მათ ს. ყაუხჩიშვილის სამეცნიერო კომენტარები აქვს დართული. მათ შორის ჩვენთვის საინტერესოა მეოთხე ტომი თავისი ორივე ნაკვეთით.⁸⁰

გიორგი ჩუბინაშვილი არის ავტორი ფუნდამენტური ნარკვევისა სახელწოდებით „კახეთის ხუროთმოძღვრება“.⁸¹ მასში შესწავლილია მრავალი არქიტექტურული ძეგლი, რომლებიც მერვე საუკუნეს ან ამავე ასწლეულის ახლო პერიოდს განეკუთვნება.

მარიამ ღორთქიფანიძე გახლდათ ერთ-ერთი პირველი მკვლევარი, რომელმაც, სიმონ ჯანაშიას შემდეგ, საგანგებო ყურადღება დაუთმო ქართულ-არაბული ურთიერთობების შესწავლას. მისი კვლევის თვალსაწიერ-

⁷⁶ С. Н. Джанашия, О времени и условиях Абхазского царства, *შრომები*, II, პირველად დაიბეჭდა 1940 წელს (თბილისი, 1952), 322-341.

⁷⁷ ნ. ბერძენიშვილი, თავი VII: ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ VII–VIII სს., *საქართველოს ისტორია*, I, მისივე მთ. რედ-ით (თბილისი, 1956), 105-114; მისივე, თავი VIII: ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისთვის, *მასშევე*, 115-125.

⁷⁸ ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VIII, მასალები ავტორის არქივიდან (თბილისი, 1975); მისივე, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, IX, მასალები ავტორის არქივიდან (თბილისი, 1979), 7-60; მისივე, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, მასალები ავტორის არქივიდან, მეორე გამოცემა (თბილისი, 1990).

⁷⁹ *ქართლის ცხოვრება*, I, გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი (თბილისი, 1955).

⁸⁰ *გეორგიკა*, IV (1), გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1941); *გეორგიკა*, IV (2), გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1952).

⁸¹ Г. Н. Чубинашвили, *Архитектура Кахети: исследование развития архитектуры в восточной провинции Грузии в IV-XVIII вв.* (Тбилиси, 1959).

ში მოხვდა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდიც. ამ თემატიკაზე ის ავტორია ისეთი ნაშრომებისა, როგორიცაა: „თბილისის საამიროს ისტორიიდან“, „არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში“ და სხვა.⁸² მ. ლორთქიფანიძის კალამს ეკუთვნის VIII-X საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შესახებ დაწერილი ნაშრომი „ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება“.⁸³ მასში შესწავლილია როგორც არაბთა გავლენის შესუსტების პერიოდი, ასევე ახალ პოლიტიკურ ერთეულთა ჩამოყალიბება და გაძლიერება. აღნიშნული კვლევა გახდა საფუძველი მისი მრავალი სხვა ნაშრომისა ამავე პერიოდის შესახებ. ისინი ქვეყნდებოდა საქართველოს ისტორიის განმაზოგადებელ პუბლიკაციებში.⁸⁴

ზურაბ ანჩაბაძემ თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობა ძირითადად აფხაზეთის შესწავლას დაუთმო. ამ კუთხით გამორჩეულია აფხაზეთის ისტორიის განმაზოგადებელი ნარკვევი სახელწოდებით „შუა საუკუნეების აფხაზეთის ისტორიიდან“.⁸⁵ მასში განხილულია აფხაზეთის მერვე საუკუნის ისტორიის სხვადასხვა საკითხი, მათ შორის აფხაზეთის მთავართა დამოკიდებულება ეგრისისა და ქართლის მმართველ ელიტასთან, აფხაზთა სამეფოს ჩამოყალიბება და სხვ.

პავლე ინგოროყვა არის ავტორი ისეთი ფუნდამენტური ნაშრომისა, როგორიცაა „გიორგი მერჩულე ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა“.⁸⁶ ერთი შეხედვით, ნარკვევი მეათე საუკუნეს უნდა ეხებოდეს, მაგრამ რეალურად ის ბევრად სცდება მეათე საუკუნის ჩარჩოებს და განხილულია შედარებით ადრეული პერიოდის ისტორიაც. პ. ინგოროყვას შრომაში საქართველოს ისტორიის ჩვენთვის საინტერესო მრავალი საკითხია გაშუქებული, მათ შორის აფხაზთა და ქართველთა სამეფოების ისტორია, საზ-

⁸² მ. ლორთქიფანიძე, თბილისის საამიროს ისტორიიდან, *მიმოძიებები*, II (თბილისი, 1951); მ. ლორთქიფანიძე, პაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“, *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის*, 29 (თბილისი, 1951); მ. ლორთქიფანიძე, არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში, *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის*, 35 (თბილისი, 1963).

⁸³ მ. ლორთქიფანიძე, *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება* (თბილისი, 1963).

⁸⁴ მ. ლორთქიფანიძე, თავი მეშვიდე: ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, II (თბილისი, 1973), 372-506; მისივე, არაბთა სახალიფოს გავლენის დამყარება ქართლში; ქართულ-არაბული ურთიერთობები VII-VIII სს., *ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები*, I, მთ, რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 1998), 171-182; მისივე, თავები XVII-XVIII: არაბთა სახელმწიფოს წარმოქმნა, დაპყრობითი ომები, ქართული სამეფო-სამთავროები IX-X სს., *საქართველოს ისტორია*, I, მისივე მთ. რედ-ით, (თბილისი, 2006), 167-241; მისივე, თავები VII-IX, *საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად*, II, რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 2012), 165-238.

⁸⁵ З. В. Анчабадзе, *Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.)* (Сухуми, 1959), 62-117.

⁸⁶ პ. ინგოროყვა, *გიორგი მერჩულე ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა: ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან* (თბილისი, 1954).

ღვრები, მეფე-მთავართა ქრონოლოგია, ისტორიული გეოგრაფია და მრავალი სხვა.

ნოდარ ლომოურის ავტორობით შესრულებულია რამდენიმე ნარკვევი, რომლებიც საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობას ეხება. მასვე შესწავლილი აქვს დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, რომლებიც ჩვენი კვლევისთვის არის მნიშვნელოვანი. დასავლეთ საქართველოს ეხება მისი ერთ-ერთი ნაშრომი „ეგრისის სამეფოს ისტორია“, რომელშიც ეგრისის ისტორიაა შესწავლილი, ხოლო საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის ისტორიის შესახებ გამოსაყოფია მისი ორი ნარკვევი: „ქართული საისტორიო თხზულებები როგორც წყარო ბიზანტიის ისტორიისა“ და „საქართველოს და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა“.⁸⁷ ამ უკანასკნელის პირველი წიგნი ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს დაეთმო.

ეთერ სიხარულიძე საქართველოს შესახებ არსებული არაბული წყაროების შესწავლით იყო დაკავებული. ამ კუთხით მას გამოქვეყნებული აქვს რამდენიმე ნარკვევი, რომლებშიც არაბულ საისტორიო წყაროთა მონაცემებია განხილული ქართული სამყაროს შესახებ.⁸⁸

ოთარ ცქიტიშვილის ნაშრომები ასევე ქართულ-არაბული ურთიერთობების შესწავლას მიეძღვნა, ამ კუთხით გამოქვეყნებული აქვს რამდენიმე სტატია.⁸⁹

დავით მუსხელიშვილი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის გამოჩენილი მკვლევარია. მას გაშუქებული აქვს მერვე საუკუნის ისტორიის მთელი რიგი პრინციპული საკითხები, რასაც ნახევარ საუკუნეზე მეტია დღემდე წარმატებით ახერხებს. კახეთისა და ჰერეთის ისტორიის მთელი რიგი დეტალები შესწავლილია ნაშრომში „ციხე-ქალაქი უჯარმა: ივერია-აღვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან“.⁹⁰ აღნიშნულ მონოგრაფიაში წინაა წამოწეული ქალაქ უჯარმის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური მნიშვნელობა. ავტორის ვარაუდით, კახეთის საქორეპისკოპოსოს წარ-

⁸⁷ ნ. ლომოური, *ეგრისის სამეფოს ისტორია* (თბილისი, 1968); მისივე, *ქართული საისტორიო თხზულებები როგორც წყარო ბიზანტიის ისტორიისა, ბიზანტია ქართულ წყაროებში* (თბილისი, 2010); მისივე, *საქართველოს და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა*, I (თბილისი, 2011); Н. Ломоური, *Абхазия в античную и раннесредневековую эпохи* (Тбилиси 1997).

⁸⁸ ე. სიხარულიძე, *არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თსუ შრომები*, 73 (თბილისი, 1959); *დაკუთხის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*, I, თარგმ. ე. სიხარულიძემ (თბილისი, 1964);

⁸⁹ ო. ცქიტიშვილი, ძველი თბილისის ისტორიიდან, *სმ მთაბმე*, (1963), №5; მისივე, პაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ აბუ უბაიდის თხზულებაში, *მაცნე ისტორიის სერია* (1976), №2; მისივე, პაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვადის „ქონების წიგნი“, *მაცნე ისტორიის სერია* (1991), №2.

⁹⁰ დ. მუსხელიშვილი, *ციხე-ქალაქი უჯარმა: ივერია-აღვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან* (თბილისი, 1966).

მოქმნის დროს პოლიტიკური ცენტრი უჯარმა უნდა ყოფილიყო.⁹¹ იმავე წიგნში განხილულია ისტორიული გეოგრაფიის მეტად საგულისხმო დეტალები, სოციალური ურთიერთობები, ეკონომიკა და პოლიტიკური ისტორიის საკითხები. არჩილის მოღვაწეობა განსხვავებულად არის განხილული. დავით მუსხელიშვილს ის უფრო ლოკალური ერთეულის მმართველად ჰყავს წარმოდგენილი, ვიდრე საქართველოს ხელისუფლად, როგორც ეს ჩვენ გვგონია ქართულ წყაროებზე დაყრდნობით. ამის მიუხედავად საისტორიო წყაროების მუსხელიშვილისეული კრიტიკა საინტერესოა. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები კიდევ უფრო ფართოდაა გაშლილი მუსხელიშვილის სხვა მონოგრაფიაში „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები“.⁹² აღნიშნული წიგნის უმეტესი ნაწილი ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის განხილვას ეთმობა.⁹³ მასში საკმაოდ ვრცელადაა გაშლილი მსჯელობა მერვე საუკუნის საქართველოში ჩამოყალიბებული ქვეყნების შესახებ; შესწავლილია ამ ქვეყანათა ისტორიულ-გეოგრაფიული თავისებურებები, ადმინისტრაცია, საზღვრები, სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები და სხვ. დავით მუსხელიშვილის საქართველოს ისტორიის განმაზოგადებელი ნაშრომებიდან საინტერესოა მონოგრაფია „საქართველო IV-VIII საუკუნეებში“.⁹⁴ მასში განხილულია როგორც საქართველოს მერვე საუკუნის პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, ასევე ქვეყნის სოციალური წარსულის საინტერესო დეტალები, რომლებიც წინა საუკუნეთა კონტექსტში არის წამოდგენილი.⁹⁵ მასში განსაკუთრებული აქცენტია გაკეთებული ფეოდალიზმის საკითხებზე, მკვლევრის დასკვნით, „VIII ს-ის შუა ხანებში სენიორალურმა სისტემამ ოფიციალური სანქცია მიიღო მთელი ქვეყნის მასშტაბით. ეს არის სწორედ განვითარებული ფეოდალიზმის საბოლოო დადგინების ხანა საქართველოში“.⁹⁶ გარკვეულწილად, გადაფასებულია არჩილის მოღვაწეობაც, ის წარმოდგენილია, როგორც საქართველოს მასშტაბით მოღვაწე პოლიტიკური ფიგურა.⁹⁷ ანალოგიური მოსაზრებებია გატარებული მის მომდევნო ნაშრომებში.⁹⁸

⁹¹ იქვე, 102.

⁹² დ. მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II (თბილისი, 1980).

⁹³ იქვე, 57-160.

⁹⁴ დ. მუსხელიშვილი, *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში* (თბილისი, 2003).

⁹⁵ იქვე, 363-441.

⁹⁶ იქვე, 420.

⁹⁷ იქვე, 382-388, 420-421.

⁹⁸ დ. მუსხელიშვილი, საქართველო VII ს-ის მეორე ნახევარსა და VIII ს-ის პირველ ნახევარში, *საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად*, II, რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 2012), 123-144.

მიხეილ გუნბა ძირითადად დასავლეთ საქართველოს ბიზანტიის იმპერიასთან ურთიერთობას იკვლევდა. მისი ნაშრომი უპირატესად აფხაზეთის ისტორიას ეხება აფხაზთა სამეფოს შექმნის ჩათვლით.⁹⁹ მის ნაშრომში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა აფხაზეთის ტერიტორიაზე ფეოდალური ურთიერთობების განვითარებისა და სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების აღწერამ, ასევე VII–VIII საუკუნეების დასავლურქართული პოლიტიკური ერთეულების ურთიერთობამ ბიზანტიასა და ხალიფატთან.¹⁰⁰ მ. გუნბამ თავის ნაშრომში დიდი ადგილი დაუთმო პავლე ინგოროვყას მოსაზრებათა კრიტიკას, რომელიც აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოსახლე ხალხებს დასავლურქართული წარმოშობის ეთნოგენეზებად თვლიდა, რასაც გუნბა არ იზიარებდა.¹⁰¹ აღსანიშნავია, რომ მსგავსი კამათი დღევანდელი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრები ხალხის წარმოშობაზე, ენობრივ და ეთნიკურ კუთვნილებაზე შემდეგაც გრძელდებოდა. მათი განხილვა ხშირად ნაციონალისტური პოზიციებიდან ხდებოდა. მერვე საუკუნის დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ ხალხს განიხილავდნენ თანამედროვე თეორიების პრიზმაში. რეალურად, მერვე საუკუნეში არ არსებობდა თეორიები აფხაზურ-ადიდური ან ქართველური ენების შესახებ, ბუნებრივია, ეთნიკური სიახლოვის განსაზღვრისას არც ენათა ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ სიახლოვეს აქცევდა ვინმე ყურადღებას. კავკასიაში მცხოვრები ხალხი ითვლებოდა ერთი წინაპრის, თარგამოსის, მემკვიდრედ – აღნიშნული იდეა მეტ-ნაკლებად დომინანტური იყო საქართველოს რეალობაში. აფხაზეთის ტერიტორიის მოსახლეობა განიხილებოდა ეგროსის შთამომავლად, რომელიც სულ უფრო და უფრო მეტად დაუკავშირდა ქართლოსის მემკვიდრეებს, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის წინაპარს. ქართლის მმართველის ელიტის დომინანტობამ ტერმინი „ქართლი“ და მისგან ნაწარმოები სახელები გაავრცელა მთელი საქართველოს მასშტაბით. მერვე საუკუნეში ეს რეალობა უკვე სახეზეა. ამავე საუკუნეში ქართლი და მისგან ნაწარმოები სიტყვები ხან მოელ საქართველოზე ვრცელდება, ხანაც მხოლოდ თანამედროვე შიდა ქართლზე. ყველაფერ ამას პოლიტიკური ცვლილებები განაპირობებდა. ცალკე განსახილველია ეკონომიკა, რელიგია და საზოგადოება, რაც ასევე საკმაოდ მნიშვნელოვან ამინდს ქმნიდა მერვე ასწლეულის რეალობაში.

შოთა ბაღრიძემ თავის ადრეულ ნაშრომებში ძირითადი ყურადღება

⁹⁹ მ. გუნბა, *დასავლეთ საქართველო და ბიზანტია VI-VIII სს.* (სოხუმი, 1962).

¹⁰⁰ იქვე, 155-227.

¹⁰¹ იქვე, 50-53.

დაუთმო ქართული სამეფო-სამთავროების კვლევას მათი ფორმაციის პერიოდში. ამ კუთხით შესწავლილია ორი პოლიტიკური ერთეული მათივე წარმოქმნის პერიოდში: კახეთის საქორეპისკოპოსო და ქართველთა სამეფო.¹⁰² თუმცა, ვფიქრობ, ქართველთა სამეფო არ წარმოადგენდა განკერძოებულ პოლიტიკურ ერთეულს, მისი ისტორია, როგორც ეს ძველ ქართულ წყაროებშია, უნდა განვიხილოთ ქართლის საერისმთავროს გაგრძელებად და არა როგორც ცალკე პოლიტიკურ ერთეულად. ტიტული „ქართველთა მეფე/ერისმთავარი/ერისთავი“ უკვე საერისმთავროს პერიოდის მმართველობის დროს გამოიყენებოდა, ხოლო ტაო-კლარჯეთში დამკვიდრებული აშოტი და მისი მემკვიდრეები ამ ტრადიციის გამგრძელებლები არიან.

ანრი ბოგვერაძე ძირითადად იკვლევდა ადრეფეოდალური პერიოდის საქართველოს ისტორიის საკითხებს, ხოლო ვინაიდან მერვე საუკუნესაც ამ ეპოქას განაუთვნებენ, მისი შესწავლის ობიექტი გახდა ჩვენთვის საინტერესო ასწლეულიც. ამ კუთხით, აღსანიშნავია მისი ორი მონოგრაფია, ორივე მათგანი სოციალური ურთიერთობების თემას მიეძღვნა, ხოლო მეორეში სოციალურ საკითხებთან ერთად განხილულია პოლიტიკა და ეკონომიკა.¹⁰³ ბოგვერაძის სტატიები ამავე პერიოდის საქართველოს პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრების შესახებ შესულია „საქართველოს ისტორიის ნარკვევებში“, რომელიც ყველაზე ცნობილი და შევსებული განმაზოგადებელი ნაშრომია ეროვნულ ისტორიოგრაფიაში.¹⁰⁴ ა. ბოგვერაძე ამ ეპოქის მართლაც გამორჩეული მკვლევარია, ამდენად, შემთხვევითი არაა, რომ „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ შესაბამისი მონაკვეთის დაწერა სწორედ მას მიანდეს.

ზაზა ალექსიძემ VIII საუკუნის საქართველოს ისტორიისთვის მნიშვნელოვანი რამდენიმე წყარო გამოაქვეყნა. ასევე, ამავე საკითხთან მიმართებაში დაწერილი აქვს მრავალი სტატია. ამ მასალაში საინტერესოა ანდერძ-მინაწერთა ფრაგმენტული ცნობები, რომლებიც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდსა და ისეთ საკითხებს ეხება, როგორიცაა ბაგრატიონთა დინასტიის გამოჩენა ქართულ პოლიტიკურ ასპარეზზე, ნერსე II ერის-

¹⁰² შ. ბადრიძე, მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის კახეთის სამთავროში, *სსსრმა მაცნე*, (1964), №5, 87-99; მისივე, „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, *თხუ შრომები*, 113, ისტორიის მეცნიერებათა სერია V (1965), 217-268.

¹⁰³ ა. ბოგვერაძე, *ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან* (თბილისი, 1961); მისივე, *ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში* (თბილისი, 1979).

¹⁰⁴ ა. ბოგვერაძე, ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, II (თბილისი, 1973), 283-297; მისივე, სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება VI-VIII საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, II (თბილისი, 1973), 297-322.

მთავრის ოჯახის წევრთა ქრონოლოგია, ფეროზიანთა მოღვაწეობის საინტერესო დეტალები და სხვ.¹⁰⁵

გურამ აბრამიშვილმა მერვე საუკუნის საქართველოს ისტორია, უპირატესად, მისივე გამოვლენილი წარწერების საფუძველზე შეისწავლა.¹⁰⁶ აღნიშნული წარწერები მერვე საუკუნის საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვან დეტალებს აშუქებენ და პირველი კატეგორიის წყაროებია. მიუხედავად იმისა, რომ აბრამიშვილისეულ აღდგენათა ნაწილი, ისევე როგორც წყაროთა მისეული ინტერპრეტაცია, ხშირად მიუღებელია, ვფიქრობთ, მისი კვლევები იმსახურებს გამორჩევას.

ლიანა დავლიანიძემ, უპირატესად, განიხილა მოვსეს კალანკატუაცისა და სომხურ ენაზე დაწერილი სხვა აღვანური ქრონიკების ცნობები საქართველოს შესახებ. მანვე გამოაქვეყნა აღნიშნული წყაროები სათანადო სამეცნიერო კომენტარების დართვით.¹⁰⁷

თენგიზ პაპუაშვილი არის ავტორი რამდენიმე სამეცნიერო ნაშრომისა, რომლებიც კახეთ-ჰერეთის ისტორიის საკითხებს ეხება. მათ შორის ჩვენთვის საინტერესოა ორი გამოკვლევა: „ჰერეთის ისტორიის საკითხები“ და „რანთა და კახთა სამეფო (VIII-XI სს.)“.¹⁰⁸ პირველში შესწავლილია ჰერეთის ისტორიის მნიშვნელოვანი დეტალები, მათ შორის არჩილის მოღვაწეობა, სამეფოს ჩამოყალიბება, ურთიერთობა გარე სამყაროსთან და სხვ. მეორე, უპირატესად, კახეთის საქორეპისკოპოსოს ისტორიას ეხება – შესწავლილია ეთნიკური შემადგენლობა, საზღვრები, პოლიტიკური ისტორიის რიგი დეტალები, ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტი და ა.შ.

¹⁰⁵ ზ. ალექსიძე, ვინ არის „სრულიად აღმშენებელი“ სამშვილდის სიონისა, *მრავალთავი*, XVI (1991), 229-234; მისივე, აბო თბილელის მარტვილობის თარიღი და მასთან დაკავშირებული ქართლის ერისმთავართა ქრონოლოგია, *მრავალთავი*, XIX (2001), 313-315; მისივე, უძველესი ცნობა ბაგრატიონთა დინასტიის შესახებ, *ანაბე: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი* (თბილისი, 2002), 23-36; მისივე, ქართლში ბაგრატიონთა დინასტიის პირველი გამოჩენა, *ბაგრატიონები: სამეცნიერო და კულტურული მეშვეობით* (თბილისი, 2003), 27-36; მისივე, მცხეთის ჯვარი – მცველი ყოველი ქართლისა, *ანაბე*, № 4 (2009), 151-163. იხ. ასევე მისი სტატიების კრებული: ზ. ალექსიძე, *ქრისტიანული კავკასია: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი*, 2 (თბილისი, 2011); მისივე, *ქრისტიანული კავკასია: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი*, 3 (თბილისი, 2016).

¹⁰⁶ გ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მამფლის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში (თბილისი, 1977); მისივე, ატენის სიონის სამი გრაფიტი, *მნათობი*, 9 (1984); *ფრესკული წარწერები I ატენის სიონი*, გამომც. გ. აბრამიშვილი და ზ. ალექსიძე (თბილისი, 1989).

¹⁰⁷ ლ. დავლიანიძე, *აღბანეთის ისტორიის და აღბანეთის ქრისტიანების ცნობები ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიისათვის*, დისერტაცია შესრულებული ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად (ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი: თბილისი, 1970); მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 10-22; მხითარ აირივანეცი, *ქრონოგრაფიული ისტორია*, თარგმ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა (თბილისი, 1990), 10-20.

¹⁰⁸ თ. პაპუაშვილი, *ჰერეთის ისტორიის საკითხები* (თბილისი, 1970); მისივე, *რანთა და კახთა სამეფო (VIII-XI სს.)* (თბილისი, 1982).

ელენე ცაგარეიშვილი ძირითადად სომხურ წყაროებზე დაყრდნობით სწავლობდა VIII საუკუნის ქართული ქვეყნების ურთიერთობას გარე სამყაროსთან. მანვე გამოაქვეყნა რამდენიმე მნიშვნელოვანი სომეხი ავტორის ცნობები საქართველოს შესახებ, ასევე დეტალურად შეისწავლა სომეხ ავტორთა მონაცემები საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის საკვანძო საკითხებთან მიმართებაში.¹⁰⁹

ჯონდო გვასალიას ნაშრომი შეეხება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობასა და დარიალის ისტორიის საკითხებს, რომელიც, მერვე საუკუნის რეალობის გათვალისწინებით, წანართა ფართო სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოსვლასთან არის დაკავშირებული.¹¹⁰

გივი ჯამბურია გახლდათ საქართველოს ფეოდალიზმის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი. ამ კუთხით საინტერესოა მისი სტატიები, რომლებიც სამთავრო-სენიორიათა ჩამოყალიბებასა და შეუვალობის საკითხებს ეხება.¹¹¹

გურამ მამულია თავის ნაშრომში „პატრონელობა“ აქტიურად შეეხო საქართველოში არსებული სოციალური ვითარების აღწერას.¹¹² მან განსაკუთრებული ადგილი დაუთმო არჩილის პერიოდსა და ჯუანშერის ცნობებს, რომელთაც რიგ შემთხვევაში – ნდობით, ხოლო სხვა შემთხვევაში კრიტიკულად უყურებს.¹¹³ გ. მამულია, ნ. ბერძენიშვილის მსგავსად, თვლის, რომ არჩილის მიერ თავის ძმისშვილთა და ერისთავთა შეუღლება, ხოლო ამ უკანასკნელთათვის მამულების დამტკიცება X-XI საუკუნეების ერისთავთა წრეში შექმნილი ლეგენდაა.¹¹⁴ აღნიშნული და სხვა

¹⁰⁹ ელ. ცაგარეიშვილი, სომხური წყაროები არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ (1. სუბელსი. 2. დევონდი), *მრავალთავი*, I (1971), 464-496; მისივე, თომა არწრუნისა და ანონიმი ისტორიკოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, *მრავალთავი*, IV (1975), 254-281; მისივე, სტეფანოს ტარონეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, *მრავალთავი*, XXI (2005), 273-285; მისივე, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში* (თბილისი, 2012).

¹¹⁰ ჯ. გვასალია, წანარების ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, *სმა მოამბე*, 59, №3 (1970); მისივე, არაგვის კარი (დარიალი), *ძეებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან* (თბილისი, 1976), 144-150; მისივე, საქართველოს სამხედრო გზის ისტორიისთვის, *სსსრმა მაცნე – ისტორიის სერია*, (1972), №2, 30-44.

¹¹¹ გ. ჯამბურია, სამთავრო-სენიორალური სისტემა ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში, *თსუ შრომები*, 227 (1982), 81-100; მისივე, იმუნიტეტი საქართველოში (VI-XIV სს.), *ანაბეი*, (თბილისი, 2002), 76-106; მისივე, *ქართული ფეოდალიზმის საკითხები* (თბილისი, 2007), 3-64.

¹¹² გ. მამულია, *პატრონელობა* (თბილისი, 1987).

¹¹³ იქვე, 111-141.

¹¹⁴ იქვე, 120; გ. მამულია, არჩილ მეფის (VIII ს.) რეფორმების ლეგენდის გენეზისი და მისი პოლიტიკური ტენდენცია, *ძეებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან* (თბილისი, 1976).

სკეპტიკური მსჯელობები, ჩვენი აზრით, არაა დამაჯერებელი და არც ფაქტებით არის გამყარებული.

ბენიამინ სილაგაძის სამეცნიერო კვლევის ობიექტია ქართულ-არაბული ურთიერთობები, რომლებიც მას არაბული წყაროების ანალიზის მიხედვით აქვს შესწავლილი.¹¹⁵ თავის მონოგრაფიაში ის მერვე საუკუნის რეალობას საკმაოდ ფართოდ განიხილავს.¹¹⁶ შესწავლილ საკითხებს შორისაა: არაბთა ლაშქრობები საქართველოში, უპირატესად, არაბული წყაროების მიხედვით, თბილისის საამიროს წარმოქმნა, არაბთა წინააღმდეგ ქართველთა აჯანყებები, არაბული გადასახადები, სოციალური ვითარება, ხაზართა ლაშქრობები ამიერკავკასიისა და ხალიფატის ტერიტორიაზე და მრავალი სხვა. მიუხედავად იმისა, რომ ავტორი იყენებს მრავალრიცხოვან არაბულ წყაროებს, მათი კრიტიკული ანალიზი მას ნაკლებად აქვს მოცემული, ხოლო თბილისის საამიროს წარმოშობა მარვან იბნ მუჰამადის ლაშრობის შედეგად, დაუსაბუთებელი და მცდარია.¹¹⁷

თედო ღუნდუა თავის ორ ნაშრომში ეხება მერვე საუკუნის მოვლენებს. მათში, უპირატესად, ნუმიზმატიკური მასალის მიმოხილვის საფუძველზე საქართველოს ბიზანტიასთან ურთიერთობა, პერიოდიზაციის საკითხები, ეკონომიკა და ევროინტეგრაციის ისტორიული ფორმებია შესწავლილი.¹¹⁸

ზურაბ პაპასქირის რამდენიმე სამეცნიერო სტატია მიეძღვნა როგორც, ზოგადად, საქართველოს, ასევე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე პოლიტიკურ გაერთიანებათა დიპლომატიას VIII საუკუნეში.¹¹⁹ თავის წერილებში მკვლევარი აზუსტებს აფხაზთა სამეფოს საგარეო-პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხებს და განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებს ბიზანტიის იმპერიის გავლენაზე, რომელიც, მართლაც, საგრძნობია მთელი მერვე ასწლეულის განმავლობაში და მის შემდეგაც.

ვახტანგ გოილაძის სამეცნიერო მონაგარიდან მეტად მნიშვნელოვანია მისი დაკვირვებები ბიზანტიაში მოღვაწე ქართველი დიდმოხელის, ვა-

¹¹⁵ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში* (თბილისი, 1991).

¹¹⁶ იქვე, 68-137.

¹¹⁷ იქვე, 107.

¹¹⁸ თ. ღუნდუა, *საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით* (თბილისი, 1995); მისივე, *ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით* (თბილისი, 1997).

¹¹⁹ ზ. პაპასქირი, ბიზანტიის დიპლომატია და პოლიტიკური ცვლილებები დასავლეთ საქართველოში VIII ს-ის I ნახევარში, *ქართული დიპლომატია*, 4 (თბილისი, 1997), 291-309; მისივე, „აფხაზთა“ სამეფოს საგარეო პოლიტიკური ორიენტაციის დაზუსტების საკითხისათვის, *ქართული დიპლომატია*, 6 (თბილისი, 1999), 325-335; მისივე, ქართული პოლიტიკური სამყარო საერთაშორისო არენაზე VIII ს-ში, *ქართული დიპლომატიის ისტორია*, მთ. რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 2003), 98-109.

რაზ-ბაკურის, შესახებ.¹²⁰ მანვე ეპიგრაფიკული მასალა ახლებურად განიხილა და იმავე პოლიტიკური მოღვაწის ბიოგრაფია რამდენიმე შტრიხით გაამდიდრა.¹²¹ სხვა მოსაზრებები,¹²² რომლებიც მას გატარებული აქვს თავის წიგნში, ჩვენს მონოგრაფიაში გაზიარებული არ არის. ამის მიუხედავად, ვფიქრობთ, მისი ნაშრომი მერვე ასწლეულის საქართველოს ისტორიის შესწავლისთვის საგულისხმოა, ხოლო დასკვნები – საინტერესო.

მანანა სანაძეს აღნიშნული პერიოდის შესახებ რამდენიმე სამეცნიერო სტატია და ორი წიგნი აქვს გამოქვეყნებული.¹²³ ერთ-ერთ სტატიაში VII-VIII საუკუნეთა მიჯნის ქართლში განვითარებული მოვლენების მისეული ორიგინალური ანალიზია წარმოდგენილი, თუმცა სათაურში სიტყვა „სამეფო“ აშკარად ზედმეტია,¹²⁴ ხოლო მონოგრაფია, რომელიც უპირატესად „ქართლის ცხოვრებაზე“ დაყრდნობითაა შესრულებული, მერვე საუკუნის მოვლენებსაც აღგვიწერს, მაგრამ მასში მოყვანილი დათარიღებები (ისე როგორც სტატიაში) მეტწილად მისაღები არაა. მეუერთმეტე საუკუნის ანონიმის დაწერილი „დავით და კოსტანტინეს წამება“, რომელიც VIII საუკუნის მოვლენებს ეხება, მ. სანაძეს და გ. არახამიას რამდენიმე ხელნაწერზე დაყრდნობით ერთობლივად აქვთ გამოქვეყნებული.¹²⁵ საისტორიო წყაროს ხელახალი გამოცემა მისასაღმებელია, მაგრამ თხზულებაში VI საუკუნის ქრონიკის აღმოჩენა არ არის დამაჯერებელი.

დიმიტრი ლეთოდიანის კვლევის ძირითადი ობიექტი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე პოლიტიკური ერთეულები იყო.¹²⁶ მისი ერთ-ერთი წერილი აფხაზეთის საკითხს ეხება ბიზანტია-ეგრისის

¹²⁰ ვ. გოილაძე, ოფსიკონის თემის სტრატეგოსის – ვარაზ-ბაკურის ვინაობის საკითხისათვის, კრ. – *ბიზანტინოლოგია საქართველოში* (თბილისი 2007), 299-309; მისივე, *ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა ქართულ ეპიგრაფიკაში* (თბილისი, 2008), 19-75.

¹²¹ იქვე, 29-34.

¹²² იქვე, 16-29, 35-47.

¹²³ მ. სანაძე, გრიგოლ ბაკურიანის-ძის წარმომავლობის შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, X, თბილისი 1982; მისივე, ქართლის სამეფო VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე, *მესხეთი: ისტორია და თანამედროვეობა* (ახალციხე, 2000), 15-24; მ. სანაძე, ერისმთავრები მირი და არჩილი და „ქართლის ცხოვრება“, *მესხეთი*, IV (თბილისი-ახალციხე, 2001); მ. სანაძე, თ. ბერაძე, VIII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და ეგრისის პოლიტიკური ცხოვრებიდან, *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, X (თბილისი, 2004); მ. სანაძე, გ. არახამია, *VI ს-ის ისტორიული ქრონიკა დავით და კოსტანტინეს წამებაში*; მ. სანაძე, *ქართველთა ცხოვრება III – ქართლის მეფეებისა და პატრიკიოსების ქრონოლოგია* (თბილისი, 2016);

¹²⁴ მ. სანაძე, ქართლის სამეფო VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე. ამ დროს ქართლი საერისმთავრო იყო, ხოლო სამეფო გახდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც არჩილი გამეფდა. არჩილის გვირგვინის კურთხევა, ჩვენი აზრით, 740 წელს ხდება (იხ. ქვემოთ).

¹²⁵ მ. სანაძე, გ. არახამია, *VI ს-ის ისტორიული ქრონიკა დავით და კოსტანტინეს წამებაში*.

¹²⁶ დ. ლეთოდიანი, *აფხაზეთის, აფშიღეთის და სანიკეთის პოლიტიკური დამოკიდებულება ეგრისთან IV-VIII სს-ში* (თბილისი, 1991); მისივე, *ძიებანი* (თბილისი, 2003).

ურთიერთობაში.¹²⁷ მანვე საკმაოდ ვრცელი ნარკვევი მიუძღვნა აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნას, რომელშიც მერვე საუკუნის საქართველოს ისტორიის მრავალი საკითხი არის გაანალიზებული.¹²⁸

ბიჭიკო დიასამიძის ნაშრომები ასევე დასავლეთ საქართველოს ეხება, ოღონდ ამჯერად შესწავლილია მისი რელიგიური ისტორიის საკითხები.¹²⁹ ბ. დიასამიძე დასავლეთ საქართველოს კათედრებში, თვით კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციის პერიოდში, ბერძნული ენის ნაცვლად ქართულ ენას ხედავს დომინანტის როლში,¹³⁰ რაც, სრულიად სამართლიანად, გააკრიტიკა ნოდარ ლომოურმა,¹³¹ შესაბამისად, ამ საკითხზე ჩვენ ყურადღებას აღარ გავამახვილებთ.

ბუბა კუდავამ თავისი საკანდიდატო დისერტაცია, ისევე როგორც ამ საკითხზე გამოქვეყნებული რამდენიმე სტატია, აფხაზეთის საკათალიკოსოს წარმოქმნისა და განმტკიცების ისტორიის კვლევას დაუთმო.¹³² ზემოხსენებულ ნაშრომებში ქართულ და ბიზანტიურ მასალაზე დაყრდნობით დასაბუთებულია, რომ აფხაზეთის საკათალიკოსო არ არსებობდა VIII საუკუნეში, შესაბამისად, მას საფუძველი მოგვიანებით ჩაეყარა.

თამარ ქორიძე კიდევ ერთი ისტორიკოსია, რომელმაც თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ისტორიის კვლევას დაუთმო. მისი დისერტაცია ზემოხსენებული დისერტაციიდან ერთი წლის შემდეგ გამოქვეყნდა ზუსტად იმავე თემაზე, მაგრამ შედარებით უფრო ფართო ქრონოლოგიური დიაპაზონით.¹³³ თ. ქორიძე აფხა-

¹²⁷ დ. ლეთოდიანი, აფხაზეთის (აბაზგიის) საკითხი ბიზანტია-ეგრისის ურთიერთობაში (VI-VIII სს.), *ქართული დიპლომატია*, 2 (თბილისი, 1994), 127-142; მისივე, *ძიებანი*, 131-148.

¹²⁸ დ. ლეთოდიანი, *აფხაზეთის ისტორიის საკითხები* (თბილისი, 2012), 55-78.

¹²⁹ ბ. დიასამიძე, *ქრისტიანობის ისტორიისათვის დასავლეთ საქართველოში* (ბათუმი, 1999); მისივე, *ქრისტიანობა დასავლეთ საქართველოში (I-X საუკუნეები)* (ბათუმი, 2001); მისივე, ეგრისელთა ღვთისმსახურებისა და სახელმწიფო-საკანცელარიო ენის შესახებ ადრეშუასაუკუნეებში, *ბიზანტიზმის საქართველოში* – 2 (თბილისი, 2009), 213-222.

¹³⁰ ბ. დიასამიძე, *ქრისტიანობის ისტორიისათვის დასავლეთ საქართველოში*, 63-97; მისივე, ეგრისელთა ღვთისმსახურებისა და სახელმწიფო-საკანცელარიო ენის შესახებ ადრეშუასაუკუნეებში, 213-222.

¹³¹ ნ. ლომოური, *საქართველოს და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა*, I, 155-158.

¹³² ბ. კუდავა, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო და დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრები (IX ს.), *ისტორიანი: სამეცნიერო კრებული მიძღვნილი რიონ მეტრეველის დაბადების 60 წლისთავისადმი* (თბილისი, 2000), 43-48; მისივე, აფხაზთა საკათალიკოსოს ისტორიიდან (IX-XIII სს.), *ქართული დიპლომატია*, 9 (თბილისი, 2002), 564-586; მისივე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრები კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს დაქვემდებარებაში (VI-IX სს.), *საისტორიო აღმანახი: კლიო*, 15 (2002), 180-197; მისივე, *დასავლეთ საქართველოს ეკლესია (IX-X სს.)*, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია (თსუ: თბილისი 2002).

¹³³ თ. ქორიძე, *აფხაზეთის საკათალიკოსოს ისტორია (IX-XVI სს.)*, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხისთვის წარმოდგენილი დისერტაცია (თსუ: თბილისი, 2003).

ზეთის საკათალიკოსოს დაარსებას ასევე მეცხრე საუკუნის მიწურულით განსაზღვრავს, ხოლო მერვე საუკუნის დასავლეთ საქართველოს ეკლესია კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში მიაჩნია.

მიხეილ ბახტაძემ შეისწავლა ქართული ადმინისტრაციული მოწყობის სისტემა, უფრო კონკრეტულად კი მისი უმთავრესი შემადგენელი ერთეული – საერისთავო.¹³⁴ შესწავლილია მერვე ასწლეულის ვითარებაც. მკვლევარი ნაკლებად ეთანხმება „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებს არჩილის პერიოდის ერისთავთა ვინაობის საკითხში და, ასევე, ეპიგრაფიკულ ძეგლში დაფიქსირებული სამოხელეო ტიტულის წაკითხვას.¹³⁵

ნანი გელოვანი თავის ნაშრომებში შეეხო ხალიფატის ისტორიის ადრეულ პერიოდსა და არაბულ-ქართულ ურთიერთობებს VII-VIII საუკუნეებში. მანვე გამოაქვეყნა დამოუკიდებელი სტატია ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობების შესახებ,¹³⁶ რომელიც მნიშვნელოვანი წყაროა ჩვენი პერიოდის ისტორიის შესწავლისთვის.

გიული ალასანია შეეხო საქართველო-ხალიფატისა და საქართველო-ხაზარეთის ურთიერთობების ისტორიის რამდენიმე მნიშვნელოვან საკითხს, მათ შორისაა თბილისის საამიროს წარმოქმნის თარიღი, რომელსაც ავტორი VIII საუკუნის 70-ანი წლებით ათარიღებს.¹³⁷ შედარებით ვრცელია გამოკვლევა საქართველო-ხაზარების ურთიერთობის შესახებ.¹³⁸ ავტორი ასევე შეეხო ლეონ II-ის იდენტიფიკაციის საკითხს და ქართული წყაროებით ცნობილი ორი ლეონი ერთმანეთთან გააიგივა,¹³⁹ რასაც ვერ გაევიზიარებთ. „აფხაზ მეფეთა დივანი“, რომელშიც მხოლოდ ერთი ლეონ

¹³⁴ მ. ბახტაძე, „საერისთავო ქვეყნები“ და ერისთავობის ინსტიტუტი XI-XVI სს-ის საქართველოში, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხისთვის წარმოდგენილი დისერტაცია (თსუ: თბილისი, 1995); მისივე, ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში (თბილისი, 2003).

¹³⁵ იქვე, 103-124.

¹³⁶ ნ. გელოვანი, არაბთა სახალიფოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის ისტორიიდან კუნძულ კვიპროსზე VII საუკუნის მეორე ნახევარში [პრეპრიტი] (თბილისი, 1990); მისივე, არაბთა სახალიფოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან ამიერკავკასიაში VII საუკუნის 80-იან წლებში, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, I (თბილისი, 1991), 123-134; მისივე, ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობები ომაიანთა ხანის არაბთა სახალიფოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ, *ორიენტალისტური ძიებანი*, 3-4 (თბილისი, 1995), 173-179; მისივე, არაბთა სახალიფოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის ისტორიიდან კუნძულ კვიპროსზე VII საუკუნის მეორე ნახევარში, *ისტორია-ფილოლოგია*, II (თბილისი, 2000), 132-141; მისივე, *ქალი ისლამში (VII-X სს.)* (თბილისი, 2005); N. Gelovani, Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate and South Caucasus, *International Journal of Social Science and Humanity*, 3, No. 1 (January, 2013), 26-29.

¹³⁷ გ. ალასანია, თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის, *ანალები*, 1999, № 1, 21-27; მისივე, *საისტორიო კრებული* (თბილისი, 2007), 3-14.

¹³⁸ გ. ალასანია, *ქართველები და ისლამადგელი თურქები* (თბილისი, 2008), 68-168.

¹³⁹ G. Alasania, On the Personality of the Creator of the Abkhaz Kingdom, *სსა მოამბე*, ტ. 175, № 3, (2007), 153-161.

ნია მოხსენიებული, ნაკლულია, რასაც ვერ ვიტყვით „მატიანე ქართლისაზე“. ამ უკანასკნელის ანონიმი ავტორი ლეონ მეორეს მისი წინამორბედისგან სრულიად გამოკვეთილად განარჩევს. ორი ლეონის გაიგივებაში არის ქრონოლოგიური შეუსაბამობაც. თუ ამ აზრს მივიღებთ, გამოდის, ლეონი უნდა ყოფილიყო VIII საუკუნის 10/30-90-იანი წლების მოღვაწე, ამასთან, მისი შვილები ცოცხლობენ IX საუკუნის 60-იანი წლების ჩათვლით. უკანასკნელი მოცემულობა დასაშვებია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ლეონს მივიჩნევთ VIII საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწედ.

შალვა გლოველი კიდევ ერთი ავტორია, რომელსაც თავის ნაშრომებში, უპირატესად, დასავლეთ საქართველოს ისტორია აქვს შესწავლილი, უფრო კონკრეტულად კი აფხაზთა სამეფო. მის კალამს ეკუთვნის რამდენიმე სტატია აფხაზეთის სამეფოს წარმოშობაზე, სოციალურ ურთიერთობებზე, აფხაზთა სამეფოს შესახებ არსებულ წყაროებსა და მის ისტორიაზე.¹⁴⁰ ბოლო დროს გამოიცა მისი კიდევ ერთი მონოგრაფია, რომელიც აფხაზთა სამეფოს დამაარსებელს ლეონ მეორეს დაეთმო. მასში განხილულია როგორც მერვე საუკუნის მეორე ნახევრის, ასევე ამავე საუკუნის დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ადრეული და შემდგომი პერიოდის მოვლენები, რაც ლეონის მემკვიდრეთა ხანას განეკუთვნება.¹⁴¹

ირაკლი ფაღავამ, ძირითადად ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, განიხილა ქართულ-არაბული ურთიერთობის პერიოდიზაციის საკითხი, გამოაქვეყნა თბილისში მოჭრილი რამდენიმე ახალი მონეტა, მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში განხორციელებული ემისიები.¹⁴²

აკაკი ჩიქობავა ძირითადად იკვლევს ფეოდალიზმის საკითხებს, მათ შორისაა ვასალიტეტი, გაცხოვნება, სოციალური შინაარსის მქონე ტერ-

¹⁴⁰ შ. გლოველი, „აფხაზთა სამეფო“ და სენიორალური სისტემა, *საისტორიო შტუდიები*, IV (2003), 3-17; მისივე, „აფხაზთა სამეფო“ (თბილისი, 2005); მისივე, დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს – „აფხაზთა სამეფოს“ ჩამოყალიბება (პრობიზანტიური და ანტიპრობიზანტიური პოლიტიკა), *ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი*, X (თბილისი, 2008), 38-67; მისივე, „მეფეთა დივანი“ როგორც საისტორიო წყარო, *ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი*, XI (2009), 61-107.

¹⁴¹ შ. გლოველი, *ლეონ II* (პალიტრა L, 2020).

¹⁴² ირ. ფაღავა, საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით), *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, VIII (2014), 250-257; ირ. ფაღავა, *შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმიზმატიკური ევოლუციის ანალიზი (VIII-XIII სს.)*, საღისერტაციო ნაშრომი წარმოდგენილია ილიას უნივერსიტეტის ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად (ილიას უნივერსიტეტი: თბილისი, 2015); I. Paghava, S. Turkia, The Umayyad Fulūs Minted in the name of Marwan b. Muhammad (The Deaf) in Georgia and Elsewhere in South Caucasus, *Journal of the Oriental Numismatic Society*, No.201 (Autumn 2009), 16-18; I. Paghava, S. Turkia, Circulation of Kufic Fulūs in the Tiflis Emirate, *Materials and Researches of the Numismatics Department. Based on the Proceedings the Proceedings of the International Conference "Two Centuries of Islamic Numismatics in Russia. General Results and Prospects"* (St. Petersburg: The State Hermitage Publishers, 2017), 92-104.

მინოლოგია, დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია და სხვ.¹⁴³ თავის მონოგრაფიასა და დისერტაციაში სოციალური ისტორიის საკითხების გარდა განხილული აქვს პოლიტიკური წარსულის ამსახველი პრობლემატიკა.

ემილ ავდალიანი თავის წიგნში შეეხო საქართველოს ჩართულობას ტრანსკონტინენტურ სავაჭრო სივრცეში. განხილულია გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობა საერთაშორისო ვაჭრობაში, გზები, ქალაქები და ეკონომიკური ურთიერთობის გარკვეული საკითხები, რომელნიც, სხვა პერიოდებთან ერთად, მერვე საუკუნესაც მოიცავს.¹⁴⁴

უცხო ენაზე შესრულებულ ნაშრომები, როგორც წესი, ნაკლებად აქცენტირდება საქართველოზე, სამაგიეროდ, მრავალი ცნობა არის მოტანილი საქართველოს ირგვლივ არსებულ სიტუაციაზე, რომელიც გავლენას ახდენდა მერვე საუკუნის ქართულ სამყაროზე. უცხოელი ქართველოლოგები, რომლებიც ძირითადად საქართველოსა და კავკასიის ისტორიაზე აქცენტირდებოდნენ, იყვნენ და არიან: მარი ბროსე, კირილ თუმანოვი, სტივენ რაპ უმცროსი.

მარი ბროსე გახლდათ ერთ-ერთი პირველი, რომელმაც აქტიურად დაიწყო ქართველოლოგიური საკითხების კვლევა. შეისწავლა და გამოაქვეყნა „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი, დაამუშავა საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის მთელი რიგი საკითხები. ისინი მას განხილული აქვს მრავალრიცხოვანი უცხოური წყაროების შეჯერებით.¹⁴⁵ ამ კუთხით მარი ბროსე ერთ-ერთი პირველი იყო, რომელმაც „ქართლის ცხოვრებასა“ და სხვადასხვა ქართულ წყაროში დაცული ცნობები უცხოენოვან მასალას შეადარა და მოვლენები ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ასახა.

კირილ თუმანოვი გახლდათ ამერიკაში მოღვაწე წარმოშობით ქართველი ისტორიკოსი, რომელმაც თავისი ცხოვრების ბოლო წლები იტალიაში გაატარა. თუმანოვს გამოქვეყნებული აქვს არაერთი სტატია და მონოგრაფია, რომელთა შორის რამდენიმე მიეძღვნა საქართველოს და,

¹⁴³ აკ. ჩიქობავა, *ფეოდალიზმი და ქართული ეთნოკულტურა VIII-X საუკუნეებში* (თბილისი, 2015); მისივე, *განვითარებული ფეოდალიზმის გენეზისი საქართველოში და მასთან დაკავშირებული ისტორიულ-გეოგრაფიული ასპექტები*, თსუ ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია (თბილისი, 2019).

¹⁴⁴ ე. ავდალიანი, *საქართველო და აბრეშუმის სავაჭრო გზები (VI-XIII სს.)* (თბილისი, 2019).

¹⁴⁵ M.-F. Brosset, *Histoire de la Géorgie Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle: vol. 1 Histoire Ancienne, Jusqu'en 1469 de J.-C.* (St.-Pétersbourg, 1849); idem, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848* (St.-Pétersbourg, 1850); idem, *Histoire de la Géorgie Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle: Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'en 1469 de J.-C.* (St.-Pétersbourg, 1851).

ზოგადად, კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობას გარე სამყაროსთან.¹⁴⁶ მიუხედავად იმისა, რომ თუმანოვის მოსაზრებათა ნაწილი გადახედვას მოითხოვს (განსაკუთრებით ქრონოლოგია), მისი ქართველოლოგიურ საკითხებზე ციტირების ინდექსი საკმაოდ მაღალია არაქართულენოვან სამეცნიერო ლიტერატურაში.

სტივენ ჰაროლდ რაპ უმცროსი ერთ-ერთია მოქმედ ქართველოლოგთა შორის, რომელიც მუშაობს ჩვენთვის საინტერესო პერიოდზე. მართალია, მისი შრომების მნიშვნელოვანი ნაწილი ეხება სასანური სამყაროს გავლენას ქართულ სივრცეზე, მაგრამ განხილულია მერვე საუკუნის საკითხებიც, რომლებიც, ბუნებრივია, მჭიდრო კავშირშია სასანურ ხანასთან.¹⁴⁷

საქართველოს საზღვრებს გარეთ მოღვაწე ქართველოლოგთა გარდა, მნიშვნელოვანია ასევე იმ მკვლევართა ნაშრომები, რომლებმაც დიდი წვლილი შეიტანეს ბიზანტიოლოგიაში, ორიენტალისტიკაში, ხაზარულ კვლევებსა და კავკასიოლოგიაში. ბიზანტია, ხალიფატი, ხაზარეთი, სომხეთი, ალვანეთი და საქართველოს სხვა მეზობელი ქვეყნები დიდ როლს ასრულებდნენ ქართული სამყაროს პოლიტიკურ ცხოვრებაში, უფრო მეტიც, მერვე საუკუნის ქართველური სამყარო მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ქვეყანასთან, რაც განსაკუთრებით კარგადაა ასახული პოლიტიკურ ისტორიაში. ამგვარად, საქართველოს მერვე საუკუნის პოლიტიკური ისტორიის მთელი რიგი დეტალების ჯეროვანი გააზრება შეუძლებელია ზემოხსენებული ქვეყნების ისტორიაში გარკვევის გარეშე.

VIII საუკუნის ბიზანტიის ისტორიის საკითხებს მრავალი მკვლევარი შეეხო. მათ შორის ალბათ ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეულია გიორგი ოსტროგორსკი, რომლის „ბიზანტიის სახელმწიფოს ისტორია“ არა მხოლოდ

¹⁴⁶ C. Toumanoff, Medieval Georgian Historical Literature (VIIth-XVth Centuries), *Traditio*, 1 (1943); idem, Iberia on the Eve of Bagratid Rule: An Inquiry into the Political History of Eastern Georgia between the VIth and the IXth century, *Le Museon*, LXV (1952); idem, Chronology of kings of Abasgia and other problems, *Le Museon*, LXIX, 1-2 (1956); idem, The Bagratids of Iberia from the Eight to the Eleven Century, *Le Museon*, LXXIV (1961); idem, *Studies in Christian Caucasian History* (Georgetown University Press, 1963); idem, Armenia and Georgia, *Cambridge Medieval History*, IV, part I Byzantium and its neighbours, edited by Joan M. Hussey (Cambridge University Press, 1966); idem, Caucasica and Byzantium, *Traditio*, 27 (1971); idem, *Les dynasties de la Caucasic chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle: tables généalogiques et chronologiques* (Rome, 1990).

¹⁴⁷ Rapp Stephen H. Jr., *Imagining History at the Crossroads: Persia, Byzantium, and the Architects of the Written Georgian Past*, dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History) in the university of Michigan, (University of Michigan, 1997); idem, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts* (Louvain, 2003); Rapp Stephen H. Jr., Caucasica and the Making of the Second Byzantine Commonwealth: Byzantinization, Cosmopolitanism, and the Georgian Athonites, *Georgian Athonites and Christian Civilization*, edited by David Muskhelishvili (New York: Nova Publishers, 2013), 57-62; idem, *The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasica and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature* (Routledge, 2016).

აღგვიწერს ბიზანტიის იმპერიის ისტორიის ყველა საკვანძო პერიოდს, არამედ გამორჩეულია თავისი ბიბლიოგრაფიული ექსკურსითაც. გ. ოსტროგორსკისა და ა. ვასილევის შრომებში ბიზანტიის ისტორიის ყველა პერიოდის XIX საუკუნის და XX საუკუნის პირველი ნახევრის ბიბლიოგრაფია დეტალურად არის მოცემული, მათ შორისაა მერვე საუკუნის პოლიტიკური ისტორიის შესახებ არსებული წყაროები და ლიტერატურა.¹⁴⁸ ალექსანდრ ვასილევს აქვს დამოუკიდებელი ნარკვევი ბიზანტიისა და ხალიფატის ურთიერთობის შესახებ.¹⁴⁹ ასევე, ჩვენთვის მნიშვნელოვანი პერიოდის ბიზანტიის პოლიტიკური ისტორიის შესწავლაში საგულისხმო წვლილი შეიტანეს ისეთმა ისტორიკოსებმა, როგორებიც არიან ანდრეას სტრატოსი, უოლტერ ემილ კეგი, უორენ ტრედგოლდი, ჯონ ჰალდონი და სხვ.

ანდრეას სტრატოსის შრომები ძირითადად მეშვიდე საუკუნის ბიზანტიის იმპერიის პოლიტიკური ისტორიის კვლევას შეეხო. მათ შორის ჩვენი კვლევისთვის საინტერესოა ბოლო, მეხუთე, ტომი, რომელშიც ა. სტრატოსი განიხილავს იუსტინიანე II-ის ზეობის ხანას მეორე მმართველობის ჩათვლით.¹⁵⁰ სტრატოსის ინტერესი ძირითადად პოლიტიკური საკითხების მიმოხილვაა. მასვე განხილული აქვს საეკლესიო პოლიტიკა, რომელიც, როგორც წესი, იმპერიის შინაპოლიტიკურ საკითხებთან მჭიდრო კავშირში იყო. უოლტერ ემილ კეგის შრომებში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ბიზანტიის იმპერიის სამხედრო ისტორიის საკითხებს, ბიზანტია-ხალიფატის ურთიერთობასა და იმპერიის შინაპოლიტიკურ არეულობებს.¹⁵¹ მისი უკანასკნელი მონოგრაფიაც ბიზანტიის იმპერიის სამხედრო წარუმატებლობის საკითხებს მიეძღვნა, მაგრამ, ამჯერად, მხოლოდ ჩრდილოეთ აფრიკის ტერიტორიაზე.¹⁵² მნიშვნელოვანია მისი

¹⁴⁸ G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, translated from the German by Joan Hussey with forward by Peter Charanis (Rutgers University Press, 1957). ერთ-ერთი უკანასკნელი სრულყოფილი თარგმანი თავისი დამატებებით, რომელიც შევსებულია ბიბლიოგრაფიითაც, გახლავთ გ. ოსტროგორსკის ნაშრომის რუსული თარგმანი, იხ.: Г. Острогорский, *История Византийского государства*, пер. М.В. Грацианский, прилож. и карты П.В. Кузенков (Москва, 2011); იხ. ასევე: A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, vols. I-II, 2nd edition (University of Wisconsin Press, 1952).

¹⁴⁹ A.A. Vasiliev, *Byzans et les Arabes, I: La Dynastie d'Amorium* (Bruxelles, 1935).

¹⁵⁰ A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, vol. V (Amsterdam, 1980).

¹⁵¹ W. E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest 471-843* (Amsterdam, 1981); idem, *Byzantium and the early Islamic conquests* (Cambridge University Press, 1992); idem, *Confronting Islam: emperors versus caliphs (641-c. 850)*, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. by J. Shephard (Cambridge University Press, 2008).

¹⁵² W.E. Kaegi, *Muslim Expansion and Byzantine Collapse in North Africa* (Cambridge University Press, 2010).

ნაშრომი იმ საკითხის შესახებ, თუ როგორ აღიქვამდა თანამედროვე ბიზანტიელი ავტორი მუსლიმურ ექსპანსიას.¹⁵³

უორენ ტრედგოლდი ბრიტანეთში დაბადებული ამერიკელი მკვლევარია, რომლის უშუალო კვლევის ობიექტი დასაწყისშივე VIII-IX საუკუნეების ბიზანტიის ისტორიის პოლიტიკური საკითხები გახლდათ.¹⁵⁴ უ. ტრედგოლდის შრომებიდან გამოსაყოფია ბიზანტიის იმპერიის ვრცელი და მოკლე ისტორიები, რომლებშიც ყველა პერიოდთან ერთად VIII საუკუნესაც გარკვეული ადგილი ეთმობა, ასევე სამხედრო ისტორია.¹⁵⁵ მისი დაწერილია „ოქსფორდის ბიზანტიის იმპერიის ისტორიის“ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ამსახველი ისტორია.¹⁵⁶ მასვე აქვს არაერთი ნაშრომი ბიზანტიური ხანის ისტორიოგრაფიის შესახებ, მათში განხილულია როგორც საერო, ასევე სასულიერო მწერლობა.¹⁵⁷

ჯონ ჰალდონი, რომელიც ბიზანტიის კვლევების საერთაშორისო ასოციაციის მოქმედი პრეზიდენტია, ავტორია რამდენიმე მნიშვნელოვანი წიგნის, სტატიისა და მონოგრაფიის, რომლებიც ბიზანტიის იმპერიის ჩვენთვის საინტერესო თემატიკას ეთმობა. ჰალდონის ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ნაშრომი ეხება ოპსიკიონის თემატას (თემა, თემი. სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული),¹⁵⁸ რომელსაც იუსტინიანე II-ის დროს ვარაზ-ბაკური მართავდა. მასვე თავის შრომებში განხილული აქვს ბიზანტიის იმპერიის სამხედრო ისტორიის სხვა საკითხებიც, ასევე მრავალრიცხოვანი წყაროები, რომლებიც ხატმებრძოლობის პერიოდს ეხება.¹⁵⁹ განსაკუთრებით საინტერესოა მისი ორი მონოგრაფია: „ბიზანტია

¹⁵³ W.E. Kaegi, Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest, *Church History*, 38, № 2 (Jun., 1969), 139-149.

¹⁵⁴ W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842* (Stanford University Press, 1988); idem, Seven Byzantine Revolutions and the Chronology of Theophanes, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 31 (1990), 203-27; idem, The Missing Year in the Revolt of Artavasdus, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 42 (1992), 87-93.

¹⁵⁵ W. Treadgold, *A History of Byzantine State and Society* (Stanford University Press, 1997); idem, *Concise History of Byzantium* (Palgrave Macmillan, 2001); idem, *ibid*, second edition (Red Globe Press, 2020); idem, *Byzantium and Its Army, 284-1081* (Stanford University Press, 1995).

¹⁵⁶ W. Treadgold, Struggle for survival (641-780), *The Oxford History of Byzantium*, ed. by C. Mango (Oxford University Press, 2002), 96-120.

¹⁵⁷ W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians* (Palgrave Macmillan, 2013); idem, The Unwritten Rules for Writing Byzantine History, *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016, Plenary Papers*, ed. by S. Marjanović-Dušanić (Belgrade, 2016), 277-292.

¹⁵⁸ J. Haldon, *Byzantine Praetorians: an administrative, institutional and social survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900* (Bonn, 1984)

¹⁵⁹ J. Haldon, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950: A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata* (Wien, 1979); idem, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204* (UCL Press, 1999); L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (C. 680-850): The Sources, An Annotated Survey* (Ashgate, 2001).

მეშვიდე საუკუნეში“ და „იმპერია, რომელიც არ განადგურდა“. ¹⁶⁰ ორივე მათგანში გარკვეული ადგილი ეთმობა მერვე საუკუნის პრობლემატიკასაც, ისინი განსაკუთრებით საინტერესოა ბიზანტიის ისტორიის იმ საკითხების შესწავლის მიზნით, რომლებიც უშუალოდ უკავშირდება არაბთა ექსპანსიას. ამავე თემატიკას ეხმაურება რაღფ-იოჰანეს ლილის მონოგრაფია. ¹⁶¹ მასვე აქვს სხვა საინტერესო წიგნები, რომლებიც ეხება ბიზანტიის ისტორიის კონკრეტულ პრობლემატიკასა და განმაზოგადებელ ისტორიას, მათ შორის, პოლიტიკური ისტორიის საკითხებს. ¹⁶²

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისა და საკითხების შესახებ წერდნენ პეტრე ხარანისი და შარლ დილი. პირველი მათგანი სწავლობდა სომხების მოღვაწეობის საკითხს ბიზანტიის იმპერიაში, რომელთა შორის რამდენიმე ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეცაა. ¹⁶³ მათი იდენტობა და წარმომავლობა ხშირად შეცდომით განიხილებოდა. შარლ დილს ეკუთვნის ბიზანტიის პოლიტიკური ისტორიის რამდენიმე ნარკვევი, მათ შორის ერთ-ერთი კემბრიჯის შუა საუკუნეების ისტორიის ძველ გამოცემაშია შესული. ¹⁶⁴ შარლ დილის „ბიზანტიის იმპერიის ისტორია“ თარგმნილია ქართულ ენაზე. ¹⁶⁵ ის ერთადერთი წიგნია ბიზანტიის გაბმული ისტორიისა, რომელიც ხელმისაწვდომია ქართველი მკითხველისთვის მშობლიურ ენაზე, შესაბამისად, ამ კუთხით მეტი მუშაობაა საჭირო.

ორიენტალისტიკა, იგივე აღმოსავლეთმცოდნეობა, არანაკლები მნიშვნელობის გახლავთ. მისი შესწავლის მთავარი ობიექტია აღმოსავლეთის ქვეყნების კვლევა, მათ შორისაა მუსლიმური სამყარო და, ზოგადად, ახლო აღმოსავლეთი. VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორია მჭიდროდ დაუკავშირდა იმ პერიოდის ისლამურ სამყაროს და, გარკვეულწილად, მასთან განიცდიდა ინტეგრაციას. ყველაფერი ეს დაკავშირებულია არაბთა ექსპანსიის გაძლიერებასთან, რომელმაც მრავალ სხვა ქვეყანასთან ერთად საქართველოც მოიცვა. არაბულ-ქართულ ურთიერთობას VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკურ რეალობაში ძა-

¹⁶⁰ J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: the Transformation of a Culture*, Rev. ed. (Cambridge University Press, 1997); idem, *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640-740* (Harvard University Press, 2016).

¹⁶¹ R.-J. Lilie, *Die Byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber: Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd* (München, 1976).

¹⁶² R.-J. Lilie, *Byzanz: Kaiser und Reich* (Böhlau: Wien, 1994); idem, *Byzanz – Das zweite Rom* (Berlin, 2003).

¹⁶³ P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire* (Lisbon, 1963); idem, *Studies on the Demography of the Byzantine Empire* (Variorum Reprints: London, 1972).

¹⁶⁴ Ch. Diehl, *Leo III and Isaurian Dynasty (717-802)*, *The Cambridge Medieval History*, IV, plan. by J.B. Bury, ed. by T.A. Tanner et al. (Cambridge University Press, 1923), 1-26; idem, *Figures Byzantines* (Paris: Armand Colin, 1906); idem, *Histoire de l'Empire byzantin* (Paris, 1934).

¹⁶⁵ შ. დილი, ბიზანტიის იმპერიის ისტორია, ფრანგ. თარგმნა ბ. ბრეგვაძემ (თბილისი, 1998).

ლიან დიდი მნიშვნელობა აქვს. აღნიშნული ურთიერთობის გამორკვევის, მართებული აღქმისა და შესწავლის მიზნით საინტერესოა თავად ხალიფატში არსებული ვითარების გაცნობა. VIII საუკუნის არაბთა სახალიფოს ისტორია კი ბევრმა ცნობილმა აღმოსავლეთმცოდნემ შეისწავლა, მათ შორის არიან: აუგუსტ მიულერი, იოსებ მარკვარტი, იულიუს ველჰაუზენი, ვასილი ბარტოლდი, პანტელეიმონ ჟუზე, ვლადიმერ მინორსკი, ევგენი ბელიაევი, ოლეგ ბოლშაკოვი, დომინიკ სურდელი, პატრიცია კრონი, ჰიუ კენედი, ჩეის რობინსონი, ხალიდ იაჰია ბლენქინშიფი, პოლ კობი, ტაიბ ელ-ჰიბრი, გერალდ ჰოტინგი, რობერტ ჰოილანდი და სხვ.

აუგუსტ მიულერი გახლდათ გერმანელი აღმოსავლეთმცოდნე, რომელმაც დაწერა ერთ-ერთი პირველი დეტალური და სხვადასხვა წყაროთი შეჯერებული ისლამის ისტორია. მათ შორის პირველ ტომში შევიდა მასალა მერვე საუკუნის შესახებ.¹⁶⁶ მისი ნაშრომი მალე ითარგმნა რუსულ ენაზე.¹⁶⁷ ჩვენთვის საინტერესოა ამ თარგმანის პირველი ორი ტომი. იოსებ მარკვარტი იყო კიდევ ერთი გერმანელი ორიენტალისტი, რომლის ნაშრომებიც დღემდე დიდი პოპულარობით სარგებლობს აკადემიურ ლიტერატურაში. მათ შორის გამორჩეულია მარკვარტის ეთნოლოგიური და ისტორიულ-ტოპოგრაფიული ნარკვევი, რომელშიც ძირითადად IX-X საუკუნეთა მოვლენებია განხილული, მაგრამ ავტორი ეხება ჩვენთვის საინტერესო პერიოდსაც.¹⁶⁸ იულიუს ველჰაუზენის „არაბთა სამეფო და მისი დაცემა“ ომაიანთა ეპოქის შესახებ არსებული ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ისტორიოგრაფიული ნაშრომი იყო, რომელსაც გერმანულენოვანი და ინგლისურენოვანი მკითხველი მეოცე საუკუნის პირველ ნახევარში ეცნობოდა. ველჰაუზენის გერმანული ორიგინალი და მისი ინგლისური თარგმანი აკადემიურ ლიტერატურაში დღემდე პოპულარულია.¹⁶⁹

ვასილი ბარტოლდი გახლდათ რუსეთის იმპერიაში დაბადებული წარმოშობით გერმანელი მკვლევარი. მისი მოღვაწეობა ერთგვარი საეტაპო პერიოდია რუსულ ორიენტალისტიკაში. ბარტოლდის კვლევის ძირითადი სფეროა თურქულენოვანი ხალხის ისტორია, მაგრამ მნიშვნელოვანი შრომები აქვს, ზოგადად, ისლამის ისტორიაშიც. ბარტოლდის ერთ-ერთი ნაშრომი ეხება აღმოსავლეთის შესწავლას რუსეთსა და ევროპაში, რომელშიც მოცემულია XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის

¹⁶⁶ M. August, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, 1 (Berlin, 1885).

¹⁶⁷ А. Мюллер, *История ислама с основания до новейших времен*, I-IV (Санкт-Петербург, 1895-1896).

¹⁶⁸ J. Markwart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts* (Leipzig, 1903).

¹⁶⁹ J. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz* (Berlin, 1902); J. Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall*, translated by Margaret Graham Weir (University of Calcutta, 1927).

ლიტერატურის ვრცელი მიმოხილვა, რაც მნიშვნელოვანია ამ პერიოდში დაწერილი ნაშრომების გაცნობის თვალსაზრისით.¹⁷⁰ იგი თავის ნაშრომებში ასევე ეხება ისლამის კულტურის, ისტორიის, ისტორიული გეოგრაფიისა და რელიგიის საკითხებს, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ძველი, თავდაპირველი ისლამური სამყაროს გაცნობის მიზნით.¹⁷¹ ვასილი ბარტოლდის შრომები მისი გარდაცვალების შემდეგ შეიკრიბა და გამოქვეყნდა მისივე თხზულებათა ცხრატომეულში.¹⁷²

XX საუკუნის დასაწყისის რუს ორიენტალისტთა შორის კავკასიის საკითხების კვლევას შეეხო ბაქოს უნივერსიტეტში მოღვაწე პანტელეიმონ ჟუზე. მან გამოაქვეყნა აღმოსავლელ ავტორთა ცნობები კავკასიის შესახებ და, ასევე, ერთ-ერთი პირველი იყო, ვინც ყურადღება მიაქცია მუთალაღობთა საკითხს ამიერკავკასიაში.¹⁷³ მუთალაღობთა გამოჩენა სწორედ VIII საუკუნეს უკავშირდება. მეოცე საუკუნის დასაწყისშივე, ოლონდ ძირითადად ევროპაში, მოღვაწეობდა კიდევ ერთი ცნობილი რუსი ორიენტალისტი ვლადიმერ მინორსკი, რომელსაც ეკუთვნის რამდენიმე სტატია, რომლებიც, გარკვეულწილად, ეხება კავკასიის ქვეყნების ისტორიის ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს.¹⁷⁴ არაბულ ტომთა ისტორიას, ისლამის წარმოშობასა და VII-IX საუკუნეების სახალიფოს ეხება ევგენი ბელიაევის მონოგრაფია.¹⁷⁵ ხალიფატის ისტორია გადმოცემულია კიდევ ერთი რუსი მეცნიერის ოლეგ ბოლშაკოვის შრომებში.¹⁷⁶ ეს ორივე ისტორიკოსი არაბთა სახალიფოს პოლიტიკური ისტორიის ზოგად სურათს გვიხატავს.

ფრანგული ორიენტალისტიკის ცნობილი წარმომადგენელია დომინიკ სურდელი. მისი ნაშრომი აბასიანთა სახალიფოს შესახებ შესულია „კემბრიჯის ისლამის ისტორიაში“.¹⁷⁷ ასევე, დაწერილი აქვს რამდენიმე მონოგრაფია ისლამზე, აბასიანთა ხალიფატის სავაზიროსა და სხვა სა-

¹⁷⁰ В.В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, *Сочинение*, IX (Москва, 1977).

¹⁷¹ В.В. Бартольд, Ислам, *Сочинение*, VI (Москва, 1966); его же, Культура мусульманства, *там же*; его же, Мусульманский мир, *там же*; его же, Историко-географический обзор Ирана, *Сочинение*, VII (Москва, 1971).

¹⁷² В.В. Бартольд, *Сочинение*, I-IX (Москва, 1963-1977).

¹⁷³ П.К. Жузе, Мутагаллибы в Закавказье в IX-X вв., *Материалы по истории Грузии и Кавказа* (Тбилиси, 1937).

¹⁷⁴ V. Minorsky, *Caucasica IV*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 15, No. 3 (1953); V. Minorsky & C.E. Bosworth, *Shakkī, The Encyclopedia of Islam: New Edition*, vol. IX, edited by C.E. Bosworth et al. (Brill, 1997), 253-255.

¹⁷⁵ Е.А. Беляев, *Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье*, 2-е издание (Москва, 1966).

¹⁷⁶ О.Г. Большаков, *История Халифата*, III: Между двух гражданских войн 659-696 (Москва, 1998); его же, *История Халифата*, IV: Апогей и падение арабского Халифата 696-750 (Москва, 2010).

¹⁷⁷ D. Sourdel, The 'Abbasid Caliphate, *Cambridge History of Islam*, vol. I A, edited by P.M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis (Cambridge University Press, 1970), 104-140.

კითხვებზე.¹⁷⁸ ჟანინ სურდელთან ერთად გამოსცა ისლამის ისტორიული ენციკლოპედია ფრანგულ ენაზე.¹⁷⁹

ინგლისურენოვან თანამედროვე ავტორთა შორის გამორჩეულია პატრიცია კრონი. მისი ნაშრომები მნიშვნელოვანია ისლამის გენეზისის გაგების კუთხით, ამ რელიგიის წარმოქმნის უნივერსალურ კონტექსტში გააზრების თვალსაზრისით და იმ ცვლილებების აღქმისთვის, რომლებიც მუსლიმურმა მრწამსმა განიცადა დროთა განმავლობაში.¹⁸⁰ ავტორის ამოსავალი წერტილი გახდა ადრეისლამურ წყაროთა კრიტიკა, მათ ნაცვლად მან უპირატესობა მიანიჭა თანადროულ არამეულ, ბერძნულ, სირიულ და სომხურ წყაროებს. კრონის შრომებში დიდი ადგილი დაიკავა ადრეისლამური დაპყრობების ბუნებისა და პოლიტიკის ანალიზმა, რომელიც, მისივე შენიშვნით, დროთა განმავლობაში იცვლებოდა და იხვეწებოდა.¹⁸¹ მანვე ეჭვქვეშ დააყენა მექას უპირატესობა და სხვა გაბატონებული პოსტულატები, რომელთა მიხედვით, ისლამის წარმოქმნა მუსლიმთა წმინდა ქალაქ მექას უკავშირდება.¹⁸² პატრიცია კრონის შრომების მიხედვით აშკარაა, რომ თავდაპირველი ხალიფები საკუთარ თავს უწოდებდნენ „აღლაჰის მონაცვლეს“ და არა – „აღლაჰის მოციქულის მონაცვლეს“. აღნიშნული ოფიციალური ტიტული ომაიანთა ხანაში უფრო ხშირად გამოიყენებოდა, ვიდრე „ამირ აღ-მუმინინ“ (მართლმორწმუნეთა მეთაური), ქართული წყაროების „ამირ მუმინი“, ხოლო „აღლაჰის მოციქულის მონაცვლე“ („ხალიფატ რასულ აღლაჰ“) ჩნდება მოგვიანებით და არა აბუ ბაქრის ან ომარის მმართველობის დროს.¹⁸³ საინტერესოა, რომ მუსლიმი სწავლულები („ულამაჰ“, მრ. „ულუმაჰ“) ცდილობდნენ ისტორიის თავიანთი ინტერესების სასარგებლოდ შეცვლას, რაც დაკავშირებული იყო ხალიფატში სასულიერო ავტორიტეტის მოპოვებისთვის ბრძოლასთან, რამაც ასახვა პოვა წყაროებში, შესაბამისად, ეს წყაროები საფრთხილოა. ასევე მნიშვნელოვანია მისი ნაშრომი შუა საუკუნეების ისლამურ პოლიტიკურ აზროვნებაზე, სადაც სხვადასხვა პერიოდში არსებული პოლიტიკური იდეების გარდა ავტორის მოცემული აქვს არაბული სახალიფოს მესვეურთა დამოკიდებულება არამუსლიმთა მიმართ.¹⁸⁴ თავის ბოლო მონოგრაფიაში კრონი ეხება

¹⁷⁸ D. Sourdel, *Le vizirat 'abbāside de 749 à 936: 132 à 324 de l'Hégire* (Damas, 1959); D. Sourdel et J. Sourdel, *La Civilisation de l'Islam classique* (Arthaud: Paris, 1968).

¹⁷⁹ J. Sourdel et D. Sourdel, *Dictionnaire historique de l'islam*, 1re éd. (Paris, 2004).

¹⁸⁰ P. Crone & M. Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World* (Cambridge University Press, 1977).

¹⁸¹ P. Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge University Press, 1980).

¹⁸² P. Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam* (Princeton University Press, 1987).

¹⁸³ P. Crone & M. Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam* (Cambridge University Press, 2003).

¹⁸⁴ P. Crone, *Medieval Islamic Political Thought* (Edinburgh University Press, 2004).

საქართველოს უშუალო სამეზობლოში განვითარებულ პროცესებს, რაც VIII-IX საუკუნეების ირანის ადარბადაგანში მიმდინარე რელიგიურ და პოლიტიკურ სურათს გვიხატავს.¹⁸⁵

ჰიუ კენედი ცნობილი ბრიტანელი ორიენტალისტი, რომლის ადრეულ ნაშრომებში დიდი ყურადღება დაეთმო აბასიანთა პერიოდის პოლიტიკურ ისტორიას. მათ შორისაა ჰარუნ არ-რაშიდის ხანა.¹⁸⁶ მანვე შეისწავლა ხალიფატის ისტორიის მრავალი საინტერესო დეტალი, რომლებიც ეხება ფინანსებს, სამხედრო ხარჯებს, დაპყრობით ომებს, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ისლამურ ისტორიოგრაფიას და სხვა მნიშვნელოვან საკითხებს.¹⁸⁷ ხალიფატის წარმოქმნა, მისი ექსპანსია და ცვლილებები, რამაც დიდი ზეგავლენა იქონია მსოფლიოზე, შესწავლილია ჰიუ კენედის ბოლო ხანებში გამოქვეყნებულ მონოგრაფიებში.¹⁸⁸ ამ წიგნებში ნაკლებადაა საუბარი კავკასიის ქვეყნების დაპყრობაზე ან მათ მიმართ არსებულ ხალიფატის პოლიტიკაზე, თუმცა, შედარების თვალსაზრისით, მათში ძალიან საინტერესო მასალაა განხილული, რომელიც მერვე საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესწავლისთვის გასათვალისწინებელია.

საქართველოს და, ზოგადად, კავკასიის ქვეყნების მიმართ წარმოებულ ექსპანსიურ პოლიტიკას ყურადღება მიაქცია ხალიფ იაჰია ბლენქინშიფმა. მისი უმთავრესი მონოგრაფია ეხება ჰიშამის ზეობის ხანას, რომელიც განხილულია, როგორც ერთგვარი ზენიტი და, ამავე დროს, ძლევამოსილი ისლამური სახელმწიფოს დამრეცის დასაწყისი.¹⁸⁹ მონოგრაფიაში ჰიშამის პერიოდში არსებული მდგომარეობაა განხილული, შესწავლილია აგრეთვე, სხვადასხვა არაბი სარდლის სამხედრო ექსპედიციები არმენიის პროვინციაში, სადაც იმხანად, ხალიფატის მესვეურთა აზრით, საქართველოც ერთიანდებოდა. ბლენქინშიფის მართებული შენიშვნით, სახალიფო კავკასიის ქვეყნების დიდ ნაწილს ვერ აკონტროლებდა.

¹⁸⁵ P. Crone, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism* (Cambridge University Press, 2012).

¹⁸⁶ H. Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate: A Political History* (Barnes and Noble, 1981).

¹⁸⁷ H. Kennedy, *The Financing of the Military in the Early Islamic State*, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, III, ed. by A. Cameron (Princeton, 1995), 361–378; idem, *Military pay and the economy of the early Islamic state*, *Historical Research*, LXXV (2002), 155–169; idem, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State* (Routledge, 2001); idem, *Caliphs and their chroniclers in the Middle Abbasid period*, *Texts, Documents, and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D.S. Richards*, edited by C.F. Robinson (Brill, 2003), 17–36; idem, *The Decline and Fall of the First Muslim Empire*, *Der Islam*, LXXXI (2004), 4–30.

¹⁸⁸ H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century*, 2nd ed. (Pearson Longman, 2004); idem, *When Baghdad Ruled the Muslim World: The Rise and Fall of Islam's Greatest Dynasty* (Da Capo Press, 2005); idem, *The Great Arab Conquests*.

¹⁸⁹ Kh.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads* (State University of New York Press, 1994).

საქართველოსა და კავკასიის მთიანეთის ზონაში არსებულ ტერიტორიაზე, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, არაბთა კონტროლი შეზღუდული იყო და, ხშირ შემთხვევაში, ძალიან ეფემერული სახე ჰქონდა.

ჩეის რობინსონი კიდევ ერთი ცნობილი აღმოსავლეთმცოდნეა. გარდა ისლამური ისტორიოგრაფიის დეტალური მიმოხილვისა, მის კალამს ეკუთვნის მონოგრაფია აბდ ალ-მალიქის ზეობაზე, ხალიფატისა და მისი მმართველი ელიტის შესახებ და, ასევე, არაერთი სტატია ისლამური სახელმწიფოს ადრეულ ისტორიაზე.¹⁹⁰ ხალიფატის პოლიტიკური ისტორიის საკითხები დამუშავებულია პოლ კობის შრომებში.¹⁹¹ ჰარუნ არ-რაშიდის პერიოდის ისლამური ისტორიოგრაფიის საკითხების კვლევას დიდი ადგილი დაუთმო ტაიებ ელ-ჰიბრიმ. მანვე დაწერა VIII-IX საუკუნეთა ამ სახველი მონაკვეთი „ახალი კემბრიჯის ისლამის ისტორიისთვის“.¹⁹² ჯერაღდ ჰოტინგი არის ავტორი ომაიანთა დინასტიის ისტორიისა, რომელშიც ხალიფატის თითქმის ასწლიანი პოლიტიკური ისტორია არის მიმოხილული.¹⁹³ რობერტ ჰოილანდი აღმოსავლური წყაროების გამოცემის გარდა, რასაც საკმაოდ დიდი დრო დაუთმო, არის ავტორი რამდენიმე საინტერესო ნაშრომისა, რომლებიც ხალიფატის პოლიტიკურ ისტორიასა და ამავე ქვეყნის შესახებ არსებულ უცხოენოვან წყაროებს შეეხება.¹⁹⁴ საინტერესოა ისიც, რომ ზემოთ ხსენებულ ინგლისურენოვან აღმოსავლეთმცოდნეთა უმრავლესობა აღმოსავლური და აფრიკული კვლევების ღონდონის სკოლის წარმომადგენელია, რაც აღნიშნული ინსტიტუციის მნიშვნელობაზე მიუთითებს ორიენტალისტიკაში.

ხალიფატის კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობაზე მომუშავე უკანასკნელი თაობის მკვლევართა შორის გამოსარჩევია ალისონ ვაკა. მისი მო-

¹⁹⁰ C.F. Robinson, *Islamic Historiography* (Cambridge University Press, 2003); idem, *Empire and Elites after the Muslim Conquest: The Transformation of Northern Mesopotamia* (Cambridge University Press, 2006); idem, The rise of Islam, 600-705, *The New Cambridge History of Islam*, I, ed. by C.F. Robinson (Cambridge University Press, 2010), 173-225; idem, *'Abd al-Malik* (Oxford: One World, 2005).

¹⁹¹ P.M. Cobb, *White Banners: Contention in 'Abbasid Syria, 750-880* (State University of New York Press, 2001); idem, The Empire in Syria, 705-763, *The New Cambridge History of Islam*, I, ed. by C.F. Robinson (Cambridge University Press 2010), 226-268.

¹⁹² T. El Hibri, The Empire in Iraq, 763-861, *The New Cambridge History of Islam*, I, ed. by C.F. Robinson (Cambridge University Press, 2010), 269-304; El-Hibri Tayeb, *Reinterpreting Islamic Historiography: Harun al-Rashid and the Narrative of the Abbasid Caliphate* (Cambridge University Press, 2004).

¹⁹³ G.R. Hawting, *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661-750*, 2nd ed. (Routledge, 2000).

¹⁹⁴ R.G. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton, 1997); idem, Rise of Islam, *The Oxford History of Byzantium*, ed. by C. Mango (Oxford University Press, 2002), 121-128; idem, *Muslims and Others in early Islamic society* (Routledge, 2004); idem, *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire* (Oxford University Press, 2014).

ნოგრავია სომხეთისა და აღვანეთის ხალიფატში ინტეგრაციის საკითხებს მიეძღვნა, სადაც გარკვეული ასახვა პოვა საქართველოს მერვე საუკუნის ისტორიამაც.¹⁹⁵ მასვე ეკუთვნის სტატია ხორასნელი და შუააზიური წარმოშობის რწმუნებულთა შესახებ არაბული არმენიის პროვინციაში.¹⁹⁶

საქართველოს VIII საუკუნის ისტორიის შესწავლის მიზნით მნიშვნელოვანია ხაზარეთის ისტორიის ჯეროვანი ცოდნა. მერვე საუკუნეში ხაზართა ხაკანატს დიდი გავლენა ჰქონდა ქართულ პოლიტიკურ სივრცეზე. ამგვარად, ჩვენთვის საინტერესოა ხაზართა შესახებ არსებული სპეციალური ლიტერატურაც. ხაზარული კვლევები განსაკუთრებით გაღრმავდა XX საუკუნეში. ხაზართა წარსულს, დროთა განმავლობაში, სხვადასხვა მკვლევარი უკავშირებდა თურქული, ირანული, ებრაული და სლავური წარმოშობის ხალხთა ისტორიას. ყველაფერმა ამან ხაზართა მიმართ ინტერესი საგრძნობლად გაზარდა. ხაზარული კვლევების ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელთა შორის შეგვიძლია დავასახელოთ მიხაილ არტამონოვი, დუგლას მორტონ დანლოპი, ლევ გუმილიოვი, ანატოლი ნოვოსელცევი, სვეტლანა პლეტნევა, პიტერ გოლდენი, კევის აღან ბრუკი, ბორის ჟივკოვი და სხვ.

ხაზართა სახელმწიფომ, თავისი ადგილმდებარეობის გათვალისწინებით, რუსი მეცნიერების დიდი ყურადღება მიიპყრო. მიხეილ არტამონოვი გახლდათ ერთ-ერთი პიონერი, რომელმაც ხაზართა ისტორიის ცალკეული საკითხების კვლევას დიდი ადგილი დაუთმო. მისი ორი მონოგრაფია, რომელიც ხაზარებს ეხება, ამ კუთხით გამორჩეულია და არაერთხელ იქნა გამოცემული.¹⁹⁷ კიდევ ერთი ცნობილი რუსეთში მოღვაწე მეცნიერი, რომელიც ხაზართა ისტორიის საკითხებს შეეხო, გახლდათ ლევ გუმილიოვი.¹⁹⁸ მან შეისწავლა როგორც ხაზართა ისტორია, ასევე ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის კასპიისპირეთში მოსახლე ხალხთა წარსულის საკითხები.¹⁹⁹ გუმილიოვი ევრაზიული კვლევების ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეული და ცნობადი სახეა, ხოლო მისი კვლევები განსაკუთრებით პოპულარულია პოსტსაბჭოთა სივრცეში. რუსული საისტორიო სკოლის კიდევ ერთი წარმომადგენელია ანატოლი ნოვოსელცე-

¹⁹⁵ A. Vacca, *Non-Muslim Provinces under Early Islam: Islamic Rule and Iranian Legitimacy in Armenia and Caucasian Albania* (Cambridge University Press, 2017).

¹⁹⁶ A. Vacca, *Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsīd Armenia, Transregional and Regional Elites – Connecting the Early Islamic Empire*, ed. H.-L. Hagemann & S. Heidemann (De Gruyter, 2020), 229-253.

¹⁹⁷ М.И. Артамонов, *Очерки древнейшей истории хазар* (Ленинград, 1936); его же, *История хазар* (Ленинград, 1962).

¹⁹⁸ Л.Н. Гумилёв, *Открытие Хазарии* (Москва, 1966).

¹⁹⁹ Л.Н. Гумилёв, *Тысячелетие вокруг Каспия*, печатается по первому изданию (Москва, 2004).

ვი. მისი ნაშრომი ეხება როგორც ხაზარეთს, ასევე კავკასიის ქვეყნებს და, შესაბამისად, საქართველოს მერვე საუკუნის ისტორიის რამდენიმე საკითხსაც მოიცავს.²⁰⁰ ხაზართა შესახებ არქეოლოგიური მასალები დამუშავებული აქვს სვეტლანა პლეტნევა.²⁰¹ ხაზარეთის ისტორიის შესწავლის მიზნით არქეოლოგიურ არტეფაქტებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, ვინაიდან წერილობითი წყაროები ამ ძლევამოსილი ქვეყნის ისტორიის შესახებ აშკარად არასაკმარისია.

დუგლას მორტონ დანლოპი დასავლეთში ხაზარული კვლევების ერთ-ერთი ფუძემდებელია. მისი მონოგრაფია „ებრაელ ხაზართა ისტორია“ დასავლეთში დღემდე დიდი პოპულარობით სარგებლობს,²⁰² თუმცა მისი მრავალი პოსტულატი გადასინჯვას ექვემდებარება. ხაზარული კვლევების ცნობილი წარმომადგენელია პიტერ გოლდენი, რომელიც დღესდღეობით მოღვაწე მკვლევართა შორის ერთ-ერთი ყველაზე ავტორიტეტულია. გოლდენის კალამს ეკუთვნის ხაზართა შესახებ დაწერილი მრავალი შრომა, ისინი ეხება როგორც პოლიტიკური ისტორიის პრობლემატიკას, ასევე რელიგიის, ეთნიკურობის, ეკონომიკის საკითხებს.²⁰³ უკვე რამდენიმე ათეული წელია ხაზართა ისტორიის საკითხებზე მუშაობს ამერიკელი მკვლევარი კევინ ალან ბრუკი, რომელმაც თავისი მონოგრაფია ხაზართა შესახებ უკვე რამდენიმე შეესებული რედაქციით გამოსცა, რასაც წლების მანძილზე ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენებითა და ლიტერატურით აახლებს.²⁰⁴ ხაზართა შესახებ მუშაობს ბულგარელი მკვლევარი ბორის ჟივკოვი. ჟივკოვის ბულგარულ ენაზე შესრულებული მონოგრაფია მოგვიანებით ითარგმნა და გამოიცა ინგლისურ ენაზეც.²⁰⁵ ტატიანა კალინინას მონოგრაფია, „ხაზარეთის ისტორიის პრობლემე-

²⁰⁰ А.П. Новосельцев, *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа* (Москва, 1990).

²⁰¹ С.А. Плетнева, *От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура* (Москва, 1967); еѐ же, *Хазары* (Москва, 1976); еѐ же, *На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс* (Москва, 1989); еѐ же, *Саркел и шелковый путь* (Воронеж, 1996); еѐ же, *Очерки Хазарской археологии* (Москва – Иерусалим, 1999).

²⁰² D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York, 1967).

²⁰³ P.B. Golden, *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I (Budapest, 1980); idem, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992); idem, *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe* (Aldershot and Burlington, 2003); idem, *Khazar Studies: Achievements and Perspectives, The World of the Khazars*, ed. by P.B. Golden, H. Ben-Shammai & A. Róna-Tas (Brill, 2007), 7-57; idem, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes* (București – Brăila, 2011).

²⁰⁴ K.A. Brook, *The Jews of Khazaria*, 3rd edition (Rowman & Littlefield Publishers, 2018).

²⁰⁵ B. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, trans. by D. Manova (Brill, 2015).

ბი“,²⁰⁶ ჩვენთვის საინტერესოა ძირითადად იუსტინიანე II-ის ლტოლვილობის დეტალების შესასწავლად, რაც ავტორს არაბული წყაროების მიხედვით აქვს განხილული.²⁰⁷

ხაზართა მეზობლები, რომლებიც VIII საუკუნეში მოქცეული იყვნენ ხაზართა ხაკანატის პოლიტიკურ ორბიტაში, სერიოზულად იყვნენ დაკავშირებული სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებთან. მათ შორისა არიან ალანები და კასპიისპირეთის ჰუნები. შუა საუკუნეების ალანთა ისტორია დეტალურად არის შესწავლილი რუსი მეცნიერის ვლადიმერ კუზნეცოვის შრომებში,²⁰⁸ ხოლო ალანთა შესახებ არსებული წყაროები ყველაზე სრული სახით თავმოყრილია კატალონიელი მეცნიერის აგუსტი ალემანის მონოგრაფიაში, რომელიც ინგლისურ ენაზეა შესრულებული, თუმცა მალევე ითარგმნა რუსულადაც.²⁰⁹ კასპიისპირეთის ჰუნთა ისტორია შესწავლილი აქვს ლუდმილა გმირიას, ამ საკითხს მან დამოუკიდებელი მონოგრაფია მიუძღვნა.²¹⁰

ზემოთ ხსენებული ქვეყნების გარდა საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესწავლისთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს სამხრეთ კავკასიის მეზობელი ქვეყნების ისტორიას. ალვანეთის და სომხეთის მატთანამე ამ კუთხით გამორჩეულია. ამ ორი ქვეყნის მმართველი ელიტა დიდ როლს ასრულებდა საერთო კავკასიური პოლიტიკის ფორმირებაში, მათი თანამშრომლობა საქართველოს ზედაფენის წევრებთან ინტენსიური გახლდათ. მერვე საუკუნის დაძაბული საერთაშორისო ვითარება სამივე ქვეყანას აქტიური კავშირ-ურთიერთობისკენ უბიძგებდა. კავშირის პარალელურად, არსებობდა დაძაბულობაც, მაგრამ თავად ის ფაქტი, რომ სამი ქვეყნის საგარეო პოლიტიკა ერთმანეთთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული, საკამათო არ არის.

ალვანეთის (კავკასიის ალბანეთი, რანი) ისტორიისა და კულტურის შესწავლა XX საუკუნის დასაწყისში დაიწყო. ადრეული პერიოდის ალვანეთის კულტურისა და პოლიტიკური ურთიერთობების საკითხები შესწავლილია კამილა ტრევერის შრომებში.²¹¹ VII-IX საუკუნეების ალვანეთის პოლიტიკური ისტორიის საკითხები ირანის აზერბაიჯანთან მიმართებაში შესწავლილი აქვს ცნობილ აზერბაიჯანელ ისტორიკოსს ზია ბუნიატოვს.²¹² ძველი ბერძნულ-რომაული და სომხური წყაროების მიხედვით, ალვანეთის

²⁰⁶ Т.М. Калинина, *Проблемы истории Хазарии (по данным восточных источников)* (Москва, 2015)

²⁰⁷ იქვე, 215-234.

²⁰⁸ В.А. Кузнецов *Очерки истории алан*, 2-е изд. (Владикавказ, 1992).

²⁰⁹ А. Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation* (Brill, 2000); А. Алемань, *Аланы в древних и средневековых письменных источниках* (Москва, 2003).

²¹⁰ Л.Б. Гмыря, *Страна гуннов у Каспийских ворот* (Махачкала, 1995).

²¹¹ К.В. Тревер, *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э.-VII в. н.э.* (Москва-Ленинград, 1959).

²¹² З. Буняттов, *Азербайджан в VII-IX вв.* (Баку, 1965).

ისტორიის ცალკეული საკითხები განხილული აქვს ალექსან აკოფიანს.²¹³

კავკასიის ალბანეთისა და მისი მოსახლეობის შესახებ ვრცელი მონოგრაფია გამოაქვეყნა ფარიდა მამედოვამ, რომელშიც ქართულ-ალვანურ ურთიერთობებს გარკვეული ადგილი აქვს დათმობილი.²¹⁴ ფარიდა მამედოვას წიგნში მერვე საუკუნეს მცირე ადგილი ეთმობა, ხოლო ავტორის შენიშვნა, თითქოს ვარაზ-თრდატის დაპატიმრების შემდეგ კავკასიის ალბანეთს არაბი ამირები მართავდნენო,²¹⁵ მცდარია, რასაც ქვემოთაც ვიხილავთ. ქვეყანაში არ გაუქმებულა ადგილობრივი ხელისუფლება, თუმცა ის პერიოდულად არაბთა გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული.

არმენოლოგიას შედარებით უფრო ძველი ფესვები აქვს, ვიდრე კავკასიის ალბანეთის შესწავლას. თუ ალვანური დამწერლობა დავიწყებული იყო, სომხური ენა და დამწერლობა უწყვეტად ვითარდებოდა. სომხეთის VIII საუკუნის ისტორიის შესახებ მრავალი ნაშრომი შექმნილი, მათ შორის ჩვენ ყურადღებას გაგამახვილებთ მხოლოდ იმ სამეცნიერო შრომებზე, რომლებიც ინგლისურ და რუსულ ენებზეა შექმნილი და, ამასთან, საინტერესოა საქართველოსთან მიმართებაში. ადრეული ნაშრომი სომხეთის სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემის შესახებ, რომელშიც საქართველოს ვითარებაც არის განხილული, დაწერა ნიკოლას ადონცმა. მართალია, სათაურის მიხედვით ის თითქოს მხოლოდ VI საუკუნეს ეხება, მაგრამ რეალურად ნაშრომში ბევრად ვრცელი ქრონოლოგიური პერიოდია განხილული. წიგნი 1908 წელს გამოქვეყნდა რუსულ ენაზე, მაგრამ მოგვიანებით ითარგმნა ინგლისურ ენაზე და შეივსო გარკვეული დამატებებით ნინა გასოიანის მიერ ასევე ერევნის უნივერსიტეტმა მოამზადა მისი მეორე რუსული გამოცემა.²¹⁶ ნინა გასოიანი არის ავტორი სტატიებისა, რომლებიც შეეხება არაბთა ექსპანსიას სომხეთში.²¹⁷

არამ ტერ-ღევონდიანი სომხეთში მოღვაწე მეცნიერი გახლდათ, რომელმაც დეტალურად შეისწავლა არაბთა ბატონობა სომხეთში, ყურადღება მიაქცია მრავალ მნიშვნელოვან მოვლენას და მოგვცა არაბული არმენიის ამირათა პირველი მეტ-ნაკლებად სრულყოფილი ქრონოლო-

²¹³ А. А. Акопян, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках* (Ереван, 1987).

²¹⁴ Ф. Мамедова, *Кавказская Албания и албаны* (Баку, 2005).

²¹⁵ იქვე, 376. ეს მოსაზრება, სავარაუდოდ, ავტორმა ზია ბუნიატოვისგან აიღო, თუმცა მოაქვს დამოწმების გარეშე. იხ.: З. Бунятов, *Азербайджан в VII-IX вв.*, 102-107.

²¹⁶ N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, trans. by N.G. Gasoian (Lisbon, 1970); Н.Г. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, 2-е из. (Ереван, 1971).

²¹⁷ N. Gasoian, *The Arab Invasion and the Rise of the Bagratuni (640-884), Armenian people from Ancient to modern times*, I, ed. R.G. Hovannisian (New York, 1997), 117-142

გია.²¹⁸ მის კალამს ეკუთვნის სომხურ ენაზე დაწერილი ნაშრომი არაბულ საამიროთა შესახებ კავკასიაში, რომელიც მალევე ითარგმნა ინგლისურ ენაზე იმავე ნინა გასოიანის მიერ.²¹⁹

არსენ შაგინიანი არის დღეს მოღვაწე სომეხ მკვლევართა შორის ალბათ ყველაზე ნაყოფიერი მეცნიერი, რომელიც აქტიურად იკვლევს სომხეთის და, ზოგადად, კავკასიის პოლიტიკური ისტორიის საკითხებს. მას მოცემული აქვს სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების ისტორია ირანის, ბიზანტიისა და ხალიფატის ურთიერთობის ჭრილში, განხილული და გამოყენებული აქვს მრავალრიცხოვანი წყაროები,²²⁰ დაწერილი აქვს დამოუკიდებელი ნაშრომი ამავე რეგიონის ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ, სადაც ძირითადი აქცენტები სომხეთზეა დასმული, თუმცა ვხვდებით ქართლისა და ალვანეთის ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემატიკის განხილვასაც.²²¹ მანვე თარგმნა IX საუკუნის რამდენიმე არაბული წყარო კავკასიის ქვეყნების შესახებ, რომელსაც დართული აქვს ვრცელი კომენტარები.²²²

ბუნებრივია, ზემოხსენებულ მკვლევართა გარდა საქართველოს, ბიზანტიის, ხალიფატის, ხაზარეთის, ალვანეთისა და სომხეთის პოლიტიკური ისტორიისა და წყაროთმცოდნეობის საკითხები სხვა მეცნიერებსაც აქვთ განხილული. მათი სრული ჩამონათვალის მოტანა ალბათ შეუძლებელია, თუმცა ერთი ნაწილი ასეთი ნაშრომებისა, რომელიც სპეციალური ლიტერატურის სექციაში არ არის განხილული, დამოწმებულია ძირითად ტექსტში, ხოლო თითქმის ყველა მათგანი, რომელთაც ჩვენს მონოგრაფიაში ვიმოწმებთ, მოცემულია ბიბლიოგრაფიაში.

²¹⁸ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат* (Ереван, 1977).

²¹⁹ A. Ter-Ghewondyan Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, trans. by N.G. Gasoian (Lisbon, 1976).

²²⁰ А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа в условиях византийско-иранской и арабской власти* (Санкт-Петербург, 2011).

²²¹ А. Шагинян, *Раннесредневековая география Армении и стран Южного Кавказа* (Санкт-Петербург, 2014).

²²² А. Шагинян, *Арабо-мусульманская историография IX в. о странах и народах Кавказа, Армянского нагорья и смежных областей*.

საქართველოს პოლიტიკური პოთარება VIII საუკუნეში

VIII საუკუნე ქართულ პოლიტიკურ რეალობაში არაბული ექსპანსიით აღინიშნა. არაბთა შემოსევა არ ყოფილა ახალი მოვლენა. ისინი სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე უკვე გასული საუკუნის მეორე ნახევარში ცდილობდნენ ფეხის მოკიდებას.²²³ არაბთა მიზანი სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების დამორჩილების გარდა მათი რესურსების ათვისება იყო.

ხალიფატის გარდა სამხრეთ კავკასიაზე პრეტენზიას ბიზანტია და ხაზარეთი აცხადებდნენ. აღნიშნულ სამ პოლიტიკურ ძალას შორის VII საუკუნის ბოლოს არაბთა სახალიფოს აშკარა უპირატესობა გამოიკვეთა. ყველაფერ ამას თავისი მიზეზები ჰქონდა.

ხალიფა აბდ ალ-მალქი (685-705) იმპერიის წარმატებული მმართველი გამოდგა. ხალიფამ შეძლო მეორე ფითნას უარყოფითი შედეგების აღაგმვა, შეინარჩუნა ხალიფატის ერთიანობა და სამხედრო ექსპანსია გააგრძელა. არაბთა სახალიფოს წარმატებას ბიზანტიის იმპერიის პოლიტიკური სისუსტე განაპირობებდა.²²⁴

ბიზანტიის იმპერია სერიოზულ კრიზისს განიცდიდა, რაც გამოწვეული იყო ქვეყანაში ხელისუფლების ძალადობრივი შეცვლით. შვიდი რევოლუციის სახელით ცნობილი მოვლენების დროს ბიზანტიის იმპერიაში ძალაუფლება შეიძლეოდა შეიცვალა, რასაც რამდენიმე იმპერატორის სიცოცხლე, ქვეყნის სტაბილურობა და იმპერიის არაერთი პროვინცია ემსხვერპლა.²²⁵ ჩამოშორებულ მხარეთა დიდი ნაწილი არაბთა ხელში გა-

²²³ ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, 357-368; ბ. სილაგაძე, არაბთა ბატონობა საქართველოში, 35-68; ბენიამინ სილაგაძე აღ-იაკუბის ცნობაზე დაყრდნობით შეცდომით წერს, რომ ჰიჯრით 43-59 (663/4-678/9) წლებში არაბებმა 16-ჯერ დალაშქრეს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქვეყნები, თუმცა, არსენ შაგინიანის უფრო დეტალური ანალიზის მიხედვით, იგივე ცნობა ეხება ბიზანტიის იმპერიას, რაც დასტურდება სხვა წყაროებითაც, იხ.: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 138.

²²⁴ A. A. Dixon, *The Umayyad Caliphate*, 64-345; G.R Hawting, *The First Dynasty of Islam*, 46-57. აბდ ალ-მალქის დროს ხალიფატში სერიოზული ცვლილებები განხორციელდა, ძველი სუსტი ორგანიზაციის მქონე ჯარი პროფესიონალურმა არმიამ ჩაანაცვლა, რომელთა აღწერა სპეციალურ „დივანში“ დაიწეს. სამხედროებს უკვე ოქროს და ვერცხლის ფულის სახით ხელფასი დაენიშნათ, ხოლო მათი საერთო რაოდენობა 700 წლისთვის, როგორც ანგარიშობენ, 250 000-300 000 მეომარი იყო (C.F. Robinson, *'Abd al-Malik*). ერთ შემთხვევაში აბდ ალ-მალქის „დივანში“ შეგვანილთა შორისაა ამიერკავკასიის ქვეყნების სამხედრო ელიტაც, თუმცა იმავე წყაროში ჩანს, რომ ისინი მალევე დააპატიმრეს (მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 144, 154). ბიზანტიის პოლიტიკური სისუსტის და კავკასიაში მისი კოლაფსის შესახებ იხ.: W.E. Kaegi, *Byzantium and the early Islamic conquests*, 181-204.

²²⁵ W. Treadgold, *A History of Byzantine State and Society*, 337-345; W.E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest*, 186-208; idem, *Muslim Expansion and Byzantine Collapse in North Africa*, 247-265.

დავიდა. ყველაფერი იმპერატორ იუსტინიანე II-ის დამხობით დაიწყო, რომელიც 695 წელს ხელისუფლებას ძალადობრივი გზით ჩამოაშორეს, ცხვირი მოაჭრეს და დაპატიმრებული ხერსონესში გაგზავნეს. იუსტინიანეს ხელისუფლების უზურპატორმა, ლეონტიმ, ძალაუფლება დიდი ხნით ვერ შეინარჩუნა. 698 წელს ლეონტი ასევე დაამხეს, ხოლო მის ნაცვლად ბიზანტიის იმპერატორი აპსიმარი გახდა, რომელმაც ახალი სახელი – ტიბერიუსი მიიღო, რის გამოც ისტორიოგრაფიაში ცნობილია, როგორც ტიბერიუს III აპსიმარი (698-705).²²⁶ ტიბერიუს აპსიმარის დროს ბიზანტიის იმპერია და ხაზარეთი დაპირისპირებული იყვნენ. აღნიშნული ურთიერთობა კიდევ უფრო დაიძაბა მას შემდეგ, რაც იუსტინიანე ტყვეობას თავს დაადევს, ხაზარეთში გაემგზავრება და ხაზართა ხაკანის, იბუზირ გლიაგანის (ბუსირ გლაგანი), დას მოიყვანს ცოლად.²²⁷

იბუზირ გლიაგანი (VII-VIII სს. მიჯნა) ხაზართა ხაკანი გახლდათ, რომელიც თავის წინამორბედთა პოლიტიკას აგრძელებდა. აღნიშნული გამოსატყულებას პოვებდა კავკასიის ქვეყნების დამორჩილების მისწრაფებასა და ამავე რეგიონში ხალიფატის გავლენის ამოძირკვაში. საერთო მტრის არსებობის მიუხედავად ხაზართა და ბიზანტიელთა პოლიტიკური ინტერესები ვერ მოდიოდა პარმონიაში. ხაზართა ხაკანი ყირიმზე კონტროლის დამყარებას ესწრაფოდა, რომლის უკიდურესი სამხრეთი ნაწილი აღმოსავლეთ რომის იმპერიის შემადგენლობაში იყო.²²⁸

ამგვარად, მერვე საუკუნის დასაწყისში საქართველოს ირგვლივ სამი ძლიერი სახელმწიფო იყო განვრცობილი: არაბთა ხალიფატი, ბიზანტიის იმპერია და ხაზართა ხაკანატი. მათ შორის არსებული წინააღმდეგობა საშუალებას იძლეოდა, პოლიტიკური ლავირების მეშვეობით, საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე ქვეყნები არსებული მძიმე სიტუაციიდან შედარებით ნაკლები დანაკარგებით გამოსულიყვნენ, ხოლო ქვეყანაში უცხოელთა ექსპანსია შეესუსტებინათ. ამავე პერიოდში ბიზანტია-ხაზარეთს შორის არსებული ცივი ურთიერთობა ხელს უწყობს ხალიფატის მესვეურებს, გააძლიერონ ზეწოლა სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებზე.

VII საუკუნის მიწურულს ხალიფას პოზიცია ახლო აღმოსავლეთში, როგორც აღვნიშნეთ, გამყარდა ორი ძირითადი მიზეზის გამო: ერთი იყო მეორე ფითნას დასასრული, რამაც ხალიფას ხელისუფლება განამტკიცა, ხოლო მეორე – ბიზანტიის იმპერატორის იუსტინიანე მეორის დამხობა,

²²⁶ A.N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, vol. V, 69-88.

²²⁷ იქვე, 103-109; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 514-518, 520-521.

²²⁸ ხაზართა ინტერესებზე კავკასიისა და ყირიმში, ასევე არაბულ-ხაზარულ დაპირისპირებაზე იხ.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 46-87, 173-177.

რომელსაც იმპერიაში ხანგრძლივი არეულობა მოჰყვა. ამავე საუკუნის 90-იან წლებში ხალიფატის პოზიცია კავკასიაში ისე გამყარდა, როგორც არასდროს. ხალიფამ დაიქვემდებარა ალვანეთი, ქართლი, სომხეთი და ეგრისი.²²⁹ სიტუაცია შეიცვალა ტიბერიუს III აპსიმარის ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ, რომელმაც თავისი ზეობის პირველივე წელს დიდი არმია გამოგზავნა არაბთა წინააღმდეგ, რომელსაც სათავეში თავისი ძმა, პერაკლე პატრიკიოსი და მონოსტრატეგოსი, ჩაუყენა.²³⁰ პერაკლემ სომხეთისა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე გარკვეულ წარმატებას მიაღწია. მან დაამარცხა ბიზანტიელთა წინააღმდეგ წამოსული არაბთა არმია. პერაკლეს არმიამ ხალიფას ჯარს დაუხოცა 5000 მეომარი, მიაღწია ქალაქ სამოსატას, გაძარცვა სახალიფოს დაქვემდებარების ქვეშ მყოფი მხარეები და უკან დიდი ნადავლით დაბრუნდა.²³¹ ამის საპასუხოდ 700 წელს ხალიფამ დიდი არმია გაგზავნა, რომელსაც სათავეში ჩაუყენა თავისი შვილი, აბდალლა (უბაიდალლაჰ) იბნ აბდ ალ-მალიქი. აბდალლას სარდლობით არაბთა არმიამ ქალაქი თეოდოსიოპოლი, რომელსაც არაბები კალიკალას (თანამ. არზრუმი) უწოდებდნენ, იერიშით აიღო, თუმცა კიდევ ერთი ქალაქის აღების მცდელობა წარუმატებლად დასრულდა, რის გამოც ომაიანი უფლისწული სომხეთს დატოვებს და უკან დაბრუნდება.²³² გარკვეული წარმატების მიუხედავად ხალიფა ბიზანტიელთა საფრთხეს ადეკვატურად აფასებდა. აბდ ალ-მალიქი არ იყო კმაყოფილი თავისი ახალგაზრდა და გამოუცდელი შვილის მოქმედებით, რის გამოც მომდევნო წელს არმენიაში მთავარსარდლობა თავის ნახევარძმას ჩააბარა, ხოლო აბდალლა მას დაუქვემდებარა.

ხალიფას გადაწყვეტილება იყო, ამიერკავკასიის ქვეყნები მის პირდაპირ დაქვემდებარებაში ყოფილიყვნენ. ხალიფატი ამას კავკასიაში არაბული სამხედრო კონტინგენტის გაზრდით და რეგიონის არაბული ადმინისტრაციული სისტემის მოწესრიგებით ცდილობს. ომაიანი ხალიფა აბდ ალ-მალიქი თავის ნახევარძმას, მუჰამად იბნ მარვანს, კავკასიაში დიდი ჯარით გამოუშვებს და ალვანეთის, საქართველოსა და სომხეთის დაპყრობას დაავალებს.

²²⁹ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 516; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 202; მოესეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 149; О.Г. Большаков, *История Халифата*, III, 259; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 149-150.

²³⁰ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 517-518; G. Zacos, A. Vegler, *The Byzantine Lead Seals*, I, 1112; A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, V, 91-92.

²³¹ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 518; *Chronique de Michel le Syrien*, II, 473-474; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 339.

²³² *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 519; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXII, 196.

701 წლის დასაწყისში მუჰამად იბნ მარვანის მეთაურობით ომაიანთა არმია სომხეთში შეიჭრა.²³³ მუჰამადის ლაშქრობა თავისი მასშტაბით ყველა წინამდებარე ლაშქრობაზე უფრო მასიური აღმოჩნდა.²³⁴ მის შესახებ მოგვითხრობენ დევონდი, მოვსეს კალანკატუაცი, იოანე დრასხანაკერტი, ალ-იაკუბი, ალ-ბალაზური, ალ-ქუფი, იბნ ალ-ასირი და სხვ.²³⁵ მუჰამადის ლაშქარი სომხეთის სამხრეთი პროვინციების აღების შემდეგ ცენტრალურ რეგიონებს შეუტევს და ქვეყნის დედაქალაქ დვინს დაიკავებს, სადაც მუჰამადი თავის გარნიზონს დატოვებს და არაბულ ადმინისტრაციას ჩამოაყალიბებს. ამის შემდეგ ხალიფატის არმია სევანის ტბის მიმდებარე მხარეს შეუტევს, ხოლო იქიდან ალვანთა ქვეყანაში დარუბანდის მიმართულებით გაილაშქრებს.²³⁶ 702 წელს სომეხი მთავარი ვაანეს ჰეპტადამონი მეოთხე არმენიას არაბებს დაუმორჩილებს.²³⁷ ამის შემდეგ სომეხი ნახარარების დიდი ნაწილი აჯანყდება. ისინი ხალიფატის არმიას დაამარცხებენ, მოხელეებს მოკლავენ, დვინში დაყენებულ მუსლიმთა გარნიზონის ნაწილს დახოცავენ, ხოლო ქვეყანაში ბიზანტიელებს შემოუშვებენ.²³⁸ სომეხ ნახარარების მახვილს არაბული არმენიის

²³³ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 73-74; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 154-157. ა. შაგინიანი ამ ლაშქრობას 700 წლის ზაფხულით ათარიღებს, თუმცა მისი თარიღი არ უნდა იყოს მართებული, ვინაიდან ალ-ტაბარისა და თეოფანე უამთაადმწერლის დასახელებული ცნობები სხვა მოვლენას ეხება, შესაბამისად, ჩვენთვის უფრო მისაღებია ა. ტერ-დევონდიანის დათარიღება. ქართველ ისტორიკოსთა შორის ბ. სილაგაძე ამ ლაშქრობას, ზოგადად, 701-704 წლებით ათარიღებს, იხ.: ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 68-69.

²³⁴ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 68.

²³⁵ *История халифов варданета Гевонда*, 12-13; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 207-208; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 153; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 93-94; Баладзори, Книга завоевания стран, текст и пер. с арабского П.К. Жузе (Баку, 1927), 15; Ибн-ал-Асира, пер. П.К. Жузе (Баку, 1940), 22.

²³⁶ *История халифов варданета Гевонда*, 12; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 207; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 153. დევონდის ცნობაში მხოლოდ მუჰამადის ლაშქრობის დაწყების თარიღი ჩანს, აბდ ალ-მალქის ხალიფობის მე-16 წელი, ანუ 700 წლის აპრილ/მაისი – 701 წლის აპრილ/მაისი.

²³⁷ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 519.

²³⁸ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 519-520; *История халифов варданета Гевонда*, 12, 15-17; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 207; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 153; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 93-94. თეოფანე უამთაადმწერელი პირდაპირ წერს აჯანყების თარიღზე, აპსიმარის იმპერატორობის მეხუთე წელი, რაც, უპირატესად, 703 წელზე მოდის, ხოლო სომეხი მემატიანეები ასხეენებენ იმავე წელს შემდგომ მუჰამად იბნ მარვანის პასუხის შესახებ, რომელმაც დაამარცხა სომეხები და ბიზანტიელები, ხოლო ქვეყანა კვლავ არაბებს დაუმორჩილა. მუჰამადის წარმატებებს, იმავე პერიოდის შესახებ თხრობისას, ასხეენებს თეოფანეც. ამ შემთხვევაში წყაროები, მცირე სხვაობით, ეთანხმებიან და აცხებენ ერთმანეთს.

ორი ამირა შეეწირა, ესენია ერთი წლით ადრე დაღუპული, აბუ შაიხ იბნ აბდალლაჰ ალ-ღანავი, ხოლო ამ წელს, სავარაუდოდ, ამ უკანასკნელის ოჯახის წევრი, ამრ იბნ აბდალლაჰ ას-სუდაიი ალ-ღანავი, რომელიც, არაბული ქრონიკების მიხედვით, ჰიჯრით 83 წელს, იმავე 702 წელს, სომხებმა ღალატით მოაკვლევინეს.²³⁹

703 წელს მუჰამადი სომხეთა და ბიზანტიელთა წინააღმდეგ გაემართება. მუჰამადის არმია ჯერ სევანის ტბის კუნძულზე მდებარე ციხესიმაგრეს დაიკავებს, ხოლო შემდეგ მოკავშირეთა გაერთიანებული ძალებიც დაამარცხა და სომხეთი ხელახლა დაიქვემდებარა. მუჰამადი საშინელი რეპრესიებით გაითქვამს სახელს, რამაც მას საშუალება მისცა, შური ეძია ბრძოლაში დახოცილ მუსლიმებზე, ხოლო სომხეთი უფრო მყარად დაემორჩილებინა.²⁴⁰

²³⁹ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 154-155. ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობით, ჰიჯრით 82 წელს (701 წ.) არმენიაში დანიშნული აბუ შაიხ იბნ აბდალლაჰ ალ-ღანავი ადგილობრივთა მიერ ღალატით იქნა მოკლული (იქვე, 154), ხოლო მომდევნო წლის მოვლენებზე ნათქვამია, რომ მუჰამად იბნ მარვანმა არმენიაში აბუ შაიხ იბნ აბდალლაჰ ალ-ღანავი და ამრ იბნ აბდალლაჰ ას-სუდაიი ალ-ღანავი დანიშნა, რომელიც ადგილობრივებმა ღალატით მოკლეს (იქვე, 155). აშკარაა, რომ ისტორიკოსთან 82 წლის მოვლენების ქვეშ ნახსენები აბუ შაიხ იბნ აბდალლაჰ ალ-ანაზი (ნისბა, „ალ-ანაზი“, როგორც გამომცემლები მართებულად შენიშნავენ, სავარაუდოდ, უნდა წავიკითხოთ, როგორც „ალ-ღანავი“) უნდა იყოს იმავე 83 წლის ქვეშ მოხსენიებული აბუ შაიხ იბნ აბდალლაჰ ნაბიჰ ალ-ღანავი, რომელიც სომხებთან ბრძოლაში დაღუპულად იხსენიება ამრ იბნ აბდალლაჰ ას-სუდაიი ალ-ღანავის გვერდით. ტექსტში ისე ჩანს, თითქოს ესენი ორივენი ერთად იყვნენ არმენიის მმართველები, რაც არ არის სწორი. პირველი არმენიის მმართველი ერთი წლით ადრე იყო, ხოლო მეორე – მისი შემცვლელია და პირველის დაღუპვიდან ერთი წლის შემდეგ მოკლეს. მეორე ცნობა უკრიტიკოდ გაიზიარა არსენ შაგინიანმა და აბუ შაიხ იბნ აბდალლაჰ ალ-ანაზი, რომელიც ტექსტის სხვა გამოცემაში თითქოს იკითხება, როგორც ნაბიჰ იბნ აბდალლაჰ ალ-ანაზი (იქვე, 154, სქ. 934; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 221) გაიზიარა სხვა პიროვნებად, რომელიც თითქოს აბუ შაიხ იბნ აბდალლაჰ ალ-ღანავისა და ამრ იბნ აბდალლაჰ ას-სუდაიი ალ-ღანავის დაღუპვამდე ერთი წლით ადრე შეეწირა სომხებთან ბრძოლას. რეალურად ხალიფა იბნ ხაიატი აბუ შაიხ იბნ აბდალლაჰ ალ-ღანავის დაღუპვას ორჯერ ახსენებს, უბრალოდ პირველი მოხსენიების დროს ტექსტში მცირედი შეცდომაა გაპარული და „ალ-ღანავის“ ნაცვლად წერია „ალ-ანაზი“, რაც, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, ინგლისური თარგმანის გამომცემლებსაც შენიშნული აქვთ. მიუხედავად იმისა, რომ შაგიანიანისეული არმენიის ამირათა სია ერთ-ერთი ყველაზე სრულყოფილი და დახვეწილია, ის რამდენიმე მონაკვეთში დაზუსტებასა და ჩასწორებას საჭიროებს, მათ შორის სიის დასაწყისშიც.

²⁴⁰ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 520; *История халифов варданета Гевонда*, 13; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 93-94; *The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 207-208; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 153; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, пер. Ш.В. Смбабяна, III, XVI. მოვსეს კალანკატუაციის ყველა თარგმანზე უფრო გამართული შ. სმბატიანის თარგმანი ჩანს, რომლის მიხედვით, ალვანთა ქვეყნიდან სომხების აჯანყების გამო მობრუნებული მუჰამადი სამი თვე უტევს სევანის ტბის კუნძულზე მდებარე ციხესიმაგრეს და მხოლოდ ამის შემდეგ ეუფლება მას. სხვა თარგმანებში სამი თვის მაგიერ სამი წელი ფიქსირდება, რაც არაზუსტი უნდა იყოს.

დაპრობილ ტერიტორიაზე არაბული ადმინისტრაცია გაძლიერდა, რომელშიც სომხეთი, ალვანეთი, ქართლი და ეგრისი იყო გაერთიანებული; ცენტრი ქალაქი დვინი გახდა, ხოლო პროვინციას არმინია ანუ არმენია ეწოდებოდა.²⁴¹ ადმინისტრაციული ერთეულის მმართველი ამირა გახლდათ, რომელიც ხალიფის ან იმპერიის ჩრდილოეთში თავისი რწმუნებულის მიერ ინიშნებოდა. ხშირად ისე ხდებოდა, რომ რწმუნებულები თავად განაგებდნენ არაბულ არმენიას შუამავალი ამირას გარეშე. ხალიფის რწმუნებულები სომხურ წყაროებში ოსტიკანის სახელწოდებით მოიხსენიებიან, თუმცა მათი თანამდებობის არაბული სახელწოდება „ამირა“ იყო. რწმუნებულთა საგამგებლო უფრო ვრცელი გახლდათ, ვიდრე პროვინცია არმენია, და ხშირად მის მომიჯნავე რეგიონებსაც მოიცავდა, ანუ ხალიფატის ჩრდილოეთს.

ადმინისტრაციული მოწყობის მიუხედავად დაპრობილ ქვეყნებში ადგილობრივი მმართველობა კვლავ შენარჩუნდა. არაბული ადმინისტრაციული სისტემისა და სამხედრო გარნიზონის პარალელურად არსებობდა ადგილობრივი მთავრის ხელისუფლება და არმია. ხალიფატის მოხელეებს არაბული ადმინისტრაცია ადგილზე კონტროლის შენარჩუნებისა და გადასახადების აკრეფის მიზნით სჭირდებოდათ, ხოლო ადგილობრივი – სამხედრო ბეგარის მისაღებად. ამრიგად, არაბთა სახალიფოს ხელისუფლება ადგილობრივ ადმინისტრაციასა და სამხედრო უწყებებს ამ ეტაპზე ეგუებოდა, მაგრამ მომავალში გარკვეული სახის ცვლილებები კიდევ მოსალოდნელი იყო. დვინში შექმნილი არაბული ადმინისტრაცია გახლდათ დასაწყისი სხვა უფრო სერიოზული და შორს მიმავალი გარდაქმნებისა, რაც სამხრეთ კავკასიაში ხალიფატის სრული კონტროლის დამყარების მომასწავლებელი იყო.

მუჰამადი თავისი არმიით, არმენიის პროვინციის ეფექტური კონტროლის მიზნით, 704 წლის ზაფხულის, შემოდგომისა და ზამთრის სეზონებს ამ მხარეში გაატარებს.²⁴² ამავე პერიოდში ხდება ქართლის საერისმთავ-

²⁴¹ სამხრეთ კავკასიაში არაბული ადმინისტრაციული სისტემის ჩამოყალიბების საკითხებზე იხ.: А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 73-74; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 68-70; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 154-157. არცერთი ზემოხსენებული ავტორი არ ასხენებს ეგრისს, როგორც ხალიფატის პროვინცია არმენიის შემადგენელ ნაწილს, მხოლოდ ბ. სილაგაძე წერს, რომ არმენია მოიცავდა „სომხეთ-საქართველო-ალბანეთის“ ტერიტორიებს, უნდა ვიფიქროთ, რომ მკვლევარი ტერმინ „საქართველოს“ ქვეშ ორივეს, ქართლსა და ეგრისს, გულისხმობს, თუმცა ამ დროს ისინი დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულებია.

²⁴² А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 227. ა. შაგინიანი ამის მიზეზად სომეხი ნახარალების კონტროლის სურვილს მიიჩნევს, რომლებსაც მუჰამად იბნ მარვანი არ ენდობოდა. ზოგადად, მუჰამადს არაბული არმენიის ყველა მხარის უშუალო კონტროლი უნდა ეცადა, რათა ახლადშექმნილ პროვინციაში სიტუაცია სტაბილური ყოფილიყო. მუ-

როს ტერიტორიაზე არაბთა სერიოზული კონცენტრაცია. ამის დამადასტურებელია ნუმიზმატიკური მასალა, რომელიც კონკრეტიზაციის საფუძველს იძლევა. 704 წელს თბილისში არაბული მონეტები მოიჭრა.²⁴³ აღნიშნული იმისი დასტურია, რომ მუსლიმებმა ქართლის დედაქალაქი უშუალოდ დაიკავეს და ამის აღსანიშნავად ფულის მოჭრა დაიწყეს.²⁴⁴ ქართლის ცენტრში არაბული არმიის შესვლა, ადმინისტრაციის დაარსება, ზარაფხანის გახსნა და ქუფური მონეტების ემისია ისლამური ფორმულებით ხალიფატის ექსპანსიის გაძლიერების მაჩვენებელია.

ქართველები ინარჩუნებდნენ ადგილობრივ სტრუქტურებს, მაგრამ მათი ქმედება უკვე არაბი მოხელეების მიერ იყო შეზღუდული. არაბი მოხელეები, მართალია, დვინში ისხდნენ, მაგრამ მათი იურისდიქცია ქართლის საერისმთავროზეც ვრცელდებოდა. ამდენად, გარკვეული სახით დვინის მუსლიმური ადმინისტრაცია თავისი ჩინოვნიკური აპარატის საშუალებით ქართლის საშინაო საქმეებში ერეოდა. თბილისში მოჭრილი არაბული მონეტები ამისი კარგი მაჩვენებელია.

ქართლის საერისმთავროში სიტუაცია მალე შეიცვალა. 705 წლის 21 აგვისტოს ბიზანტიის იმპერიის ხელისუფლებაში იუსტინიანე II დაბრუნდა,²⁴⁵ ხოლო 9 ოქტომბერს ხალიფა აბდ ალ-მალიქი გარდაიცვალა,²⁴⁶ რამაც სომხეთის იშხან სუმბატ ბაგრატიუნს არაბთა დამარცხებისა და მათი ქვეყნიდან განდევნის იმედი გაუჩინა. ამ მიზნით ის დაუკავშირდა ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანე მეორეს, მისი დახმარება მიიღო და ბიზანტიელთა წყალობით არმენიაში ხალიფატის პოზიციებს შეუტია; თუმცა გენერალურ ბრძოლაში მუჰამად იბნ მარვანის წინააღმდეგ სუმბატი დამარცხდა და იძულებული გახდა თავშესაფარი ეთხოვა, რაც მიიღო კიდევ ეგრისის ქალაქ ფოთის სახით, სადაც თავის მომხრეებთან ერთად ექვს წელს ცხოვრობდა, 706-712 წლებში.²⁴⁷

ჰამად იბნ მარვანის სამხედრო ექსპედიციის ზუსტი თარიღი მოცემულია ხალიფა იბნ ხაიატის „ისტორიაში“, იხ.: *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 158.

²⁴³ Е.А. Пахомов, *Монеты Грузии*, 1-е изд. в 1910 г. (Тбилиси, 1970), 38; თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, *ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი*, II, 119-120.

²⁴⁴ Е.А. Пахомов, *Монеты Грузии*, 38-39; ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, *შრომები*, II, 370.

²⁴⁵ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 522, სქ. 2.

²⁴⁶ *History of Al-Tabarī*, vol. XXIII, 116-117; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 227.

²⁴⁷ *История халифов варданета Гевонда*, 21-24; ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 121. სუმბატი და მისი მომხრე სომეხი ნახარბრები 705 წლის შემოდგომაზე აჯანყდნენ, ხოლო მათი მარცხი ამავე წლის მიწურულით შეიძლება დათარიღდეს. სუმბატი ფოთსა და მის სანახებში 706 წელს უნდა დამკვიდრებულიყო. დევონდის ცნობით, სომხები ფოთში 6 წელს ცხოვრობდნენ, ხოლო 712 წელს, როგორც თეოფანე ჟამთააღმწერლის ცნობიდან ვარკვევთ, ისინი იმპერიიდან სომხური

იუსტინიანე მეორე ახლო პოლიტიკურ კავშირში იყო ქართლის ერისმთავართა ოჯახის წევრებთან. ძმები, არშუშა და ვარაზ-ბაკური, ქართლის ერისმთავრები იყვნენ და იუსტინიანეს კეთილგანწყობითა და მფარველობით სარგებლობდნენ. აღნიშნულის დასტურია მათ მიერ მიღებული ბიზანტიური ტიტულები და თანამდებობები.²⁴⁸ ბიზანტია-ხალიფატის ომში, რომელიც 705 წელს დაიწყო, ქართლის საერისმთავროს ხელისუფლებაც უნდა ჩართულიყო. აბდ ალ-მალიქის გარდაცვალების შემდეგ მუჰამად იბნ მარვანი გავიდა არმენიის პროვინციიდან.²⁴⁹ მან ასევე დატოვა ქართლი.

ახალმა ხალიფამ ბიზანტიის წინააღმდეგ ლაშქრობა თავის ძმას, მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქს, ჩააბარა.²⁵⁰ ომის პერიოდში არაბთა ბატონობა ქართლში შეირყა. 704 წლის შემდეგ არაბული მონეტების თბილისური ემისია მალე შეწყდა.²⁵¹ კრიზისი უკვე 705 წლის მეორე ნახევარში უნდა დაწყებულიყო, როდესაც ქართლის ერისმთავართა ოჯახი ბიზანტია-ხალიფატის ომში ქრისტიანებს მიემხრო. ქართლის ერისმთავრის ძმა ვარაზ-ბაკუ-

წარმოშობის იმპერატორის, ვარდან ფილიპიკის ბრძანებით გაასახლეს და მეფეთენის პროვინციაში, იმავე მეოთხე არმენიაში, დაასახლეს. იხ.: *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 532. ამდენად, სომხები ფოთსა და მის სანახევში 706-712 წლებში ცხოვრობდნენ. ლევონდისა და თეოფანეს ცნობები ერთმანეთს ეთანხმება. გაურკვეველია მხოლოდ ის, თუ რატომ გადასახლა იმპერატორ ვარდან ფილიპიკმა სომხები. ერთი მოსაზრების მიხედვით, რათა მეოთხე არმენიის ფრონტი გაეძლიერებინა არაბთა წინააღმდეგ, რამაც შედეგი არ გამოიღო (W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 343), ხოლო მიქაელ სირიელის ცნობით, მან სომხები იმპერიიდან გაყარა, რის გამოც სომხებმა არაბებთან შეაფარეს თავი, ხოლო მუსლიმებმა ისინი მეოთხე არმენიაში, იგივე დასავლეთ არმენია, დაასახლეს (*The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 532, სქ. 2). მიქაელ სირიელის ცნობებს გარკვეულწილად აესებს ლევონდის ცნობა, საიდანაც ჩანს, რომ სომხები ფოთის მხარეს ბიზანტიელთა წინააღმდეგ მიმართული ქმედების შემდეგ დატოვებენ. აღნიშნულ საკითხს ვრცლად ქვემოთ შევხებით, სადაც საუბარი იქნება სომეხთა წასვლაზე.

²⁴⁸ ვ. გოილაძე, ოფსიკონის თემის სტრატეგოსის – ვარაზ-ბაკურის ვინაობის საკითხისათვის, 299-309; ვ. გოილაძე, *ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა ქართულ ეპიგრაფიკაში*, 47-49; ლ. თავაძე, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, თსუ ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია (თბილისი, 2012), 65-74. 2007.

²⁴⁹ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 168. ხალიფა იბნ ხაი-ატი არასწორად ასახელებს თარიღს. ის წერს ჯერ აბდ ალ-მალიქის გარდაცვალებაზე, ხოლო შემდეგ ჰიჯრით 85 წელს (14.01.704-01.01.705) – მუჰამადის არმენიიდან გასვლაზე. აბდ ალ-მალიქი, როგორც ვნახეთ, 705 წლის 9 ოქტომბერს გარდაიცვალა, რასაც მალევე მოჰყვა მუჰამადის გასვლა არმენიის პროვინციიდან.

²⁵⁰ *History of Al-Tabarī*, vol. XXIII, 129. ხალიფა ალ-ვალიდი თავის ნახევარძმას მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქს აწინაურებს, შესაბამისად, მასლამას ანტიბიზანტიური ლაშქრობა ჰიჯრით 86 წლის ბოლოს, ანუ 705 წლის მიწურულს უნდა დაწყებულიყო, ვინაიდან აქამდე სამხედრო ოპერაციებს მათი ბიძა, მუჰამადი, ედგა სათავეში.

²⁵¹ თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, *ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი*, II, 119-120; ირ. ფაღავა, *შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმიზმატიკური ევოლუციის ანალიზი*, 22-24.

რი ბიზანტიის იმპერიაში ცხოვრობდა, პატრიკიოსის ტიტულს ატარებდა და ოპსიკიონის თემის კომესის მოვალეობას ასრულებდა.²⁵²

ვარაზ-ბაკური პატრიკიოსისა და ოპსიკიონის კომესის რანგში ქართლში ჩამოვიდა. მისი დაბრუნება რამდენიმე მიზეზით იყო განპირობებული. ბიზანტია-ხალიფატის ომში იმპერიას ქრისტიანი მოსახლეობის მხარდაჭერა სჭირდებოდა. ამას ყველაზე მეტად ადგილობრივი წარჩინებული შეძლებდა. ბიზანტიის მესვეურები ცუდ მდგომარეობაში იყვნენ. მათი რელიგიური გავლენა სუსტდებოდა. სომხეთის პროარაბულად განწყობილი ძალების აქტიურობით სომხეთსა და აღვანეთში დიოფიზიტური მრწამსი ძლიერ დასუსტდა და გაქრობის საფრთხის წინაშე დადგა. მალე მსგავსი ბედი მოელოდა ქართლს და სრულიად კავკასიას. აუცილებელი გახდა გააქტიურება. ქართლი, სადაც იუსტინიანე მეორის მომხრე ვარაზ-ბაკურის ოჯახი მმართველობდა, აუცილებლად უნდა გამოეყენებინათ. ბიზანტიის მესვეურებს ამისი საშუალება მალე მიეცათ. ვარაზ-ბაკურის ქართლში ჩამოსვლა უკვდავეოფილია აბასთუმნის ახლოს მდებარე ეკლესიის ნანგრევების პირდაპირ აღმოჩენილი ჯვრის კვარცხლბეკის წარწერებზე.²⁵³

აბასთუმნის ეკლესიის ჯვრის კვარცხლბეკის წარწერის მიხედვით, ვარაზ-ბაკური ქართველთა შორის ყველაზე განდიდებულია ქრისეპულის ციხის მიღებით, რაც ოპსიკიონის კომესის თანამდებობის ფლობას გულისხმობს.²⁵⁴ სამშობლოში დაბრუნებულ ვარაზ-ბაკურს გზაში აბასთუმნის მიდამოები გაუვლია, სადაც მისი ბრძანებით ღვთისმშობლის სახელზე ჯვარი აღმართეს თავისი და საკუთარი ძმების სალოცავად.²⁵⁵ ამის შემდეგ ვარაზ-ბაკური თავისი ძმის, არშუმას, საერისმთავროს ცენტრში მიდის, სა-

²⁵² მოქცევა ქართლისად, რედ. ილია აბულაძე, 97; მოქცევა ქართლისად: ახლად აღმოჩენილი სინური რედაქციები, გამოსცა ზ. ალექსიძემ, 20; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 521-522, 529; ვ. გოილაძე, ოფსიკიონის თემის სტრატეგოსის – ვარაზ-ბაკურის ვინაობის საკითხისათვის, 299-309; ვ. გოილაძე, *ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა ქართულ ეპიგრაფიკაში*, 47-49; ლ. თავაძე, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, 68-74.

²⁵³ *ქართული წარწერების კორპუსი*, I, 101-103; ვ. გოილაძე, ოფსიკიონის თემის სტრატეგოსის – ვარაზ-ბაკურის ვინაობის საკითხისათვის, 299-309; ლ. თავაძე, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, 66-74.

²⁵⁴ იქვე.

²⁵⁵ შოშიაშვილის ქარაგმა ერთგან მცირე ჩასწორებას საჭიროებს. სიტყვა „მ(ო)წ(ე)ულ“ უნდა გასწორდეს როგორც „მ(ო)წ(ე)ულ“, ვინაიდან ვარაზ-ბაკური კი არ მოიწვიეს, არამედ თავად მივიდა იქ. სადაც ჯვარი აღიმართა. ამგვარად, ტექსტი ასეთ სახეს მიიღებს: „მ(ო)წ(ე)ულ ვიჟავ და აღემ(ა)რთე პ(ა)ტ(ი)ოს(ა)ნი ჯ(უ)არი, წ(მიდის)ა ღ(მრთი)სმშ(ო)ბ(ელი)სა ს(ა)ხ(ე)ლ(ს)ა, ს(ა)ლ(ო)ც(ე)ლ(ა)დ ჩ(ე)მდა და მმ(ა)თა ჩ(ე)მთა“ (შოშიაშვილის ტექსტი იხ.: *ქართული წარწერების კორპუსი*, I, გამომც. ნ. შოშიაშვილი, 103).

დაც არაბთა გავლენას მოსპობს და ბიზანტიის იმპერატორის უზენაესობას აღადგენს.²⁵⁶ ვარაზ-ბაკურის მოღვაწეობა გასცდა ქართლის ფარგლებს, ვინაიდან მან მეზობელი ქვეყნების საშინაო პოლიტიკაშიც დაიწყო ჩარევა. მისი აქტიური მცდელობით რანის დიდი მთავრის ხელისუფლების ქვეშ მყოფი გარდაბნის, იმავე გარდმანის, მთავარი ვარაზო ქალკედონურ მრწამსზე მოაქცია, რომელმაც ცოლად საკუთარი ბიძაშვილი მოიყვანა, რითაც პრობლემები შეექმნა ალვანეთის სამღვდელოებასთან. ალვანთა კათალიკოსი უარზე იყო, მისი ქორწილი კანონიერად ეღიარებინა, რის გამოც ვარაზომ ქართლის კათალიკოს თალილეს მიმართა, რომელმაც მას მხარდაჭერა აღუთქვა, თუ ვარაზოს სახლი მცხეთის ეკლესიის მოწესე გახდებოდა. როგორც ჩანს, ვარაზოს და ალვანთა კათალიკოსის დაპირისპირებაში ერთ-ერთი გადამწყვეტი როლი ვარაზ-ბაკურმა შეასრულა, რომელიც ალვანთა მთავარს მიემხრო, ქართლის ეკლესიის წიაღში მოაქცია და ვარაზმანიანთა სახლი, პოლიტიკური თვალსაზრისით, ქართლის საერისმთავროს და პრობიზანტიურ ძალებს დაუმორჩილა.²⁵⁷

პოლიტიკური ძალთა ბალანსი სამხრეთ კავკასიაში ძალიან ცვალებადი გახდა. გამოიკვეთა ორი დაპირისპირებული ბანაკი: 1) პრობიზანტიური ძალა, რომელშიც ერთიანდებოდა ვარაზ-ბაკური, არშუშა, ვარაზო და, ზოგადად, ქართლის ზედაფენის უმრავლესობა, ასევე ალვანთა მცირე ნაწილი; 2) პროარაბული ძალა – მასში გაერთიანებული იყვნენ სომხეთის იშხანი, ალვანეთის იშხანი და ამ ორი ქვეყნის საერო და სასულიერო ხელმძღვანელები დიდი ნაწილი. პრობიზანტიური ორიენტაციის მქონე ლიდერები დიოფიზიტური აღმსარებლობის იყვნენ, ხოლო არაბთა მომხრეები მონოფიზიტობას აღიარებდნენ. ამგვარად, დაპირისპირებამ გამოკვეთილად რელიგიური ელფერი მიიღო. ომაიანთა ხალიფატის სამხედრო კორპუსი კავკასიაში საკმაოდ ძლიერი იყო, რის გამოც ქალკედონური მრწამსის მომხრეები მუდმივი სამხედრო-პოლიტიკური წნეხის ქვეშ იმყოფებოდნენ. გარდაბნელთა მოქცევა, რასაც ქართული საისტო-

²⁵⁶ თბილისში არაბთა მიერ მოჭრილი ერთ-ერთი მონეტა 705 წლით თარიღდება (ირ. ფალავა, *შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმიზმატიკური ევოლუციის ანალიზი*, 22-24). ამის შემდეგ არაბული მონეტების ემისია დიდი ხნით შეწყდა, რაც მათი გავლენის შესუსტების მაჩვენებელია.

²⁵⁷ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, რედ. ილია აბულაძე, 97; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილის გამოცემა, 252; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილის გამოცემა, 376; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 204; მოესეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 150; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, пер. Ш.В. Сибатяна, III, XIII. საკითხის შესახებ იხ. ჩვენი სტატია: ლ. თავაძე, მიჰრანიანთა დინასტიის განშტოება – ვარაზმანიანთა სახლი და საქართველო, *თხუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, XV (2019), 108-109.

რიო წყაროები ერთხმად ვარაზ-ბაკურს მიაწერენ, ბუნებრივია, არ უნდა ყოფილიყო მხოლოდ მისი დამსახურება, ამ საქმეში თავისი წვლილი შეიტანეს ქართლის ერისმთავარმა არშუშამ და თალიღე ქართლის კათალიკოსმა. ვარაზ-ბაკური მოქმედებდა, როგორც ბიზანტიის იმპერატორის სრულუფლებიანი წარმომადგენელი, შესაბამისად, მისი პოზიცია გამყარებული იყო იუსტინიანეს მხარდაჭერით. ვარაზმანიანთა სახლის გადაწყვეტილება, შესულიყვნენ ქართლის კათალიკოსის იურისდიქციაში, ქართველთა და ბიზანტიელთა მხარეს გადასვლით იყო განპირობებული, რასაც მომავალში მძიმე შედეგები მოჰყვა.

ვარაზ-ბაკური თავისი ხანმოკლე კავკასიური ვოიაჟით მრავალი საქმის აღსრულებას მოახერხებს. მისი დამსახურება იყო ქართლის ბიზანტიის მხარეს გადასვლა; რანის საზღვრის ნაწილის, სადაც ქართლის გავლენა ძლიერი იყო, დიოფიზიტურ წიაღში მოქცევა, რამაც გარდაბანი ეკლესიური თვალსაზრისით მცხეთის ეკლესიას დაუმორჩილა; კულტურული საქმიანობის გაშლა; ბიზანტიის საიმპერატორო კორპუსისთვის სამხედრო ძალის მოგროვება და სხვ. ვარაზ-ბაკური ბიზანტიური პრეტორიანული გვარდიის მეტაური გახლდათ, შესაბამისად, თავისი ფუნქციის კარგი შესრულებისთვის სანდო სამხედრო ძალა ესაჭიროებოდა, რასაც, ბუნებრივია, ყველაზე უკეთ საკუთარ სამშობლოში მოიძიებდა. იმის გათვალისწინებით, რომ ვარაზ-ბაკური საქართველოს 705-706 წლებში სტუმრობდა, საფიქრებელია, რომ მან და მისმა ძმამ მონაწილეობა მიიღეს ხალიფატის წინააღმდეგ მებრძოლი სომხების ფოთის მხარეში დასახლებაში, რაც ზუსტად ამ პერიოდში ხდება. ფოთი, შავი ზღვის აღმოსავლეთის ზღვისპირა ზოლი, ხალდია და მისი მოსაზღვრე მხარეები არმენიაკონის სტრატეგოსის დაქვემდებარებაში იყო.

არმენიაკონის სტრატეგოსი ვარაზ-ბაკურისა და არშუშას კიდევ ერთი ძმა, შალვა გახლდათ. შალვა ბიზანტიურ საისტორიო წყაროებში სალივად არის მოხსენიებული,²⁵⁸ რაც მისი საკუთარი სახელის ბერძნული ფორმაა. სახელი შალვა, როგორც ჩანს, იმდენად უცხო იყო ბიზანტიური ელიტისათვის, რომ მას ბიზანტიაში ახალი სახელი უწოდეს – თეოფილაქტე.²⁵⁹ ამის შემდეგ ბიზანტიელები მას თეოფილაქტე-სალივას უწოდებდნენ. შალვას დაწინაურება არმენიაკონის სტრატეგოსის თანამდებობაზე იმპერატორ იუსტინიანეს სახელს უკავშირდება, რომელმაც ძმებს იმპერიის ყველაზე დიდი და მნიშვნელოვანი თანამდებობები ჩააბარა. ვა-

²⁵⁸ Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, trans. by C. Mango, 102-103; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 521.

²⁵⁹ იქვე, 526.

რაზ-ბაკური ოპსიკიონის კომესი გახდა, რომელიც იმპერიის ყველაზე მნიშვნელოვანი პროვინცია იყო, ხოლო თეოფილაქტე-შალვა – არმენიკონის სტრატეგოსი. ორივე მათგანი პატრიკიოსის ტიტულს ატარებდა. ვარაზ-ბაკური მოგვიანებით თრაკიის სტრატეგოსის თანამდებობასაც მიიღებს, რითაც ორი მსხვილი პროვინციის სამხედრო მეთაურის სახელოებს შეითავსებს. ვარაზ-ბაკური ბიზანტიის როგორც დასავლური, ასევე აღმოსავლური პროვინციების არმიის სათავეში მოექცა.²⁶⁰

არმენიის პროვინციის მმართველი, ბალაზურის ცნობით, ოსმან იბნ ალ-ვალიდ იბნ უკბაჰ იბნ აბი მუაიტი იყო.²⁶¹ ოსმან იბნ ალ-ვალიდის მმართველობა, ა. შაგინიანის დაანგარიშებით, 703-705 წლებზე მოდის. ბალაზურის მიხედვით, ის ხალიფა აბდ ალ-მალიქის დროს ამირობდა.²⁶² ამირა ოსმან იბნ ალ-ვალიდის მმართველობის ქრონოლოგია და მისი გადაყენების მიზეზი დასაზუსტებელია.

ოსმან იბნ ალ-ვალიდ იბნ უკბაჰ იბნ აბი მუაიტი მომდევნო ხალიფის ალ-ვალიდ I-ის დროს გადაყენეს. ამირას გათავისუფლება მუჰამად იბნ მარვანის ბრძანებით მოხდა. ხალიფა იბნ ხაიატის მიხედვით, ხალიფა აბდ ალ-მალიქის გარდაცვალების შემდეგ, აბდალლაჰ იბნ ჰათიმ იბნ ალ-ნუმან ალ-ბაჰილი არმენიის მმართველად ჩრდილოეთის კუსტაკის რწმუნებულმა მუჰამად იბნ მარვანმა დაამტკიცა.²⁶³ ამ ფაქტს ა. შაგინია-

²⁶⁰ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 526; G. Zacos, A. Vegler, *The Byzantine Lead Seals*, I, 1731-1732; ლ. თავაძე, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, 68-74. თეოფანე აღმსარებლის „ქრონიკაში“, თეოფილაქტე-შალვა, უბრალოდ, სტრატეგოსად არის დასახელებული, შესაბამისად, მისი არმენიკონის სტრატეგოსობა ჩვენი ვარაუდია. აღნიშნული ვარაუდი ეფუძნება იმას, რომ ვარაზ-ბაკურის ოჯახის ინტერესი არმენიკონისა და მისი მოსაზღვრე საქართველოს ტერიტორიები იყო. ამასთან, თეოფილაქტე-შალვას სამოქმედო არეალი სწორედ მცირე აზიის მიწაა, რომლის მნიშვნელოვანი ნაწილი არმენიკონის თემას ეკავა. ამგვარად, ის ანატოლიკონის ან არმენიკონის სტრატეგოსი უნდა ყოფილიყო. ორი სტრატეგოსი, რომელიც დასახელებულია თეოფანეს „ქრონიკაში“, თეოფილაქტე-შალვა და თეოდორე კარტერუკასი არიან. მართალია, ზუსტად არ ვიცით, ამ ორს შორის რომელი იყო ანატილიკონის ან არმენიკონის სტრატეგოსი, მაგრამ ცნობილია IX საუკუნის დასაწყისში მოღვაწე ვინმე კრატეროსი, ის ანატოლიკონის სტრატეგოსი იყო, ხოლო მისი ოჯახი, როგორც ვარაუდობენ, შესაძლოა უკავშირდებოდეს თეოდორე კარტერუკასს (შრდ. კარტერუკასი, კრატეროსი). „კარტერუკასის“ და „კრატეროსის“ კავშირზე იხ.: Ch. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, *Revue Numismatique*, 160, (2004), 394-395. ამგვარად, ლოგიკურია, თეოდორე ანატოლიკონის სტრატეგოსი ყოფილიყო, მსგავსად მისი სავარაუდო შთამომავლისა თუ მოგვარისა, ხოლო თეოფილაქტე-შალვა – არმენიკონის.

²⁶¹ al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, trans. by F.C. Murgotten, 321; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. Жузе, 15.

²⁶² al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, trans. by F.C. Murgotten, 321; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. Жузе, 15

²⁶³ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 168. ხალიფა იბნ ხაიატის ტექსტის გამომცემლებთან მცირე შეცდომაა გაპარული, როდესაც საუბარია აბ-

ნი 706 წლით ათარიღებს,²⁶⁴ თუმცა არაფერს წერს წინა ამირას გადადგომაზე. თუ გავითვალისწინებთ ქართლში შექმნილ ვითარებას, სადაც ხალიფატმა კონტროლი დაკარგა, საფიქრებელია, რომ წარუმატებლობა ოსმან იბნ ალ-ვალიდს დააბრალეს და თანამდებობას ჩამოაშორეს, ხოლო მის ნაცვლად მუჰამად იბნ მარვანმა აბდალლაჰ იბნ ჰათიმ იბნ ალ-ნუმანი დანიშნა.

ეგრისი აღნიშნულ პერიოდში ქართლის პოლიტიკურ გავლენაში უნდა მოქცეულიყო. პატრიკიოს სერგი ბარნუკის ძის არაბთა მხარეს გადასვლით ღაზიკაში ხალიფატის კონტროლი დიდი ხნით არ შენარჩუნებულა. 702-704 წლის ღაზიკის აპოთეკეს კომერკიარიოსის ტყვიის საბეჭდავების მიხედვით ქვეყანა ბიზანტიელთა კონტროლქვეშაა. ასე უნდა გაგრძელებულიყო მომდევნო სამი წლის განმავლობაში. 706 წელს ფოთის მხარეში სომხების ჩასახლების შემდეგ სერგის ეგრისი პრობიზანტიური ძალების რკალში მოექცა. დასავლეთით ფოთის სომხები იყვნენ სუმბატ ბაგრატუნის მეთაურობით, აღმოსავლეთით – არშუშა ერისმთავარი, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით – ბიზანტიური არმენიაკონის თემა მდებარეობდა, სადაც პატრიკიოსი თეოფილაქტე-შალვა იყო სტრატეგოსი, არშუშას და ვარაზ-ბაკურის ძმა. ეგრისის ქვეყანა უკვე ბიზანტიელთა ხელში იყო, ეგრისის ყოფილი მმართველი, პროარაბული ორიენტაციის მქონე სერგი ბარნუკის ძე რთულ სიტუაციაში აღმოჩნდა, მისი დამხმარე მხოლოდ ხალიფატის სამხედრო ძალა თუ იქნებოდა, რომელიც სამხრეთ კავკასიაში კვლავ გამოჩნდება.

სერგის დახმარება ხალიფატის მესვეურებმა აღმოუჩინეს. 707 წლის ზაფხულის სამხედრო კამპანიის ფარგლებში, მუჰამად იბნ მარვანის არმია პროვინცია არმენიაში შემოვა.²⁶⁵ საკუთრივ სომხეთი ამ დროს უკვე

დაღლაჰ იბნ ჰათიმ იბნ ალ-ნუმან ალ-ბაჰილის არმენიის მმართველად დანიშნაზე. კვდრატულ ფრჩხილებში მითითებულია, რომ ის დაინიშნა მარვან იბნ მუჰამადის მიერ, თუმცა უნდა იყოს მუჰამად იბნ მარვანი. ხალიფა იბნ ხაიატის ტექსტში არმენიის ამირას დამნიშნავი პირი მითითებული არაა და გამომცემლებმა ის აღადგინეს, მაგრამ, ვფიქრობ, ტექნიკური შეცდომა გაეპარათ. მითითებულია მარვან იბნ მუჰამადი, თუმცა ეჭვი არ არის, რომ უნდა იყო მუჰამად იბნ მარვანი.

²⁶⁴ А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 229, 470.

²⁶⁵ ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობით, პიჯრით 88 წელს (12/12/706-30/11/707) მუჰამად იბნ მარვანი აწყო სამხედრო ექსპედიციას არმენიაში (იგულისხმება, ზოგადად, არაბული არმენიის პროვინცია და არა საკუთრივ სომხეთი), სადაც ზაფხულსა და ზამთარს გაატარებს (იხ.: *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 172). ამ ცნობით, ჩანს, რომ ლაშქრობა დაიწყო 707 წლის ზაფხულში (ან გაზაფხულში, ვინაიდან ავტორისეული „ზაფხული“, შესაძლოა, გაზაფხულის თბილ პერიოდსაც გულისხმობდეს) და გრძელდებოდა ამავე წელიწადის შემოდგომის სეზონის ჩათვლით. ისტორიკოსის ცნობით, მუჰამადმა ზამთარიც არმენიაში გაატარა, რაც იმას ნიშნავს, რომ ის 707-708 წლების ზამთრის სეზონში (იგულისხმება დაახლოებით ნოემბერი-აპრილის პერიოდი)

ჩაწენარებული იყო. ისინი ქართლის საერისმთავროს მიაღებებიან. ქართლი, სავარაუდოა, არაბთა ძალებმა დროებით დაიმორჩილეს, რის შემდეგაც ეგრისში გადავიდნენ. სერგიმ შეძლო საკუთარი პოზიციების გამყარება. უფრო მეტიც, არაბთა და ეგრისელთა მეოხებით ხალიფას მორჩილება გამოუცხადა აბაზგიის, იმავე აფხაზეთის მთავარმა, ხოლო ჩრდილოეთის გადასასვლელები ომაიანთა მომხრე ადგილობრივებმა დაიკავეს. ბიზანტიის იმპერატორი იძულებული გახდა რაიმე ედონა. ქართლში მას ვარაზ-ბაკურის ოჯახის იმედი უნდა ჰქონოდა, ხოლო დასავლეთ საქართველოში პრობიზანტიურად განწყობილ დიოფიზიტ ეგრისელთა, ასევე სომეხთა, აფშილთა და ალანთა მომხრობას მოელოდა. ეგრისელთა ერთი ნაწილი, სომეხები და აფშილები ისედაც იმპერატორის უზენაესობას აღიარებდნენ, ხოლო ალანები, რომლებიც იმპერიის მოკავშირეები იყვნენ, ფულით უნდა მოესყიდათ, რათა აბაზგიაში იუსტინიანეს უზენაესობა განმტკიცებულიყო. აუცილებელი იყო არქეოპოლისის ანუ ციხე-გოჯის დაკავება და ეგრისის სრული დამორჩილება. სერიოზული განგაში, როგორც ჩანს, მაშინ ატყდა, როდესაც მუჰამადის არმიამ ქართლი და ეგრისი დალაშქრა, ხოლო აფხაზეთი მორჩილებაში მიიღო და კლისურები დაიკავა. სავარაუდებელია, რომ იუსტინიანე მეორემ სწორედ ამ დროს გაგზავნა სპათარიოსი ლეონ ისავრიელი დასავლეთ საქართველოში, რათა ალანები დაექირავებინათ, ხოლო მათი დახმარებით აბაზგები დაემორჩილებინათ.

ლეონ სპათარიოსი ფაზისში (ფოთი) ჩავიდა, რათა ადგილობრივთა და შემდეგ უკვე აფშილთა დახმარებით ალანთა მიწაზე გადასულიყო, ხოლო მათი მოსყიდვით აფხაზეთში ბიზანტიის კონტროლი აღედგინა. თეოფანეს ცნობით, აბაზგია, ლაზიკა და იბერია ამ დროს მუსლიმებს ემორჩილებოდა.²⁶⁶ ბიზანტიელთა პირველი სამიზნე აბაზგია და ლაზიკა იყო, ვინაიდან ბიზანტიის იმპერიის უკიდურეს აღმოსავლეთ ფორპოსტთან ისინი ყველაზე ახლოს მდებარეობდნენ. ეგრისისა და ქართლის მიწებზე უკვე ხა-

ამავე პროვინციაში დარჩა. ამ ცნობას ეხმაურება თეოფანე აღმსარებლის პირდაპირი ცნობა, რომლის მიხედვით, იმპერატორმა იუსტინიანე II-მ ლეონ ისავრიელი გაგზავნა ალანთა დასაქირავებლად, რამეთუ სარკინოხები დაეუფლნენ აბაზგიას, ლაზიკას და იბერიას (იხ.: *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 542; თეოფანე ჟამთააღმწერელი, *გეორგიკა*, 4 (1), 106-107). ამდენად, ხალიფას არმია, რომელსაც თეოფანე სარკინოხებს უწოდებს, უკვე აკონტროლებდა სამივე ქვეყანას, შესაბამისად, ბიზანტიელთა ქმედება ამის ნეიტრალიზაციას ისახავდა მიზნად. არაბთა მიერ ქართლის (იბერია) და ეგრისის (ლაზიკა) დაკავების თარიღი, ბუნებრივია, 707 წლის ზაფხულით და მისი ახლო ხანით უნდა დათარიღდეს.

²⁶⁶ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 542; თეოფანე ჟამთააღმწერელი, *გეორგიკა*, 4 (1), 106-107.

ლიფატის ჯარი ჩანს.²⁶⁷ არაბული გარნიზონების ყოფნა აუცილებელი იყო, ვინაიდან ხაზართა საფრთხე მუსლიმებს რეგიონში დიდ საფრთხეს უქმნიდა. ხაზარებს დიდი პოტენციალი გააჩნდათ, ხოლო ბიზანტიელთა და ადგილობრივთა დახმარებით წარმატების მიღწევის რეალური შანსი ჰქონდათ. არაბული სამხედრო კორპუსის საქართველოში განთავსება იქ არსებული დაუმორჩილებლობით და მზარდი ანტიარაბული მოძრაობითაც იყო გამოწვეული. დაცვას საჭიროებდა არაბთა მომხრე ადგილობრივი მოსახლეობაც, თუმცა მათი რიცხვი საკმაოდ მცირე იყო. ლეონი ფოთში ჩასვლისას მხოლოდ მცირე რაზმს ფლობდა და დიდი რაოდენობით ფინანსებს, რისი მეშვეობითაც ალანები უნდა დაეჭირებინათ. ფული ადგილზე დატოვეს, ფოთი შედარებით უსაფრთხო ადგილი იყო, ხოლო ლეონ სპათარიოსის ალანთა მიმართულებით გადასვლა ასეთად ნამდვილად ვერ ჩაითვლებოდა. ლეონი ადგილობრივი ლაზების დახმარებით აფშილთა მიწაზე გადადის, საიდანაც ალანთა ქვეყანაში გადავიდა.

ალანთა ქვეყანაში გადასული ლეონ სპათარიოსი მათ მთავარს დაითანხმებს თანამშრომლობაზე, მაგრამ შეპირებული ფულის გადახდას დროულად ვერ მოახერხებს და მთელ ზამთარს ალანთაში გაატარებს. იუსტინიანე ფოთის ხაზინაში დაცულ ფულს უკან წაიღებს, რის შემდეგაც ლეონი ალანებს მხოლოდ ცარიელ დაპირებებს თუ შესთავაზებდა, მეტი მას არაფრის გაკეთება არ შეეძლო. იმპერატორის ავტორიტეტის გამოყენებით ლეონი მოახერხებს და ალანებს აფხაზებს დაუპირისპირებს. 707 წლის მეორე ნახევარში აფხაზთა წინააღმდეგ განხორციელებული ალანთა თავდასხმის მთავარი ორგანიზატორი ლეონ სპათარიოსი გახდა. ალანები გაძარცვავენ აფხაზეთის ქვეყანას და უკან დაბრუნდებიან. ალანთა მიერ გაწეული სამსახურის მიუხედავად დაპირებული ფული არსად ჩანდა. ლეონი ვერც ფულს იხდიდა და ვერც ალანთა ქვეყნიდან ახერხებდა სადმე წასვლას. როგორც ჩანს, ის ალანთა მთავარმა იქამდე დატოვა ალანთაში, სანამ ფულს არ მიიღებდა. ზამთრის პერიოდში გადასასვლელებიც ჩაიკეტა, რომლებიც მტრულადი განწყობილ აფხაზეთისა და ეგრისის მიწაზე გადიოდა.

აფხაზეთის აოხრებაში აფხაზთა ელიტა ლეონ ისაერიელს დაადანაშაულებს და ალანებს მის გადაცემაზე შეუთანხმდებიან. ალანთა მთავარი თავდაპირველად ყოყმანობდა, ბიზანტიის იმპერატორის მეგობრო-

²⁶⁷ თეოფანე ჟამთააღმწერლის ცნობით, არქეოპოლისის, იმავე ციხე-გოჯის ალყა ბიზანტიელთა და სომეხთა არმიამ მხოლოდ მაშინ მოხსნა, როდესაც სარკინოზები ანუ არაბები გამოჩნდნენ, იხ.: *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 543; თეოფანე ჟამთააღმწერელი, *გეორგიკა*, 4 (1), 110.

ბას იმიზეზებდა, თუმცა მას შემდეგ, რაც ბიზანტიისგან დაპირებული ფული ვერ მიიღო, დათანხმდა ლეონის გადაცემაზე. ალანთა მთავარი აფხაზთა მესვეურებს 6000 ნომიზმაზე მოურიგდა, ეს იყო ის ფული, რაც აბაზგებს ლეონში უნდა გადაეხადათ. ამავე დროს ალანთა მთავარი მოურიგდა ლეონს, რომ ფულის აღების შემდეგ ის აფხაზებს თავს დაესხმებოდა და ლეონს გამოიხსნიდა. ყველაფერი შეთანხმებულად მოხდა – მთავარმა ფული აიღო, ხოლო ლეონი აფხაზებს გადასცეს. ალანები ფულის აღების შემდეგ აფხაზებს თავს დაესხნენ, ლეონი გამოიხსნეს, ხოლო აფხაზეთს ხელმეორედ გაძარცვავენ, რაც მომდევნო წლის დასაწყისში უნდა მომხდარიყო. აბაზგიის ორმაგი განადგურების ამბავი იუსტინიანემ შეიტყო და აფხაზებს ზავი შესთავაზა. იმპერატორი პირობას იძლეოდა, რომ კვლავ დაიბრუნებდა აბაზგებს მორჩილების პირობით, თუ ისინი ლეონ სპათარიოსს უვნებლად გაატარებდნენ და კონსტანტინოპოლში გამოუშვებდნენ.

იუსტინიანეს წინადადება აფხაზთა მესვეურებმა მალევე მიიღეს, მათ აღარ სურდათ ალანთა, ბიზანტიელთა, ფოთის ახალმოსახლე სომეხთა წინააღმდეგ ომი. აფხაზები იუსტინიანეს დამორჩილდნენ, ისინი ალანებს პირობას აძლევდნენ, რომ ლეონს ჩაიბარებდნენ და მშვიდობიანად გაუშვებდნენ ბიზანტიაში. ხელშეუხებლობის გარანტიის მიუხედავად, ლეონი არ დათანხმდება აფხაზეთში წასვლას, მას შედარებით უსაფრთხო გზით სურდა უკან დაბრუნება. 708 წლის გაზაფხულზე არმენიაკონის თემის ბიზანტიური ჯარი და ფოთის ახალმოსახლე სომეხები არქეოპოლისს ალყას შემოარტყამენ. ბიზანტიის მესვეურებმა აფხაზეთის საკითხი მეტ-ნაკლებად გადაჭრილად ჩათვალეს და ეგრისის აღებას სერიოზულად შეუდგნენ. ციხე-გოჯის ალყა იქამდე გაგრძელდა სანამ ხალიფატის არმია არ გამოჩნდა, რამაც ბიზანტიელთა და სომეხთა ლაშქარი აიძულა, ალყა მოეხსნა და ფოთში მიბრუნებულიყო. ეგრისში დარჩა ბიზანტიელთა და სომეხთა 200-კაციანი რაზმი, რომელიც ძარცვარბევით იმდენად იყო გართული, რომ ძირითად ძალებს დაშორდნენ და აფშილეთში აღმოჩნდნენ, სადაც პატრიკიოსი მარინოსი მთავრობდა.

ლეონი ალანთა 50-კაციანი რაზმით ბიზანტიელთა მოხეტიალე მებრძოლებს შეუერთდა. აფშილეთში მშვიდობიანი გადასვლის უზრუნველყოფის მიზნით, მან ალყა შემოარტყა რკინის ციხეს, რომელიც ეგრისის და აფხაზეთის საზღვარზე მდებარეობდა და არაბთა მიერ დანიშნული წარმოშობით სომეხი ფარსმანი მართავდა. ფარსმანი საზღვრის ზოლი დამცველის ფუნქციით არაბებმა გაამწესეს, საგარაუდოდ, სერგი ბარნუკის ძის

თანხმობით. ციხის აღების გარეშე ლეონი უკან მშვიდობიან დაბრუნებას ვერ მოახერხებდა. ბიზანტიელებმა ციხე-სიმაგრის აღება გადაწყვიტეს.

708 წლის მაისში რკინის ციხეს ბიზანტიის მცირერიცხოვანმა რაზმმა აღუა შემოარტყა, მათ ორმოცდაათი ალანი ეხმარებოდა. ლეონმა 250 მეომრით ციხის აღება ვერ მოახერხა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც მას მარინოსი მიეშველა თავისი 300 აფშილით, სიტუაცია შეიცვალა. ლეონი მოლაპარაკების დროს მზაკერულად მოახერხებს რკინის ციხის აღებას, რომელსაც სამი დღის განმავლობაში გაანგრევენ და გააპარტახებენ. რკინის ციხის კედლების მორღევეა საჭირო გახდა, ვინაიდან ლეონ სპათარიოსს არ ჰყავდა სამხედრო ძალა, რომელსაც ციხე-სიმაგრეში ხანგრძლივად დააყენებდა და დაიცავდა, ხოლო აფშილთა მთავარს, როგორც ჩანს, არ ენდობოდა და, შესაბამისად, ყველაზე მისაღებად ციხის მიწასთან გასწორება ჩათვალა. გამარჯვებული ბიზანტიელი მოხელე მარინოსის თანხლებით აფშილეთში ჩავიდა, სადაც დიდი პატივით მიიღეს. აფშილთა სანაპიროს გამოყენებით ლეონი ჯერ ტრაპიზონში გაემგზავრა, ხოლო პონტოს ნაპირების გავლით კონსტანტინოპოლში დაბრუნდა, იუსტინიანე იმპერატორის სასახლეში.²⁶⁸ ლეონი თავისი გამბედავი, გამჭრიახი და მოხერხებული პოლიტიკური სვლების წყალობით ბიზანტიის გავლენას განამტკიცებს დასავლეთ საქართველოში. მისი წყალობით ბიზანტიამ აღიდგინა კონტროლი აბაზგიაზე, განიმტკიცა ურთიერთობა ალანთა და აფშილთა მთავრებთან, გაანადგურა აფშილეთისა და ეგრისის მხრიდან ალანიაში მიმავალ გზაზე მდებარე ციხე-სიმაგრე, ხოლო ეგრისის დაკავებას მეტი პერსპექტივა შესძინა და, რაც მთავარია, ყველაფერი მოხდა მინიმალური სამხედრო და ფინანსური დანახარჯებით.

ბიზანტიას შეეძლო, დასავლეთ საქართველოში მეტი აქტიურობა დაეწყო, რაც არაბთა მძლავრობისგან მთელი საქართველოს გათავისუფლების საწინდარი იყო. ლეონი იუსტინიას იმპერატორის კარზე მეტი აღარ დაუწინაურებიათ, მაგრამ თავისი გონებამახვილობისა და მოხერხების წყალობით, ცოტა მოგვიანებით, რამდენიმე წელიწადში თავად გახდა ბიზანტიის იმპერატორი. ლეონის კავკასიური პოლიტიკა ბიზანტიის მესვეურებმა უკვე ხაზართა დახმარებით გააგრძელეს და არანაკლებ წარმატებას მიაღწიეს. ბიზანტია-ხაზარეთს შორის აქტიური დიპლომატიური მიმოსვლის დროს ომაიანთა ხალიფატი სამხედრო ძალების დემონსტრირებით იყო დაკავებული.

²⁶⁸ თეოფანე უამთააღმწერელი, *გეორგიკა* 4 (1), 106-113; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 542-544.

707 წლის ზაფხულში მუჰამად იბნ მარვანის არმია პროვინცია არმენიაში ლაშქრობდა.²⁶⁹ მათი მთავარი სამიზნე ქართლი იყო. არმენიის პროვინციის ამირა აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმ იბნ ან-ნუმან ალ-ბაჰილი იყო, რომელსაც სამხრეთ კავკასიის კონტროლი ევალებოდა, ხოლო მუჰამადი მთელი ჩრდილოეთის კუსტაკის რწმუნებული გახლდათ. ომაიანთა აღნიშნული სამხედრო კამპანია ბუნდოვანია, რასაც წყაროთა სიმწირე განაპირობებს. ქართლი არაბთა არმიის მეთაურს, მუჰამად იბნ მარვანს, დაემორჩილა.²⁷⁰ ქვეყანაში არაბული ლაშქარი მოძრაობდა, ხოლო ქართლის დაკავების შემდეგ ხალიფატი საკუთარი მდგომარეობის გამყარებას ეგრისში ცდილობდა. მუჰამადის ჯარის ნაწილი დასავლეთ საქართველოში გადავიდა.

708 წლის დასაწყისში არმენიაში მყოფი მუჰამადის არმია გარკვეულ წარმატებას მიაღწევს, ეგრისის მთავარი მათი წყალობით ციხე-გოჯს შეინარჩუნებს, რითაც ხალიფატის გავლენა დასავლეთ საქართველოში ცოტა ხნით გახანგრძლივდა. აღმოსავლეთ საქართველოში არაბთა მდგომარეობა რთული იყო, მაგრამ ძლიერი არმიის მეშვეობით ან ადგილობრივ ხელისუფლებასთან შეთანხმებით, ისინი მაინც ახერხებდნენ სიტუაციის კონტროლს. ყველაფერი ამის მიუხედავად ხალიფატის კონტროლი ქართლის საერისმთავროში და მის მეზობელ ქვეყნებში მყიფე იყო.

709 წლის ზაფხულში ხაზართა ხაკანი დიდი არმიით დარუბანდის გავლით ალვანეთში შეიჭრა და მთელი ქვეყანა დაიპყრო.²⁷¹ ხაზართა არმიამ სამხედრო ლაშქრობა კიდევ უფრო სამხრეთით გააგრძელა და

²⁶⁹ А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 231-232, სქ. 6.

²⁷⁰ ამას თოფანე ჟამთააღმწერლის ზემოთ განხილული ცნობა ადასტურებს, რომლის მიხედვით, ქართლი, ეგრისი და აბაზგია სარკინოზებს ახალი დამორჩილებული ჰყავდათ, თუმცა რა პირობებით დაიმორჩილა მუჰამადმა ქართლი, არ ჩანს. ბიზანტიელთა პოლიტიკური აქცია (ლეონ ისაერიელის მისია) სწორედ არაბთა ამ ექსპანსიის დროული პასუხი იყო.

²⁷¹ *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 208; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 154; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, пер. Ш.В. Сибатяна, III, XVI; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 231-232. მოვსეს კალანკატუაცი (ცნობით, ხაზართა ლაშქრობა ხდება სომხური წელთაღრიცხვით 158 წელს, რაც 2/6/709-1/6/710 წლებზე მოდის. გასათვალისწინებელია ის, რომ ხაზარები ლაშქრობას ზაფხულში იწყებდნენ. ამ შემთხვევაში მათ დაიპყრეს მთელი ალვანეთი და აღდარბადაგანის გარკვეული ციხე-სიმაგრეები, რაც რამდენიმეუთიანი სამხედრო კამპანიის წარმოებას გულისხმობს და, ბუნებრივია, ვერ მოხდებოდა 710 წლის გაზაფხულზე. ამგვარად, ხაზართა შემოსევა დასათარიღებელია 709 წლის ზაფხულ-შემოდგომის დასაწყისით. იმავე ავტორის ცნობით, ხაზართა არმია 80 000 მეომარს აღწევდა, რასაც ეთანხმება სპარსელი ავტორი ალ-ქუფი. არაბებმა მათ პასუხი მხოლოდ მომდევნო წელს გასცეს, როდესაც მასლამამ აღდარბადაგანის ციხეები დაიბრუნა და ხაზარებს დარუბანდამდე შეუტია, რაზეც ცნობები აღ-ტაბარს და სხვა არაბ ავტორებსაც მოეპოვებათ, მაგრამ არაფერს წერენ ამ ლაშქრობის წინამორბედ 709 წლის ხაზართა ხაკანის შემოსევაზე, რამაც განაპირობა არაბთა 710 წლის კონტრშეტევა.

ადარბადაგანის ციხეები დაიკავა.²⁷² ხაზართა ხაკანი, ბიზანტიის მესვეურთა მსგავსად, სამხრეთ კავკასიაში ხალიფატის პოზიციების შესუსტებისკენ მიისწრაფოდა. ხაზარები ბევრს აქტიურობდნენ. 709 წლის სამხედრო კამპანია სამხრეთ კავკასიასა და ადარბადაგანში გამორჩეული იყო.²⁷³ ზაფხულში ხაზართა ხაკანი მრავალრიცხოვანი არმიით ალვანეთში შემოვიდა და ქვეყანა დაიპყრო.²⁷⁴ ხაზართა შეტევა დიდი დარტყმა იყო არაბთა ხალიფატის პოზიციებზე. არაბებს უნდა განდგომოდა ქართლის ერისმთავარი, ხოლო ეგრისი კვლავ ბიზანტიის გავლენის ქვეშ მოექცა.²⁷⁵ ბიზანტია, ხაზარეთი, ალვანეთი და ქართლი ერთი და იმავე პოზიციაზე იყვნენ, მათი უმთავრესი მიზანი არაბთა გავლენის შემცირება იყო. ხალიფას პასუხმა არ დააყოვნა.

ომიანთა ხალიფა ალ-ვალიდის ბრძანებით, მუჰამად იბნ მარვანი ჩრდილოეთის რწმუნებულის თანამდებობიდან მოხსნეს, ხოლო მთელი მისი არმია ჩრდილოეთის ახალ გამგებელს მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქს გადასცეს.²⁷⁶ მუჰამადის გადაყენება იმ დანაკარგებს უნდა უკავ-

²⁷² *History of Al-Tabarī*, vol. XXIII, 164.

²⁷³ *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 208; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 154; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, пер. Ш.В. Смбатяна, III, XVI. მოვსეს კალანკატუაციეული სომხური წელთაღრიცხვით 158 წელი უდრის 2/6/709-1/6/710. ამათგან, ა. შაგინიანი უპირატესობას ანიჭებს 709 წელს, რასაც 710 წელს მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქის საპასუხო ლაშქრობა მოჰყვა, იხ.: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 231-232. ხაზართა ლაშქრობები, როგორც წესი, ზაფხულში იწყებოდა, ამდენად, სავარაუდოდ, რომ ხაკანის ბრძანებით ჩრდილოეთის მკვიდრები სწორედ ზაფხულში შემოვიდნენ ამიერკავკასიაში. ამას ეთანხმება მოვსეს კალანკატუაციის ცნობაც. ავტორის მიხედვით, ხაზარები სომხური წელთაღრიცხვით 158 წელს მოვიდნენ, რაც ემთხვევა 2/6/709-1/6/710 წლებს. ამდენად, ცხადია, რომ ლაშქრობა ზაფხულში დაიწყო და შემოდგომის დასაწყისის ჩათვლით გრძელდებოდა.

²⁷⁴ მოვსესის ცნობით, ხაზარები 80 000 არმიით შემოსულან ალვანეთში, რასაც ეთანხმება არაბი ისტორიკოსი ალ-ქუფი, იხ.: *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 208; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 154; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, пер. Ш.В. Смбатяна, III, XVI; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 231-232.

²⁷⁵ აღნიშნულს ადასტურებს თანადროული ბიზანტიური საბეჭდავი, რომელიც ლაზიკის აპოთეკის ფუნქციონირებას ადასტურებს 710-711 წლებში (G. Zacos, A. Vegler, *The Byzantine Lead Seals*, I, 181, 1595-1596). ამ ცნობით ვადგენთ, რომ ხალიფატი ეგრისზე კონტროლს 710 წლის ახლო ხანებში დაკარგავს. ამას ეხმარება ატენის სიონის თანადროული წარწერა, სადაც ჩანს, რომ ქართლის ერისმთავარი სტეფანოზი 711 წელს გვირგვინს ბიზანტიის იმპერატორისგან მიიღებს (დაწვრილებით იხ. ქვემოთ). ამგვარად, ეჭვი არაა, რომ 710-711 წლებისთვის ეგრისი და ქართლი ჩამოშორდა ხალიფატის გავლენას, რაც, ჩვენი აზრით, ხაზართა 709 წლის ლაშქრობას უნდა უკავშირდებოდეს, როდესაც არაბთა მესვეურნი იძულებული გახდნენ კავკასიაში არსებული მთელი ძალები მათ წინააღმდეგ გადაესროლათ, რითაც საქართველოში ომიანთა სახალიფოს ბატონობა შეწყდა.

²⁷⁶ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 175.

შირდებოდეს, რასაც ხალიფატი განიცდიდა ამიერკავკასიაში როგორც სამხედრო, ასევე პოლიტიკური გავლენის სახით.

ალ-ტაბარის ცნობით, ჰიჯრით 91 წელს (9/11/709-28/10/710) ხალიფა ალ-ვალიდის ძე, აბდ ალ-აზიზი, ზაფხულის სამხედრო კამპანიის ფარგლებში ლაშქრობას იწყებს. არმიის სათავეში მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქი იყო.²⁷⁷ აღნიშნული ლაშქრობა ადარბადაგანში შემოჭრილი მტრის წინააღმდეგ განხორციელდა. არაბები დაკარგულ ქალაქებსა და ციხეებს დაიბრუნებენ. ისინი ალვანეთის გავლით ალ-ბაბს ანუ დარუბანდს მიადგებიან.²⁷⁸ მასლამას სამხედრო კამპანია 710 წლის ზაფხულით უნდა განისაზღვროს, რამაც ხალიფატის პოზიციები ადარბადაგანსა და ალვანეთში აღადგინა. იბნ ხაიატის ცნობით, მასლამა დარუბანდსაც გასცდა და ქალაქის ჩრდილოეთით მოსახლე ხალხი დაარბია. მისი ლაშქრობა ამავე წლის შემოდგომაზე უნდა დასრულებულიყო. ჩრდილოეთის მხარეთა დარბევა შურისძიების მიზნით მოხდა, რასაც, როგორც ჩანს, არ მოჰყოლია რაიმე სერიოზული სამხედრო წარმატება. მასლამას ექსპედიციის მთავარი მიზანი, პოზიციების აღდგენა ადარბადაგანისა და ალვანეთის ტერიტორიაზე, ნაწილობრივ მიღწეულ იქნა. ქართლი ხალიფატის კონტროლს მიღმა იყო. ის ამ პერიოდში ბიზანტიის იმპერიის უზენაესობას აღიარებდა. არაბთა კონტროლი ალვანეთშიც არ იყო სტაბილური, რის გამოც ხაზარები მას ცოტა ხანში კვლავ დაიქვემდებარებენ.

710-711 წლების ტყვიის საბეჭდავის მიხედვით, ლაზიკა ბიზანტიის დაქვემდებარებაში იყო.²⁷⁹ ლაზიკას, როგორც ჩანს, არმენიაკონის სტრატეგოსს დაუმორჩილებენ. არმენიაკონის სტრატეგოსი ამ დროს თეოფილაქტე გახლდათ, იგივე შალვა, რომელსაც ბიზანტიური წყაროები სალივას სახელით იცნობენ. 709 წელს, როდესაც ლაზიკა კვლავ ბიზანტიის იმპერატორს დაექვემდებარა, იმპერატორმა ის არმენიაკონის სტრატეგოსს ჩააბარა. აღნიშნული არ უნდა ყოფილიყო პირველი შემთხვევა. 702-707 წლებში ლაზიკა ასევე ბიზანტიის ხელში იყო. ამ დროსაც, საფიქრებელია, ეგრისი არმენიაკონის სტრატეგოსის უწყებას ექვემდებარებოდა. სხვა მაღალი სამხედრო-ადმინისტრაციული უწყების მოხელე ამ მხარეში ცნობილი არ არის.

ამგვარად, უკვე 705 წელს, როდესაც იუსტინიანე II რინოტმეტოსი მობრუნდა ხელისუფლების სათავეში, არმენიაკონი თეოფილაქტე-შალვამ ჩაიბარა, შესაბამისად, ეგრისიც. ამავე წელს ეგრისისა და ქართლის ერ-

²⁷⁷ *History of Al-Tabarī*, vol. XXIII, 164.

²⁷⁸ იქვე; *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 175.

²⁷⁹ G. Zacos, A. Vegler, *The Byzantine Lead Seals*, I, 181, 1595-1596.

თი ოჯახის ხელში მოქცევის პრეცედენტი შეიქნა. ისინი, ამავე დროს, ბიზანტიის იმპერატორს ემორჩილებოდნენ. აბასთუმნის წარწერაში, სადაც ვარაზ-ბაკური თავის ძმებს იხსენიებს, იგულისხმება: არშუშა ქართლის ერისმთავარი და თეოფილაქტე-შალვა არმენიაკონის სტრატეგოსი. ორივენი აბასთუმანს და ირგვლივ არსებულ ტერიტორიას აკონტროლებდნენ. ამგვარი მოცემულობით, ერისმთავართა სახლი უკვე 705 წლის შემდეგ მართავდა ქართლსა და ეგრისს, რასაც მოგვიანებით მათი პოლიტიკური გაერთიანება დაეფუძნა.

მასლამა იბნ მარვანის საქმეს არმენიის ამირა აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმ ალ ნუმან ალ-ბაჰილი აგრძელებდა. მოვსეს კალანკატუაციის ცნობით, 711 წელს აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმ ალვანეთის ცენტრს, ქალაქ ბარდავს დაიკავეს, სადაც თავადვე დამკვიდრდა და, როგორც ჩანს, არმენიის ამირას კიდევ ერთი რეზიდენცია მოაწყო.²⁸⁰ აბდ ალ-აზიზი აგრძელებდა არაბთა ექსპანსიურ პოლიტიკას, რისი შედეგი იყოს მისი მტკვრის მეორე ნაპირზე გადასვლა, ჩრდილოეთით. მოვსესის ცნობით, არაბი სარდალი ბარდავის დაკავების შემდეგ მდინარე მტკვრის მეორე მხარეს, ანუ მარცხენა სანაპიროზე გადადის.²⁸¹ აღნიშნული იმის დასტურია, რომ მას ბრძანება ჰქონდა, ალვანეთის დაპყრობა დაესრულებინა, რასაც ნელ-ნელა ახორციელებდა. ამირა აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმ ალ ნუმან ალ-ბაჰილის ალვანური სამხედრო კამპანია, როგორც მოვსესი გადმოგვცემს, სომხური წელთაღრიცხვის 160 წელს (711-712) ხდება, შესაბამისად, ალვანეთის დედაქალაქის დაკავება 711 წლის ზაფხულით უნდა განისაზღვროს, რაც ძველი სომხური კალენდარული წლის დასაწყისზე მოდის, ხოლო მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ათვისება უკვე ამის შემდეგ ხდება. ამირას აქტიური ქმედებების მიუხედავად არაბთა კონტროლი მტკვრის ჩრდილოეთით ეფემერული იყო.

ბიზანტიის იმპერატორი იუსტინიანე მეორე, მეგობარ და მოკავშირე ქართველთა და ამიერკავკასიის სხვა ხალხების დახმარებით, ხაზართა ხაკანთან ერთად, სამხედრო კავშირს ქმნიდა, რომელიც ხალიფატის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ანტიარაბული კოალიციის პერსპექტივა ბიზანტია-ხაზარეთის დაპირისპირებამ ჩაშალა. ბიზანტიის იმპერატორი იუსტინიანე ხაზარებს დაუპირისპირდა, მათ წინააღმდეგ რამდენიმეჯერ სამხედრო ძალები გაგზავნა და კოალიციის განმტკიცების ყველა შანსი

²⁸⁰ *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 208; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 154.

²⁸¹ *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 209; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 154.

დაკარგა.²⁸² იუსტინიანემ ძველი მეგობრები და მოკავშირეები სიცოცხლის ბოლომდე გადაიკიდა.

იუსტინიანე მეორე აჯანყებულებმა ძალიან მალე დაამხეს. 711 წლის 4 ნოემბერს იმპერატორი მოკლეს, ამავე ამბებს შეეწირა ქართლის ერისმთავარი ვარაზ-ბაკური და მოკლული იმპერატორის მრავალი მომხრე.²⁸³ ბიზანტიის ტახტზე ავიდა წარმოშობით სომეხი ვარდან ფილიპიკი (711-713), რომელიც იუსტინიანეს მთავარი მეტოქე და ამბოხებულ ბიზანტიელთა ლიდერი გახლდათ.²⁸⁴

ვარდან ფილიპიკი ხაზართა ხაკანის აქტიური მოკავშირე იყო. ის ხაზართა აქტიური დახმარებითა და ხელშეწყობით ბიზანტიის იმპერატორი გახდა.²⁸⁵ ბიზანტიელები და ხაზარები კვლავ შეკავშირდნენ, რაც ანტიარაბული ალიანსის გაძლიერებას ნიშნავდა. მათ სამხრეთ კავკასიაში გავლენის სფეროები გაიყვეს: დასავლეთი ბიზანტიის იმპერატორის გავლენის სფერო გახდა, ხოლო აღმოსავლეთი – ხაზართა ხაკანისა.²⁸⁶ ქართლი ბიზანტიის იმპერიის გავლენის ქვეშ უნდა მოქცეულიყო.

ვარდან ფილიპიკი გვირგვინს გაუგზავნის და ქართლის მმართველად აღიარებს ერისმთავარ სტეფანოზ მესამეს (711-739), ქართლის ერისმთავრის ნერსე პირველის ძეს.²⁸⁷ ქართლი კვლავ პრობიზანტიური ორიენტაციის მიმდევარი რჩებოდა, ხოლო არაბთა ბატონობა კიდევ უფრო შესუსტდა. ქართლის ერისმთავართა დამტკიცება კვლავ ბიზანტიის იმპერატორთა პრივილეგია იყო. საქართველოს მესვეურნი იმპერატორის უზენაესობას აღიარებდნენ და მასთან მოკავშირეობდნენ.

712 წლის 3 აპრილს, აღდგომა დღეს, ფოთის ახალმოსახლე სომხები ქალაქის საკათედრო ტაძარს გაძარცვავენ, ეკლესიის სიმდიდრეს წაიღებენ და ამირა აბდ აღ-აზიზის გარანტიების საფუძველზე სომხეთში დაბრუნდებიან.²⁸⁸ სუმბატ ბაგრატიუნის ხალხი მონოფიზიტური აღმსარებლობის იყო, მათი სურვილი სამშობლოში დაბრუნება გახლდათ, რაც ბიზანტიელთა დახმარებით არაბთა ბატონობის სომხეთში ამოძირკვით

²⁸² *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 527-528. ყირიმის ხერსონესში დაწყებული ბიზანტია-ხაზარეთის დაპირისპირება, როგორც თეოფანესთან ჩანს, იუსტინიანე მეორის მმართველობის ბოლო ორი წლის (710-711) განმავლობაში ხდება.

²⁸³ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 529, 531 სქ. 15

²⁸⁴ იქვე, 519, 528-533.

²⁸⁵ იქვე, 528-530.

²⁸⁶ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 70-71.

²⁸⁷ გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის სამი გრაფიტი, 159-168.

²⁸⁸ *История халифов варданета Гевонда*, 24. ჩასახლების შემდეგ ისინი ფოთის მხარეში ექვს წელს იმყოფებოდნენ, ხოლო აღდგომის პერიოდში მომხდარი შეტაკების შემდეგ იქაურობა დატოვეს. სომხების წასვლის თარიღი 712 წელზე მოდის. ამ წელს აღდგომა 3 აპრილს აღინიშნა.

უნდა დასრულებულიყო. სომეხთა იმედი არ გამართლდა. ბიზანტიის მესვეურები სომეხებს კარგად იყენებდნენ თავიანთი ინტერესების გასატარებლად, მაგრამ სანაცვლოდ კოლხეთის დაჭაობებულ და ნესტიან დაბლობში მხოლოდ ფოთი და მისი სანახები გამოუყვეს. სომეხები თავდაპირველ ეტაპზე ამ მიწების ფლობით კმაყოფილები უნდა ყოფილიყვნენ, თუმცა შემდეგში მათი ურთიერთობა ბიზანტიის მესვეურებთან დაიძაბა. გამწვავდა რელიგიური დაპირისპირება. იუსტინიანე მეორის დამხობის შემდეგ ხელისუფლებაში მოსული წარმოშობით სომეხი ვარდან ფილიპიკი ვერ აღმოჩნდა ახალმოსახლე სომეხების კარგი ღობისტი. ბიზანტიელთა და სომეხთა დაპირისპირების ბოლო მარცვალი რელიგია და სამშობლოში დაბრუნების სურვილი გახდა.

არმენიის ამირა აბდ ალ-აზიზი კარგად ზრუნავდა თავისი კუთვნილი პროვინციის უსაფრთხოებაზე. მან არა მხოლოდ გარეშე მტრისგან მოახერხა სომხეთის დაცვა, არამედ არაბთა თარეშიც აღკვეთა თავის სამოხელეო ტერიტორიაზე. დაიწყო ფართო აღმშენებლობითი მოღვაწეობა. მან ააშენა და განაახლა ქალაქ დვინის გაღავანი, რომელიც სომხეთის სამთავროსა და არაბული არმენიის პოლიტიკური და ადმინისტრაციული ცენტრი გახლდათ.²⁸⁹ არაბი ამირას დადებითი საქმიანობა მიმზიდველი აღმოჩნდა ფოთში ჩასახლებული სომხური მოსახლეობისთვისაც. ამირა აბდ ალ-აზიზი სომეხებს თავის მხარეს გადმოსვლას, სამშობლოში მობრუნებას, ბიზანტიის წინააღმდეგ ერთობლივ მოქმედებასა და კუთვნილი მიწების დაბრუნებას სთავაზობდა, რომელიც ისინი ღტოლვილობამდე ფლობდნენ. ამირა იძლეოდა უსაფრთხოების, ხელშეუხებლობისა და დანაშაულის მიტევების გარანტიებს – არაბი მოხელე მზად იყო დაევიწყებინა ძველი წყენა და ფოთის სომეხები სამშობლოში დაებრუნებინა. ამირას გეგმა სრულიად მისაღები და რეალური იყო.

აბდ ალ-აზიზის მიერ გაცემული უსაფრთხოების გარანტიები საკმარისი აღმოჩნდა სუმბატ კურაპალატისა და მისი ხალხისთვის, რელიგიურ ნიადაგზე ბიზანტიურ სამღვდელოებასთან კონფლიქტში შესულიყვნენ. 712 წლის 3 აპრილს, აღდგომის დღეს, როდესაც ბიზანტიელებსა და ეგრისელებს ზატიკი ჰქონდათ, სომეხები მათ თავს დაესხნენ, მოსახლეობა დაარბიეს, ეკლესია გაძარცვეს, ქონება წამოიღეს, თავიანთი სამოსახლოები დატოვეს და სამშობლოში წავიდნენ.²⁹⁰ სომეხებისა და ბიზანტიელების კონფლიქტი ამირა აბდ ალ-აზიზს სომეხი ღტოლვილების სანდოობაში არწმუნებდა. მან ისინი კარგად მიიღო და უფლება მისცა,

²⁸⁹ იქვე, 24-25.

²⁹⁰ იქვე, 24.

კუთვნილი მიწები დაეკავებინათ ხალიფას მორჩილების სანაცვლოდ. სუმბატი ბიზანტიის იმპერატორის სამსახურს თავს დაანებებს, რაც კურაპალატის ტიტულის დაკარგვას ნიშნავდა, ხოლო დარჩენილ ცხოვრებას საკუთარ ქვეყანაში გაატარებს.²⁹¹

კავკასიაში არ წყდებოდა ხაზართა საფრთხე. მათი ძირითადი სამიზნე ალვანეთის მიწა-წყალი იყო. ხაზართა სამხედრო ძალებს კვლავ დაკავებული ჰქონდათ დარუბანდი, რომელიც მასლამამ მხოლოდ მცირე ხნით დაიკავა. ხაკანის სამხედრო ძალა საფრთხეს უქმნიდა ომაიანთა ბატონობას ალვანეთშიც, რომელსაც ხაზარები ავიწროებდნენ. ქართლის მესვეურების მეშვეობით ხაზართა ხაკანს შეეძლო არმია დარიალის გაფლითაც გადმოეყვანა, ხოლო აღმოსავლეთით ამისი გაკეთება დარუბანდის გზით შეიძლებოდა რანის ტერიტორიის გავლით. ალვანეთი, მართალია, მუსლიმებს დამორჩილდა, მაგრამ მისი პოლიტიკური ელიტა უფრო ქრისტიანული ბიზანტიის იმპერიის მორჩილებისკენ მიიღტვოდა, რაც იმპერიის მოკავშირე ხაზართა წარმატების შანსს ერთიორად ზრდიდა. ბიზანტიის, ხაზარეთისა და ქართლის ალიანსი დიდ საფრთხეს უქმნიდა ხალიფატის გავლენას სამხრეთ კავკასიაში. აღნიშნული ალიანსი მალევე დაირღვა, ვინაიდან ბიზანტიის იმპერატორი ვარდან ფილიპიკი 713 წლის 4 ივნისს შეთქმულებმა მოკლეს.²⁹² ხაზართა საფრთხის განეიტრალების მიზნით, არაბებს ხაზარეთში ლაშქრობა სჭირდებოდათ. აღნიშნული მისია იკისრა მასლამა იბნ მარვანმა, რომელმაც ხაზართა მიერ შევიწროებული ალვანთა მთავარი ვაჩაგან არანშაჰიკი მოირთო და ჩრდილოეთის მიმართულებით დაიძრა.

714 წელს მასლამა ხელახლა შემოდის კავკასიაში, მთელ ალვანეთს დაიქვემდებარებს დარუბანდის ჩათვლით, ხაზარეთში შეიჭრება, მაგრამ ფეხს ვერ მოიკიდებს და იძულებული გახდება, ხაზართა მიწას სასწრაფოდ გაეცალოს.²⁹³ მასლამას არ ჰქონდა იმდენი ძალა, ხაზარების წინააღმდეგ ებრძოლა ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიაზე, მაგრამ გააჩნდა საკმარისი სამხედრო რესურსი, რათა ხაზართა მოკავშირეები გაენადგურებინა

²⁹¹ სუმბატ ბაგრატიონი 726 წლის გაზაფხულზე გარდაიცვალა, იხ.: *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 209; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 155; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, пер. Ш.В. Смбабяна, III, XVII; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 229, ს. 5.

²⁹² *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 533-534.

²⁹³ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 180-181; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 209; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 154-155; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 232-233.

ადმოსავლეთ საქართველოში. დარუბანდის დაკავება მისთვის უკვე საკმარისი იყო, ანტიხაზარული კამპანია წარმატებულად ჩაეთვალა, რის გამოც ჩრდილოეთი დატოვა და სამხრეთ კავკასიაში დაბრუნდა.

მასლამა სამხედრო კამპანიას ჩრდილოეთში დროებით შეწყვეტს. ის ქართლის მესვეურთა წინააღმდეგ გაემართება. მოვსეს კალანკატუაცის ცნობით, ხაზარებთან ომის შემდეგ მასლამა ქართლში შევიდა. დაკონკრეტებული არც თარიღია და არც მიზანი. ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით თუ მიუყევებით, აღნიშნული სამხედრო ექსპედიცია 715 წელს უნდა მომხდარიყო. ამას ეთანხმება იბნ ხაიატის ცნობა. ისტორიკოსის მიხედვით, მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქი სათავეში ედგა ჰიჯრით 96 წელს განხორციელებულ საზაფხულო ლაშქრობას. როგორც იბნ ხაიატის ცნობით ვარკვევთ, მასლამას 715 წლის ზაფხულში ულაშქრია. მისი სამიზნე დასახელებული არაა, მაგრამ როგორც ჩრდილოეთის კუსტაკის მეთაური და ხაზართა კამპანიის შემოქმედი, სავარაუდოა, ის აგრძელებდა თავისი ადმინისტრაციული ერთეულის დაცვას. ამ წელს მას ქართლში უნდა ელაშქრა, რაზეც უკვე მოვსეს კალანკატუაცი მოგვითხრობს.

მასლამას 715 წლის ქართული სამხედრო კამპანიის დეტალები ცნობილი არაა, მაგრამ „დავით და კოსტანტინეს“ ავტორი, რომელიც მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქისა და მარვან იბნ მუჰამადის ლაშქრობებს ერთმანეთში ურევს, წერს, რომ არაბთა სარდალი ქართლსა და ეგრისში ლაშქრობის შემდეგ შავი ზღვის სანაპიროს გავლით ბიზანტიაში შეიჭრა, კონსტანტინოპოლს მიაღწია და დედაქალაქის მოპირდაპირე ქალაქ ქალკედონში დაბანაკდა. ავტორის ცნობით, მასლამა კონსტანტინოპოლს ვერ აიღებს და ღვთის განგებით იქვე დაიღუპება, რაც თითქოს მისი არმიის გაქცევის მიზეზი გახდა.²⁹⁴ ბუნებრივია, ჰაგიოგრაფიულ ძეგლში ბევრი რამ არის არაზუსტი და მცდარი, მაგრამ ის ფაქტი, რომ მასლამამ კონსტანტინოპოლზე ილაშქრა, მრავალი წყაროთი დასტურდება.²⁹⁵ ამ შემთხვევაში ავტორმა მარვან იბნ მუჰამადი (მურვან ყრუ) აურია მასლამაში, მაგრამ ამ უკანასკნელის კონსტანტინოპოლზე ლაშქრობას ზუსტად ასახელებს და გვაძლევს ლაშქრობის მარშრუტს, ესაა: ქართლი – ეგრისი – შავის ზღვის სანაპირო – ქალკედონი – კონსტანტინოპოლი.

ღევონდის ცნობით, ხალიფა სულეიმანი (715-717) მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქს მრავალრიცხოვან არმიას გამოუყოფს და კასპიის კარის და-

²⁹⁴ წამებად დავით და კოსტანტინესი, რედ. ილ. აბულაძე, 258.

²⁹⁵ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 538-541, 545-546; *Theophilus of Edessa's Chronicle*, trans. by R. Hoyland, 209-215; *History of Al-Tabarī*, vol. XXIV, 30, 39-42; *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 191.

საკაგებლად გაგზავნის. ამასთან ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ მასლამას ჯარი ებრძოდა ჰუნთა არმიას დარუბანდის კედლებთან. დარუბანდი მუსლიმებს აუღიათ, ჰუნები დაუმარცხებიათ, ხოლო კედლების ნაწილი დაუნგრევიათ. მასლამა ჩორის გავლით ჰუნთა მიწაზე შევიდა, სადაც ჰუნთა ქალაქ ტარგუს სიახლოვეს ბანაკი გაშალა. მათ ხაზართა ხაკანი დაუპირისპირდა. ბრძოლა რამდენიმე დღეს გაგრძელდა, მაგრამ გენერალური შეტაკება არ შედგა. ხაკანი თავისი მოკავშირის, ჰუნთა მეფე ალფთარხანის, მოსვლას ელოდებოდა. მასლამა მოერიდა ჩრდილოეთის გაერთიანებულ ძალებთან შერკინებას, თავისი ბანაკი დატოვა, ცეცხლს მისცა, რათა ის მტერს არ ჩავარდნოდა ხელში და კავკასიის მთებისა და ტყე-ღრეების გავლით სამხრეთში დაბრუნდა.²⁹⁶ ღევონდის ცნობა კასპიის კარზე გალაშქრების შესახებ დარიალის აღებისთვის ლაშქრობას უნდა გულისხმობდეს. ავტორს აღწერილი აქვს დარუბანდის კამპანია და ჩორის გავლით ხაზართა და ჰუნთა მიწაზე შეჭრა. ტარგუს მიდამოებში მომხდარი ბრძოლა ერთადერთია, რასაც ამ კამპანიის შესახებ ღევონდი დეტალებში მოგვითხრობს. სამწუხაროდ, არაფერია ნათქვამი ქართლისა და ეგრისის ტერიტორიაზე ლაშქრობის შესახებ. მასლამა, როგორც ჩანს, მთელი სამხედრო ძალით ქართლის მიწა-წყალზე გადადის, ხოლო მისი მოოხრების შემდეგ ბიზანტიის იმპერიაში აგრძელებს ლაშქრობას. ბიზანტიური კამპანია არაბულ და ბერძნულ წყაროებში კარგად არის ცნობილი. მომდევნო წლებში მიმდინარე კონსტანტინოპოლის აღება კრახით დასრულდა, რამაც არაბები აიძულა, ქალაქის აღება მოესხნათ. კონსტანტინოპოლი ახლოს იყოს დაცემასთან, მაგრამ ბიზანტიის დედაქალაქი გადარჩა.²⁹⁷

არ ჩანს, როგორი იყო ქართლისა და ხალიფატის ურთიერთობა მასლამას ლაშქრობის შემდეგ, მაგრამ „დავით და კოსტანტინეს წამების“ ავტორს თუ ვენდობით, ქართველები არაბებს შეურიგებლად ებრძოდნენ, რაც ამავე საუკუნის 30-იანი წლების რეალობის ასახვაა. თუმცა სიტუაცია დიდად განსხვავებული არ უნდა ყოფილიყო. ქართველები სტეფანოზის სახლის მეთაურობით არაბებს დიდი ხნის განმავლობაში ებრძოდნენ, ხოლო არაბული გარნიზონი თბილისში არ ჩამდგარა. ქართლის კონტროლი არაბებს უფრო სომეხთა საშუალებით უნდა ეცადათ, მაგრამ ხელისშემშლელი ფაქტორი ბევრი იყო. ადგილობრივთა წინააღმდეგობის გარდა არაბები აწყდებოდნენ ბიზანტიელთა, ხაზართა, ეგრი-

²⁹⁶ *Ghewond's History*, trans. by R. Bedrosian, 15-16.

²⁹⁷ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 538-541, 545-546; *Theophilus of Edessa's Chronicle*, trans. by R. Hoyland, 209-215.

სელთა და სხვა ირგვლივ მცხოვრები ხალხების ბარიერს, რაც არაბულ ექსპანსიას აფერხებდა, ხოლო ქართლის მმართველ ელიტას დამოუკიდებელი მოქმედების საშუალებას აძლევდა.

ომაიანი ხალიფა სულეიმან იბნ აბდ ალ-მალიქი 717 წლის 22 სექტემბერს გარდაიცვალა. მან ხალიფის ტახტი ომარ II იბნ აბდ ალ-აზიზს (717-720) უანდერძა, რითაც თავისი ძმები და შვილები უზენაესი ხელისუფლების გარეშე დატოვა.²⁹⁸ ხალიფის გარდაცვალებამ ხაზართა გააქტიურება გამოიწვია. ისინი ადარბადაგანში შეიჭრნენ, მუსლიმები დახოცეს, ხოლო რეგიონს დიდი ზიანი მიაყენეს.²⁹⁹ ხალიფა ომარის ბრძანებით, მათ წინააღმდეგ აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმ ალ-ნუმან ალ-ბაჰილი გაემგზავრა. აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმის არმიამ ხაზარები დაამარცხა, დახოცა, ხოლო დარჩენილები გააქცია. აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმი, თავისი გამარჯვების წარმოჩენის მიზნით, ორმოცდაათ ტყვე ხაზარ მეომარს ხალიფას სირიაში მიუყვანს.³⁰⁰

ხაზართა ღაშქრობა 717 წლის შემოდგომით შეიძლება დათარიღდეს. მათი ადარბადაგანში შეჭრა უკვე საკმაოდ სერიოზული წინსვლის მანიშნებელია – ხაზარები ამავე დროს ალვანეთსაც გაივლიან, რომელიც, ნაწილობრივ, ისედაც მათი კონტროლის ქვეშაა. არაბთა სარდალმა, მართალია, შეძლო ხაზართა წინსვლის შეჩერება, მაგრამ ტყვეთა რაოდენობა, რომელიც უმნიშვნელო იყო, ასევე მომდევნო წლებში განვითარებული მოვლენები სამხრეთ კავკასიაში არაბთა ბატონობის შესუსტებაზე მიუთითებს. ხალიფატის არმიის მთავარი მიზანი ამ დროს ბიზანტიის დედაქალაქის, კონსტანტინოპოლის, აღება იყო. ბიზანტია-ხალიფატის ომი დიდი ხნის განმავლობაში გაგრძელდა. არაბთა სახალიფოს არმიამ კონსტანტინოპოლი ვერ აიღო, თუმცა მცირე აზიის მნიშვნელოვანი ნაწილი მათ დაკავებული ჰქონდათ, ხოლო საომარი ოპერაციები ძირითადად ანატოლიაში მიდიოდა. ბიზანტიის სავალალო მდგომარეობის მიუხედავად ხაზართა ხაკანი არ აპირებდა პოზიციების დათმობას. ხაზართა ღაშქრობები სამხრეთ კავკასიაში სისტემატური გახდა.

ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობით, აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმი წერილს გაუგზავნის თავისი წარმატების შესახებ ხალიფა ომარ II-ს, ხოლო ალტაბარის მიხედვით, ორმოცდაათი ტყვე ხაზარი მეომარი მიუყვანა ხალიფას ხუნაშირაში, რომელიც ალექოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით და-

²⁹⁸ *History of Al-Tabarī*, vol. XXIV, 61-62, 70-74.

²⁹⁹ იქვე.

³⁰⁰ იქვე, 74-75; *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 192.

ახლოებით 60 კილომეტრში მდებარეობდა.³⁰¹ როგორც ჩანს, ხალიფა არ დაკმაყოფილდა წერილით და მოითხოვა არმენიის ამირას გამოცხადება სირიაში. ორმოცდაათი ტყვე საზარი მეომარი არ იყო საკმარისი მტკიცებულება ამირას წარმატებული მოქმედებისა საზართა წინააღმდეგ, რის გამოც აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმი მოხსნეს, ხოლო მის ნაცვლად, ომარ II-ის ბრძანებით, არმენიის ამირას თანამდებობაზე ადი იბნ ადი უმაირა ალ-ქინდი დაინიშნა.³⁰² ეჭვი არ არის, რომ ხალიფა ომარ II უკმაყოფილო იყო ამირა აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმის მოქმედებით, რისი ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი საზართა შემოსევა უნდა ყოფილიყო. ამის გარდა აბდ ალ-აზიზი, როგორც ჩანს, ვერ უმკლავდებოდა ვერც იმ გამოწვევებს, რაც არმენიის პროვინციაში იყო შექმნილი. ხალიფატის არმიის ბიზანტიაში მიღწეული წარმატების მიუხედავად საქართველოში ომაიანთა პოზიციები სუსტი იყო.

აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმის გადაყენება შეცდომა იყო. აბდ ალ-აზიზი თერთმეტი წლის მანძილზე წარმატებით მართავდა არმენიის პროვინციას, მისი ჩანაცვლება პროვინციის საქმეში გაუთვითცნობიერებელი ადი იბნ ადი უმაირა ალ-ქინდით უფრო ხალიფას ძალაუფლების დემონსტრირებით უნდა აიხსნას, რომელმაც, როგორც ჩანს, საზართა ლაშქრობა საბაბად გამოიყენა და აბდ ალ-აზიზი არმენიას მოაშორა. ახალი ამირა, ადი იბნ ადი უმაირა ალ-ქინდი, აღმშენებლობითი საქმიანობით ყოფილა დაკავებული, ისტორიას დიდხანს შემორჩა მისი სახელობის არხი, რომელსაც ადის არხს („ნაჰრ ადი“) უწოდებდნენ და გაიყვანეს ქალაქ ბაილაკანის მიდამოებში.³⁰³ ამგვარი აღმშენებლობითი და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის მიუხედავად, რაც, ბუნებრივია, მნიშვნელოვან ფინანსურ დანახარჯებს მოითხოვდა, ადის მმართველობა არ გამოდგა ხანგრძლივი. ადის თავისი ამბიციური პროექტის მშენებლობა 718 წლის

³⁰¹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXIV, 74-75; *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 192.

³⁰² იქვე. ბალაზორის ცნობით, ადი იბნ ადი დაინიშნა ხალიფა სულეიმანის ბრძანებით, რაც არ უნდა იყოს სიმართლე (იხ.: Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 16; al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, trans. by F.C. Murgotten, 322; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 233). ერთგან ხალიფა იბნ ხაიატი პირდაპირ წერს, რომ სულეიმანის სიკვდილამდე არმენიის პროვინციას აბნ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმი მართავდაო (*Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 195). ამდენად, ეჭვი არ არის, რომ ის ომარ II-მ გადააყენა.

³⁰³ იქვე, 192; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 16; al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, trans. by F.C. Murgotten, 322. არაბულ ენაზე „ნაჰრ“ მდინარეს ნიშნავს. ბუნებრივია, ავტორი გულისხმობს ხელოვნურ მდინარეს, ანუ არხს.

გაზაფხული-ზაფხულის პერიოდში უნდა დაეწყო³⁰⁴ და მთელი წლის განმავლობაში უნდა გაგრძელებულიყო. მართალია, არხის გაყვანა წარმატებით მიმდინარეობდა, მაგრამ მალე აღი იბნ აღი სხვამ შეცვალა. ბაღაზურის ცნობით, აღის ჯერ კიდევ პირველი ფითნას დროს მიუტოვებია ხალიფა აღი და ომაიანთა მხარეს გადასულა.³⁰⁵ შესაბამისად, ამირას თანამდებობაზე დანიშვნის დროს, როგორც ჩანს, 60 წელს მიღწეული, ჭარმაგი ასაკის მამაკაცი უნდა ყოფილიყო. რამ განაპირობა აღი იბნ აღი უმაირა აღ-ქინდის შეცვლა, წყაროებში არ ჩანს. თუმცა, მისი ასაკის გათვალისწინებით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ის თანამდებობაზე ყოფნის დროს, 719 წელს გარდაიცვალა, ვინაიდან ამის შემდეგ უკვე ახალი ამირა ჩანს სამოქმედო ასპარეზზე.³⁰⁶

ხალიფა ომარ II-ის დროს, სავარაუდოდ, ხალიფისა და მასლამას შეთანხმების საფუძველზე, ამირას თანამდებობას დაიკავეს აღ-ვალიდი, რომელიც მხოლოდ სომხური წყაროებით არის ცნობილი.³⁰⁷ მისი დანიშვნა ხალიფა ომარის დროს მოხდა. აღ-ვალიდი სომხეთში ჩასვლის დროს მოიხიბლა კათალიკოსი იოანე III ოძნეცით, რომლის შესახებაც ხალიფა ომარ II-ს აცნობა, ხოლო ამ უკანასკნელის მოთხოვნით, კათალიკოსი ხალიფის კარზე გაემგზავრა, სადაც ის კარგად მიიღეს, დაასახუქრეს და დიდი წყალობით სომხეთში გამოისტუმრეს.³⁰⁸ აღნიშნული ვიზიტი ომარის გარდაცვალებამდე ცოტა ადრე უნდა მომხდარიყო, 719 წელს. ომარი დიდ ინტერესს იჩენდა რელიგიური საკითხებისადმი, ხო-

³⁰⁴ შაგინიანი ამირას თანამდებობაზე მის დანიშვნას 717 წლით ათარიღებს (А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 233, 470), რაც, გარკვეულწილად, მისაღებია. აღნიშნული შეიძლება მომხდარიყო 717 წლის მიწურულს, თუმცა არც 718 წლის პირველი ნახევარია გამორიცხული. არხის მშენებლობა, ამგვარი კონსტრუქციის აგებისთვის სასურველი სეზონის გათვალისწინებით, ბუნებრივია, გაზაფხული-ზაფხულის სეზონით უნდა დაეათარიღოთ.

³⁰⁵ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 16; al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, trans. by F.C. Murgotten, 322.

³⁰⁶ ა. შაგინიანის მიხედვით, 718 წელს ის აღ-ვალიდმა შეცვალა, თუმცა, ჩვენი აზრით, ბაილაკანის მიმდებრე ტერიტორიაზე გაყვანილი არხი ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ აღი იბნ აღი უფრო დიდი ხნის განმავლობაში ამირობდა. 719 წელს არმენიის ამირას პოზიკიაზე უკვე აღ-ვალიდი ჩანს.

³⁰⁷ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 98-99; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, trans. by T. Greenwood, 170-171; R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 179; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 233, 470.

³⁰⁸ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 98-99; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, trans. by T. Greenwood, 170-171; R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 179. ხალიფა ომარი დასახელებულია ვარდან არეველცთან, ხოლო კირაკოს განძაკეცი ასახელებს ჰიშამს (*Kirakos Gandzaketsi's History of the Armenians*, trans. by R. Bedrosian, 60). შაგინიანის გამოთვლით, ამირა აღ-ვალიდი, რომელმაც კათალიკოსი გაგზავნა ხალიფასთან, სწორედ ომარის დროს უნდა ყოფილიყო დაბტკიცებული, ამდენად, უპირატესობა ვარდანის ცნობას აქვს მინიჭებული (А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 233, 470).

ლო სომხეთის კათალიკოსის მიმართ ხალიფას სიმპათიები მათი ერთობლივი თანამშრომლობის სურვილით იყო განპირობებული. ხალიფა ომარს სომხების დიოფიზიტა წინააღმდეგ გამოყენება სურდა, პირველ რიგში, ბიზანტიელთა და ასევე ქართველთა.

ომარ მეორე ძალიან დადებითად არის შეფასებული სომეხ მემკვიდრეობის თხზულებებში, მათ შორის იყვნენ ხალიფის თანამედროვე სომეხები, რასაც ლევონდის ცნობები ადასტურებს.³⁰⁹ ამგვარი შეფასება იმ მხარდაჭერით აიხსნება, რასაც ხალიფა სომეხთა კათალიკოსისა და სომხური არისტოკრატის მიმართ იჩენდა. ხალიფის ანტიბიზანტიური პოლიტიკა სომხური ელიტის მხარდაჭერას საჭიროებდა, რის გამოც ომარი ემხრობოდა მონოფიზიტებს, ხოლო დიოფიზიტთა მიმართ კრიტიკულად იყო განწყობილი.³¹⁰ ომარის ძირითადი მიზანი, აეღო ბიზანტიის იმპერიის დედაქალაქი კონსტანტინოპოლი, არ განხორციელდა. კავკასიის ფრონტზე სომხეთი და ალვანეთის დიდი ნაწილი ხალიფის კონტროლს ექვემდებარებოდა, მაგრამ მეტის გაკეთება არ მოხერხდა. ომარ II, თითქმის ორმოც წელს მიღწეული, 720 წლის 10 თებერვალს გარდაიცვალა, რომელიც მაშინ პარასკევ დღეზე მოდიოდა, ჰომსის მახლობლად მდებარე დაირ სამანში.³¹¹ ხალიფა გახდა იაზიდ II იბნ აბდ ალ-მალიქი (720-724), რომელიც სახალიფოს ოთხი წლის მანძილზე მართავდა.

იაზიდ II-ის პოლიტიკა კავკასიის ქვეყნების მიმართ კიდევ უფრო ხისტი აღმოჩნდა. ხაზართა გაძლიერებული აგრესიის ფონზე ახალი ხალიფა უკმაყოფილო იყო თავისი ძმით მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქით და მასლამას მოხელეებით. არმენიაში მასლამასა და წინა ხალიფის დადგენილი ამირა, სომხური წყაროებით ცნობილი, ალ-ვალიდი მსახურობდა. ბიზანტიელთა და ხაზართა გავლენა, როგორც ჩანს, ამ პერიოდში გაიზარდა. კავკასიაში მათ მთავარ მოკავშირედ სტეფანოზ III ერისმთავარი რჩებოდა, რომელსაც ამ დროს ბიზანტიის იმპერატორის თანხმობით, შესაძლოა, უკვე ეგრისიც მიღებული აქვს. ლაზიკის აპოთეკის კომერცია-

³⁰⁹ *История халифов вардапета Гевонда*, 29, 70.

³¹⁰ ომარ II-ის ანტიდიოფიზიტიური პოლიტიკა დადასტურებულია რამდენიმე სომხურ წყაროში. მართალია, ისინი აბდ ალ-მალიქის დროს ალვანეთში განვითარებულ მოვლენებს ომარის პერიოდს შეცდომით მიაწერენ, მაგრამ თავად ფაქტი, რომ ომარი დიოფიზიტთა მიმართ უარყოფითად იყო განწყობილი, მართებული უნდა იყოს. ამით ომარი აგრძელებდა თავისი ბიძის, ხალიფა აბდ ალ-მალიქის, პოლიტიკას და ბიზანტიელთა წინააღმდეგ მონოფიზიტთა პოზიციას აძლიერებდა. სომხური ისტორიული წყაროები იხ.: Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 97; R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 179.

³¹¹ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 198-199.

რიოსთა საბეჭდავები უკვე 717 წლის შემდეგ აღარ ფიქსირდება.³¹² საფიქრებელია, რომ სწორედ ბიზანტიელთა და ხაზართა გაძლიერების ფონზე ხალიფამ თანამდებობა დაატოვებინა თავის გავლენიან ძმას. ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობით, აღნიშნული მოვლენა 721 წლის ივნის-ივლისის პერიოდში მოხდა, როდესაც, ისტორიკოსის თქმით, მასლამა ერაციის მმართველის პოსტიდან გაუშვეს.³¹³ ერაციის მმართველობა ამ შემთხვევაში მთელი ჩრდილოეთის რწმუნებულის თანამდებობას გულისხმობს, რომელსაც ისტორიოგრაფიაში ჯაზირეთის სუპერპროვინციასაც უწოდებენ. ეჭვი არაა, რომ უნდა გაეთავისუფლებინათ მასლამას ერთგული მოხელენიც, მათ შორის ალ-ვალიდი. აღნიშნული იმითაც მტკიცდება, რომ 721 წლის ივლისის შემდეგ არმენიის ამირას პოსტზე მაღაქ იბნ საფფარ ალ-ბაჰრანი ჩანს, რომელიც არმენიის პროვინციაში ბრძოლებით არის დაკავებული,³¹⁴ რაც სამხრეთ კავკასიაში არსებული ვითარების გამწვავების მაჩვენებელია.

721 წელს ხაზართა ხაკანი ალანთა წინააღმდეგ გაილაშქრებს,³¹⁵ რითაც გარკვეული საფუძველი მომზადდა სამხრეთის კამპანიისთვის. ალანთა დამორჩილებით ხაკანი საქართველოს მიმართულებით დერეფნის გახსნას ცდილობდა. აღნიშნული მან წარმატებით მოახერხა. ხაზარები მუდმივ საფრთხეს უქმნიდნენ არაბთა ხელში მყოფ სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში მუსლიმთა ბატონობას. ქართლში ხაზარები პრობიზანტიური ორიენტაციის ხალხად აღიქმებოდნენ, შესაბამისად, ხაზართა ხაკანის მომხრე ქართველთა რაოდენობა დიდი იყო. ისინი არ კარგავდნენ ბიზანტიელთა და ხაზართა დახმარებით მუსლიმთა ექსპანსიისგან გათავისუფლების იმედს. არაბთა ხალიფატის მესვეურებს ხაზარები უნდა გაენეიტრალებინათ, ამისთვის, პირველ რიგში, საჭირო იყო ხაკანის მოკავშირეთა განადგურება ამიერკავკასიაში. აღნიშნული მიზნის განხორციელებას ომაიანთა სახალიფო აქტიურად ცდილობდა. ხალიფატის მესვეურებმა პირველი დარტყმა არმენიის პროვინციის დაუმორჩილებელი ხალხის წინააღმდეგ მიმართეს, რაშიც, უპირატესად, ქართველები უნდა ვიგულისხმოთ.

ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობით, ჰიჯრით 103 წელს (1/7/721-20/6/722) პროვინცია არმენიის ამირა მაღაქ იბნ საფფარ ალ-ბაჰრანი არმენიაში შეიჭრა და მისი დარბევა დაიწყო.³¹⁶ არმენიის პროვინცია ამ პერიოდში ძირითადად ხალიფატის კონტროლს ექვემდებარებდა. ლევონდი, მოვსეს

³¹² G. Zacos, A. Vegler, *The Byzantine Lead Seals*, I, 181, 298.

³¹³ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 206.

³¹⁴ იქვე, 207.

³¹⁵ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 23.

³¹⁶ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 207.

კალანკატუაცი ან გვიანდელი სომხური წყაროები არაფერს წერენ არაბთა ამ ლაშქრობაზე სომხეთსა და ალვანეთში. შესაბამისად, მაღაქ იბნ საფფარ ალ-ბაჰრანის ლაშქრობა მათ არ შეხებია. არაბები ამ დროს ვერ აკონტროლებდნენ საქართველოს, სადაც ერისმთავარი იყო სტეფანოზ III ხოსროიანი.

სტეფანოზ III ბიზანტიელთა და ხაზართა აქტიური მოკავშირე გახლდათ. ამგვარად, იბნ ხაიატის ცნობა, უპირატესად, აღმოსავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე არაბთა ლაშქრობას შეეხება. უფრო ზუსტი თარიღი არ ვიცით, მაგრამ შემდეგ განვითარებული მოვლენები გვიჩვენებს, რომ არაბთა არმია ქართლის საერისმთავროში 721 წლის ივლის-აგვისტოს უნდა შემოსულიყო. ამას რამდენიმე მიზეზი განაპირობებდა: 1) არაბები ლაშქრობას, როგორც წესი, ზაფხულის პერიოდში იწყებდნენ, შესაბამისად, ივლის-აგვისტო სამხედრო მოქმედების დაწყების ერთ-ერთი საუკეთესო დრო იყო; 2) ხაზართა ლაშქრობა ალან-ოვსთა ტერიტორიაზე მათი ზაფხულში გადმოსვლის საფრთხეს ზრდიდა, რაც უკვე ამავე სეზონში არაბებს აქტიური ღონისძიებებისკენ უბიძგებდა; 3) სტეფანოზის სახლი აგრძელებდა წინამორბედთა პოლიტიკას, რაც ვარაზმანიანთა სახლისა და ალვანეთის მმართველი ელიტის ქართულ-დიოფიზიტურ წიაღში მიღებას გულისხმობდა. ამის ალაგმვა არაბებს საკუთარი ძალით უნდა ეცადათ.

მაღაქ იბნ საფფარ ალ-ბაჰრანის სამხედრო კამპანია გაიწვია. ომის კონკრეტული დეტალები ცნობილი არ არის, მაგრამ დაპირისპირება, ძირითადად, ქართლისა და ალვანეთის ტერიტორიაზე მიდიოდა. გენერალური ბრძოლაც არაბებსა და ხაზარებს შორის ამ ორი ქვეყნის საზღვარზე მოხდა.

არაბულ წყაროთა ცნობით, ჰიჯრით 103 წლის რამადანის თვეში (22/2/722-23/3/722) ხალიფატის არმიამ მძიმე მარცხი განიცადა.³¹⁷ იბნ ხაიატის ცნობით, ბრძოლა სუსხიანი ზამთრის პირობებში მოხდა. აქედან ჩანს, რომ მუსლიმთა სარდლობა წარუმატებლობას მკაცრ ზამთარს აბრალებდა. გენერალური ბრძოლა, რომელიც 722 წლის თებერვალ-მარტში მოხდა, გაიმართა მარჯ ალ-ჰიჯარის („ქვათა მღელ“) მიდამოებში, რომელსაც ა. შაგინიანი ქალაქ ხალხალის სიახლოვეს განსაზღვრავს.³¹⁸ აღნიშნული მხარე ვარაზმანიანთა სამფლობელო იყო და ქართლის ერისმთავრის დაქვემდებარებაში შემოდიოდა. ხაზართა ძალები ამ შემთხვევაში გაერთიანებული უნდა ყოფილიყვნენ ქართულ სამხედრო შენა-

³¹⁷ იქვე.

³¹⁸ იქვე; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 234.

ერთებთან, რომლებიც სტეფანოზის დაქვემდებარებაში იყო. ხაზართა და ქართველთა ერთობლივი მოქმედება წარმატებული აღმოჩნდა. ხაზართა არმიამ ალვანეთის რამდენიმე ქალაქი დაიკავა კიდევ უფრო სამხრეთით, მტკვრის გაყოლებაზე. საფიქრებელია, რომ ხაკანის არმია დარიალის გავლით შემოვიდა ქართლის ტერიტორიაზე, რაც უკვე 721 წლის შემოდგომით შეიძლება დავათარიღოთ, ხოლო უშუალოდ გენერალური ბრძოლა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, 722 წლის თებერვალ-მარტში გაიმართა. ხალხალის მიდამოებში მომხდარი ბრძოლა ადასტურებს იმას, რომ ხაზართა და ქართველთა ძალები მდინარე მტკვრის გაყოლებაზე მოძრაობდნენ, თბილისი-ბარდავის მთავარ გზაზე. მაღაქ იბნ საფუარ აღ-ბაჰრანიმ გენერალური ბრძოლა მას შემდეგ მიიღო, რაც აშკარა შეიქნა, რომ ხაზარები ბარდავს დაარტყამდნენ, რაც პროვინცია არმენიაში არაბთა ბატონობას უკიდურესად დაასუსტებდა.

მარჯვ აღ-ჰიჯარის ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ ხაზართა არმია ბარდავს მიუახლოვდა, ქალაქი აიღო და გარნიზონი ჩააყენა. ხაზართა სამხედრო პოტენციალს მუსლიმური წყაროები 30 000 მეომრით განსაზღვრავენ.³¹⁹ მათი ცნობით, ეს იყო ის ძალა, რომელიც მათ არმენიაში გამოიყენეს, რამაც არაბთა დომინანტობა კავკასიაში რეალური საფრთხის ქვეშ დააყენა. ამგვარი სამხედრო კოლაფსის გამო ხალიფამ მაღაქ იბნ საფუარ აღ-ბაჰრანი არმენიის ამირას თანამდებობას ჩამოაშორა.

იბნ აღ-ასირის ცნობით, ზუბაით ან-ნაჰრანი (საბით ან-ნაჰარანი) ხალიფატის არმიით ხაზართა წინააღმდეგ გაემართა.³²⁰ ის თითქოს ხაზარეთში არმენიის პროვინციის გავლით შეიჭრა. არაბთა მთავარი მიზანი კავკასიაში პოზიციების აღდგენა იყო. ამგვარად, უშუალოდ ხაზარეთის მიწაზე ღაშქრობა არ უნდა იყოს მართებული.³²¹ იბნ აღ-ასირის ცნობას უკავშირებენ იბნ ხაიატისა და სხვა მუსლიმი ისტორიკოსების ინფორმაციას მაღაქ იბნ საფუარის ღაშქრობასთან დაკავშირებით.³²² თუმცა რამდენად შეიძლება მათი გაიგივება, რთული სათქმელია. ფაქტია, იბნ ხაიატი იცნობს მხოლოდ მაღაქის ღაშქრობას და საუბრობს არაბთა მარცხზე ხაზარებთან. იბნ აღ-ასირი წერს ზუბაით ან-ნაჰრანის

³¹⁹ ამას დ. მ. დანლოვი შენიშნავს ბალამიზე დაყრდნობით, იხ.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 62.

³²⁰ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 23; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 61-62; М.И. Артамонов, *История хазар*, 205.

³²¹ აღნიშნული შენიშნული აქვს დ. მ. დანლოვს, იხ.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 62, შენ. 21.

³²² D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 61-62; ა. შაგინიანი იბნ აღ-ასირის ცნობაზე საერთოდ არ ამახვილებს ყურადღებას და მხოლოდ მაღაქის ღაშქრობას ახსენებს, იხ.: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 234.

კამპანიაზე იმავე ხაზარების წინააღმდეგ, რომელიც გარკვეულ დეტალებში მსგავსებას იჩენს წინა ბრძოლასთან, მაგრამ დასახელებული სარდალი, რომელიც არაბთა არმიას მეთაურობს, სხვაა. ამასთან იბნ ალ-ასირის აღწერილობა უფრო დეტალურია და ძირითად მომენტებში არ იმეორებს სხვა არაბი ისტორიკოსების მონაცემებს. ისტორიკოსის მიხედვით, ზუბაით ან-ნაჰრანი ხაზარეთში გაემართა, სადაც მას ხაზარები დაუპირისპირდნენ ყიფჩაღთა და სხვა მომთაბარე ტომებთან ალიანსში. დაუნდობელი ბრძოლა მოხდა ადგილზე, რომელსაც ეწოდება „ქვათა მდელ“ (მარჯვ. აღ-ჰიჯარა), სადაც არაბები დამარცხდნენ, ბევრი დაიღუპა, დანარჩენი კი გაიქცა. მათი ბანაკი ხაზარებს ჩაუვარდათ ხელში. გაქცეული სარდალი ხალიფა იაზიდის წინაშე წარსდგა, რომელმაც ის გაიციხა, თუმცა დამარცხებულმა სარდალმა ხალიფას განუცხადა, რომ ისინი არ შეუშინდნენ მტერს, მაგრამ ღვთის ნებით გამარჯვება ვერ შეძლეს.³²³ როგორც ვხედავთ, ბრძოლის ველის სახელწოდება და შედეგი ემთხვევა იმას, რაც მოკლედ არის აღწერილი სხვა არაბულ წყაროებში მაღაქის ლაშქრობასთან დაკავშირებით, მაგრამ არის განსხვავებაც. 722 წელს ზედიზედ არაბთა ორი მარცხი არცერთ წყაროში არაა დაფიქსირებული, თუმცა ამისი გამორიცხვა არ იქნება მართებული. მით უფრო, მისი მოტივი, ებრძოლა ხაზართა წინააღმდეგ, თუნდაც ხაზარეთში, განსხვავებულია მაღაქის ლაშქრობის მოტივისგან, რომელიც სამხრეთ კავკასიაში, ძირითადად საქართველოში მოქმედებდა. როგორც ჩანს, ზუბაით ან-ნაჰრანი, არმენიის პროვინციის გავლით, დარიალის მიმართულებით, ხაზარეთში ლაშქრობას გეგმავდა, მაგრამ ამას ვერ მოახერხებს და შეტაკებაში დამარცხდება. გენერალური ბრძოლა, უნდა ვიფიქროთ, რომ იბნ ალ-ასირს აერია წინა ბრძოლის ადგილმდებარეობაში ან, საერთოდ, ეს ორი ბრძოლა ერთი და იგივეა. იმ შემთხვევაში, თუ იბნ ალ-ასირის ცნობა მართებულია, ამ ლაშქრობის დათარიღება 722 წლის ივნის-ივლისის თვეებით არის შესაძლებელი, რასაც მოჰყვა უკვე არაბთა კიდევ ერთი სამხედრო ოპერაცია, რომელიც ამჯერად წარმატებული აღმოჩნდა, ხოლო მის შესახებ მრავალი არაბი მემკვიდრე მოგვითხრობს.

ხალიფა იაზიდ II იბნ აბდ ალ-მალიქის ბრძანებით, ალ-ჯარაჰ იბნ აბდ ალლაჰ ალ-ჰაქამი არმენიის ამირას თანამდებობაზე დაინიშნა და ხაზართა წინააღმდეგ შეკრებილ ხალიფატის არმიას ჩაუდგა სათავეში.³²⁴

³²³ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 23.

³²⁴ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 208; *History of Al-Tabari*, vol. XXIV, 182; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 23-24. ალ-ჯარაჰის ხაზართა წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ მოგვითხრობენ ისტორიკოსები: ალ-ქუფი, ალ-იაკუბი და სხვ. იგივე იბნ

722 წლის 21 აგვისტოს აღ-ჯარაჰი 25 000 მეომრით ხაზარეთისკენ დაიძრა.³²⁵ არაბი სარდალი ალვანეთის გავლით დარუბანდის მიმართულებით წავიდა. მას ნაბრძანები ჰქონდა, ხაზარები ალვანეთის მიწებიდან გაეყარა და ხაზარეთში ელაშქრა. ხაზართა ჯარმა, როგორც კი აღ-ჯარაჰის მოახლოება შეიტყო, რანი დატოვა და ჩრდილოეთ კავკასიაში გადავიდა. ისინი დარუბანდის სანახებში დაბანაკდნენ, სადაც მუსლიმთა სამხედრო ძალების მოახლოებას უცდიდნენ. აღ-ჯარაჰი ამ დროს ბარდაეში დაბანაკდა, საიდანაც მცირეოდენი შეყოვნების შემდეგ, რათა ხაზართა ყურადღება მოედუნებინა, სწრაფად დაიძრა დარუბანდის მიმართულებით და ქალაქის მოსაზღვრე ხაზართა დაქვემდებარებაში მყოფი ხალხი გაძარცვა, ხოლო ალაფით დატვირთული უკან დაბრუნდა.³²⁶ არაბთა წინააღმდეგ ხაზართა ხაკანის შვილი დაიძრა, რომელიც მუსლიმებს მდინარე არ-რანის მიდამოებში მიეწია,³²⁷ მაგრამ დამარცხდა და იძულებული გახდა გაქცეულიყო. აღ-ჯარაჰმა ჩათვალა, რომ ეს საუკეთესი მომენტი იყო ხაზართა მიწაზე ლაშქრობისთვის, ის თავისი არმიით გაქცეულ ხაზარებს დაედევნა, ჩრდილოეთ კავკასიის სიღრმეში შეიჭრა, რამდენიმე ციხე-ქალაქი აიღო და ბალანჯარი, ხაზართა ხაკანატის ერთ-ერთი ცენტრი, დაიკავა.³²⁸ ბალანჯარის აღების შემდეგ აღ-ჯარაჰი კიდევ უფრო ჩრდილოეთით წავიდა, თუმცა დამორჩილებული ხაზარების ამბოხების საფრთხემ აიძულა, ლაშქრობა შეეჩერებინა. 722-723 წლის ზამთრის სეზონიც დადგა, რის გამოც არაბთა სარდალი უკან დაბრუნდა.³²⁹

723 წლის ზაფხულის სეზონი ახალი ლაშქრობით უნდა აღნიშნულიყო. ამისთვის აღ-ჯარაჰი ხალიფას დახმარებას სთხოვდა. ხალიფა იაზიდმა თავის სარდალს დამატებითი სამხედრო რაზმების გამოგზავნას

აღ-ასირი მას გაცილებით უფრო დეტალურად აღწერს, ვიდრე ზუბაით ან-ნაჰრანის მარცხს. ამგვარად, არაბულ ისტორიულ წყაროებში სამხედრო წარუმატებლობა ყოველთვის სათანადოდ არ აისახებოდა, რასაც ვერ ვიტყვით მათ გამარჯვებებზე.

³²⁵ А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 234.

³²⁶ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 23-24

³²⁷ მდინარე არ-რანი, როგორც ბრძოლის ადგილი, მოხსენიებულია იბნ აღ-ასირის თხზულებაში. ის შეიძლება იყოს მდინარე ალაზანი, რომელსაც „სომხური გეოგრაფიის“ მიხედვით ალუანი ეწოდება (*The Geography of Ananias of Širak*, trans. by R.H. Hewsen, 59, 96). ამგვარად, არაბთა და ხაზართა შორის სამხედრო შეტაკება მდინარე ალაზნის ქვედა დინების მიდამოებში მოხდა, ესაა თანამედროვე ქიზიყი და მისი მიმდებარე ტერიტორია. იბნ ხაიატის მითითებით, მდინარე არ-რანი დარუბანდის სიახლოვეს მდებარეობდა ორი ფარასანგის მოშორებით, თუმცა ის არ უნდა იყოს ზუსტი. იხ.: *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 208.

³²⁸ *History of Al-Tabarī*, vol. XXIV, 182-183; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 23-25.

³²⁹ აღნიშნული ლაშქრობა აღ-ტაბარისა და იბნ აღ-ასირის მიერ თარიღდება ჰიჯრით 104 წლით (21/06/722-9/06/723), შესაბამისად, ზამთარი 722-723 წლების მიჯნაზე მოდის, იხ.: *History of Al-Tabarī*, vol. XXIV, 172, 182-183; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 23-25.

ჰპირდებოდა, მაგრამ დახმარება იგვიანებდა.³³⁰ დრო ისე გავიდა, რომ ხალიფამ დამატებითი სამხედრო ძალა არ გამოაგზავნა. ჩრდილოეთში ალ-ჯარაჰი თავისი პოზიციების გამაგრებას შეუდგა. არაბთა სამხედრო ძალას დაკავებული ჰქონდა დარუბანდის გასასვლელი, მაგრამ დარიალი კელავ ჯარაჰის მეტოქეთა ხელში რჩებოდა. ქართლის ერისმთავრის გარდა ხაზართა ხაკანის მოკავშირე ალანთა ხელმწიფეც შეიქნა. ხაზართა მესვეურებმა ჩრდილოეთ კავკასიაში განიმტკიცეს ძალები, რასაც ალანთა პროხაზარული ორიენტაცია ადასტურებს. არაბებს ამ წელს სწორედ ალანთა წინააღმდეგ მოუწიათ ლაშქრობა, რაც ალ-ჯარაჰმა ანტიხაზარული სამხედრო კამპანიის ფარგლებში ჩაატარა. ალ-ჯარაჰი ბაღლანჯარის მიღმა ალანთა ქვეყანაში შეიჭრა, ქვეყანა მოარბია, გაძარცვა, ხალხი აყარა და უკან დიდი რაოდენობის ნადავლი წამოიღო.³³¹ ყველა მემკვიდრე ამ ლაშქრობას ერთხმად ჰიჯრით 105 წლით ათარიღებს, შესაბამისად, ლაშქრობა 723 წლის ზაფხულის სეზონში უნდა შემდგარიყო დარუბანდის გავლით.

იაზიდ II იბნ აბდ ალ-მალიქი 724 წლის 28 იანვარს გარდაიცვალა.³³² მან თავისი პირობა ვერ შეასრულა და ალ-ჯარაჰი დახმარების გარეშე დატოვა. ხალიფის ტახტზე ჰიშამ იბნ აბდ ალ-მალიქი (724-743) ავიდა. ჰიშამის ბრძანებით, ალ-ჯარაჰი არმენიის ამირას თანამდებობაზე დატოვეს და ხელშეწყობაც აღუთქვეს, მაგრამ დაპირებული დახმარება არც ამჯერად მოვიდა.³³³ ალ-ჯარაჰი ხალიფის მხარდაჭერას ტყუილად ელოდა.

არაბთა უმოქმედობით ისარგებლა ხაზართა ხაკანმა, რომელმაც დიდი არმია გაგზავნა არაბთა წინააღმდეგ. ხაზართა ჯარი, ძირითადად, ალვანეთის გავლით მოძრაობდა, თუმცა მას მოკავშირეობდა ქართლის ერისმთავარი სტეფანოზიც. სტეფანოზისა და ხაკანის კავშირი იძლევა იმის საფუძველს, ვიფიქროთ, რომ ხაზარები დარიალის გადასასვლელსაც იყენებდნენ. ამ დროისთვის ხაკანი იმორჩილებს ალანთა ქვეყანასაც, სადაც, ხაზართა გავლენით, ანტიარაბული განწყობები გაძლიერდა. ზუსტი საზღვრის გავლება ძნელია, მაგრამ ამ პერიოდის ამიერკავკასია ხაზართა და არაბთა გავლენის სფეროებად იყო გაყოფილი. საქართველო და ალვანეთის ნაწილი ხაზარეთს ემხრობოდა, ხოლო ალვანეთის მეორე ნაწილი და სომხეთი – არაბთა სახალიფოს.

³³⁰ იქვე, 25

³³¹ *History of Al-Tabarī*, vol. XXIV, 192; *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 212; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 25.

³³² *History of Al-Tabarī*, vol. XXIV, 192-194.

³³³ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 25.

ხაზართა არმია არაბული არმენიის პროვინციაში შეიჭრა და სახალიფოს გავლენა კითხვის ნიშნის ქვეშ დააყენა. ხაკანი რევანში ადებს გეგმავდა, რითაც, ფაქტობრივად, ხალიფატის არმია ბრძოლაში გამოიწვია. აღ-ჯარაჰი ახალი ხალიფის დახმარებას არ დაელოდა და გამოწვევა მიიღო. არაბთა და ხაზართა შორის გენერალური ბრძოლა 724 წლის თებერვალში შედგა მტკვარსა და არაქსს შორის.³³⁴ ხალიფა იბნ ხაიატის თხზულებაში ბრძოლის ადგილს გამომცემლები განსხვავებულად კითხულობენ: „არ-რ-შ“ ან „აზ-ზ-შ“, თუმცა აღნიშნული ტოპონიმები დაუდგენელია.³³⁵ ერთი რამ ფაქტია, ბრძოლა ორ დიდ მდინარეს შორის მოხდა, რაც ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ხაზართა არმიამ მტკვარი გადალახა და არაქსის მიმართულებით მოძრაობდა. ბრძოლა რამდენიმე დღე გაგრძელდა, ხოლო შემდეგ, ხალიფა იბნ ხაიატის ხატოვანი სიტყვებით, ალლაჰმა გააქცია ურწმუნოები, რითაც, ისტორიკოსის მიხედვით, გამარჯვება სახალიფოს არმიას დარჩა. ბრძოლის ერთ-ერთი მონაწილის განცხადებით, რომელსაც იბნ ხაიატი ციტირებს, „ჩვენ ვიყავით აღ-ჯარაჰის გვერდით. ვებრძოდით მათ (ხაზარებს – ლ.თ.), სანამ დამემ არ დაგვაშორა და ღმერთმა მისცა გამარჯვება მუსლიმებს“.³³⁶ ჰიჯრით 105 წლის რამადანის თვეში (1/02/724-1/03/724) მიმდინარე რამდენიმე დღიანი ბრძოლა აშკარას ხდის, რომ პირველი შეტაკებები სწორედ თებერვლის თვეში დაიწყო და, დიდი ალბათობით, იმავე თვეში დასრულდა. ზემოთ ხსენებული თვითმხილველის მიხედვით, ვარკვეთ, რომ ერთ-ერთ საღამოს ხაზართა ბანაკი აიყარა და ბრძოლის ველი დატოვა.

აღ-ჯარაჰი ამ გამარჯვების შემდეგ არ გაჩერებულა. ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობით, მომდევნო წელს მან არმენიაში ილაშქრა.³³⁷ არმენიაში ავტორი, ბუნებრივია, პროვინცია არმენიას გულისხმობს, რაშიც, პირველ რიგში, ალვანეთი და ქართლი იგულისხმება. აღ-ჯარაჰს ალვანეთი უნდა გაეწმინდა ხაზართა ჯარის ნარჩენებისგან, ხოლო ქვეყანაში სასურველი წესრიგი დაემყარებინა. აღ-ჯარაჰის მომდევნო სამიზნე ქართლი უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან, არმენიაში ლაშქრობის შემდეგ, იგივე ისტორიკოსი საუბრობს დარიალის მიმართულებით აღანთა ქვეყანაში ლაშქრობაზე. აღ-ჯარაჰის ქართული სამხედრო კამპანია ჰიჯრით 106 წელს დაიწყო (29/05/724-18/05/725), რაც ეჭვს არ ტოვებს, რომ არაბი სარდალი საქართველოს მიწა-წყალზე 724 წლის ივნისში, ან მის ახლო ხანებში შემოიჭრა.

³³⁴ Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty, trans. by C. Wurtzel, 210.

³³⁵ იქვე, 210, სქ. 1333.

³³⁶ იქვე.

³³⁷ იქვე, 217.

724 წელი აღ-ჯარაჰის სამხედრო კარიერაში საკმაოდ წარმატებული აღმოჩნდა. მან გენერალურ ბრძოლაში ხაზართა არმიას სძლია, შემდეგ ხაზართა გავლენას შეუტია ალვანეთში, სავარაუდოდ, გაზაფხულის პერიოდში, ხოლო ზაფხულში უკვე ქართლის ტერიტორიაზე შემოიჭრა. არაბი ისტორიკოსი შედეგებზე არ წერს, მაგრამ, როგორც ჩანს, არაბთა და ქართველთა შორის შეთანხმება შედგა, რომლის მიხედვით, ქართლისა და ეგრისის ერისმთავარი სტეფანოზი არაბებს დამორჩილდა. იმავე წელს აღ-ჯარაჰი ალანთა წინააღმდეგ დარიალის გავლით გაილაშქრებს, რაც, ბუნებრივია, გულისხმობს იმას, რომ აღ-ჯარაჰს ქართლი უკვე დაკავებული ჰქონდა. საისტორიო წყაროში არ ჩანს ქართლის დაპყრობა, მემატიაზე მხოლოდ არმენიის ძარცვა-რბევაზე საუბრობს, რაშიც, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, ქართლიც იგულისხმება, ხოლო შემდეგ მოთხრობილია ალანთა წინააღმდეგ ლაშქრობა.

არაბთა მეორე ალანური კამპანია 724 წლის ზაფხულში უნდა შემდგარიყო, ამავე სეზონის მეორე ნახევარში, რაც ხალიფატის არმიას დარიალის შედარებით მშვიდად გადაკვეთის საშუალებას აძლევდა. აღ-ჯარაჰის გარდა ამ ლაშქრობის მეთაურად დასახელებულია აღ-ჰაჯაჯ იბნ აბდ აღ-მალქი, მოქმედი ხალიფის ნახევარძმა.³³⁸ როგორც ჩანს, ხალიფა ჰიშამის ბრძანებით კავკასიის ფრონტზე დამატებითი ძალები გაიგზავნა. არაბ მემატიაზეთა ცნობით, ლაშქრობა წარმატებული იყო და ხალიფის არმიამ აიძულა ალანები, ხარაჯა და ჯიზია ეკისრა.³³⁹ ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობით, აღ-ჯარაჰი იყო პირველი არაბთა შორის, რომლის არმია უკან დარიალის გავლით დაბრუნდა.³⁴⁰ აღნიშნული ცნობა ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ დარიალი სახალიფოს არმიამ პირველად გამოიყენა ჩრდილოეთის ქვეყნების წინააღმდეგ ლაშქრობის მიზნით. ჩვენ არ ვიცით, რა პირობებით მოხდა ქართლის დაქვემდებარება. სახალიფოს არმიის დარიალის გავლით ლაშქრობა თვალნათლივ ადასტურებს იმას, რომ საქართველოს მესვეურნი ხალიფატის დაქვემდებარებაში მოექცნენ. აღნიშნული სწორედ 724 წლით უნდა დათარიღდეს. ალანებზე ხარაჯისა და ჯიზიის დაწესება, საფიქრებელია, გავრცელდებოდა საქართველოზეც. ნაკლებად სავარაუდოა, ხალიფატი მშვიდობის სანაცვლოდ უფრო ნაკლებ პირობებზე დათანხმებულიყო. უფრო გვიან, როგორც ამას ქვემოთ ვნახავთ, აღ-ჯარაჰი ქართველებს ძველი სიგელის პირობებზე მოუ-

³³⁸ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 8; *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 217.

³³⁹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 8; *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 217.

³⁴⁰ იქვე.

რიგდა. ამ შემთხვევაში, აღ-ჯარაჰის პირველი ლაშქრობის დროს, საქართველოს მესვეურებს ორივე გადასახადის, ხარაჯისა და ჯიზიის, გადახდა უნდა ეკისრათ. ამას ადასტურებს არა მხოლოდ აღანთა ანალოგია, არამედ მოვსეს კალანკატუაცის ცნობაც, რომლის მიხედვით, ცოტა მოგვიანებით, მოსახლეობის აღწერის დროს, გადასახადი დაწესდა როგორც ადამიანებზე, ასევე მიწაზე და ა.შ.

ჰიშამის სასახლის კარზე აღ-ჯარაჰის თხოვნები დამხმარე ძალების გამოგზავნის თაობაზე მობეზრდათ. არაბთა სარდალმა ვერ შეძლო ხაზართა განადგურება და ვერც ხალიფას კარზე მოიპოვა სათანადო ნდობა, რის გამოც 725 წელს ხალიფამ ის არმენიის ამირას თანამდებობას ჩამოაშორა, ხოლო მის ნაცვლად თავისი ნახევარძმა, ბრძოლებში უაღრესად გამოცდილი მასლამა იბნ აბდ აღ-მალიქი გამოგზავნა.³⁴¹

მასლამა იბნ აბდ აღ-მალიქმა თავის მოადგილედ აღ-ჰარის იბნ ამრ აღ-ტაი დაამტკიცა, რომელსაც, პირველ რიგში, სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებიდან ხარკის აკრეფა დაევალა.³⁴² ამიერკავკასიაში ჯერ შემოსავლის მიღება იყო მოსაწესრიგებელი, ხოლო შემდეგ უკვე შესაძლებელი იყო ხაზარეთის დაპყრობა, რაც მასლამას უპირველესი მიზანი გახლდათ – ხალიფა მისგან ხაზართა განადგურებას მოელოდა. ხაზარული ლაშქრობა 725 წელს დაწყებულმა ეპიდემიამ შეაფერხა, რომელიც სირიას მოედო, ასევე საკმაოდ დიდი ზიანი მიაყენა კავკასიის ქვეყნებს, სადაც ხალხის გარდა მრავალი პირუტყვი დაიხოცა.³⁴³

725-726 წლები განსაკუთრებით მძიმე იყო სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობისთვის. აღნიშნული პერიოდის ზამთარში დაწყებული მოსახლეობის აღწერა მიზნად ისახავდა ბეგარის განსაზღვრას, რაც ადგილობრივებს ხალიფის ხაზინის სასარგებლოდ უნდა გაედოთ. გადასახადები დაუწესეს ადამიანებს, პირუტყვებსა და მიწას.³⁴⁴ აღნიშნული მოსახლეობის აღწერა ჩატარდა მთელი არაბული არმენიის პროვინციაში, სადაც გაერთიანებული იყო სომხეთი, ალვანეთი და ქართლი. ამჯერად განსაზ-

³⁴¹ იქვე, 218; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 25.

³⁴² *История халифов варданета Гевонда*, 71; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 209; მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 155.

³⁴³ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 25; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 209; მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 155.

³⁴⁴ *История халифов варданета Гевонда*, 71; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 209; მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 155.

ღვრული იყო როგორც გადასახადის ოდენობა, ასევე მისი კონკრეტული გადამხდელი.

ალ-ჰარისი ხაზართა ტერიტორიაზეც ლაშქრობს, სადაც რამდენიმე დასახლება აიღო და უკან გაბრუნდა.³⁴⁵ სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების მოსახლეობის უკმაყოფილებამ და ხაზართა წინააღმდეგ არაბთა თავდასხმამ ხაზართა და კავკასიელთა ძალები შეაკავშირა.

726 ხაზარები სამხრეთ კავკასიაში შემოვიდნენ და, როგორც ჩანს, ადგილობრივთა ხელშეწყობით ადარბადაგანში ილაშქრეს, ამ რეგიონის რამდენიმე ქალაქს ალყა შემოარტყეს.³⁴⁶ ალ-ჰარისმა სასწრაფო ზომები მიიღო, ხაზარები დაამარცხა და ისინი ადარბადაგანის საზღვრებიდან განდევნა. არაბი სარდალი ხაზარებს დაედევნა და მათი დამარცხება ხელმეორედ შეძლო, ამჯერად მდინარე არაქსის ჩრდილოეთით, ალვანეთის ტერიტორიაზე.³⁴⁷ მასლამა ამ დროს ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ ანატოლიაში იბრძოდა.³⁴⁸ ხაზართა საფრთხის გამო მომდევნო წელს მასლამა თავის საგანმგებლოს დაუბრუნდა სამხრეთ კავკასიაში.

მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქმა 727 წელს ადარბადაგანის მხრიდან ხაზართა წინააღმდეგ ლაშქრობა მოაწყო. ის ალვანეთის გავლით ხაზართა სამფლობელოში შეიჭრა, ალაფი და ტყვეები წამოასხა და უკან მშვიდობით დაბრუნდა.³⁴⁹ დიდი ამბიციების მქონე მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქი მხოლოდ იმას მოახერხებს, რომ ხაზართა ხაკანატის მცირე ნაწილი გაძარცვა და არმენიაში უვნებელი დაბრუნდა. მასლამა ვერ გადავდა ხაკანატის სიღრმეში შეჭრას, რითაც თავისი დასახული ამოცანის შესრულებისგან შორს იყო. ხაზართა შიშით სამხრეთ კავკასიაში არაბთა პოზიციები მერყევი იყო. ყველაფერი ამის გამო საჭირო იყო დიდი ლაშქრობის მოწყობა, რომელიც ხაზარებს სერიოზულს დარტყმას მიაყენებდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, კასპიის გზის მონაკვეთი ხაზარებს კარგად ჰქონდათ გამაგრებული, შესაბამისად, საჭირო იყო დარტყმის სხვა მხრიდან მიყენება.

728 წლის ზაფხულში მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქი ქართლის ტერიტორიის გავლით ხაზართა წინააღმდეგ გაილაშქრებს. არაბებმა არაგვის ხეობა გაიარეს, დარიალი გადაკვეთეს და ხაზართა სამფლობელოში

³⁴⁵ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 25.

³⁴⁶ იქვე.

³⁴⁷ იქვე, 25-26.

³⁴⁸ *History of Al-Tabari*, vol. XXV, 29.

³⁴⁹ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 26.

შეიტანა.³⁵⁰ ხაზართა ხაკანი არაბებს თავის ტერიტორიაზე მიეცემა. პოზიციური ბრძოლა თითქმის ერთი თვის განმავლობაში გაგრძელდა. 17 სექტემბერს მომხდარი გენერალურ ბრძოლა გადამწყვეტი უპირატესობის გარეშე დასრულდა, ორივე მხარე თავს გამარჯვებულად თვლიდა. მასლამამ სექტემბრის თვეში დაწყებული ინტენსიური წვიმები მოიმიზეზა, თავისი ჯარით ჩრდილოეთი დატოვა და უკან გაბრუნდა.³⁵¹ არაბთა 728 წლის ხაზარული სამხედრო კამპანია ფიასკოთი დასრულდა, მათ ჩრდილოეთში ვერაფერს მიაღწიეს. აღმოსავლეთ საქართველო კვლავ არაბთა მორჩილებაში რჩებოდა, ხოლო სახალიფოს გავლენა მხოლოდ დარიალის ჩათვლით ვრცელდებოდა, კავკასიონის სამხრეთით. მალე ეს სტატუს-კვოც დაირღვა – არაბთა წარუმატებლობით შეგულიანებული ქართველები მზად იყვნენ ხაზართა ხაკანის მხარეს გადასულიყვნენ.

ხაზარები მალე იბრუნებენ დაკარგულ პოზიციებს ჩრდილოეთ კავკასიაში, სადაც არაბებს არ შეეძლოთ მუდმივი გარნიზონის ჩაყენება. მუსლიმები მხოლოდ დარიალისა და დარუბანდის კონტროლს ახერხებდნენ, რითაც კავკასიონის ხაზი მეტ-ნაკლებად დაცული იყო, თუმცა მათ ირგვლივ მყოფი ხალხის დიდი ნაწილი ხაზართა ვასალი ან მოკავშირე

³⁵⁰ ალ-მასუდის ცნობა, რომ ამ დროს დააყენეს არაბული გარნიზონი დარიალის ციხეში, რომელიც თითქმის ციხე-სიმაგრეს ავტორის თანამედროვეების ჩათვლით იცავდა, ერთი მეომრით არმია აკავებდა, სანოვაგეს თბილისიდან იღებდა და სხვა, ლევენდარულია და სერიოზულად არ შეიძლება განხილულ იქნეს. ცნობა იხ.: *Meadows of Gold and Mines of Gems*, trans. by A. Sprenger, 436; A. Alemany, *Sources on the Alans*, 264.

³⁵¹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 45; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 26; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 563; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 235-236. ალ-ტაბარის ცნობით, აღნიშნული ლაშქრობა პიჯრით 110 წელს (16/04/728-04/04/729) შედგა. მარშრუტი, დარიალის მიდამოები, ამ თარიღს კიდევ უფრო ავიწროებს 728 წლის ზაფხულში, რასაც ირიბად ეთანხმება ალ-ტაბარისვე ცნობა, რომლის მიხედვით, პიჯრით 110 წელს მომხდარ მოვლენებს შორის ხაზართა წინააღმდეგ ლაშქრობა პირველივე მოვლენად არის აღნუსხული (*History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 45-63). ამგვარად, მასლამას ლაშქრობა 728 წლის ზაფხულში უნდა დაეწყო, როდესაც კავკასიონის გადასასვლელებით სარგებლობა ყველაზე უფრო ხელსაყრელია. საისტორიო წყაროში ჩანს, რომ არაბთა გამარჯვება არ იყო გადამწყვეტი. მუსლიმი ისტორიკოსები მას გამარჯვებულად აცხადებენ, რაც აშკარად მასლამას გავრცელებული ცნობებია. თეოფანე ჯამთა-აღმწერლის მიხედვით, რომელიც ხაზართა პოზიციას აუღერებს, გენერალური ბრძოლა ორივე მხარისთვის დიდი დანაკარგებით დასრულდა, ხოლო მხდელი მასლამა ხაზარეთს გაეცადა. როგორც ჩანს, ბრძოლა უშედეგოდ დასრულდა. მასლამა არ იყო დარწმუნებული ჩრდილოეთის ლაშქრობის წარმატებაში, ამის გამო სამხედრო კამპანია შეწყვიტა და უკან დაბრუნდა. ალ-ტაბარი სარგებლობს ადგილობრივი წყაროებით, რაც, როგორც ჩანს, ეყრდნობა მასლამას გავრცელებულ ცნობებს. მასლამას შეეძლო დალოდებოდა წვიმიანი სეზონის დასრულებას და ომი გაეგრძელებინა, მაგრამ მან ეს არ გააკეთა, ვინაიდან არ იყო მის წარმატებაში დარწმუნებული. ალ-ტაბარის ცნობებს იმეორებს იბნ ალ-ასირი, შესაბამისად, ის ორიგინალობით არ გამოირჩევა. ა. შაგინიანის მიხედვით, სანდო აღმოსავლურ წყაროზე დაყრდნობით, გადამწყვეტი ბრძოლა 17 სექტემბერს მოხდა, რომელიც უშედეგოდ დასრულდა, რაც, ფაქტობრივად, ეთანხმება თეოფანეს ცნობას.

გახლდათ. არაბებს ბევრი მტრობდა სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებშიც, მათ შორის იყო ქართლის ერისმთავარი სტეფანოზ III (711-739).

სტეფანოზი და ქართლის მმართველი ელიტა უკმაყოფილო იყვნენ მუსლიმთა ბატონობით, მათ მიერ დაწესებული გადასახადებით, მოსახლეობის აღწერის შედეგებითა და არაბთა გაუთავებელი ლაშქრობებით, რაც, ნაწილობრივ, ქართლისა და სამხრეთ კავკასიის სხვა ქვეყნების რესურსების ხარჯზე ეწეობოდა. ქართლის ერისმთავარი იმდენად იყო შეწუხებული არსებული სიტუაციით, რომ მან პოლიტიკური ორიენტაცია კვლავ ხაზართა ხაკანზე აიღო. ანალოგიურ ვითარებაში უნდა ყოფილიყო ალვანეთის დიდებულთა ერთი ნაწილი, ისინიც მხარს ხაზარებს უჭერდნენ. სტეფანოზი ფარულად ცნობებს აწვდიდა ხაზართა ხაკანს სამხრეთ კავკასიაში არსებული ვითარების შესახებ.³⁵²

ხაზართა მესვეურები ისარგებლებენ სამხრეთ კავკასიის მმართველთა უკმაყოფილებით და მათთან შეთანხმებით, ალვანეთის გავლით, ადარბადაგანში შეიჭრებიან. 729 წელს ისინი ადარბადაგანის დარბევას დაიწყებენ. ხაზარები არ აწუხებენ ქართლისა და ალვანეთის მოსახლეობას, ეს უკანასკნელი მათ მხოლოდ კორიდორის მიზნით გამოიყენეს. არმენიის ამირას მოადგილემ ალ-ჰარისმა მათი შეჩერება მხოლოდ ადარბადაგანის ტერიტორიაზე მოახერხა.³⁵³ ალ-ჰარისის გამარჯვება იმდენად არადამაკმაყოფილებელი იყო, რომ ხალიფამ მასლამა თანამდებობიდან მოხსნა, ხოლო ომაიანი უფლისწულის ნაცვლად 729 წელს კვლავ ალ-ჯარაჰი დააბრუნა.³⁵⁴ ალ-ჯარაჰის მიზანი სამხრეთ კავკასიაში არაბთა ბატონობის აღდგენა და ხაზართა განადგურება იყო.

არმენიის ამირა ალ-ჯარაჰი ქართლის დედაქალაქ თბილისში შევიდა. თბილისის დაკავება მნიშვნელოვანი იყო, რათა ხაზართა მოკავშირე ძალები ქართლში შეესუსტებინათ. ალ-ჯარაჰის წინაშე თბილისის მოსახლეობა გამოცხადდა, მას ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ წარუდგინეს და სიგელის საფუძველზე ძველი ურთიერთობის აღდგენა სთხოვეს. ალ-ჯარაჰი დასთანხმდა თბილისის მოქალაქეთა თხოვნას და ძველი დოკუმენტის

³⁵² ალ-ტაბარის სპარსულ ვერსიაში, რომლის მთარგმნელ-ავტორია ბალამი, პირდაპირაა ნათქვამი, რომ ხაზართა ხაკანი სისტემატურად იღებდა ცნობებს ჯურჯანის (ქართლი) ბატრიკისგან (პატრიკიოსი), იხ.: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 237. აღნიშნულს ადგილი სწორედ ამ პერიოდიდან უნდა ჰქონოდა. სტეფანოზი, შესაძლოა, ხაზარებს ღიადაც უჭერდა მხარს, ვინაიდან ხაზართა დამარცხების შემდეგ არაბები ქართლში ლაშქრობენ და თბილისის მოსახლეობას და არა ერისმთავარს/ბატრიკს ხელახლა უდებენ „დაცვის სიგელს“, რაც ქვემოთ გვაქვს განხილული.

³⁵³ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 26.

³⁵⁴ *History of Al-Tabarī*, vol. XXV, 65; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 73-74; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 236.

პირობით ისინი მორჩილებაში მიიღო და მფარველობა აღუთქვა.³⁵⁵ საინტერესოა ის ფაქტი, რომ აღ-ჯარაჰის მიერ ძველი პირობების განახლებისას საერთოდ არ იხსენიება ქართლის ერისმთავარი. არაბი ამირა ზავს თბილისის მოქალაქეებთან აფორმებს. ერისმთავარი ამ დროს ქალაქში არ იმყოფება. საფიქრებელია, სტეფანოზ მესამე უსაფრთხოების მიზნით ქალაქს დატოვებს, რათა არაბთა ხელში არ ჩავარდნილიყო.

სტეფანოზი ამ დროს უკვე არაბთა წინააღმდეგ ამბოხებული უნდა ყოფილიყო. აღ-ჯარაჰის განახლებული „დაცვის სიგელი“ მთელი ქართლის მოსახლეობაზე არ ვრცელდებოდა, ის დადებული იყო მხოლოდ ქვეყნის იმ კვეთა სასარგებლოდ, რომლებმაც, კონკრეტულ მომენტში, აღ-ჯარაჰს მორჩილება გამოუცხადა და „დაცვის სიგელის“ საფუძველზე შეწყალება სთხოვა. ესენი იყვნენ თბილისის მოსახლეები, მანგლისის კვეთისა და კუხეთის კვეთის რამდენიმე სოფელი.³⁵⁶ ამ შემთხვევაში, საფიქრებელია, რომ ჯარაჰი გარკვეულ დათმობებზე წავიდა. მასლამას აღწერის დროს დაწესებული გადასახადი მან ძველი გადასახადით შეცვალა. თბილისის მოსახლეობის თხოვნა, აღდგენილიყო ძველი სიგელის პირობები, ამისი კარგი დასტურია. აღ-ჯარაჰი ამ თხოვნის აღსრულებას, ბუნებრივია, მათი მხარდაჭერის მიზნით უზრუნველყოფდა, რათა სტეფანოზ მესამის პოზიციები შეესუსტებინა. თბილისის მიმდებარე სოფლები, აღ-ჯარაჰის განახლებული სიგელის მიხედვით, ძველი წესით იბეგრებოდა, ხოლო რაც შეეხება ქართლის სხვა მხარეებს, მათი მდგომარეობა სიგელში არ ჩანს, მაგრამ, სავარაუდოა, მასლამას პერიოდის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით, გადასახადი საერთოდ არ უნდა გადაეხადა მოსახლეობის იმ ნაწილს, რომელიც სტეფანოზ მესამეს ემხრობოდა და ღიად უპირისპირდებოდა არაბებს. მათი რაოდენობა არ ჩანს, მაგრამ, სავარაუდოა, ისინი მრავლად უნდა ყოფილიყვნენ და ქართლის ერთ ნაწილს აკონტროლებდნენ.

აღ-ჯარაჰი თბილისური კამპანიის შემდეგ დარიალის გავლით ხაზარეთში შეიჭრება, ხაზართა ქალაქ ბაიდას აიღებს და უკან მშვიდობით დაბრუნდება.³⁵⁷ არაბთა ძალებმა ქართლის ტერიტორიის გადაკვეთა ორჯერ მოასწრეს, გავლისას და დაბრუნებისას, რაც მთელი ძალით კვლავ ადგილობრივ მოსახლეობას დააწვა ზურგზე. სურსათ-სანოვარე, სატრანსპორტო საშუალებები და დამხმარე ძალა ქართლის მხარეებიდან იგზავნე-

³⁵⁵ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 74-83. აღ-ჯარაჰის შემოსვლაზე ლიტერატურის მიმოხილვა იხილეთ ბ. სილაგაძის ნაშრომში (იქვე, 74-75).

³⁵⁶ სიგელში მოხსენიებულ ტოპონიმთა იდენტიფიკაციაზე იხ.: ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 74-83.

³⁵⁷ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 26.

ბოდა. აღნიშნული მოსახლეობის უკმაყოფილებას კიდევ უფრო ზრდიდა, რამაც სტეფანოზისა და ხაზართა ხაკანის მომხრეთა რაოდენობა გაზარდა.

730 წელს სტეფანოზის რჩევით ხაზართა მმართველი მრავალრიცხოვან არმიას გამოგზავნის ხალიფატის წინააღმდეგ. შემოდგომის პერიოდში, როდესაც ხაზართა შემოსევას არავინ ელოდა, ჩრდილოელები ქართლის გავლით ალვანეთისა და სომხეთის მიწებს გადაკვეთენ და ადარბადაგანში შეიჭრებიან. სტეფანოზი ქართლზე მათ უსაფრთხოდ გატარებას უზრუნველყოფს. ხაზართა არმია ადარბადაგანის დარბევას დაიწყებს, არაბები იძულებული გახდებიან თავდაცვაზე გადავიდნენ. 730 წლის 9 დეკემბერს არდებილის მახლობლად მომხდარ გენერალურ ბრძოლაში ხაზართა სარდალი სასტიკად დაამარცხებს არაბთა სამხედრო ძალებს, რომელსაც ალ-ჯარაჰი მეთაურობდა. არაბთა უმრავლესობა მთავარსარდლის ჩათვლით ბრძოლის ველზე დაეცემა, ხოლო ხაკანის არმია მესოპოტამიაში შეიჭრება და ქალაქ მოსულს მიაღწევს.³⁵⁸ ჰიშამი მათ წინააღმდეგ საიდ იბნ ამრ ალ-ჰარაშის გაგზავნის, რომელიც მომდევნო წლის დასაწყისში ხაზართა შეჩერებას და მათი ადარბადაგანისა და ალვანეთის ტერიტორიებიდან განდევნას მოახერხებს.³⁵⁹ ხალიფა არმენიის ამირას თანამდებობაზე მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქს დააბრუნებს.³⁶⁰

731 წლის დასაწყისში, ზამთრის სუსხიან სეზონში, მასლამა ალვანეთის ტერიტორიაზე შეიჭრება. ამავე დროს კონფლიქტი მოხდება არა-

³⁵⁸ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 69-70; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 26-29; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxsuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 209-210; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილი, 155; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 83-87; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn ʿAbd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 149-150; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 236-237. გ. აბრამიშვილის მსგავსად ბ. სილაგაძეს მიაჩნია, რომ აღმოსავლური წყაროების ქართლის მმართველი უნდა იყოს არჩილი (გ. აბრამიშვილი, *სტეფანოზ მამფლის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში*, 35-36, 44, 53; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 86-87), თუმცა არჩილ II-ის აბრამიშვილისეული დათარიღება ეფუძნება მის ამოკითხულ წარწერაში არჩილის ჰიპოთეტურ მოხსენიებას, მაშინ როდესაც წარწერაში არჩილის სახელი არ იკითხება, მაგრამ რიგი დეტალების გათვალისწინებით, ის უნდა იყოს ბიზანტიის იმპერატორი ლეონ III ისავრიელი (717-741) და არა სხვა ვინმე. ჯუანშერის მიხედვით, მიპრი და არჩილი სტეფანოზ III-ის შვილები არიან და არა მისი ზემდგომი მეფეები. სტეფანოზ მესამე რომ ქართლის უზენაესი ხელისუფალია, ეს აბრამიშვილის მიერ ამოკითხულ წარწერაშიც ძალიან ნათლად ჩანს, რომელშიც სტეფანოზი იწოდება, როგორც „ქართუელთა და მეგრელთა ერისთავთერისთავისთა უფალი“ (გ. აბრამიშვილი, *სტეფანოზ მამფლის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში*, 36). წარწერაში ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ III-ის სახელის წაკითხვას მხარს უჭერენ სხვა ქართველი მეფეებრიც (იხ. მაგ.: ლ. მუსხელიშვილი, *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში*, 366, 394-395).

³⁵⁹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 70; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 27-29.

³⁶⁰ K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn ʿAbd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 150.

ბული არმიის სარდლებს შორის, მასლამა და საიდი ერთმანეთს დაუპირისპირდებიან. დაპირისპირება იმდენად გამწვავდება, რომ მასლამა საიდს შეიპყრობინებს და თითქოს მის მოკვლასაც შეეცდება, თუმცა ხალიფამ საიდი გამოუშვა, მაგრამ ხაზართა წინააღმდეგ მებრძოლი არმიისა და არმენიის პროვინციის სათავეში მასლამა დატოვა.³⁶¹ მასლამას ბრძანება ჰქონდა, ხაზართა საფრთხე მომენტალურად აღეკვეთა, ხოლო მათი ქვეყანა გაენადგურებინა.

მასლამამ დარუბანდი აიღო, ხოლო ქალაქის მმართველად თავისი ნდობით აღჭურვილი მოხელე, ალ-ჰარის იბნ ამრ ალ-ტაი დაამტკიცა. ციხე-ქალაქში მუსლიმთა ჯარი ჩადგა, ხოლო მასლამა ხაზართა ხაკანატში შესატყრელად მოემზადება.³⁶² მასლამას ბრძანებით, ალ-ჰარისი ქალაქ დარუბანდის აღდგენას დაიწყო, რომელიც ხაზარებმა დაანგრიეს და გაძარცვეს. ქალაქში არ დაუზიანებიათ ქრისტიანული ეკლესიები, მათ შორის არც ალვანთა კათოლიკოსის საყდარი, რომელიც დარუბანდში ხანგძლივი დროის განმავლობაში უსაფრთხოდ იდგა.³⁶³ ქალაქის აღდგენა დიდხანს გრძელდებოდა, ვინაიდან არაბები მას მომდევნო წელსაც აშენებდნენ.³⁶⁴

731 წლის გაზაფხული-ზაფხულის პერიოდში მასლამა ხაზართა ხაკანატში დარუბანდის გავლით შეიჭრა. მან ქართველთა მოკავშირე ხაზარებს დიდი დარტყმა მიაყენა, აიღო რამდენიმე ციხე-სიმაგრე და ქალაქი, მათ შორის სახელგანთქმული ბალანჯარი, დაამარცხა ჩრდილოელთა არმია, რომელთა შორის უამრავი მამაცი მეთომარი დაიღუპა, მათ შორის ხაკანის შვილი. ხაკანის მემკვიდრის დაღუპვამ დიდი გამოხმაურება გამოიწვია ხაზარებს, თურქებსა და სხვა მეზობელ ხალხებს შორის. ხაკანის ბრძანებით, დიდი რაოდენობით სამხედრო ძალის მობილიზაცია მოხდა, რათა შური ეძიათ გარდაცვლილ უფლისწულზე, ხოლო არაბთაგან მიტაცებული მიწები უკან დაებრუნებინათ.³⁶⁵ მასლამამ ხაზართა ძალები აღეკვეტურად შეაფასა, ჩათვალა, რომ მათ წინააღმდეგობას ვერ გაუწევდა და სასწრაფოდ დატოვა ხაზარეთი. მასლამამ თავი დარუბანდს შეაფარა და ქალაქის გამაგრება კიდევ უფრო ინტენსიურად

³⁶¹ *История халифов вардапета Гевонда*, 72-73; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 238.

³⁶² *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 70.

³⁶³ *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 210; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 155.

³⁶⁴ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 98.

³⁶⁵ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 70; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 29-30.

გააგრძელა.³⁶⁶ მასლამას წარმატება ეფემერული იყო. ხაზარეთში ლაშქრობის მონაწილის, მარვან იბნ მუჰამადის გადმოცემით, რაც მან ხალიფა ჰიშამს მოუთხრო, მასლამამ მხოლოდ ხაზართა ხაკანატის განაპირა ტერიტორიები დალაშქრა, მაგრამ სიღრმეში შესვლა არ უცდია.³⁶⁷ მასლამას ხაზარეთის სამხედრო კამპანიის მიტოვება ლაჩრობად ჩაუთვალებს, ხოლო მისია – შეუსრულებლად. მასლამა ხაზარეთის მიწებიდან 732 წელს დაბრუნდა და საკუთარ ლაშქრობას სრულებით არ თვლიდა წარუმატებლად³⁶⁸ და ასე არ ფიქრობდა არაბთა სამხედრო ელიტა და, რაც მთავარია, ხალიფა ჰიშამი.

ჰიშამის ბრძანებით, 732 წლის 3 მარტს მასლამა გადააყენეს.³⁶⁹ არმენიის რწმუნებულის თანამდებობაზე მარვან იბნ მუჰამადი დაინიშნა.³⁷⁰ მარვან იბნ მუჰამადის მოღვაწეობა ერთგვარი გარდამტეხი მომენტი ქართლში არსებული არაბობის ისტორიაში. მარვანი თორმეტი წლის განმავლობაში მართავდა არმენიას და ამ პროვინციის ერთ-ერთი ყველაზე წარმატებული რწმუნებული გახლდათ. მისი სახელი ქართულ ისტორიოგრაფიას საკმაოდ ცუდად დაამახსოვრდა, ანალოგიური შეიძლება ითქვას ასევე მოსახლეობაზე, რომელსაც მარვანის მმართველობის დროს მოუწია საქართველოში ცხოვრება.

მარვან იბნ მუჰამადი თავდაპირველად სომხეთის დედაქალაქ დვინში მივიდა, რომელიც ამავე დროს არაბული არმენიის ცენტრი იყო. მან მოიხმო სომეხი ნახარარები, ხოლო სომხეთის იშხნის თანამდებობაზე პატრიკიოსი აშოტ ბაგრატიუნი დაამტკიცა.³⁷¹ მარვანი სომხეთში ვითარების სტაბილიზაციას შეუდგა. მან ყველა ის სომეხი ნახარარი, რომელიც

³⁶⁶ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 98; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 29-30; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 210; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 155.

³⁶⁷ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 30. ეს რამდენამდე გადაჭარბებული უნდა იყოს, ვინაიდან ბალანჯარი მასლამამ აიღო, რომელსაც ხაზართა განაპირა ქალაქს ვერ დავარქმევთ. ამ ცნობით უფრო ის ჩანს, რომ მუსლიმური არისტოკრატია მასლამას სამხედრო კამპანიით უკმაყოფილო იყო.

³⁶⁸ აღ-ტაბარის ცნობები ზემოხსენებული დებულების საუკეთესო დასტურია. ისტორიკოსის შენიშვნით, მასლამა ხაზართა დამარცხების შემდეგ შინ დაბრუნებულია, იხ.: *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 98. იბნ ალ-ასირის მიხედვით, მასლამა ისე გამოიქცა, რომ მთელი თავისი ბანაკის კარგები და მძიმე შეიარაღება ცეცხლს მისცა, რათა მანძილი დარუბან-დამდე ორჯერ უფრო სწრაფად დაეფარა (Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 29-30). ბუნებრივია, ასეთი საკციელი სახელოვან სარდალს ბევრმა არ მოუწონა, მაგრამ ხაზართა კონტრშეტევის საფრთხე დიდი იყო, ხოლო სხვანაირად მოქცევა, როგორც ჩანს, არ შეიძლებოდა.

³⁶⁹ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 230; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn ʿAbd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 152.

³⁷⁰ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 98; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 30-31.

³⁷¹ *История халифов вардапета Гевонда*, 79-80.

წინააღმდეგობას უწევდა ხალიფას, ამირას ან იშხანს, დააპატიმრა და მსჯავრის დადების მიზნით ხალიფა ჰიშამს გაუგზავნა.³⁷² ამირა მარვანი ცდილობდა სამართლიანი ყოფილიყო, მაგრამ, ამავე დროს, სასტიკ მეთოდებსაც მიმართავდა. დამნაშავეთა დასჯის მიზნით გამოიყენა ფიზიკური დასახიჩრების მეთოდები და ქვეყანაში მისთვის სასურველი რეჟიმი დაამყარა. სომხეთის იშხანი აშოტ ვასაკის ძე ბაგრატუნი და არაბთა მომხრე წარჩინებულები ჰიშამის კარზე გაგზავნა სირიაში, სადაც ისინი დიდი პატივით მიიღეს და ჯამაგირი აღუდგინეს. აშოტი, ხალიფას ბრძანებით, სამი წლის სარგოს ერთბაშად მიიღებს. აღნიშნული გასამრჯელო მას და სომხურ მხედრობას არაბთა სამხედრო სამსახურისთვის ერგებოდათ. ხელფასი სომხეთის მთავარსა და არმენიის მხედრობას ჰიშამის ხალიფობის ბოლომდე შეუნარჩუნდა.³⁷³

ჰიშამი ტყუილუბრალოდ არაფრის გადახდას არ აპირებდა. ხალიფატის მესვეურები ხაზარეთისა და მის მოკავშირეთა წინააღმდეგ მასშტაბურ ლაშქრობას ამზადებდნენ. არაბები საგანგებოდ ემზადებოდნენ. ჰიშამი და მარვანი ამ ლაშქრობაში სომეხთა აქტიურ გამოყენებას გეგმავდნენ, რის გამოც აშოტ ბაგრატუნის ხელისუფლება სომხეთის სამთავროში განამტკიცეს, ხოლო სომხეთის არმია თავიანთ სამსახურში ჩააყენეს.

მარვანის პირველი ლაშქრობა, როგორც ჩანს, 732 წლის გაზაფხულის-ზაფხულის პერიოდში ხდება. არაბებმა ხაზარეთის განაპირა რაიონები დალაშქრეს, დარუბანდის ჩრდილოეთით მდინარე ალ-რამი გადაკვეთეს და სლავთა გაერთიანებას შეუტყეს,³⁷⁴ რომელიც ხაზართა მორჩილებაში იყო. ისინი მუსლიმებს დამორჩილდნენ, რის შემდეგაც მარვანი უკან დაბრუნდა.³⁷⁵ მარვანის ლაშქრობის თავდაპირველი მიზანი ხაზართა განადგურება უნდა ყოფილიყო ან იმაზე მეტის გაკეთება, ვიდრე ეს მასდამამ შეძლო. თუმცა, საბოლოოდ, არაბთა სამხედრო კამპანია უფრო დაზვერვითი და მარბიელი ხასიათის გამოვიდა. მასშტაბური სამხედ-

³⁷² იქვე, 80.

³⁷³ იქვე.

³⁷⁴ *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 230; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 152-153.

³⁷⁵ ხალიფ იაჰია ბლენქინშიფს არ სჯერა მათი სლავობისა, ხოლო 732 წლის კამპანიის აღწერისას იბნ ხაიატისა და ალ-ასამის ცნობებს ეყრდნობა. მისთვის ასევე გაურკვეველია ამ ლაშქრობის ჭეშმარიტი მიზანი და შედეგები, ის ამავე ლაშქრობაზე შენიშნავს, წყაროებში ერთი და იმავე ლაშქრობის შესახებ ცნობები გაორებულია ან გასამეჭვლოა კიდევო, ანუ ერთი ლაშქრობა ორ ან მეტ სამხედრო კამპანიად არის წარმოდგენილი, იხ.: K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 152-153.

რო ოპერაციის ჩატარება, რომლის მიზანი ხაზარეთის ხაკანატის განადგურება იყო, გადაიდო.

732-733 წლების ზამთრის სეზონი მარვან იბნ მუჰამადმა დარუბანდში გაატარა, რათა ხაზართა შემოსევის საფრთხე თავიდან აეცილებინა.³⁷⁶ ამავე ხანებში მარვან იბნ მუჰამადი ზავის დადების პირობით მოციქულებს გაგზავნის ხაზარეთში. ხაკანმა ზავი მიიღო.³⁷⁷ იბნ ალ-ასირის ცნობით, ზავი მარვანმა იმისთვის გამოიყენა, რომ ხაზართა ყურადღება მოედუნებინა და მათ წინააღმდეგ სამხედრო მოქმედებები განეხილებინა, რაც თითქოს წარმატებით ჩაატარა.³⁷⁸ მარვანის პირველი მმართველობა საბოლოოდ ძალიან ცუდად შეფასდა – მან მასლამაზე მეტის გაკეთება ვერ შეძლო და ვერც ხაზართა განადგურება მოახერხა.

ჰიშამის ბრძანებით, მარვან იბნ მუჰამადი 733 წელს თანამდებობიდან მოხსნეს, ხოლო მის ნაცვლად ადარბადგანისა და არმენიის ამირობა საიდ იბნ ამრ ალ-ჰარაშის ჩააბარეს, რომელიც ორი წლის განმავლობაში ამირობდა.³⁷⁹ საიდის ამირობა შედარებით უფრო მშვიდობიანი აღმოჩნდა, ვინაიდან ამ დროს საბრძოლო მოქმედებებს ადგილი არ ჰქონია. არაბთა მიზანი სამხედრო ძალების განახლება, ახალი არმიის მობილიზაცია და დანაკარგის შევსება იყო.

მომდევნო წლებში საბრძოლო მოქმედებები შეწყდა. აღნიშნულ პერიოდში არაბთა და ხაზართა შორის რაიმე სერიოზულ დაპირისპირებას

³⁷⁶ იქვე, 153.

³⁷⁷ იბნ ალ-ასირის ცნობით ჩანს, რომ მარვანი ესწრაფვის ზავის დადებას ხაზართა ხაკანატის სასახლის კართან, რათა შემდეგ მას უეცრად შეუტოს. ზავის დადება, მისი დარღვევა და საომარი მოქმედების დაწყება, ისტორიკოსის ცნობით, ერთდროულად ხდება. აღნიშნული ცნობა ჩანართია. მისი თანმიმდევრობა არაზუსტია. იბნ ალ-ასირის მიხედვით, ამ დრო თითქოს მარვანი 120 000-იანი არმიით უეცრად ხაზარეთში შეიჭრა, ისე რომ ხაკანმა ამისი გაგება ვერც მოასწრო, და დიდი საქმეები ჩაიდინა (Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 30-31). ასეთი რაოდენობის ჯარის შეუმჩნეველი გადაადგილება, თან, იმ პირობებში, რომელშიც ხაკანს ქართლში და, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიაში უამრავი ინფორმაციური პყავდა, გამორიცხებულია. იბნ ალ-ასირის ეს ცნობა გარკვეული ისტორიული რეალობის ასახვა უნდა იყოს. იბნ ალ-ასირი მიუთითებს, რომ მარვანმა, ზავის დადების პარალელურად, ხაკანს ომი გამოუცხადა. ბუნებრივია, ზავის დადება 732-733 წლებში ხდება, ხოლო ომის გამოცხადება – ცოტა მოგვიანებით. რაც შეეხება საკუთრივ ლაშქრობის დეტალებს, რომელთაც იბნ ალ-ასირი გადმოგვცემს, ის უნდა შეეხებოდეს სარიის სამეფოსა და კავკასიის მთიანეთის ქვეყნებში ლაშქრობას, რასაც ადგილი მოგვიანებით ჰქონდა, რაც იმავე იბნ ალ-ასირის თხზულების სხვა მონაკვეთში არის წარმოდგენილი, ასევე ალ-ტაბარის ცნობებში. ამ ავტორის ცნობების შეაბამისი მონაკვეთები იხ.: Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 30-33; *History of Al-Tabari*, vol. XXV, 98, 111. ბ. სილაგაძეს ამ ცნობის ავთენტურობაში ეჭვი არ შეუტანია და ის 732-733 წლებით დათარიღდა, როგორც ეს ჰიჯრით არის განსაზღვრული (ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 99-100).

³⁷⁸ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 30-33.

³⁷⁹ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 17; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 171.

ადგილი არ ჰქონია. ბიზანტიისა და ხაზარეთის მესვეურები დროს არ კარგავდნენ, არაბთა სამხედრო მობილიზაციის პარალელურად, მათი მმართველები ერთმანეთს დაუმოყვრდნენ,³⁸⁰ რაც ბიზანტიასა და ხაზარეთს შორის არსებული სამხედრო ალიანსის განმტკიცებას ნიშნავდა. ქართლის ერისმთავარი სტეფანოზ მესამე, ბუნებრივია, ამ ალიანსს თანაუგრძნობდა. ისტორიულ წყაროებში ქართლის საერისმთავროში არსებული სიტუაცია კარგად არ იკვეთება. ამ პერიოდში სტეფანოზი აკონტროლებდა ქართლისა და ეგრისის მიწებს. ეგრისი მას, როგორც ჩანს, ბიზანტიის მესვეურთა დასტურით ჰქონდა ჩაბარებული.³⁸¹ მარვან იბნ მუჰამადის მეორე დანიშვნამდე სტეფანოზის სახლი უშუალოდ მფლობელობდა შიდა ქართლის, ეგრისის, კახეთის მიწებზე, მათვე უნდა ჰქონოდათ სხვა სამფლობელოებიც, ხოლო სტეფანოზის ძმა, გუარამ კურაპალატი, მფლობელობდა კლარჯეთსა და ჯავახეთში. პიტიახშთა სახლი და ერისთავთა საგვარეულო სახლები, ყველანი, სტეფანოზისა და მისი შვილების მიჰრის და არჩილის მხარდამჭერები არიან.³⁸² ამგვარად, მიუხედავად დაყოფისა და მრავალი გავლენიანი ერისთავთა სახლის არსებობისა, ქვეყანა მაინც ერთიანი და ცენტრალიზებული ჩანს. სამხრეთ კავკასიაში ქართლ-ეგრისის, იმავე საქართველოს საერისმთავრო ყველაზე ცენტრალიზებული ქვეყანა იყო.³⁸³

საიდ იბნ ამრ ალ-ჰარაში ორი წლის განმავლობაში სტაბილურად

³⁸⁰ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 567; Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, trans. by C. Mango, 131.

³⁸¹ სტეფანოზის მიერ ეგრისის მიღება, ბიზანტიის მმართველთა სანქციით, შენიშნული აქვს ზ. პაპასქირს, იხ.: ზ. პაპასქირი, ქართული პოლიტიკური სამყარო საერთაშორისო არენაზე VIII ს-ში, 103.

³⁸² ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 234-235.

³⁸³ ჯუანშერ ჯუანშერიანი, რომელიც მოვლენათა თანამედროვეა, სტეფანოზისა და მისი შვილების ქვეყანას საქართველოს უწოდებს. სტეფანოზ მესამის ეპიტაფიაში, რომელიც მისი გარდაცვალების ახლო ხანებშია შესრულებული და, ასევე, თანადროულია, სტეფანოზი იწოდება, როგორც „ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთაგანთა უფალი“ (იხ.: ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235; გ. აბრამიშვილი, *სტეფანოზ მამფლის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში*, 36). ამ შემთხვევაში რთულია, რომელიმე დასახელებას მიენიჭოს უპირატესობა, ვინაიდან აღნიშნული პოლიტიკური გაერთიანება თავისი არსით ორივე ზემოხსენებული ტერმინის შინაარსის მომცველია. სტეფანოზ მესამე მართავდა ქართველთა ქვეყანას ანუ ქართლს, ეგრისელთა ანუ მეგრელთა ქვეყანას – ეგრისს, ხოლო იმდენად, რამდენადაც კულტურული, რელიგიური და პოლიტიკური ჰეგემონობა ქართველთა ერისმთავრებმა ეგრისზე მოიპოვეს, ორივე ქვეყანა, გაერთიანებული პოლიტიკური ორგანიზმის სახით, საქართველო გახდა. თავის როლს თამაშობდა ეკლესიის ფაქტორიც. ქართული ეკლესია ნელ-ნელა გავლენას განავრცობდა დასავლეთზე.

მართავდა არმენიის პროვინციას.³⁸⁴ მისი დამოკიდებულება ქართველთა მიმართ არ იკვეთება, თუმცა, ქართლის ერისმთავრის პოზიციის გათვალისწინებით, ის მეგობრული ვერ იქნებოდა. კონფრონტაცია არ ფიქსირდება, ასევე ადგილი არ ჰქონია არც მუსლიმური არმიის მოძრაობას ქართლის გავლით დარიალის მიმართულებით. ხალიფატის გარნიზონი ქართლში არ იდგა, ისინი არაბებმა მხოლოდ საიდის გადადგომის შემდეგ დააყენეს. საფიქრებელია, რომ ქართველები არც ხარკს იხდიდნენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში, საჭირო არ იქნებოდა არაბთა მორიგი ლაშქრობა, რომელიც საიდის გადადგომის შემდეგ განხორციელდა. საიდ იბნ ამრ ალ-ჰარაში 735 წელს დაბრმავდა, რის გამოც ის ადარბადგანისა და არმენიის რწმუნებულის თანამდებობიდან გადადგა, ხოლო მის ნაცვლად ხალიფა ჰიშამი კვლავ მარვან იბნ მუჰამადს დაამტკიცებს.³⁸⁵

მარვან იბნ მუჰამადი არმენიის პროვინციაში 735 წელს მოვიდა.³⁸⁶ მან თავისი მეორე მმართველობის პირველ წელს ხაზართა და მათ მოკავშირეთა წინააღმდეგ სამხედრო კამპანია დაიწყო. მარვანის მთავარი მიზანი ხაზარეთის ხაკანატზე ორმაგი შეტევის განხორციელება იყო, ერთი დარიალის მხრიდან, ხოლო მეორე – დარუბანდის. თავისი ამოცანის განხორციელება არმიის ორ ნაწილად გაყოფით დაიწყო.³⁸⁷ პირველი არმია პირდაპირ საქართველოში შემოვიდა.

საქართველოში მარვან იბნ მუჰამადის ლაშქარი 735 წლის ზაფხულის სეზონში შემოვიდა. აღნიშნული პერიოდი იყო ყველაზე ხელსაყრელი დარიალის გზით ალანთა მიწაზე ლაშქრობისთვის, რასაც, ბუნებრივია, არაბები ყოველთვის დიდი ენთუზიაზმით იყენებდნენ. ალანთა სამფლობელოს გავლით მარვანის არმიას შეეძლო ხაზარეთის ტერიტორიაზე გადასვლა, ამავე დროს, ალანთა დასუსტებით ან დამორჩილებით ის ხაზართა ხაკანის პოზიციებსაც შეასუსტებდა, ვინაიდან ალანები ხაზარებს ემორჩილებოდნენ. ერისმთავრის ხელისუფლების ქვეშ მყოფი ქართველები ხაკანის მოკავშირეები იყვნენ, შესაბამისად, მუსლიმებს პირველი შეტევა სწორედ მათ წინააღმდეგ უნდა დაეწყოთ.

³⁸⁴ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 17; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 171.

³⁸⁵ იქვე, 171.

³⁸⁶ იქვე.

³⁸⁷ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXV, 111; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 32; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 171-172; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 242. აღნიშნული ლაშქრობა ბ. სილაგადეს 736 წლით აქვს დათარიღებული, რაც არასწორია და, შესაძლოა, ტექნიკური ხარვეზი იყოს. ისტორიკოსი ამ სამხედრო კამპანიას მოკლედ აღწერს, იხ.: ბ. სილაგადე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 100.

ქართლში ლაშქრობის დეტალები მხოლოდ ჯუანშერ ჯუანშერიანის თხზულებაშია გადმოცემული. ჯუანშერის მიხედვით, მარვანის მოსვლისთანავე სტეფანოზი და მისი შვილები დატოვებენ ქართლს და ეგრისში გადადიან.³⁸⁸ სავარაუდოა, რომ ჯუანშერის ცნობა სტეფანოზის სახლეულის მიერ ქართლის დატოვების შესახებ სწორედ 735 წელს ეხება, როდესაც მარვანის ლაშქარი დარიალის მიმართულებით დაიძრა. ჯუანშერი წერს: „და მოვლო ერუმან ყოველი კავკასიად და დაიპყრა კარი დარიალანისად და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და უმრავლესნი ციხენი ყოველთა საზღვართა ქართლისათა“.³⁸⁹ მარვანის აღნიშნული ლაშქრობა დარიალის კარის მიმართულებით რამდენიმეჯერ განმეორდა, მაგრამ ყველა შემთხვევაში ომაიანი უფლისწული ქართლის გავლით მიემართებოდა ჩრდილოეთით. ამგვარად, ჯუანშერის აღნიშნული ცნობა შეგვიძლია 735 წლის მოვლენებს დაეუკავშიროთ, თუმცა, ამავე დროს, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ჯუანშერი მარვან იბნ მუჰამადის რამდენიმე ლაშქრობას, რასაც ადგილი ჰქონდა მარვანის მეორე ამირობის პერიოდში, ერთ სამხედრო კამპანიაში აერთიანებს. ბუნებრივია, არაბები 735 წლის სამხედრო ლაშქრობის ფარგლებში მთლიან კავკასიას ან ქართლის ყველა ციხეს ვერ დაიკავებდნენ, უფრო მეტიც, ალანთა მიწაზე მათ მხოლოდ სამი ციხე-სიმაგრე დაიპყრეს, ამ ეტაპზე მეტი ვერ მოახერხეს, ხოლო ქართლის ტერიტორიაზე, საფიქრებელია, რამდენიმე მათთვის მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი აეღოთ.

მარვანი დარიალს დაეუფლა, ხოლო ამის შემდეგ უკვე ჩრდილოეთ კავკასიაში გადავიდა, სადაც, აღმოსავლურ წყაროთა მიხედვით, ალანთა სამფლობელოში, როგორც აღვნიშნეთ, სამი ციხე-სიმაგრე დაიკავა.³⁹⁰ ბუნებრივია, დარიალის ადების გარეშე მარვანი ჩრდილოეთში ვერ გადავიდოდა, შესაბამისად, არაბთა ჯარი პირველ რიგში დარიალს დაიკავებს, შემდეგ კი ალანიაში გაილაშქრებს. ქართლსა და ალანიაზე ლაშქრობის პარალელურად მარვანი თავისი არმიის მეორე ნაწილს დარუბანდის მიმართულებით გაგზავნის, სადაც ისინი თუმანშაჰის სამფლობელოში შეიჭრნენ,³⁹¹ რომელიც დაამარცხეს, შეიპყრეს და ხალიფას გაუგზავნეს სირიაში. ხალიფამ ის შეიწყალა და მორჩილების პირობით დააბრუნა მისივე სამფლობელოში.³⁹²

³⁸⁸ ჯუანშერ ჯუანშერიანი წერს: „დაიპყრა კარი დარიალანისად“, იხ.: ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235-237.

³⁸⁹ იქვე, 235.

³⁹⁰ *History of Al-Tabarī*, vol. XXV, 111; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 32.

³⁹¹ *History of Al-Tabarī*, vol. XXV, 111.

³⁹² K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 171-172.

საერთო ჯამში, მარვან იბნ მუჰამადის პირველი ლაშქრობა მეტ-ნაკლებად წარმატებული აღმოჩნდა, მან შეძლო ქართლის ტერიტორიის გარკვეული ნაწილის დაკავება, დარიალის აღება, რომელსაც ქართველები აკონტროლებდნენ, ხოლო გასასვლელის დაკავების შემდეგ – აღან-ოსეთში ლაშქრობა, სადაც სამი ციხე-სიმაგრე დაიპყრო. დარუბანდის მიმართულებით ხალიფატის წარმატება კიდევ უფრო მოკრძალებული იყო, ვინაიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში არაბები მხოლოდ ერთი მცირე ქვეყნის მმართველს იმორჩილებენ. ზაფხული და შემოდგომა მიილია, რის გამოც ისლამის არმიას ლაშქრობები უნდა შეეწყვიტა.

აღნიშნული პერიოდის თბილისში უკვე მუდმივმოქმედი მუსლიმური გარნიზონი უნდა გაჩენილიყო. თბილისის მუსლიმი მეციხოვნეები არმენიის ამირას დაექვემდებარნენ. მარვანს ქართლის სტაბილური კონტროლი სჭირდებოდა, რის გამოც თბილისის მნიშვნელობა გაიზარდა. ქალაქში თავს იყრიდა მუსლიმური ადმინისტრაცია და გარნიზონი. მათ წესრიგის დაცვა ევალებოდათ ყველგან, სადაც არაბები იყვნენ გაბატონებული. ამავე დროს აუცილებელი ხდებოდა ქართლში ლოიალურად განწყობილი მუსლიმური მოსახლეობის არსებობა. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მომთაბარე ხალხის ჩამოსახლების აუცილებლობა გაჩნდა, ანუ იმათი, ვინც ხალიფატის დასაყრდენი გახდებოდა. მიგრანტთა ნაწილი შეიძლება არაბული ტომები ყოფილიყვნენ, ხოლო სხვა – დაპყრობილი ხალხი. მოსახლეობის იძულებითი მიგრაცია მასების კონტროლის კარგი საშუალება იყო.

736 წელს მარვან იბნ მუჰამადი კვლავ ინარჩუნებს ადარბადაგანისა და არმენიის მმართველობას.³⁹³ ამავე წელს ის ჩრდილოეთ კავკასიაში თავის ლაშქრობებს განაახლებს. ამჯერად მუსლიმთა სამიზნე ლეკების მიწა ხდება, რომლებიც არაბებს ხშირად აწუხებდნენ, ხოლო მათი მეთაური ვართანისი ხაზართა მოკავშირე გახლდათ. მარვანი ვართანისის სამფლობელოში არმენიიდან შეიჭრა.³⁹⁴ იბნ ალ-ასირი არმენიაში პროვინციას გულისხმობს და არა კონკრეტულად სომხეთის ტერიტორიას. ცნობილია, რომ მარვანის არმია ვართანისის სამფლობელოში სამი გზით შეიჭრა.³⁹⁵ მარვანი თავის არმიას სამად გაყოფს და, როგორც ჩანს, შეეცდება, ვართანისს ყველა გასაქცევი გზა მოუჭრას. აღნიშნული გზები წყაროში დასახელებული არაა, მაგრამ, სავარაუდოა, ერთი გზა

³⁹³ *History of Al-Tabarī*, vol. XXV, 130.

³⁹⁴ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 32.

³⁹⁵ K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 172.

წუქეთისა ყოფილიყო, რომელიც ლეკეთს სამხრეთით უდგებოდა; მეორე გზა – კასპიის კარისა, რომელიც ხეობების მეშვეობით ლეკეთს აღმოსავლეთით ებჯინებოდა; მესამე გზა – ხუნძეთის გზის მეშვეობით ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან აღებოდა, მაგრამ ხუნძეთის, იმავე სარირის სამეფო ჯერ არ იყო არაბთა ვასალი, ამდენად, არაბებს შეეძლოთ ხუნძეთის სამხრეთით მდებარე დიდოეთის გზით შეჭრილიყვნენ ვართანისის მიწაზე და მისთვის ჩრდილოეთით გაქცევის საშუალება მოესპოთ.

სამი გზით შემოსულმა მარვანის სამხედრო ძალებმა ვართანისის მთავარ ციხეს ალყა შემოარტყეს, ხოლო თავად მთავარი ქვეყნიდან გაიქცა ხაზარეთის მიმართულებით, რათა ხაკანის მეშვეობით არაბების წინააღმდეგ ემოქმედა. ვართანისის იმედები არ გამართლდა. მართალია, მან შეძლო არაბებისგან თავის დაღწევა, მაგრამ ყველაფერი დროებითი აღმოჩნდა, არაბთა მომხრე მთიელებმა ის შეიპყრეს, თავი მოსჭრეს და არაბთა სარდალს გაუგზავნეს. მარვანის ბრძანებით ვართანისის მოჭრილ თავს მისი მეომრების დასანახად ციხის გარეთ გამოფენენ, ხოლო ლეკებს დამორჩილებას შესთავაზებენ. ვართანისის ხალხმა, როგორც ჩანს, უვნებლობის პირობით ციხე დატოვა, მაგრამ მარვანი პირობას დაარღვევს, მეომრებს ფიზიკურად გაუსწორდება, ხოლო მათ ოჯახებს ტყვედ აიყვანს და ციხე-სიმაგრეს ხელში ჩაიგდებს.³⁹⁶

მარვან იბნ მუჰამადის მეომრებმა საქართველოს გზები კიდევ ერთხელ გამოიყენეს მოწინააღმდეგის განადგურებისათვის. ხალიფატის არმიის შენახვა კვლავ ქართველებს მოუწიათ. ამ შემთხვევაში მთავარი დარტყმა, სავარაუდოდ, კახეთისა და ჰერეთის მოსახლეობამ მიიღო. მარვანი საჭიროების შემთხვევაში მათი ციხე-სიმაგრეების დაკავებასაც არ მოერიდებოდა, ასეთი საჭიროება კი არაბებს უკვე ჰქონდათ. ამასთან, აუცილებელი იყო მომთაბარეთა ჩამოსახლება, რისთვისაც იორ-ალაზნის მდიდარი ველები ერთ-ერთი საუკეთესო ადგილი გახლდათ. მარვანს ქართლის ველების ათვისება უკვე ვართანისის წინააღმდეგ მიმართული სამხედრო კამპანიის დროს უნდა დაეწყო. მან სწორედ კახეთის ტერიტორია მონიშნა მომთაბარე ტომთა განსახლებისთვის. მალე ამისი დროც დადგა.

737 წელი არაბი რწმუნებულის მასიური ლაშქრობით აღინიშნა. მარვან იბნ მუჰამადი ხალიფა ჰიშამის აქტიური ხელშეწყობით ხალიფატის მრავალრიცხოვან არმიას შეკრებს და ჩრდილოეთის მიმართულებით დაიძრება. აღმოსავლური წყაროების ცნობით, მარვანის არმია 120 000

³⁹⁶ იქვე; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 32.

მეომარს აღწევდა.³⁹⁷ აღნიშნული ციფრი ალბათ გაზვიადებულია, მაგრამ 737 წლის სამხედრო კამპანია ყველაზე მასიური იყო მათ შორის, რაც ოდესმე წარმოებულა ხაზარეთის წინააღმდეგ.³⁹⁸ არაბთა სამიზნე ხაკანატი, საქართველო და ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნები იყო. მარვანი პირველი საქართველოს მიმართულებით აიღებს გეზს. მას ახლდა იშხანი აშოტ ბაგრატიონი სომხეთის არმიით და სხვა დამორჩილებული ხალხის ლაშქარი.³⁹⁹ გაზაფხულზე მარვანის არმია სომხეთის გავლით სამხრეთ საქართველოსკენ მიემართება. ხალიფატის ლაშქარი სომხეთის ყველა მნიშვნელოვან ციხე-სიმაგრეს დაიკავეს, რომლებიც, როგორც ჩანს, ამირას მოწინააღმდეგე სომეხ ნახარარებს ეკავათ,⁴⁰⁰ ხოლო სომხეთში პოზიციის განმტკიცების შემდეგ ქვემო ქართლში შემოვიდა. ხალიფატის ლაშქარი ქასალის (ქისალი) მიდამოებში დაბანაკდა.⁴⁰¹

ქასალი ხუნანის საერისთავოს ტერიტორიაზე მდებარეობდა, რომელიც მოგვიანებით გარდაბნის შემადგენლობაში გაერთიანდა. ქასალი კარგი, ნაყოფიერი და გაშლილი მხარე იყო, რაც საუკეთესო პირობებს ქმნიდა როგორც მკვიდრი, ასევე მომთაბარე მოსახლეობის დამკვიდრებისთვის. მასზე გადიოდა მდინარე მტკვრის აყოლებზე არსებული სავაჭრო-საქარაგნო გზები, რაც ქასალის სტრატეგიულ მდებარეობას განაპირობებდა. ქასალის ციხის ირგვლივ მარვანმა ქალაქის აგება ბრძანა,⁴⁰² რომელშიც არაბული მოსახლეობა დაასახლა, ხოლო დასახლებული პუნქტი მუსლიმთა პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ექსპანსიის ერთ-ერთ ცენტრად გადაიქცა. აღნიშნული ღონისძიება, ბუნებრივია, ადგილობრივი მოსახლეობის შევიწროების ხარჯზე ხდებოდა. ქასალის შემდეგ მარვანი თავისი არმიით ქართლის შუაგულში შევიდა.

ქართლის მმართველი ელიტა ამ დროს გახიზნულია. მათი დიდი ნაწილი ეგრისში იყო გამაგრებული, ხოლო დანარჩენი – აღმოსავლეთ

³⁹⁷ იქვე, 30. აღ-ასირი ამ ლაშქრობას ჰიჯრით 114 წელს (732-733 წწ.) განსაზღვრავს, მაგრამ ეს არ არის მართალი. აღნიშნული ლაშქრობის დეტალები გვარწმუნებს, რომ ის შედგა მისი მეორე ამირობის დროს და არა პირველი ამირობის პერიოდში, როგორც ეს იბნ ალ-ასირს უწერია.

³⁹⁸ K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 172.

³⁹⁹ დევონდი ახსენებს, სომეხთა იშხან აშოტ ბაგრატიონს სომხეთის არმიით, ხოლო აღბალაზური იხსენიებს მთიელი მეფეების ლაშქარს, ანუ ჩრდილოეთ კავკასიის იმ ქვეყნების ჯარს, რომლებმაც ხალიფას უზენაესობა ცნეს, იხ.: *История халифов варданета Гевонда*, 80-81; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 18.

⁴⁰⁰ იქვე.

⁴⁰¹ ამ ქალაქის შესახებ იხ.: V. Minorsky, Transcaucasica, *Journal Asiatique*, CCXVII (Juil.-Sept., 1930), 73-90; დ. მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II, 28-29.

⁴⁰² Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 18.

საქართველოს მაღალმთიან პროვინციებში. მარვან იბნ მუჰამადის არმიასთან შეტაკება ქართველთა მეთაურობმა, როგორც ჩანს, უსაფუძვლოდ ჩათვალეს, თუმცა თავიანთ ქვეყანაში უცხოური დასახლებების გაჩენას სასტიკად ეწინააღმდეგებოდნენ. სომხეთის მსგავსად, მარვანს ქართლის დიდებულთა ის ციხეებიც უნდა აეღო, რომელთა პატრონებიც მას არ ემორჩილებოდნენ. არაბთა მთავარი მოწინააღმდეგე ამ პერიოდში სტეფანოზის ოჯახია, რომელიც, ფორმალურად, ქართლსა და ეგრისს განაგებს. რეალური ვითარების გათვალისწინებით, ქვეყანაში ხელისუფლება გაყოფილია, ერთნი სტეფანოზს ემხრობიან, ხოლო დანარჩენები – ომაიანთა ხალიფას. ქართლის გავლის შემდეგ მარვანი დარიალის გავლით აღანთა ქვეყანაში გადავა. აღანთა მიწაზე გადასვლის შემდეგ არმენიის ამირა ადგილობრივ მოსახლეობაში პოზიციებს განიმტკიცებს და ხაზართა ხაკანატში შეიჭრება.⁴⁰³

ხაზარეთში მუსლიმთა არმია ორი მიმართულებით ერთდროულად დაიძრება, ერთი მარვანის მეთაურობით, ძირითადი სამხედრო ძალებით აღანიის მხრიდან სამანდარის მიმართულებით გაიჭრება, ხოლო მეორე – ასიდ იბნ ზაფირ ალ-სულარნისა და აბუ-იაზიდის სარდლობით, რომლებსაც კავკასიის მთიანეთის მეფეებიც ეხმარებოდნენ, დარუბანდის გავლით 30 000 ლაშქრით, ასევე სამანდარის მიმართულებით აიღებს გეზს. სამანდარის აღების შემდეგ უკვე გაერთიანებული არმია იტილის იმავე ალ-ბაიდას მიმართულებით ილაშქრებს, დედაქალაქს აიღებს, ხაზარებს სასტიკად დაამარცხებს, ხოლო მათ ხაკანს აიძულებენ ხალიფას მორჩილება აღიაროს და ისლამი მიიღოს.⁴⁰⁴ ამგვარად, ხაზართა ხაკანი დამარცხდა, დამორჩილდა და ისლამიც კი აღიარა, რაც არაბთა გადამწვევტი გამარჯვების მომასწავებელი იყო.

ხაზარეთის 737 წლის სამხედრო კამპანია ყველაზე წარმატებული ლაშქრობა აღმოჩნდა, რაც კი ოდესმე ხალიფატს ჩრდილოეთის მიმართულებით განუხორციელებია. ამ ლაშქრობის შედეგად ისლამის არმიამ 20 000 სლავური ოჯახი, რომელიც ხაზარეთში ცხოვრობდა, ტყვედ აიყვანა და სამხრეთ კავკასიაში ჩამოასახლა. მარვანის ბრძანებით, ისინი კახეთში დაასახლეს.⁴⁰⁵ აღმოსავლურ საისტორიო წყაროებში 20 000 ოჯახის ნაც-

⁴⁰³ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 32: Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 17-18.

⁴⁰⁴ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 32: Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 17-18; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 172-173.

⁴⁰⁵ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 18; В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков* (Москва, 1963), 146-147.

ვლად დასახელებულია 40 000 სული.⁴⁰⁶ საფიქრებელია, რომ არაბები მათ კომდეგების მიხედვით დაითვლიდნენ ან ზრდასრულ მამაკაცთა რაოდენობას განსაზღვრავდნენ და არა სულადობრივად, რის გამოც პირველი ციფრი უფრო სარწმუნო ჩანს. შესაძლოა, დაითვალეს ოცი ათასი კომლი, რომელშიც ორმოცი ათასი გადასახადის გადამხდელი ზრდასრული მამაკაცი დაფიქსირდა. ყველა შემთხვევაში, ციფრი ძალიან დიდია, საეჭვოა, ის ბოლომდე რეალობის ამსახველი იყო, მაგრამ, ვინაიდან არ გვაქვს სხვა უფრო დეტალური ცნობა, იძულებული ვართ, მას დავეყრდნოთ.

ოცი ათასი სლავი ოჯახის კახეთში დასახლება აღმოსავლეთ საქართველოში დემოგრაფიულ ვითარებას სერიოზულად ცვლიდა. მომთაბარე სლავების განსახლება კახეთში ისეთ რაიონებში უნდა მომხდარიყო, სადაც მათთვის საჭირო გარემო იქნებოდა შექმნილი – ასეთი ადგილი გახლდათ იორ-ალაზნის ველი, რომელიც განვრცობილი იყო როგორც იმდროინდელი კახეთის, ასევე კუხეთის და კამბეჩოვანის (ქიზიყი) ტერიტორიებზე. სლავთა იძულებითი მიგრაცია ამავე წლის შემოდგომის პერიოდში უნდა მომხდარიყო, როდესაც მარვანის ხაზარული კამპანია დასასრულს მიუახლოვდა. მრავალრიცხოვანი სლავური მომთაბარე ტომების კახეთსა და მის მეზობელ მხარეებში დასახლება რეგიონს ეთნიკური გადაგვარების საფრთხის წინაშე აყენებდა. ხალიფატი ახალმოსახლეთა კახეთში ჩასახლებით, პირველ რიგში, სტეფანოზის სახლის საგვარეულო მიწების ათვისებას ცდილობდა. ქართველებს რაიმე უნდა ეღონათ.

ჯუანშერ ჯუანშერიანის მიხედვით, კახეთის ტერიტორიაზე ამ დროს სტეფანოზის უმცროსი ვაჟიშვილი არჩილი მოქმედებს.⁴⁰⁷ 738 წელს არჩილი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეა.⁴⁰⁸ არჩილმა კახეთის მხარეში სამეფო საგანძური გადამალა, ხოლო ქონების ნაწილი უჯარმის ჭეშში განათავსა.⁴⁰⁹ მაგრამ არჩილი კახეთში მხოლოდ სამეფო განძისა და

⁴⁰⁶ K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 173.

⁴⁰⁷ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 234-235.

⁴⁰⁸ ჯუანშერის ცნობით, ის ამის შემდეგ ტოვებს აღმოსავლეთს და ეგრისში გადადის, სადაც 12 წლის განმავლობაში ცხოვრობს. არჩილი ქართლში თორმეტი წლის მერე დაბრუნდა (იქვე, 242-243). დაბრუნების თარიღი მითითებული არაა, მაგრამ, სავარაუდოა, რომ ეს მოხდა აბასიანთა რევოლუციის დროს, როდესაც ომაიანთა უკანასკნელი ხალიფა, მარვან II იბნ მუჰამადი დაამხეს (749-750 წლებში სახალიფოში ძალაუფლება წაართვეს, ხოლო 750 წლის 6 აგვისტოს მოკლეს), ხოლო ხელისუფლებაში ახალი დინასტია მოვიდა, რომელიც წარმოშობით ირანული იყო (იხ.: *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXVII, 174-175). ახალი დინასტიის მოსვლის შემდეგ ომაიანთა მიერ შერისხულ მმართველებს ქვეყანაში დაბრუნების საშუალება მიეცათ.

⁴⁰⁹ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 234.

შემოსავლების გადამალვის მიზნით არ უნდა მოქმედებდეს, ის კახეთში არსებულ ვითარებას აწესრიგებდა, ხოლო მარვან იბნ მუჰამადის შემოსვლამდე მოსახლეობის გახიზვნა ხდებოდა.⁴¹⁰ ქართველები მარვან ყრუს შემოსევის წინ გარკვეულ თავდაცვით ზომებს მიმართავენ, რაც, უპირატესად, მთავართა, პიტიახშთა და ერისთავთა ნათესავებისა თუ ხალხის კავკასიონის მთიანეთის კლდე-ღრეებში გახიზვნას გულისხმობდა.⁴¹¹ მარვანის მთავარი შემოსევა საქართველოსა და სრულიად კავკასიაში მომდევნო წელს ხდება. ამ დროისთვის, როგორც ჩანს, ქართველებს უკვე მოშორებული ჰყავთ სლავები. ცალკე აღებული, მათ წინააღმდეგ ბრძოლა არ ფიქსირდება. აღ-ბალაზურის სიტყვებით, კახეთში დასახლებულ სლავებს არაბებმა მეთაური დაუნიშნეს, ხოლო მოგვიანებით სლავები აჯანყდებიან, მეთაურს მოკლავენ და სამფლობელოებს დატოვებენ.⁴¹² ზუსტი თარიღი არც აქ გვაქვს, თუმცა სლავთა განდგომა მათი კახეთში დასახლების შემდეგ ხდება, მათი განსახლების ახლო ხანებში.⁴¹³

სლავთა განდგომა 738 წელს უნდა მომხდარიყო, როდესაც მარვან იბნ მუჰამადი ხაზართა დიდი სამხედრო კამპანიის შედეგების დემონსტრირებით იყო დაკავებული. ის ჩრდილოეთის მხარეებიდან წამოყვანილ ტყვეებს კავკასიის სხვადასხვა მიწაზე ასახლებდა. ბუნებრივია, სამხედრო ტყვეთა განსახლებას დიდი ხანი სჭირდებოდა, რის გამოც არაბი სარდალი იძულებული იყო, ამ საქმეს გულისყურით მოჰკიდებოდა. სლავთა განდგომამ, როგორც ჩანს, მისი გეგმები შეცვალა. აჯანყებული სლავები არაბთა მიერ დანიშნულ მეთაურს გაუსწორდებიან და გაქცევის შეეცდებიან.⁴¹⁴ სლავთა ამბოხებაში გარკვეული როლი ქართველებსაც უნდა შეესრულებინათ. აღ-ბალაზურის ცნობით, სლავები გაიქცნენ, მაგრამ მარვანი მათ დაეწია, დაამარცხა და გაანადგურა.⁴¹⁵

ამავე წელს მარვანის სარდალი ისპაკ იბნ მუსლიმ აღ-უკაილი თავს დაესხა თუმანშაჰის სამფლობელოს. თუმანშაჰი არაბთა სამიზნე ადრეც იყო, ერთ შემთხვევაში შეიპყრეს და ჰიშამს მიჰგვარეს, მაგრამ ხალიფამ მორჩილების პირობით შეიწყნარა და ქვეყანა დაუბრუნა. თუმანშაჰი კვლავ ურჩობდა და მტრულ მოქმედებაში იქნა შემჩნეული. ზუს-

⁴¹⁰ იქვე, 235.

⁴¹¹ იქვე.

⁴¹² Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 18.

⁴¹³ K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 174.

⁴¹⁴ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 18; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 174.

⁴¹⁵ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 18.

ტად რაში გამოიხატა ერთი ან მეორე, ნათელი არ არის. შესაძლოა, მას ამბოხებული სლავების მხარდაჭერა დააბრალეს, ანდა რაიმე სხვა მიზეზი გაჩნდა, რის გამოც არაბთა არმიამ თუმანშაჰის წინააღმდეგ გაილაშქრა. ისპაჰმა ციხე-სიმაგრეები დაიკავა და თუმანშაჰის ქვეყანა მოაოხრა.

მთელი ერთი წელი მარვან იბნ მუჰამადმა და მისმა მოხელეებმა არმენიის მხარის ახლებურ მოწყობას, აჯანყებების ჩახშობას და წესრიგის დამყარებას მოანდომეს. მარვანი ნანატრ სტაბილურობას ვერ ამყარებდა. თუმანშაჰის გარდა არაბთა ხელისუფლების მიმართ ურჩობას ავლენდნენ კავკასიის სხვა მმართველებიც. ხაზართა დამორჩილების შემდეგ ხალიფატის ყველაზე დიდი პრობლემა ჩრდილოეთში სწორედ კავკასიის მთის სამეფოები და საქართველო იყო. მარვანი კავკასიელ მთიელთა და ქართლის ერისმთავრის ოჯახის დამორჩილებას დაისახავს მიზნად. მარვანი თავისი მიზნის განხორციელებას კიდევ ერთი გრანდიოზული სამხედრო კამპანიით ცდილობს, რომელიც მომდევნო წლისთვის დაიგეგმა.

739 წელს მარვან იბნ მუჰამადი თავის ყველაზე ხანგრძლივ ლაშქრობას იწყებს საქართველოსა და კავკასიის მთიანეთში.⁴¹⁶ სამხედრო კამპანია, როგორც წესი, გაზაფხულის პერიოდში უნდა დაწყებულიყო. მარვანი თავდაპირველად ქართლში შემოვიდა. სტეფანოზი შვილებით და მომხრეებით ეგრისში იყო გახიზნული, ხოლო სხვები – კავკასიის მთებში.⁴¹⁷ ჯუანშერის მონათხრობი წინა ლაშქრობასთან ერთად ამ შემთხვევასაც უნდა ეხებოდეს. მასში რამდენიმე ლაშქრობაა გაერთიანებული, თითქოს ყველა ერთი სამხედრო კამპანია იყოს. მარვანმა შემუსრა ქართლის ყველა ციხე, რომელსაც მიაღება, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს შემდეგ სარირის, იმავე ხუნძეთის სამეფოში შეიჭრა. სარირის სამეფოში მარვანი ზაფხულში შევიდა.⁴¹⁸ აღნიშნული სეზონი ყველაზე სასურველი პერიოდი იყო ჩრდილო კავკასიის ვიწრო გადასასვლელების გადასალახად.

ხუნძეთის სამეფოს არაბები ას-სარირის სახელით იცნობდნენ. მისი მმართველი იწოდებოდა, როგორც „ოქროს ტახტის მფლობელი“ (საჰიბ სარირ ალ-დაჰაბი).⁴¹⁹ აღნიშნული სამეფო ქართულ წყაროებში ცნობი-

⁴¹⁶ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXVI, 3-4; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 31-33; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 18-19; ჯუანშერი, ცხორება ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235-239; წამება დავით და კოსტანტინესი, რედ. ილ. აბულაძე, 250-260; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 174-175.

⁴¹⁷ ჯუანშერი, ცხორება ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235.

⁴¹⁸ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 32-33; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 174.

⁴¹⁹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXVI, 3, სქ. 3.

ლია, როგორც ხუნძეთი (ხუნზეთი), რომელსაც თუშთა და ხუნძთა ერისთავი აბუხუასრო მართავდა.⁴²⁰ ქართული წყარო ხუნძეთის მმართველს მხოლოდ ერისთავის წოდებით იცნობს, როგორც ჩანს, ქართველები მას მხოლოდ ერისთავობის ღირსად თვლიდნენ. ხუნძეთი საქართველოს გაგლეხის სფერო უნდა ყოფილიყო. არჩილისა და ხუნძთა ერისთავ აბუხუასროს კავშირი ქართული წყაროთი დასტურდება.⁴²¹ სავარაუდოდ, ისინი შეთანხმებულად მოქმედებდნენ. არაბული ექსპანსიის წინააღმდეგ ბრძოლა სხვაგვარად არ შეიძლებოდა გამოსულიყო. ხუნძთა წინააღმდეგ ლაშქრობა საკმაოდ ხანგრძლივი აღმოჩნდა. მარვანი მათ ტერიტორიაზე მთელ ზაფხულსა და ზამთარს დარჩება.⁴²²

ხუნძეთის, იმავე სარირის ქვეყანა საბოლოოდ მარვანის ხელისუფლებას დაექვემდებარა, ხოლო ხუნძთა მეფე იძულებული გახდა ყოველწლიური ჯიზია ეკისრა 500 ან 1500 ყმაწვილის, 500 გოგოსა და 100 000 მოდი ხორბლის მარცვლის რაოდენობით. ზავის დადების შემდეგ მარვანმა ხუნძთა მეფეს თავისი ქვეყანა დაუბრუნა და სარირი დატოვა.⁴²³ ამის შემდეგ ომაიანი სარდალი უკვე ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ქვეყნებში ლაშქრობს, მათ შორისაა: თუშანი, ზირიკარანი, ხამზინი, სინდანი, ლაიზანი, ტაბასარანი, ფილანი და შარვანი.⁴²⁴ აღნიშნული ქვეყნებიდან აღებული მთელი ხარკი მათ დარუბანდში უნდა მიეტანათ. ბოლოს მოხსენიებულია დიდოელთა (აღ-დიდუვანიძე) წინააღმდეგ განხორციელებული შეტევა. ისინი მარვან იბნ მუჰამადმა ასევე სასტიკად შეავიწროვა,

⁴²⁰ ჯუანშერი, ცხორებად ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 243.

⁴²¹ იქვე, 243-244.

⁴²² Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 32-33; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 174.

⁴²³ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXVI, 3-4; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 32-33; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 18. ხარკის ოდენობა აღ-ბაღაზურის მიხედვით გვაქვს მოცემული, რომელიც უფრო დეტალურია, ხოლო აღ-ტაბარი და აღ-ასირი საუბრობენ 1000 მონაზე, რასაც აღ-ასირი ამატებს 100 000 მოდს, იგულისხმება მარცვლეული. აღ-ბაღაზურის ცნობა ყველაზე დეტალურის შთაბეჭდილებას ტოვებს. აღ-ტაბარი წერს ჯიზიის დაწესებაზე 1000 მონის სახით (აღბათ 500 ვაჟი, 500 გოგო), რის შემდეგაც სარირის მმართველს ხელისუფლება დაუბრუნეს. ჩვენ უფრო მართებული გვგონია აღ-ტაბარის ციფრი. ბაღაზურის ცნობა დეტალურია, მაგრამ ასეთი დისპროპორცია ტყვე ვაჟებისა და ქალების რიცხვში წესით არ უნდა ყოფილიყო.

⁴²⁴ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXVI, 4; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 33; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 18-19; ჯუანშერი, ცხორებად ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 174-175.

დაამარცხა და აიკლო.⁴²⁵ კაეკასიის მთის ხალხთა დამორჩილების შემდეგ მარვანი იწყებს ქართველთა წინააღმდეგ მოქმედებას⁴²⁶ და ეგრისში გადადის, სადაც უკვე გარდაცვლილი იყო ქართლისა და ეგრისის ერისმთავარი სტეფანოზი. ეპიგრაფიკული მასალით ცნობილია, რომ სტეფანოზი 739 წლის 14 ოქტომბერს გარდაიცვალა.⁴²⁷ ჯუანშერის ცნობით, მარვანი როდესაც ეგრისში გადმოდის, მიჰრისა და არჩილის მამა, ერისმთავარი სტეფანოზი, უკვე გარდაცვლილია.⁴²⁸

სტეფანოზ მესამე ეგრისში გარდაიცვალა მას შემდეგ, რაც ის და მისი ოჯახი ქართლს წინა წელს უკანასკნელად დატოვეს. მიჰრი, უსაფრთხოების მიზნით, სტეფანოზის ცხედარს ქუთაისის საყდარს მიაბარებს.⁴²⁹ ქართლის და ეგრისის ახალი ერისმთავარი მიჰრი გახდა.

ამ დროს მარვანი ჯერ კიდევ კაეკასიის მთის მოსახლეობის წინააღმდეგ იბრძვის, ხოლო 740 წელს, როდესაც დიდოეთის გავლით ქართლში დაბრუნდება, მიჰრი და არჩილი ეგრისში იყვნენ გამაგრებულნი.⁴³⁰ არაბი სარდალი ეგრისის დაპყრობას და ძმების დამორჩილებას გადაწყვეტს.⁴³¹

მარვანი კახეთისა და ქართლის ცენტრალური რაიონების გავლით სამცხეში მივიდა და ოძრხის მიდამოებში დაბანაკდა.⁴³² 740 წლის გაზაფხულის მიწურულს ან ზაფხულის ცხელ სეზონში, ფერსათის გავლით, მარვანის არმია არგვეთში გადავიდა.⁴³³ არგვეთში არაბებს ადგილობრივი მთავრები, დავითი და კონსტანტინე, დაუპირისპირდნენ.

არგვეთის მთავრებმა მარვანის მოწინავე რაზმი დაამარცხეს და მუსლიმები დახოცეს.⁴³⁴ მარვანმა მთელი ძალებით არგვეთს შეუტია,

⁴²⁵ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 19; ჯუანშერი, ცხორება ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235; K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 175, 332.

⁴²⁶ ჯუანშერი, ცხორება ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235.

⁴²⁷ გ. აბრამიშვილი, *სტეფანოზ მამფლის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში*, 9-15, 35-36.

⁴²⁸ ჯუანშერი, ცხორება ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235-236.

⁴²⁹ იქვე, 236, 240-241.

⁴³⁰ იქვე, 235-241.

⁴³¹ იქვე, 235.

⁴³² წამება დავით და კონსტანტინესი, რედ. ილ. აბულაძე, 250.

⁴³³ იქვე, 250-251. სამცხიდან არგვეთში გადასვლა მხოლოდ ფერსათის გავლითაა შესაძლებელი, ხოლო ფერსათის გავლა დიდი არმიით მხოლოდ გაზაფხულის მიწურულს ან ზაფხულის პერიოდშია მიზანშეწონილი. ამგვარად, მარვანი ფერსათის გავლით არგვეთში ზაფხულში ან მის ახლო ხანებში შეიჭრებოდა. ბუნებრივია, არაბი სარდალი გაითვალისწინებდა იმასაც, რომ გარკვეული დრო ეგრისის დამორჩილებასაც დასჭირდებოდა, რაც დაშქრობას კიდევ უფრო ზუსტად, 740 წლის გაზაფხული-ზაფხულის მიჯნით განსაზღვრავს.

⁴³⁴ წამება დავით და კონსტანტინესი, რედ. ილ. აბულაძე, 251-252.

ქართველები დაამარცხა, ხოლო მთავრები ტყვედ აიყვანა. არგვეთის დაპყრობის შემდეგ ის ეგრისში გადადის.⁴³⁵ ქართველთა და არაბთა ომი გრძელდებოდა. მიჰრი და არჩილი გენერალურ ბრძოლას თავს მოარიდებენ და სამი ათასი ტაძრეულით და ერისთავთა და პიტიახშთა სამხედრო ძალებით აფშილთა ქვეყნის გავლით აფხაზეთში გადავლენ.⁴³⁶ აფხაზთა მთავარი ლეონ პირველი მათ ანაკოფიის ციხეში თავშესაფარს მისცემს და დახმარებას აღმოუჩენს.

აფხაზთა მთავარი ამ დროს ბიზანტიის იმპერატორის ვასალი იყო და ბიზანტიელთა ინტერესების გათვალისწინებით მოქმედებდა. სამივე ქვეყნის ინტერესები ერთმანეთს დაემთხვა. მიჰრი, არჩილი და ლეონი სამხედრო ძალებს გააერთიანებენ. ქართველთა განკარგულებაში ოთხი ათასი მეომარი იყო, ხოლო აფხაზთა ჯარში – ორი ათასი. მარვან იბნ მუჰამადი ეგრისში შეჭრისას ციხე-გოჯს შემოარტყამს ალყას და სამზღუდიან ციხე-სიმაგრეს შტურმით აიღებს. ეგრისის მთავარი ციხე-ქალაქები მუსლიმთა ხელში აღმოჩნდება. ეგრისის მიწა პალიასტომის ტბის მიმდებარე ტერიტორიაზე, სადაც მას მდინარე რიონი (ფაზისი) უერთდება, მარვანის არმიის დისლოკაციის ადგილი შეიქნა. ამ დაბლობზე მდებარეობდა წმინდა კოზმან და დამიანეს ტაძარი. გადმოცემის მიხედვით, დავითი და კონსტანტინე ხელფეხშეკრულები მდინარე რიონში, ტბის შესართავის მიმდებარე ტერიტორიაზე, სხეულზე მობმული ლოდებით წყალში ჩაყარეს, სადაც ისინი დაიღუპნენ კიდევ.⁴³⁷

ეგრისის დაკავების შემდეგ მარვანი მდინარე კლისურას გადალახავს, რომელსაც ისტორიკოსი საქართველოსა და საბერძნეთის (ბიზანტია) საზღვრად სახავს, ხოლო კლისურის გამაგრებული ხაზის გადაკვეთის შემდეგ აფშილეთის ქალაქ ცხუმს აიღებს და აფხაზეთის სამთავროში შეიჭრება.⁴³⁸

⁴³⁵ იქვე, 251-260.

⁴³⁶ ჯუანშერი, ცხორებად ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235; წამებად დავით და კოსტანტინესი, რედ. ილ. აბულაძე, 258. მიჰრი და არჩილი ოთხი ათასი მეომრით მოქმედებდნენ. აღნიშნული ციფრი „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხათა ჩვენეული შეჯერების შედეგადაა დათვლილი, რაც მერვე საუკუნის საქართველოს არმიის დეტალურ ანალიზში იქნება წარმოდგენილი.

⁴³⁷ წამებად დავით და კოსტანტინესი, რედ. ილ. აბულაძე, 258-260.

⁴³⁸ ჯუანშერი, ცხორებად ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235-240, 242; წამებად დავით და კოსტანტინესი, რედ. ილ. აბულაძე, 258-259. „დავითისა და კოსტანტინეს წამების“ ანონიმი ავტორი, უპირატესად, ჯუანშერის ტექსტს მიუყვება, მაგრამ აქვს ორიგინალური ინფორმაცია. ამავე დროს, მუსლიმური არმიის მოძრაობის გარკვეული დეტალები მცდარია. ავტორი არასწორად უკავშირებს მარვან იბნ მუჰამადის მიერ საქართველოში განხორციელებულ სამხედრო კამპანიას ბიზანტიაში ლაშქრობას. ავტორი ერთ შემთხვევაში მარვანს მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქში ურევს და ამ უკანასკნელთან დაკავშირებული არაზუსტი ინფორმაცია მოაქვს. ასევე არასწორა-

მარვანი ანაკოფიის ციხე-ქალაქს ალყას შემოარტყამს და ქართველთა შევიწროებას დაიწყებს. აფხაზთა მთავარი ლეონი ამ დროს სობლის ციხე-სიმაგრეში იყო თავშეფარებული და იქიდან ცდილობდა მიჰრისა და არჩილის დახმარებას. ციხე-სიმაგრე ოსეთის ქვეყნის სიახლოვეს მდებარეობდა, რაც საფრთხის შემთხვევაში ლეონს საშუალებას აძლევდა, ჩრდილოეთ კავკასიაში გაქცეულიყო. ანაკოფიის ალყა გაჭიანურდა. ხალიფატის მრავალრიცხოვან არმიაში ეპიდემია გავრცელდა. ალყა იმდენად დიდხანს გრძელდებოდა, რომ ეპიდემია მთელ ბანაკს მოედო. საშინელმა სენმა უამრავი მუსლიმი მეომარი იმსხვერპლა, ხოლო სხვები დაასუსტა. არჩილის ინიციატივით ქართველთა და აფხაზთა 6000-კაციანმა არმიამ ხალიფატის ჯარს შეუტია და ძლიერი მარცხი აგება. ამის შესახებ აღმოსავლური წყაროები არაფერს წერენ. ჯუანშერის ცნობით, ქართველთა და აფხაზთა მახვილს 3000 კაცი შეეწირა, ხოლო ეპიდემიამ 35 000 მეზობელი იმსხვერპლა. მარვანი იძულებული გახდა, ალყა მოეხსნა და აფხაზეთი დაეტოვებინა.⁴³⁹ არაბებს სურსათ-სანოვანის პრობლემაც ჰქონდათ, რაც მათ ჯანმრთელობაზე ცუდად მოქმედებდა და ორგანიზმს ასუსტებდა. ალყის მოხსნის ერთ-ერთი მიზეზი ალბათ ისიც იყო, რომ ზამთარი ახლოვდებოდა, რაც ლოგისტიკის პრობლემას კიდევ უფრო გაამწვავებდა, ხოლო ეპიდემიის ნეგატიურ შედეგებს გაზრდიდა.

740 წლის შემოდგომით მარვანის არმია ეგრისში, აბაშისწყლისა და ცხენისწყლის მიდამოებში დაბანაკდა, სადაც ხანგრძლივი და ძლიერი ნალექის გამო წყალდიდობა დაიწყო. ჯუანშერის ცნობით, სტიქიურმა მოვლენამ 23 000 ქვეითი მეომარი შეიწირა და 35 000 ცხენი, რომლებიც ისლამის არმიის მხედართა საკუთრება იყო.⁴⁴⁰ ქართველი ისტორიკოსის ინფორმაცია, მართალია, გაზვიადებულია, მაგრამ მუსლიმური არმიის მარცხი და წარუმატებლობა, რის დაწერასაც თავი აარიდეს აღმოსავლელმა მემკვიდრეებმა, რეალური იყო. მარვანმა, როგორც ჩანს, კარგად იზრუნა იმისთვის, რომ არაბულ ქრონისტებს არაფერი დაეწერათ ხალიფატის არმიის დამარცხებაზე, შესაბამისად, ნახსენებია მხოლოდ სამხედრო წარმატებები ან ისეთი მოვლენები, რომლებიც მას კარგი მხედართმთავრის რეპუტაციას დაუმკვიდრებდა.

დაა გადმოცემული მიჰრის და არჩილის სახლები, ცხუმში პიტიუნტშია აღრეული და სხვ. ამგვარად, „დავითის და კოსტანტინეს წამება“ მრავალი უზუსტობის შემცველია, მაგრამ დეტალების რეკონსტრუქციისთვის გარკვეულ დახმარებას გვიწევს, ხოლო მისი ცნობების ერთი ნაწილის გადამოწმება ჯუანშერის თხზულებით არის შესაძლებელი.

⁴³⁹ ჯუანშერი, ცხორება და ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 235-238

⁴⁴⁰ იქვე, 238. ანონიმის მიხედვით, სტიქიის შედეგად დაღუპულთა რიცხვი 40 000 მეომარს უახლოვდებოდა, იხ.: წამება და დავით და კოსტანტინესი, რედ. ილ. აბულაძე, 258.

მარვან იბნ მუჰამადი სასწრაფოდ დატოვებს დასავლეთ საქართველოს და სამხრეთით, გურიის გზით, მდინარე ჭოროხის აუზში გადავა, ხოლო ამავე მდინარის ავლით, სპერის გზით, სომხეთში დაბრუნდება.⁴⁴¹ არაბული არმიის დანაკარგები იმდენად დიდი აღმოჩნდა, რომ მარვანს მეტი არასდროს უღაშქრია საქართველოს ტერიტორიაზე. მას აღარც კავკასიის მთიელთა წინააღმდეგ უწარმოებია სამხედრო კამპანია. ისლამის არმიას ყველაზე დიდი დარტყმა მაინც ეპიდემიამ და სტიქიურმა მოვლენებმა მიაყენა. ქართველ მემკვიდრეებს თუ ვენდობით, ხალიფატის არმია განახევრდა – ჯუანშერის ციფრების მიხედვით, მარვანის განკარგულებაში მყოფი 120 000 მეომრიდან 61 000 ავადმყოფობას, წყალდიდობასა და სამხედრო მოქმედებებს შეეწირა. ბუნებრივია, შუა საუკუნეების ისტორიკოსთა ციფრები გარკვეულწილად გაზვიადებულია, რაზეც მათში არსებული შეუსაბამობები მეტყველებს, მაგრამ გასათვალისწინებელია მარვან იბნ მუჰამადის კონტროლქვეშ მყოფი ჩრდილოეთის კუსტაკი, რომელიც მთელ ამიერკავკასიას (არაბ. არმინია) და ადარბადგანს მოიცავდა, ამასთან მარვანის განკარგულებაში იყო სირიის, ჯაზირეთისა და ერაყის არმიის ნაწილი, რომელიც მას ჰიშამის ბრძანებით 737 წელს ჩააბარეს. ყველაფერი ზემოთქმული გვარწმუნებს იმაში, რომ ხალიფატის ჩრდილოეთ კუსტაკის ღაშქრის რაოდენობა მართლაც შეიძლებოდა ყოფილიყო დაახლოებით 120 000, სხვაა ის, რომ ერთდროულად ამხელა არმიის ველზე გამოყვანა არ ხდებოდა. მათი ნაწილი მუდმივად დისლოცირებული იყო დარუბანდში – 24 000-30 000 მეომრის რაოდენობით,⁴⁴² დანარჩენი – სომხეთში, აღვანეთში, ქართლში, ადარბადგანსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში. ჯუანშერი, მიუხედავად ციფრების გაზვიადებისა, ობიექტურად წერს, მუსლიმთა ჯარის „*სიმრავლისაგან არა შეჩენილ იყო დაკლებად*“;⁴⁴³ ანუ მურვან ყრუს არმია იმდენად დიდი იყო, დანაკარგი არც კი ეტყობოდა.

ამგვარად, დიდი ზარალის მიუხედავად, მარვანის სამხედრო ძალებს დანაკარგი არ დასტყობია. დანაკლისის ზუსტი ციფრის დადგენა ალბათ შეუძლებელია, მაგრამ ეპიდემიები ხალიფატის არმიას საგრძნობლად მუსრავდა, აღნიშნული ჩანს სხვა ღაშქრობებშიც. 741 წლის ზაფხულში საშინელი სენი მოედო სულეიმან იბნ ჰიშამის არმიას მცირე

⁴⁴¹ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 239.

⁴⁴² K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 175.

⁴⁴³ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 239.

აზიაში, საქართველოს ტერიტორიიდან არცთუ ისე შორს, სადაც ეპიდემიამ მრავალი მეომარი იმსხვერპლა, ლაშქარში შიმშილობა გავრცელდა, მუსლიმები სასტიკად დამარცხდნენ, მათი ნაწილი მეთაურთან ერთად სირიაში გაიქცა, ხოლო სხვები ბიზანტიელთა მხარეს გადავიდნენ და ქრისტიანობა მიიღეს.⁴⁴⁴ ისლამური არმიის ბიზანტიაში განცდილი მარცხი კიდევ უფრო კატასტროფული იყო, ვიდრე საქართველოში. აღნიშნული არცაა გასაკვირი, ვინაიდან ბიზანტიის სამხედრო რესურსები ბევრად აღემატებოდა საქართველოს ძალებს, მაგრამ, ამავე დროს, ისიც აღსანიშნავია, რომ ბიზანტია და საქართველო არჩილის დროს მოკავშირეობდნენ, ამდენად, მათი წარმატებები ერთმანეთს აესებდა.

საქართველოში განცდილი მარცხის შემდეგ მარვან იბნ მუჰამადი თავისი სამხედრო ძალებს მნიშვნელოვნად უფროხილდებოდა და თავის საგანმგებლო პროვინციაში არსებულ ამბოხებათა ჩასახშობად იყენებდა. მან 741 წელს მტკვრის სამხრეთით, ადარბადაგანში, ამბოხი ჩაახშო. მეტი სამხედრო აქტივობა მას არ გამოუჩენია.⁴⁴⁵ ჯუანშერი არ მაღავეს საქართველოში არსებულ ვითარებას, რაც მურვან იბნ მუჰამადის ლაშქრობის შედეგად დამყარდა. მისი თქმით, „ხოლო იქმნა მას ჟამსა განრყუნილ ქუეყანად ქართლისა, სომხითისა და რანისაჲ, რამეთუ არღარა იპოვებოდა ნაშენები, არცა საჭამადი კაცთა და პირუტყუთაჲ ყოვლადვე“.⁴⁴⁶ მარვანის ლაშქრობამ საშინელი შედეგები გამოიღო – ქვეყანა დანგრეული იყო, მოსახლეობა – გადატაცებული და შემცირებული. ერისმთავარი მიჰრი (739-740) ბრძოლაში მიყენებული ჭრილობით გარდაიცვალა, ხოლო საქართველოს ერთპიროვნული მმართველი არჩილ II (740-761) გახდა.⁴⁴⁷

მიჰრისა და არჩილის მუსლიმთა წინააღმდეგ მიღწეული წარმატება პირველს ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ III ისავრიელს (717-741) აცნობეს, რომელმაც ძმებს ორი სამეფო გვირგვინი გამოუგზავნა. ორივე გვირგვინი ეგრისში 740 წლის მიწურულს უნდა ჩამოსულიყო, მაგრამ სამეფო გვირგვინის ტარება მიჰრმა ვერ მოასწრო, ვინაიდან ის გვირგვინების ჩა-

⁴⁴⁴ K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 200, 338. ხალიდ იაჰია ბლენკინშიპი ცდება, როდესაც წერს, რომ აგაპიუსის ცნობა მუსლიმთა არმიაში არსებულ ეპიდემიაზე ერთადერთია, რაც ჰიშამის პერიოდს შეეხება. ჯუანშერი წერს ხალიფატის არმიაში გავრცელებულ არა მხოლოდ ეპიდემიაზე, არამედ სტიქიურ უბედურებაზეც, რამაც არანაკლები ზარალი მიაყენა მარვანის ლაშქარს.

⁴⁴⁵ K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, 175.

⁴⁴⁶ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 239.

⁴⁴⁷ იქვე, 238, 240-241.

მოტანის ახლო ხანებში გარდაიცვალა. არჩილ II სამეფო გვირგვინის მფლობელი გახდა. მან ქართლის ერისთავთა პოზიციები განამტკიცა, ახალი სამფლობელოები გამოუყო და დაიმოყვრა.⁴⁴⁸ ქვეყანაში სტაბილურობის დამყარების მიზნით, როგორც ჩანს, ერისთავებმა უფლება მიიღეს, ხალიფატის სასარგებლოდ ხარკი ეკისრათ,⁴⁴⁹ სხვა შემთხვევაში მათი დიდი ნაწილი საკუთარი საერისთავოს მართვას ვერ შეძლებდა. სავარაუდოდ, ხალიფატის სამსახურში შესვლას ბიზანტიის იმპერიაში შექმნილი ვითარებაც განაპირობებდა.

ბიზანტიის იმპერატორი ლეონ III ისავრიელი 741 წლის 8 ივნისს გარდაიცვალა. მისი შვილი, კონსტანტინე V კოპრონიმოსი (741-775) თავის სიძეს, არტავაზდ კურაპალატს დაუპირისპირდა. არტავაზდი ივლისში ახალგაზრდა იმპერატორს დაამარცხებს და ამორიუმში გააქცევას აიძულებს. არტავაზდის არმიამ მომდევნო თვეს იმპერიის დედაქალაქი დაიკავა. აღმოსავლეთ რომის იმპერიის პოლიტიკური ცენტრი უზურპატორის ხელში მოექცა.

არტავაზდი (741-743) კონსტანტინოპოლში იმპერატორის ტახტს დაიკავეს, იგი აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მნიშვნელოვან ნაწილს ორ წელსა და ოთხ თვეს განაგებდა. მთელი ამ ხნის მანძილზე მას გაქცეული იმპერატორი კონსტანტინე უპირისპირდება, რამაც ბიზანტია ხანგძლივ სამოქალაქო ომში ჩაითრია.⁴⁵⁰ ბიზანტიაში მიმდინარე პროცესები საქართველოზე დიდ გავლენას ახდენდა.

არტავაზდი იყო წარმოშობით სომეხი, ბიზანტიის მკვიდრი, რომელიც დედაქალაქში შესვლისას ხატთაყვანისცემა აღადგინა, ხოლო ქალაქის მოსახლეობა თავის მხარეს გადმოიბირა. ხატმადიდებელი იმპერატორი პოპულარული გახდა როგორც ბიზანტიაში, ასევე, სავარაუდოდ, საქართველოში. ბიზანტიის იმპერიის ოფიციალური მმართველი არტავაზდი იყო, მაგრამ მცირე აზიის თემათა ერთი ნაწილი კონსტანტინეს ემხრობოდა. იმპერიის დიდი ნაწილი, ისევე როგორც ქვეყნის გარეთ მცხოვრები ხალხი, ემხრობოდა მას, ვისაც კონსტანტინოპოლში საიმპერატორო ტახტი ეკავა. ქართველები არტავაზდის მხარეს იყვნენ. აღნიშნულს ადასტურებს არტავაზდის უახლოესი თანამებრძოლის ვახტანგ

⁴⁴⁸ იქვე, 241-242.

⁴⁴⁹ იქვე, 244.

⁴⁵⁰ აღნიშნული მოვლენების აღწერისთვის გვაქვს ორი ძირითადი წყარო: თეოფანე ჟამთააღმწერელი და პატრიარქი ნიკიფორე, ხოლო ერთ-ერთი უკანასკნელი ავტორი, ვინც ამ შინაბრძოლებს, მის მიმდინარეობასა და ქრონოლოგიას შეეხო, უ. ტრედგოლდია, იხ.: *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 572-579; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, trans. by C. Mango, 132-139; W. Treadgold, *The Missing Year in the Revolt of Artavasdus*, 87-93; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 356-358.

პატრიკიოსის მოღვაწეობა. ვახტანგი იმპერატორ არტავაზდს ცხოვრების ბოლომდე გვერდში ედგა და ბიზანტიის იმპერიაში მოღვაწე ქართული უმაღლესი არისტოკრატიის წევრი გახლდათ.⁴⁵¹

ვახტანგ პატრიკიოსი ბიზანტიის იმპერიაში, იმპერატორის შვილების შემდეგ, არტავაზდის მომხრეთა ბანაკში ყველაზე დაწინაურებული პოლიტიკური მოღვაწეა. არტავაზდის მხარდაჭერა განპირობებული უნდა ყოფილიყო კონსტანტინოპოლის საიმპერატორო ტახტის დაკავებით, ხატმებრძოლეობის უარყოფითა და ხატმებრძოლი კონსტანტინეს არაპოპულარობით. 741 წლის მეორე ნახევარში ქართველები არტავაზდის მხარეზე გადავიდნენ. ვახტანგ პატრიკიოსი ახლო ნათესაურ ურთიერთობაში უნდა ყოფილიყო საქართველოს მმართველი ზედაფენის წევრებთან, რასაც, უმთავრესად, მისი სახელი ადასტურებს.⁴⁵²

არჩილმა ქვეშევრდომობაში მიიღო აფხაზთა ერისთავი ლეონ პირველი, რომელსაც ცოლად თავისი ძმისწული გურანდუხტი გააყოლა, ხოლო მიჰრის გვირგვინი მზითევში გადასცა.⁴⁵³ ლეონი ამ დროს უკვე მდინარე კლისურის ჩრდილო-დასავლეთით არსებული აფხაზეთის მფლობელი იყო. მან აფშილეთი შემოიერთა და, როგორც აბაზგიისა და აფშილეთის ხელისუფალი, არჩილ მეფის სამსახურში ნებაყოფლობით ჩადგა.

ლეონ აფხაზთა ერისთავის საქართველოს მეფის მორჩილებაში შესვლა, სავარაუდოდ, არტავაზდის ზეობის დროს უნდა მომხდარიყო, როდესაც კონსტანტინე კოპრონიმოსის ხელისუფლება კონსტანტინოპოლში დაამხეს, ხოლო იმპერატორის ტახტზე სომხური წარმოშობის არტავაზდი იჯდა. ბიზანტიაში ორი წლისა და ოთხი თვის მანძილზე სრული ქაოსი სუფევდა.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ ვახტანგის შესახებ წერს თეოფანე ჟამთააღმწერელი, ხოლო კირილ თუმანოვი მას კავკასიის სომეხ და ქართველ მოღვაწეთა შორის ასახელებს. თუმანოვი არ აკონკრეტებს ვახტანგის წარმომავლობას, თუმცა ეჭვი არაა, რომ სახელის მიხედვით მას ქართველურ სამყაროს უკავშირებდა. ის წყაროში იხსენიება, როგორც ვაკატანგიოსი ან ვაკატანგიოსი, მაგრამ ყველა შემთხვევაში ავთენტური ფორმა ვახტანგი უნდა იყოს, როგორც ეს მართებულად აქვს შენიშნული თუმანოვს, იხ.: *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 581; C. Toumanoff, *Caucasia and Byzantium*, 150.

⁴⁵² სახელი „ვახტანგი“ გაერცვლებული იყო ფარნავაზიანთა სამეფო დინასტიაში და ვარაზმანიანთა სახლში. არაა გამორიცხული, რომ ვახტანგ პატრიკიოსი რომელიმე მათგანის წევრი ყოფილიყო. ორივე შემთხვევაში სავარაუდებელია ვახტანგის კავშირი სტეფანოზის სახლის წევრებთან.

⁴⁵³ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 242.

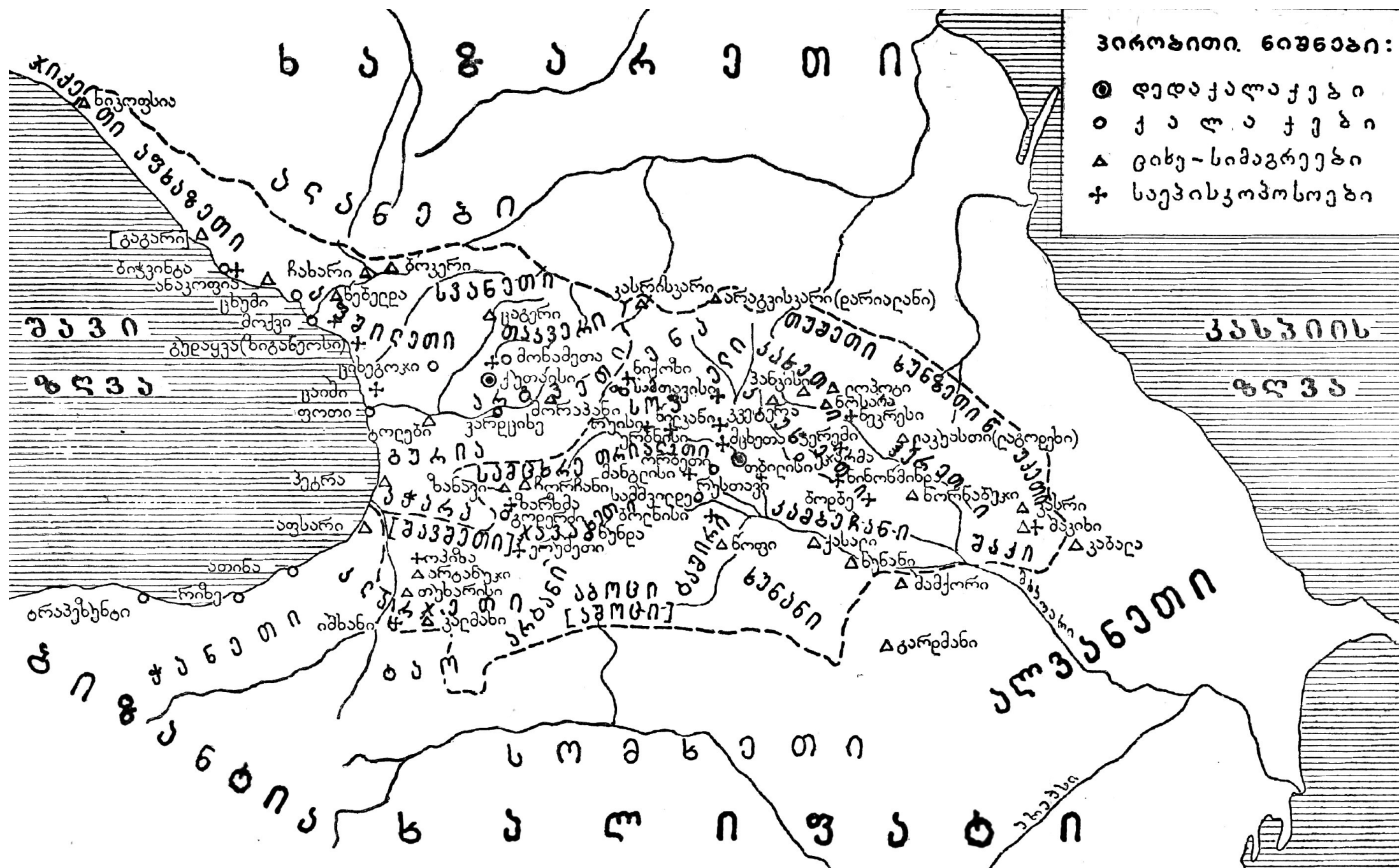
⁴⁵⁴ არტავაზდის ქრონოლოგიისა და შინადაპირისპირების შესახებ იხ.: W. Treadgold, *The Missing Year in the Revolt of Artavasdus*, 87-93; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 356-358.

არტავაზდი კონსტანტინოპოლს აკონტროლებდა, ხოლო კონსტანტინე – მცირე აზიის ერთ ნაწილს. ბიზანტიაში შინაბრძოლამ კულმინაციას მიაღწია. არტავაზდის ჯარის ორგზის დამარცხების შემდეგ, 742 წლის სექტემბერში კონსტანტინე კოპრონიმოსი თავისი არმიით კონსტანტინოპოლს ალყას შემოარტყამს. ბიზანტიის დედაქალაქის ალყა ერთ წელს გაგრძელდება. რთული იყო იმის გარკვევა, ვის დარჩებოდა გამარჯვება, ხატმადიდებელ არტავაზდს თუ ხატმებრძოლ კონსტანტინეს.

ბიზანტიაში არსებულმა ვითარებამ იმპერიის პოზიციები საქართველოში შეასუსტა. ლეონის ვასალურ დამოკიდებულებაში შესვლის თარიღი 742 წლის მეორე ნახევრით უნდა განისაზღვროს, როდესაც ლეონ ერისთავს შედარებით თავისუფლად შეეძლო ემოქმედა და არჩილის მორჩილება ელიარებინა. არტავაზდი აფხაზეთის მთავრის ამ გადაწყვეტილებას ვერაფერს დაუპირისპირებდა, მას საკუთარი ტახტი ჰქონდა შესანარჩუნებელი. შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ის ამგვარი მოცემულობით კმაყოფილი იქნებოდა, თუ ქართველთა მხარდაჭერა გარანტირებული ჰქონდა.

743 წლის ნოემბერში კონსტანტინე კოპრონიმოსი დედაქალაქს შეუტევს, ქალაქს დაიკავებს, მტრის ერთ ნაწილს გაწყვეტს, ხოლო სხვებს აიძულებს, კონსტანტინოპოლი დატოვონ. გაქცეულთა შორის იყვნენ იმპერატორი არტავაზდი თავისი შვილებით და ვახტანგ პატრიკიოსი. ამავე წლის მიწურულს ყველა მათგანი შეიპყრეს. იმპერატორი და უფლისწულები თვალების დათხრით დასაჯეს, ხოლო ვახტანგ პატრიკიოსი იპოდრომზე საჯაროდ სიკვდილით დაისაჯა. ვახტანგის თავი სამი დღის მანძილზე ყველას დასანახად გამოფინეს.⁴⁵⁵ ქართველი პატრიკიოსი აღმოჩნდა, ფაქტობრივად, ერთადერთი უმაღლესი მოხელე, რომელსაც სიკვდილით დასჯის განაჩენი გამოუტანეს. აღნიშნული მოვლენა ადასტურებს ვახტანგის თავდადებულ ბრძოლას ხატმებრძოლთა წინააღმდეგ იმპერატორ არტავაზდის დროშის ქვეშ. ვახტანგის სიკვდილით დასჯა ნიშანი უნდა ყოფილიყო არტავაზდის მომხრე ყველა უცხოელისთვის, განსაკუთრებით, საქართველოს მმართველი ზედაფენის წევრებისთვის, რათა ფრთხილად ყოფილიყვნენ და ხატმებრძოლი იმპერატორის რისხვა აერიდებინათ. ჯუანშერ ჯუანშერიანის ცნობით, ლეონის ვასალობაში მიღების შემდეგ საქართველოს მეფე არჩილი ქვეყანას ამაგრებს. ისტორიკოსი მოგვითხრობს:

⁴⁵⁵ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 580-581; Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, trans. by C. Mango, 136-139; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 357-358.

საქართველო არჩილ II-ის დროს, VIII საუკუნის შუა წლებში.

რუკა, გარკვეული მოდიფიკაციით, აღებულია წიგნიდან: დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბილისი, 1980, რუკა IV.

„წარმოვიდა არჩილ და დაემკვდრა ეგრისს ვიდრე შორაპნამდე და განამაგრნა ყოველნი ციხენი და ქალაქნი და აღაშენა ციხე საზღვარსა ზედა გურიისა და საბერძნეთისასა“.⁴⁵⁶

არჩილი ქვეყნის ყველა ციხე-სიმაგრის გამაგრებით არის დაკავებული, მაგრამ ერთადერთი ციხე, რომლის აგებაც მან სრულად განახორციელა, ადგილი შეარჩია, ააშენა და გაამაგრა, იყო გურიისა და ბიზანტიის საზღვარზე მდებარე ციხე. ბიზანტიის მიმართულებით საზღვრის გამაგრება იმ საფრთხეს უნდა უკავშირდებოდეს, რომელიც კონსტანტინე მეხუთის კონსტანტინოპოლში დაბრუნების შემდეგ შეიქნა. მისი აგება არჩილს, სავარაუდოდ, 744 წელს უნდა დაეწყო და სწრაფად დაესრულებინა, ვინაიდან იმპერიიდან მომავალი საფრთხე ამ დროს უფრო დიდი იყო, ვიდრე ომაიანთა ხალიფატის აგრესია, სადაც სასტიკი შინაომი იყო დაწყებული.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 242.

⁴⁵⁷ შინაომი ხალიფა ალ-ვალიდ II-ის მკვლელობის შემდეგ, იაზიდ III-სა და იბრაჰიმის (744) ხელისუფლების სათავეში ყოფნისას გამწვავდა. განსაკუთრებით იბრაჰიმის მმართველობის დროს, 744 წლის ოქტომბერ-დეკემბერში. ამის შედეგად ქვეყნის სათავეში მარვან იბნ მუჰამადი მოვიდა (*History of Al-Ṭabarī*, vol. XXVI, 249-253; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXVII, 1-4). მარვანი იბრაჰიმის წინააღმდეგ გალაშქრების დროს არმენიის სათავეში ასიმ იბნ აბდ ალლაჰ იბნ იაზიდ ალ-ჰილალს დატოვებს, რაც 744 წლის სექტემბერ-ოქტომბერში ხდება. ასიმი ამავე წლის მიწურულს დაიღუპება ადგილობრივ ამბოხებულთა წინააღმდეგ ბრძოლაში (А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 245-246, 270; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 273). მისი დაღუპვის შემდეგ, მარვანის ბრძანებით, 744-745 წლებში არმენიაში რამდენიმე ამირა შეიცვლება (А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 245-246). ასიმის ქართველი ისტორიკოსების ერთი ნაწილი „არჩილ მეფის წამებაში“ მოხსენიებულ ჭიჭნაუმ (ჭიჭუმ) ასიმ მოჰამადის (მუჰამადი) ძეს უკავშირებს, მაგრამ ასეთი დაკავშირება არ უნდა იყოს მართებული. ჭიჭნაუმ ასიმი იბნ მუჰამადი უნდა იყოს აბუ'ლ-კასიმ იბნ იუსუფ იბნ აბუ'ლ-საჯი აფშინთა დინასტიიდან, რომელიც სომხურ და ქართულ წყაროებში ცნობილია, როგორც ასიმი ან ჭიჭნაუმი. „არჩილის მეფის წამების“ ჩვენამდე მოღწეული ტექსტი დაწერილია ლეონტი მროველის მიერ (ჯუანშერი, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, 244; ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 244), ავტორისვე თქმით, მან ის იპოვა „სულმცირედ აღწერილი“, რომელიც ჯეროვნად ვერავის დაწერა (ლეონტი მროველი, მეფე ქართლისა არჩილი, ყაუხჩიშვილის გამოც., 248; ლეონტი მროველი, წამებაჲ წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 250). ლეონტი მროველმა თავად განავრცო „არჩილ მეფის წამება“, სადაც, როგორც ჩანს, არ იყო დასახელებული არაბი სარდლის სახელი. მან არაბი სარდლის სახელი თავისი ინიციატივით დაუკავშირა აბუ'ლ კასიმს, რომელიც მეათე საუკუნის დასაწყისში მოღვაწეობდა და არაფერი აქვს საერთო არჩილ მეფის პერიოდთან. სხვაგვარად ჭიჭნაუმ ასიმის მოხსენიებას „არჩილ მეფის წამების“ ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტში ვერ აგხსნიოთ. რაც შეეხება არმენიის მმართველებს, მათ შორის არის ერთი ამირა, სახელად ასიმი, რომელიც ზემოთ ვახსენეთ, მაგრამ მისი პატრონიზმი არ არის მუჰამადი, ის არც ჭიჭნაუმად არის წოდებული რომელიმე წყაროში და არც მარტის თვეში გახლდათ ამირა, როდესაც არჩილი სიკვდილით დასაჯეს. ასიმის ქართლში ლაშქრობა არ დასტურდება საისტორიო წყაროებით. ამასთან, ის უშუალოდ მარვან იბნ მუჰამადის წასვლის შემდეგ, იმავე წელს, დაი-

კონსტანტინე მეხუთის დედაქალაქში დაბრუნების შემდეგ რეპრესიები გრძელდებოდა. მან თავლების დათხრით დასაჯა თავისი უახლოესი თანამებრძოლი სისინიოსი, რომელსაც შეთქმულებაში დასდეს ბრალი.⁴⁵⁸ ამან ნათელი გახადა ის, რომ იმპერატორი სასტიკად გაუსწორდებოდა ყველა მოწინააღმდეგეს მათი ძველი დამსახურებების გათვალისწინების გარეშე.

საქართველო მძიმე სიტუაციაში ჩავარდა. არჩილი და მისი ბანაკი დაპირისპირებული აღმოჩნდა როგორ ბიზანტიის, ასევე ხალიფატის მესვეურებთან. არჩილი მოჩვენებით ცნობდა ბიზანტიის იმპერატორის უზენაესობას, მაგრამ რეალურად, პოტენციური საფრთხის თავიდან აცილების მიზნით, საზღვრებს ამაგრებდა. კონსტანტინეს განწყობა ქართველთა მიმართ დადებითი არ უნდა ყოფილიყო. მას აფხაზეთზე თავისი გავლენის აღდგენაც უნდა ეცადა, თუმცა ამ ეტაპზე, სავარაუდოდ, სიტუაციის გამწვავებაზე ვერ წავიდოდა. კონსტანტინეს, პირველ რიგში, სამხედრო ძალების რეორგანიზაცია ესაჭიროებოდა, რათა თავიდან აეცილებინა მომავალი სამხედრო-პოლიტიკური გადატრიალებები. ამ მიზნით მან ოპსიკიონის არმია დაშალა, რომელსაც ბოლო ხანებში დამკვიდრებული ტრადიციით სომხური და ქართული წარმოშობის მეთაურები განაგებდნენ, ხოლო მის ნაცვლად რამდენიმე ადმინისტრაციული ერთეული და საიმპერატორო გვარდია – ტაგმა შექმნა.⁴⁵⁹ კონსტანტინე თავისი მდგომარეობის გამყარებაზე ფიქრობდა, შესაბამისად, ნაკლებად ზრუნავდა ბიზანტიის იმპერიის საზღვრებს გარეთ მდებარე გავლენის სფეროსთვის. არჩილი ეგრისში ციხესიმაგრეთა გამაგრებას, განმტკიცებას და მშენებლობას განაგრძობდა.

744 წლის აპრილ-მაისში მარვან იბნ მუჰამადი ცნობას მიიღებს ხალიფა ალ-ვალიდ II-ის მკვლელობის შესახებ. ხალიფა ალ-ვალიდი 15 აპრილს აჯანყებულებმა მოკლეს იმ ადვირახსნილობის, გართობის სიყვარულის, გარყვნილებისა და დაუნდობლობის გამო, რომელსაც ის იჩენდა

ნიშნა არმენიის მმართველად და არა თორმეტი ან ორმოცდაათი წლის შემდეგ, როგორც ეს ჯუანშერის მატეანეშია დასახელებული. ასიმ იბნ აბდ ალლაჰ იბნ იაზიდ ალ-ჰილალის მხოლოდ სახელი ემთხვევა არჩილ მეფის მკვლელობის არაბი ამირას სახელს, რომელიც „არჩილის მეფის წამებაშია“ მოხსენიებული, რაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, XI საუკუნეში მოღვაწე ლეონტი მროველის მიერ თხზულების განფრცობის შედეგია. ლეონტიმ შეცდომით დაუკავშირა არჩილის მკვლელობის ამირას სახელი, რომელიც მას წყაროში არ ეძლეოდა, აბუ'ლ კასიმს. ეს უკანასკნელი წყაროებში იწოდება, როგორც ჭიჭნაუმი ან ასიმი. სამწუხაროდ, ლეონტი მროველის პირველწყარო, ანუ „არჩილ მეფის წამების“ „სულმცირედ აღწერილი“ პაგიოგრაფიული თხზულება ჩვენ არ მოგვეპოვება და იძულებული ვართ ლეონტისეულ ტექსტს დავეყრდნოთ. ლეონტის ნაშრომში არსებული ცნობები აუცილებელი წესით გადასამოწმებელია, ხოლო მათი ნდობა სხვა სანდო მაკონტროლებელი მასალის გარეშე არ შეიძლება.

⁴⁵⁸ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 581.

⁴⁵⁹ W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 358-359.

თავისი წელიწადისა და ორი თვის ზეობის მანძილზე.⁴⁶⁰ ხელისუფლების სათავეში იაზიდ III იბნ ალ-ვალიდი, მოკლული ხალიფას ბიძაშვილი, მოვიდა. იაზიდის ერთ-ერთი პირველი ქმედება, რის გამოც მას ბევრი მოწინააღმდეგე გამოუჩნდა, იყო იმ დანამატის გაუქმება, რაც ალ-ვალიდმა დააწესა სამხედრო მომსახურებზე. ამის გამო, ასევე ფიზიკური ნაკლის გამოც, მას „ალ-ნაქიში“ (არასრული, დარღვეული, ნაკლული) შეარქვეს. ერთ-ერთი ვერსიით, აღნიშნული სახელი მას პირველმა მარვან იბნ მუჰამადმა დაუძახა.⁴⁶¹ მარვანი ახალი ხალიფის მიმართ ზიზღსა და უკმაყოფილებას ვერ მალავდა, ხოლო მოგვიანებით არმენიის არაბული არმიით ხალიფა იაზიდ III-ის წინააღმდეგ გაემართა. მარვანი და ხალიფა იაზიდი საბოლოოდ მორიგდებიან, მარვანი სახალიფოს ჩრდილოეთის კუსტაკს ჩაუდგება სათავეში. იაზიდი III ძალიან მალე, სექტემბერ-ოქტომბერის პერიოდში, მძიმე დაავადებით გარდაიცვალა, ხოლო ხელისუფლებაში მისი ძმა, იბრაჰიმი, მოვიდა. მარვანი გაემართება იბრაჰიმის წინააღმდეგ, დაამარცხებს მის მომხრეებს და ხელისუფლების სათავეში მოექცევა.⁴⁶²

მარვანი ხალიფატის ცენტრალური პროვინციებში წასვლის შემდეგ არმენიაში თავის ნაცვლად ასიმ იბნ აბდ ალლაჰ იბნ იაზიდ ალ-ჰილალს დატოვებს, რომელიც თანამდებობაზე იმავე წელს დანიშნა.⁴⁶³ არმენიის პროვინციაში დიდი არეულობა დაიწყო. მუსაფირ იბნ ალ-კასაბი ხარიჯიტთა ლიდერის, ად-დაჰაკ იბნ ქაუს ალ-მაიბანის, თანხმობით დარუბანდის მმართველი გახდა. მან ასიმს ხალხი აუმხედრა, დაამარცხა და მოკლა.⁴⁶⁴ ამის შემდეგ, აბასიანთა ხელისუფლების სათავეში მოსვლამდე, არმენიაში ძალაუფლება გაყოფილი იყო. მუსაფირი თავისი მომხრეებით ებრძოდა მარვანის მოხელეებს და მოვალეობის შესრულე-

⁴⁶⁰ *History of Al-Tabarī*, vol. XXVI, 196. მთელი ეს ამბები, პიჯრით 126-127 წლებისა, დეტალებშია მოთხრობილი ალ-ტაბარის მიერ, რომელიც მრავალ თანადროულ წყაროს ეყრდნობა, იხ.: იქვე, 126-265.

⁴⁶¹ იქვე, 126, 180.

⁴⁶² იქვე, 249-253; *History of Al-Tabarī*, vol. XXVII, 1-4; G. R. Hawting, Marwan II, *Et*, vol. 6 (Brill, 1991), 623-624.

⁴⁶³ А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 245. ალ-ქუფის ცნობაზე დაყრდნობით, არსენ შაგინიანი წერს, რომ ასიმი იბრაჰიმის ხალიფად შედგომისთავე დაამტკიცეს ამირადო, ხოლო იბრაჰიმის ხალიფობა ოქტომბრის დასაწყისში იწყება. თუმცა, ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობით, მარვანი ასიმს დატოვებს მას შემდეგ, რაც მარვანი სირიაში გაემგზავრება ალ-ვალიდის მკვლელობის შემდეგ (*Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 259), რაც უფრო ახლოს უნდა იყოს სიმართლესთან, ვინაიდან მარვანის წასვლის მერე არმენიას მმართველი ესაჭიროებოდა.

⁴⁶⁴ al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, trans. by F.C. Murgotten, 328; *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by C. Wurtzel, 310; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 245.

ბის საშუალებას არ აძლევდა. ყველაფერი ეს ხალიფატის გაგლეხას საქართველოში უკიდურესად ასუსტებდა.

745 წლის იანვარში საქართველოს, ბიზანტიის, ხალიფატისა და მათი მეზობელი ქვეყნების თავზე კომეტა გამოჩნდა, რაც ხალხმა დიდი განსაცდელის მომასწავლებლად აღიქვა.⁴⁶⁵ კომეტის გამოჩენას პალესტინასა და სირიაში ძლიერი მიწისძვრა მოჰყვა, რაც კიდევ უფრო დიდი უბედურების დასაწყისი აღმოჩნდა.⁴⁶⁶ ხალიფატში მიწისძვრის შემდეგ შიმშილობა და შავი ჭირის ძლიერი ეპიდემია დაიწყო, რასაც მრავალი ადამიანის სიცოცხლე ემსხვერპლა. პანდემია მოედო ბიზანტიის იმპერიის და არაბთა ხალიფატის თითქმის ყველა პროვინციას. დაავადება გავრცელდა მცირე აზიაში, სირიაში, მესოპოტამიაში და კავკასიის მოსაზღვრე სხვა ტერიტორიაზე.⁴⁶⁷ ეპიდემია გავრცელდა საქართველოშიც, დაინფიცირებული იყო ყველა მეზობელი მხარე, რომელთანაც ქვეყანას აქტიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდა.⁴⁶⁸ სასტიკი ეპიდემია დიდი ხნის განმავლობაში გრძელდებოდა, რასაც დაემატა ხალიფატში მიმდინარე შინაომი, რომელიც ეპიდემიის მიუხედავად არ ცხრებოდა და ქვეყანას ასუსტებდა, მოსახლეობას მნიშვნელოვნად ამცირებდა და აღარიბებდა.

⁴⁶⁵ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 583; *Theophilus of Edessa's Chronicle*, trans. by R. Hoyland, 254.

⁴⁶⁶ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 585; *Theophilus of Edessa's Chronicle*, trans. by R. Hoyland, 255-256.

⁴⁶⁷ პანდემია დაწვრილებითაა აღწერილი „ზუჟნინის ქრონიკაში“, იხ.: *The Chronicle of Zuqnin III-IV*, 168-188. ტექსტში სხვა დეტალებთან ერთად საუბარია აგრეთვე მისი გავრცელების არეალზე. მასში უშუალოდ საქართველო არაა ნახსენები, მაგრამ ჩამოთვლილია მისი მოსაზღვრე მხარეები. ავტორი, მართალია, იოანე ეფესელის პასაჟებს იყენებს, რომელიც ადრეული პერიოდის ეპიდემიებზე წერს (*The Chronicle of Zuqnin III-IV*, 168, სქ. 2), მაგრამ იძლევა რეალურ ცნობას, რომელშიც იოანე ეფესელის თხრობის სტილი აქვს გადმოღებული გარკვეული ციტატების ჩათვლით.

⁴⁶⁸ „ზუჟნინის ქრონიკის“ მიხედვით, ეპიდემია გავრცელდა ევფრატის დასავლეთით – იგულისხმება სირია, პალესტინის ქალაქები, ევფრატის ჩრდილოეთით – იგულისხმება სომხეთი, სამხრეთით, ვიდრე წითელ ზღვამდე. ასევე ისეთ პროვინციებში როგორიცაა: კილიკია, იკონია, აზია, ბითინია, ლუსონია (მოცემულია დამახინჯებული ტოპონიმი და იგულისხმება ალბათ პაფლაგონია), გალატია, კაბადოკია (*The Chronicle of Zuqnin III-IV*, 171-172). ავტორი იქვე ამატებს, რომ შავი ჭირი მთელ დედამიწაზე თანაბრად გავრცელდა, როგორც მზის სხივები თანაბრად ედება და გრცელდება მსოფლიოში, მაგრამ ყველაზე მეტად სიკვდილიანობა მაინც ზემოთ ჩამოთვლილ ქვეყნებში მიინვარებდა (იქვე, 172). ყველაფერი ეს, ბუნებრივია, ავტორის პიპერბოლიზაციაა. ეპიდემია ყველგან თანაბრად ვერ გავრცელდებოდა, ვერც მთელ მსოფლიოში ან, თუნდაც, მის დიდი ნაწილში. აქ, საგარეოდ, იგულისხმება ხალიფატი, ბიზანტია და მათი მოსაზღვრე ქვეყნები, სადაც, ფაქტობრივად, ყველგან დაავადება ნელ-ნელა უნდა გავრცელდებულიყო და მოსახლეობისთვის სერიოზული ზარალი მიეყენებინა. ჩვენ საქართველო გვაინტერესებს, რომელიც ეპიდემიის მასშტაბების გათვალისწინებით, ეჭვი არაა, რომ პანდემიის ზონაში მოხდებოდა. „ზუჟნინის ქრონიკის“ ცნობა საქართველოზე გრცელდება, ის მდებარეობდა ევფრატის ჩრდილოეთით, ასევე წარმოადგენდა ავტორისეული თვალსაწიერის მსოფლიოს ნაწილს.

746 წელს იმპერატორი კონსტანტინე ხალიფატის წინააღმდეგ შეტევაზე გადავიდა. მან სირიაში თავისი წინაპრების მშობლიური ქალაქი გერმანიკა აიღო და დულუქს მიაღწია.⁴⁶⁹ ბიზანტია-ხალიფატს შორის სამომავლო მოქმედებები განახლდა. მომდევნო წელს შავი ჭირის ეპიდემია კონსტანტინოპოლს მოედო, რამაც იმპერიის დედაქალაქი მოსახლეობისგან, ფაქტობრივად, დაცალა. ჟამიანობამ იმპერიას მთელი ძალით შეუტია, რასაც ათასობით ადამიანი შეეწირა.⁴⁷⁰ მსხვილი დასახლებები, მოსახლეობის სიმჭიდროვე და ხალხის თავშეყრის ადგილები დაავადების გავრცელების ყველაზე სარისკო ზონა გახდა. შავის ჭირის ეპიდემიამ ბიზანტიის სამომავლო მოქმედებები დროებით შეაჩერა. ხალიფატი კვლავ შინაომის ასპარეზი გახლდათ, სადაც ასევე ჟამიანობა ამცირებდა მოსახლეობას.⁴⁷¹

საქართველოში ამ დროს ეკონომიკური სიდუხჭირე, სოციალური პრობლემები და ეპიდემია მძვინვარებდა. არჩილი ეგრისის მიწაზე აღმშენებლობით მოღვაწეობას განაგრძობდა, რაც, ქვეყნის მოსახლეობის ყოფითი პრობლემების გათვალისწინებით, ლიმიტირებული უნდა ყოფილიყო. აღმოსავლეთ საქართველოში გამოკვეთილი კრიზისია. ჯუანშერის ცნობა, „განრყენილ იყო საყოფელად მცხეთა“;⁴⁷² ამისი მანიშნებელია. მცხეთა აღარ წარმოადგენდა პოლიტიკურ ცენტრს, მაგრამ მას შენარჩუნებული ჰქონდა რელიგიური დატვირთვა. მცხეთა საეკლესიო ცენტრი გახლდათ და, როგორც კათალიკოსის რეზიდენცია, სასულიერო დედაქალაქის სტატუსს ინარჩუნებდა. მცხეთის დაკნინება მთლიანი ქვეყნის დაუსუსტების მაჩვენებელია.

ქართლში ხელისუფლება ერისთავთა შორის იყო განაწილებული. მათ შორის ღია დაპირისპირებას თითქოს ადგილი არ უნდა ჰქონოდა, მაგრამ გარკვეული უთანხმოება შეინიშნება. ჯუანშერ ჯუანშერიანი შედარებით დიდი წილის მფლობელი გახდა, რასაც ერისთავთა დიდი ნაწილი ნეგატიურად შეხვდა.⁴⁷³ ჯუანშერი მართავდა თბილისის, მანგლისის ჰევის, მთიულეთის, ხერკის და მცხეთის ჯვრის მიწებს. თბილისის ერისთავობა იმისი მაჩვენებელია, რომ ის ქართლის ერისმთავარი და

⁴⁶⁹ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 584; Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, trans. by C. Mango, 136-139; *Theophilus of Edessa's Chronicle*, trans. by R. Hoyland, 264; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 358.

⁴⁷⁰ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 584; Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, trans. by C. Mango, 136-139; *Theophilus of Edessa's Chronicle*, trans. by R. Hoyland, 264.

⁴⁷¹ *The Chronicle of Zuqnin III-IV*, 168-188; *Theophilus of Edessa's Chronicle*, trans. by R. Hoyland, 254, 256, 270-273; *History of Al-Tabarī*, vol. XXVII, 121.

⁴⁷² ჯუანშერი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 242-243.

⁴⁷³ იქვე, 241-242.

„სამეფო სახლის“ მმართველია, რაც მას მხოლოდ არაბთა დასტურით ექნებოდა დელეგირებული.⁴⁷⁴ სამეფო სასახლე უკვე დიდი ხანია თბილისში მდებარეობდა, შესაბამისად, მისი განმგებელი „სამეფო სახლის“ განმკარგავი გამოდის.

ჯუანშერი თავისი ხელისუფლების კანონიერებას არჩილს მიაწერს,⁴⁷⁵ რაც უფრო საკითხის ფორმალური მხარე გახლდათ. ჯუანშერის ერთგულება არჩილის მიმართ საეჭვო არ არის, მაგრამ ის არ ერიდება იმის აღნიშვნასაც, რომ ქართლის ერისთავები, თავისი თავის ჩათვლით, ხარკს არაბებს უხდიდნენ.⁴⁷⁶ ხალიფატის ხელახალი ექსპანსიის დაწყებამდე ვითარება შეიცვალა. მარვან II მუჰამადის (744-750) ძის ტახტზე ასვლის პირველ წელს მთელი არაბული არმენიის პროვინცია ამბოხებამ მოიცვა.⁴⁷⁷ არაბულ წყაროებში აჯანყებაზე საუბარი იმის ნიშანია, რომ ხალიფამ კავკასიაში ძალაუფლება დაკარგა, მას არაბ მოხელეთა დიდი ნაწილიც არ ემორჩილებოდა.

ჯუანშერ ჯუანშერიანის ხელისუფლება თბილისში სახალიფოს მესვეურთა მიერ უნდა ყოფილიყო მხარდაჭერილი. ქართლი ერისმთავრის ფორმალური ხელისუფლების ქვეშ იყო მოქცეული, ხოლო ქვეყნის დიდი ნაწილი ერისთავთა ძალაუფლებას ექვემდებარებოდა. საქართველოს მეფე ეგრისში ცხოვრობდა და დასავლეთის მიწებს განაგებდა. მისი ჩარევა აღმოსავლეთ საქართველოს საქმეებში, ჯუანშერის მიხედვით, არ დასტურდება. ამით გამოდის, რომ არჩილს ნებაზე ჰყავს მიშვებული ქართლი, მაშინ როდესაც, იმავე ჯუანშერის ცნობით, ქვეყნის ნახევარი მეფის კუთვნილება ყოფილა.⁴⁷⁸ ქართლის ყველა კვეში მეფე თავისი წილი მიწის მეპატრონე ყოფილა. მათი კონტროლი არჩილს, როგორც მე-

⁴⁷⁴ „სამეფო სახლი“ ანუ სამეფო სასახლე თავისი აპარატით იხსენიება „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებაში“, რომლის მიხედვით, გრიგოლი აღიზარდა „სახლსა შინა სამეფოსა დიდისა ნერსე ერისთავისასა“ (წმინდა გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 378-379). აღნიშნული ცნობა ეხება ნერსე ერისმთავრის პერიოდს, სულ მცირე 759 წლის შემდეგ, როდესაც გრიგოლ ხანცთელი დაიბადა, ამ დროს – ქართლის ერისმთავარი ნერსე ადარნასე კურაპალატის ძეა, რომელსაც ძალაუფლება ხალიფის მიერ ჰქონდა მიღებული, რაც ნათლად ჩანს „აბო თბილელის წამებაში“. ნერსე ამ მხრივ პირველი ქართველი ხელისუფალი უნდა იყოს, რომელიც ხალიფამ დაამტკიცა, მანამდე, წყაროების მიხედვით, ასეთი არავინ ჩანს.

⁴⁷⁵ ჯუანშერი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 241-242.

⁴⁷⁶ იქვე, 244. ჯუანშერი, უბრალოდ, აღნიშნავს, რომ ერისთავები ხარკს უხდიდნენ სარკინოზებს, ანუ ხალიფატის მესვეურებს, თუმცა არ ჩამოთვლის მათ, ვინაიდან ისინი, საკუთარი თავის ჩათვლით, ზემოთ უკვე დასახელებული ჰყავს (შდრ. იქვე, 241-242).

⁴⁷⁷ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, пер. З.М. Бунятова, 58; al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, trans. by F.C. Murgotten, 328; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXVII, 3;

⁴⁷⁸ იქვე, 241-242.

ფეს, ისე აქვს მოპოვებული, ესაა „სამეფო სახლის“ წილი, რომელსაც მონარქის არყოფნის დროს, სავარაუდოდ, ერისმთავარი განაგებს. არჩილი ქართლში ომაიანთა ხელისუფლებას უფრთხოდა, რამაც მისი კონტროლი სამეფო მიწებზე ფორმალური გახდა.

არჩილ მეფე იძულებულია, ეგრისში თორმეტი წლის მანძილზე იცხოვროს.⁴⁷⁹ არჩილი ქართლში, სავარაუდოდ, მას შემდეგ ბრუნდება, რაც ხალიფატში სამოქალაქო ომი კულმინაციას მიაღწევს. 749 წელს აბასიანთა დინასტიის პირველი წარმომადგენელი აბუ ალ-აბას აბდალლაჰ იბნ მუჰამად ას-საფაჰი ხალიფა გახდა. ის ხალიფატის მმართველად საკუთარ თავს ერაყის ქალაქ ქუფაში გამოაცხადებს, სადაც მას მრავალი მხარდამჭერი ჰყავდა. არჩილი ქართლში სწორედ ამ წელს უნდა გადმოსულიყო.⁴⁸⁰ 750 წლის იანვარში ხალიფა მარვანი გადამწყვეტ ბრძოლაში დამარცხდა, მალევე დაკარგა იმპერიის ორი მთავარი ცენტრი, ჰარანი და დამასკო, ხოლო იმავე წლის 6 აგვისტოს, აბასიანთა მიერ დევნილი, ეგვიპტეში დაიღუპება.⁴⁸¹ მარვანის მმართველობის დასასრული ახალი ეპოქის დასაწყისი გახდა.

აბასიანთა დინასტია ირანული წარმოშობის გახლდათ, რამაც ხალიფატში სხვა ეთნიკური ჯგუფების გავლენა გააძლიერა. ომაიანთა ტრადიციული პოლიტიკა შეიცვალა, ხოლო შიდაპოლიტიკური დაპირისპირება დროებით დასრულდა. ჯუანშერის თქმით, თორმეტი წლის შემდეგ „იწყო შენებად ქართლმან“,⁴⁸² რაც რეპრესიების დასასრულის და ახალი ხანის დაწყების მანიშნებელია. ამავე პერიოდში არჩილი უკვე ქართლის მიწაზე უნდა დამკვიდრებულიყო, მაგრამ, ვინაიდან აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილს ერისთავები აკონტროლებდნენ, ის კახეთის მიმართულებით წავიდა და ხიდარის ნაციხარში გამაგრდა.⁴⁸³ არჩილი ერისთავთა მიწა-წყალზე პრეტენზიას არ აცხადებდა.

არჩილის მეოხებით ხიდარი ხელახლა განამტკიცეს, ხოლო ციხესიმაგრე აღადგინეს. ამ დროისთვის მას არავინ იყენებდა, მაგრამ 750

⁴⁷⁹ იქვე, 242-243.

⁴⁸⁰ ჯუანშერის ძირითად ნაწარმოებში, ხოლო შემდეგ უკვე ჯუანშერის „სულმცირედ აღწერილ“ არჩილ მეფის წამებაში ორი თორმეტწლიანი ციკლი ჩანს: პირველი, როდესაც არჩილი ეგრისში მოღვაწეობს (იქვე) და მეორე, ქართლში დაბრუნებიდან არაბი სარდლის მოსვლამდე, რასაც შეეწირა არჩილ მეფე (ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გამოსცა ილ. აბულაძემ, 204). პირველის ქრონოლოგიური ჩარჩოა 737-749 წლები, ხოლო მეორისა – 749-761 წლები.

⁴⁸¹ *History of Al-Tabarī*, vol. XXVII, 161-170, 174-175.

⁴⁸² ჯუანშერი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 243.

⁴⁸³ ლეონტი მროველი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ზ. სარჯველაძემ, მ. ქავთარიამ და ელ. ცაგარეიშვილმა, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 2008), 147; ჯუანშერი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 243.

წლის შემდეგ მან დიდი მნიშვნელობა შეიძინა. ხიდარი ქართლის პოლიტიკური ცენტრი იყო მეოთხე საუკუნის მიწურულს, როდესაც სასანიანთა ირანის წინააღმდეგ ვარაზ-ბაკური მოქმედებდა.⁴⁸⁴ არჩილ მეფის არჩევანი, ხიდარში განეთავსებინა თავისი რეზიდენცია, ამითაც უნდა ყოფილიყო განპირობებული. არჩილი ქართლის სამეფოს სამართალმემკვიდრეობაზე აცხადებდა ლეგიტიმურ პრეტენზიას, რასაც პოლიტიკური ცენტრის არჩევისას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ხიდარი მეფის ლეგიტიმურობას განამტკიცებდა. ქართლის ძველი დედაქალაქი მცხეთა და თბილისი ერისმთავრის ხელში იყო, ერისმთავარი კი ხალიფას ემორჩილებოდა და არჩილ მეფესთან ყოველთვის იდეალური ურთიერთობა არ ჰქონდა, შესაბამისად, პოლიტიკური თვალსაზრისით, ხიდარის ცენტრად შერჩევა იძულებითი ღონისძიება იყო. მცხეთა განადგურებული გახლდათ,⁴⁸⁵ ხოლო თბილისი არჩილს არ ემორჩილებოდა. მცხეთა, ძველი დედაქალაქი, თბილისის უშუალო სიახლოვეს მდებარეობდა, მაგრამ ის უკვე საეკლესიო ცენტრის სტატუსით სარგებლობდა. ერისმთავრის ხელისუფლებას ამ დროს სომხეთის იშხნის და ხალიფის მხარდაჭერის იმედი უნდა ჰქონოდა, რათა ქართლში თავისი პოზიცია განემტკიცებინა. მან თბილისი წარმატებით შეინარჩუნა, რაც ქვეყნის გარეთ მოქმედი ძალების დახმარების გარეშე ვერ მოხერხდებოდა. სომხეთის იშხანი, რომელიც ხალიფის ვასალი იყო, როგორც ჩანს, ამ პროცესს ხელს უწყობდა. სამი მმართველის კავშირი მარვან II-ის მმართველობის პერიოდში ურთიერთსარგებელზე უფრო იყო დამყარებული, ვიდრე ვასალ-სიუზერენობაზე. მათ ეწინააღმდეგებოდა ქართლის, სომხეთისა და ალვანეთის ანტიარაბული ფრონტი, რომელსაც საქართველოში არჩილ მეფე მეთაურობდა, ხოლო სომხეთში – მამიკონიანთა გვარი. სომხეთის მიწა-წყალზე პროარაბულად და ანტიარაბულად განწყობილ ძალებს შორის ქიშპმა კულმინაციას 749 წელს მიაღწია, როდესაც იშხანი აშოტ ბაგრატიუნი მამიკონიანთა კლანმა შეიპყრო, ხელისუფლება წაართვა და თვალები დათხარა.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ ლეონტი მროველი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ზ. სარჯველაძემ, მ. ქავთარიამ და ელ. ცაგარეიშვილმა, 147. „ცხოვრება ქართველთა მეფეთაჲს“ ავტორი მას ვარაზ-ბაქარს უწოდებს, თუმცა უფრო ზუსტი ფორმაა ვარაზ-ბაკური, რაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკაშია დაფიქსირებული, აქვეა ნათქვამი ვარაზ-ბაკურის ხიდარში გადასვლაზე. იხ.: მოქცევაჲ ქართლისაჲ, რედ. ილია აბულაძე, 91-92.

⁴⁸⁵ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 243.

⁴⁸⁶ *История халифов вардапета Гевонда*, 86-88; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 248-249.

საქართველო ამ დროს ორ ძირითად ნაწილად გაყოფილი, ესენია არჩილის სამფლობელო და ერისთავთა სამკვიდრო. ფორმალურად ქვეყანა ერთიანი იყო, ხოლო არჩილი მეფის წოდებით მმართველობდა, მაგრამ, რეალურად, არჩილის კონტროლქვეშ მხოლოდ მისი უშუალო დომენი იმყოფებოდა. მათ შორის სისხლის ღვრა და დაპირისპირება ამ პერიოდში არ ფიქსირდება. ჯუანშერის მიხედვით, მათ შორის გარკვეული სახის სუბორდინაცია დაცული უნდა ყოფილიყო.

ქართლის ნაწილი, წანარეთი და კახეთი არაბთა კონტროლს მიღმა იყო. ამგვარი ვითარება მას შემდეგ უნდა დამყარებულიყო, როდესაც ხალიფამ ჩრდილოეთ კავკასიაზე იერიშები შეწყვიტა, კახეთში მიგრანტების ჩასახლებაზე უარი თქვა და იძულებული გახდა, იმპერიაში მიმდინარე სამოქალაქო ომზე გადაეტანა ძირითადი ყურადღება. ჩრდილოეთში საბრძოლო მოქმედებათა შეწყვეტა არაბული არმიის გადაადგილებისას ქართული მიწების გამოყენების დასასრულს ნიშნავდა. მოსახლეობას აღარ ავიწროებდნენ, მათ არც ხალიფატის ჯარის სურსათ-სანოვაგით მომარაგება უწევდათ. ყოველწლიური ხარკის შეწყვეტა, როგორც ჩანს, არჩილის გამოჩენას უკავშირდება – ამიერიდან ქართლის ერთი ნაწილის, წანარეთისა და კახეთის მოსახლეობა აღარც ხარკს იხდიდა და არც სხვა რამეში ემორჩილებოდა ხალიფის მოხელეებს. მარვანის წასვლის შემდეგ მომთაბარეთა ჩასახლება დღის წესრიგში არ დამდგარა, ხოლო მერვე საუკუნის 40-იან და 50-იან წლებში არმენიის არაბულ პროვინციაში მიმდინარე შიდა დაპირისპირებამ,⁴⁸⁷ პრაქტიკულად, შეუძლებელი გახდა სხვა პრობლემებზე ყურადღების გადატანა. კახეთი და ქართლის ნაწილი დროებით სახალიფოს მესვეურთა ყურადღების მიღმა აღმოჩნდა. ყველაფერი ზემოხსენებული არჩილს საშუალებას აძლევდა, ქვეყანა მოეშენებინა, ციხე-სიმაგრეები, ეკლესიები და, ზოგადად, ინფრასტრუქტურა აღედგინა და განეახლებინა.

არჩილის მეოხებით კახეთში მრავალი ციხე და ეკლესია აიგო. განახლეს ხიდარის ციხე, რომელიც ქვეყნის ახალი პოლიტიკური ცენტრი გახდა. წუქეთში ააგეს კასრის ციხე და ნუხპატის ციხე-ქალაქი, ლაკუასტის ჭევში – ლაკუასტის ციხე. აღნიშნული გამაგრებული პუნქტების აგება და განახლება აუცილებელი იყო, რათა ხუნძეთის, იმავე სარირის მმართველისთვის საშუალება არ მიეცათ, წუქეთი ან სხვა რომელიმე მხარე დაეკავებინა, რისთვისაც აბუხუასრო აქტიურად მიისწრაფოდა.⁴⁸⁸

⁴⁸⁷ არმენიის პროვინციაში არსებულ შიდა დაპირისპირებაზე იხ.: ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 109-110.

⁴⁸⁸ ჯუანშერი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 243.

არჩილის ბრძანებით, კახეთში აშენდა საძმორის ეკლესია და ნოტკორის ეკლესია, როგორც ცნობილია, ეს უკანასკნელი მისი განსასვენებელი გახდა.⁴⁸⁹ არჩილი მრავალმხრივ ზრუნავდა კახეთის განვითარებაზე. მეფე რეგიონის მოსახლეობას იცავდა, აზნაურებსა და ტაძრეულებს ასახლებდა, ხოლო მთავრებსა და დიდებულებს საშუალებას აძლევდა სამფლობელოები მიეღოთ ან დაემტკიცებინათ, რითაც მათი სახით ქვეყანაში მყარი დასაყრდენი შეიქმნა.⁴⁹⁰

საქართველო მხოლოდ აღმშენებლობის ხანაში არ შესულა. ქვეყანაში მრავალი პრობლემა არსებობდა. მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი არაბთა და ბიზანტიელთა ექსპანსიით იყო გამოწვეული, მაგრამ არსებობდა სხვა, უფრო მეტად საშიში გამოწვევები. მერვე საუკუნე პანდემიის განსაკუთრებული გააქტიურებით აღინიშნა. ეპიდემიის გამომწვევი მიზეზი მრავალგვარი იყო. 750 წლის ნოემბერ-დეკემბრის პერიოდი სასტიკი ზამთრის დადგომით აღინიშნა. თოვლის საფარი ერთ მეტრზე მეტი იყო და მიწის დიდი მასივები მთელი სამი თვის განმავლობაში დაფარა. ზამთარი იმდენად მკაცრი იყო, რომ მომავალი წლის დასაწყისში მარცვლეულის მარაგი მოსახლეობას იძულებით დააცლევინა, საქონლის დიდი ნაწილი შეიწირა და მიწის კულტივაციას დიდი ზიანი მიაყენა. მარაგის ამოწურვა, შინაური ცხოველების გაწყვეტა და მოსავლის შემცირება მასიურ შიმშილობაში გადაიზარდა, რის გამოც გაიზარდა სიკვდილიანობა, ადამიანის ორგანიზმი დასუსტდა, ხოლო ეპიდემია სწრაფი ტემპით გავრცელდა.

ზამთრის ცივი სეზონი განსაკუთრებით მკაცრი აღმოჩნდა სომხეთში, ალვანეთსა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში.⁴⁹¹ „ზუქნინის ქრონიკის“ ცნობით, სომხეთსა და მეზობელ მხარეებში მთელი მოსავალი განადგურდა, რაც ცივი ზამთრის გარდა კალიების გამრავლებითაც იყო გამოწვეული. კალიამ მოსპო ვენახები, მარცვლეული, ხეები, ხეხილი – სოფლის მეურნეობას გამოუსწორებელი ზიანი მიაღება. განადგურებული მოსავლის შემდეგ მრავალ მოსახლეს არაფერი დარჩა, რითაც თავის

⁴⁸⁹ წამებად წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 250.

⁴⁹⁰ ჯუანშერი, ცხორებად ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 243-244; წამებად წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 250.

⁴⁹¹ *The Chronicle of Zuqnīn III-IV*, 184-188. ზუქნინის მონასტერში შედგენილი ქრონიკის მიხედვით, ცივი ზამთარი განსაკუთრებით ძლიერი ყოფილა სომხეთში და ურტიელთა მიწაზე (იქვე, 188). ეს უკანასკნელი, გამომცემლის მიხედვით, მხარე უნდა იყოს ანტიტენეში. თუმცა, ტოპონიმი „ურტი“ ძალიან ჰგავს „უტის“/„უხტიქს“, რაც ალვანეთის მთავარი პროვინციის სახელწოდებაა. ქრონიკაში ის სომხეთის გვერდითაა მოხსენიებული, როგორც ცალკე არსებული ქვეყანა.

რჩენას შეძლებდა.⁴⁹² მოუსავლიანობამ მარცვლეულზე ფასი მნიშვნელოვნად გაზარდა, დაიწყო შიმშილი, სიკვდილიანობა, გავრცელდა შავი ჭირი. მოუსავლიანობა სამი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა, რამაც ეპიდემიის მასშტაბები გაზარდა.⁴⁹³ სომხეთის მოსახლეობა სირიაში გარბოდა თავშესაფრის და საკვების საძიებლად, რის გამოც დაავადება იქაც გავრცელდა და მრავალი ხალხი შეიწირა.⁴⁹⁴ სომხეთი სამი წლის მანძილზე მძიმე დღეში იყო ჩავარდნილი. მდგომარეობა 754 წელს გამოსწორდა, როდესაც მოსავალი საკმაოდ მდიდარი და ნაყოფიერი აღმოჩნდა.⁴⁹⁵ ბუნებრივია, ცივი ზამთარი, რომელიც სამი წლის განმავლობაში დიდთოვლობის, მოუსავლიანობის, შიმშილისა და ეპიდემიის მთავარი წყარო იყო, ვერ შეეხებოდა მხოლოდ სომხეთს, ის გავრცელდა მეზობელ მხარეებშიც, მათ შორის უნდა ყოფილიყო საქართველო. კლიმატური ზონა ორივე ქვეყანაში ერთი იყო, შესასაბამისად, ზამთრის ცივი სეზონები საქართველოში აუცილებლად იქნებოდა. თოვლის საფარის მატება, ყინვა და ეპიდემია მრავალი პრობლემის გამომწვევი გახდა. ქართულ სამეფოში ამას სიკვდილი და ჟამიანობა უნდა გამოეწვია, რისი მასშტაბიც სომხეთზე უფრო ნაკლები იყო, მაგრამ საკმარისი იმისთვის, რომ მოსახლეობის მძიმე ყოფა კიდევ უფრო დაემძიმებინა.

754 წელს, როდესაც ეპიდემია, მოუსავლიანობა და შიმშილი სამხრეთ კავკასიის რეგიონს ნელ-ნელა ჩამოშორდა, ქრისტიანული სამყარო ახალი განხეთქილების ეპიცენტრში აღმოჩნდა. კონსტანტინე კოპრონიმოსმა ჰიერიის საეკლესიო კრებაზე ხატმებრძოლობა ოფიციალური სახით საყოველთაოდ დააკანონა, ხოლო ბიზანტიის ეპისკოპოსთა შეკრებას მსოფლიო კრების დატვირთვა მისცა. ქართული ეკლესია, მსგავსად სხვა ქრისტიანული ავტოკეფალიური სამწყსოებისა, ამ გადაწყვეტილებას არ მიიღებს, მაგრამ დასავლეთ საქართველოში არსებული კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს დაქვემდებარებაში მყოფი კათედრები იძულებული გახდებიან, იმპერატორის ნებას დამორჩილდნენ. ქრისტიანულ საქართველოში ხატმებრძოლი იმპერატორის შეუპოვარი პოლიტიკის გამო საზოგადოება ორ ძირითად ბანაკად გაიყო: დასავლეთის მოსახლეობა უფრო ხატმებრძოლი იერარქების გავლენის ქვეშ მოექცა, ხოლო აღმოსავლეთის მაცხოვრებლები – ხატმადიდებელი ქართველი სამღვდელო-

⁴⁹² *The Chronicle of Zuqnān III-IV*, 184-188.

⁴⁹³ იქვე, 184-185.

⁴⁹⁴ იქვე, 185-188.

⁴⁹⁵ იქვე, 197.

ების გავლენის სფეროში, რომელთა პოზიციები აფხაზეთსა და ეგრისში სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა.

რელიგიური გათიშულობა გავლენას ახდენდა პოლიტიკური პროცესების მიმდინარეობაზე. არჩილი და მისი ბანაკი ხატმადიდებელი სასულიერო პირების მომხრეები იყვნენ. ამას არ შეეძლო განხეთქილება არ შეეცანა კონსტანტინეს მოკავშირე ხატმებრძოლებსა და არჩილის მომხრეთა შორის. პირველები უფრო ეგრისში იყვნენ გამაგრებული, ხოლო მეორენი – ქართლში. ალბათ ამის გამოა, რომ არჩილი ქართლისა და კახეთის მიწაზე გადასვლის შემდეგ დასავლეთ საქართველოში აღარ დაბრუნებულა, ხოლო დასავლეთის მიწები ბიზანტიის იმპერატორის დაქვემდებარებაში მოექცა.⁴⁹⁶

755 წელს კონსტანტინე კოპრონიმოსი აიღებს კამახას და თეოდოსიოპოლს.⁴⁹⁷ ბიზანტიის იმპერატორის არმია საქართველოს საზღვრებს მიუახლოვდება. იმპერატორის ბრძანებით, თეოდოსიოპოლის მთელი მოსახლეობა მუსლიმთა ჩათვლით აყარეს და ბიზანტიაში გადაასახლეს, ქალაქის კედლები დაანგრის, ხოლო სიმდიდრე კონსტანტინოპოლში წაიღეს, კამახა შეინარჩუნეს და ბიზანტიური გარნიზონით გაამაგრეს.⁴⁹⁸ არაბთა მძლავრობით შევიწროებული სომხეთის მოსახლეობა კონსტანტინეს დახმარებას სთხოვდა და იმპერიაში გადასახლებას ეხვეწებოდა, რაც იმპერატორმა სიამოვნებით შეასრულა, ვინაიდან ეპიდემიის შედეგებით შემცირებული ბიზანტიის მოსახლეობის შევსება სურდა, ხოლო სხვები ამავე მიზნით ძალით გაასახლეს. რა კავშირი დამყარდა ამ

⁴⁹⁶ წამებად წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 249. ლეონტი მროველის გადმოცემით, არაბი სარდლის კითხვაზე, თუ სად იყო დამალული მეფეთა საგანძური, არჩილი პასუხობს, რომ ის დამარხულია თავისი მამის და ძმის მიერ ეგრისში, რომელიც მურვან ყრუმ (მარვან იბნ მუჰამადი) აიღო, ხოლო ამჟამად ეკუთვნის ბერძნებსო. ამგვარად, არჩილის სიკვდილის პერიოდში, 761 წლის მარტის თვეში, ეგრისი ბიზანტიის სამფლობელო იყო. ზუსტად როდის ხდება ბიზანტიის მესვეურთა მიერ ეგრისის დაკავება, არ ჩანს, სავარაუდოა, ჰიერიის საეკლესიო კრების ახლო პერიოდში, როდესაც საქართველო არჩევანის წინაშე იყო, მას უნდა აერჩია ხატმებრძოლობა ან ხატმადიდებლობა. არჩილი, ჯუანშერის ცნობებით, ხატმადიდებელი იყო (ჯუანშერი, ცხოვრებად ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 237). ის, ბუნებრივია, ხატების მოსპობას ვერ დაეთანხმებოდა. ხატმებრძოლთა კრების გადაწყვეტილება მიიღეს ეგრისის ბიზანტიურმა კათედრებმა, რასაც უნდა მიმხრობოდა ადგილობრივი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ეგრისი, საეკლესიო თვალსაზრისით, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ექვემდებარებოდა, შესაბამისად, მოსახლეობაც ბიზანტიელი სასულიერო იერარქების პოზიციას ითვალისწინებდა. აღნიშნული ვითარება, ფაქტობრივად, ხატმადიდებელ ხელისუფლებს ძალაუფლებას აკარგვინებდა, ხოლო მათ ნაცვლად, როგორც ჩანს, ხატმებრძოლი არისტოკრატია დაწინაურდა.

⁴⁹⁷ *История халифов варданета Гевонда*, 90-91; *Theophilus of Edessa's Chronicle*, trans. by R. Hoyland, 300; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 362.

⁴⁹⁸ *История халифов варданета Гевонда*, 90-91; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 362.

დროს საქართველოს მესვეურებსა და კონსტანტინე მეხუთეს შორის, არ იკვეთება, მაგრამ, საფიქრებელია, იმპერატორის სამხრეთ კავკასიაში აქტივობას ადგილობრივები ენთუზიაზმითა და იმედის თვალთ შეყურებდნენ.

საქართველოში არჩილის ოჯახის მომდურების შემდეგ იმპერატორი წყალობის თვალთ ადარნასიანთა დინასტიას უყურებდა. ადარნასე ადარნასიანი არჩილ მეფის ძმისწულის ქმარი გახლდათ, რომელიც ამავე დროს ზენა სოფლის, ანუ შიდა ქართლის, ერთ-ერთი ერისთავი იყო.⁴⁹⁹ აღნიშნული პერიოდის ახლო ხანებში ადარნასე კურაპალატის უმაღლესი რანგის საკარისკაცო ტიტულს მიიღებს, რაც მისთვის იმპერატორ კონსტანტინე მეხუთეს უნდა გადაეცა.⁵⁰⁰ ადარნასე კურაპალატი, სავარაუდოდ, უნდა გამხდარიყო ის პოლიტიკური მოღვაწე, რომელზეც კონსტანტინე იღებდა ორიენტაციას საქართველოში. ბიზანტიის იმპერატორი ქართლისა და ეგრისის მმართველობას, როგორც ჩანს, მას ანდობდა, რაშიც, უპირატესად, მისი საკარისკაცო ტიტული გვარწმუნებს.⁵⁰¹ ადარნასეს აღზევების შემდეგ როგორი დამოკიდებულება შეინარჩუნა მან არჩილის სახლთან, არ ჩანს. არჩილ მეფის სამფლობელო მნიშვნელოვნად შეიკვეცა, ამ პერიოდში ის, უპირატესად, კახეთსა და წანარეთს აკონტროლებს.

⁴⁹⁹ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 241-242.

⁵⁰⁰ ადარნასე ადარნასიანი იყო ნერსე ერისმთავრის მამა, რომელიც ჯუანშერის მატიანის გარდა „აბო თბილელის წამებაში“ არის მოხსენიებული. ჯუანშერი მას უწოდებს ზენა სოფლის, ანუ ქართლის (იგულისხმება შიდა ქართლი) ერთ-ერთ ერისთავს, ხოლო იოვანე საბანის ძე – კურაპალატს და ერისმთავარს. ადარნასე კურაპალატი და ერისმთავარი გახდა ნერსე ერისმთავრის ხელისუფლების სათავეში მოსვლამდე, ანუ 759 წლამდე. გიორგი მერჩულის მიხედვით, გრიგოლის დაბადების წელს (759 წ.) ქართლის ერისმთავარი ნერსე ადარნასეს ძეა. ზუსტად როდის გახდა ნერსე ერისმთავარი, არ ჩანს, მაგრამ, ფაქტია, მისი ერისმთავრობა მამის გარდაცვალების შემდეგ ხდება, ხოლო ადარნასე კურაპალატობას და ერისთავობას 759 წლამდე მიიღებს. ამგვარად, თუ ჯუანშერის ადარნასე ადარნასიანი და ნერსე ერისმთავრის მამა, ადარნასე კურაპალატი, ერთი და იგივე პირია, რაც წყაროების მიხედვით თითქოს ცხადია. ამ შემთხვევაში გამოდის, რომ ადარნასემ ცოლი 740 წელს მოიყვანა, ხოლო მისი მეუღლე არჩილის ძმის, მიპრის, ერთ-ერთი ასული იყო. ამგვარად, ნერსე 740 წლის ახლო ხანებში დაბადებულა, თუმცა არც იმას გამოვრიცხავთ, რომ ქორწილი ცოტა ადრე შემდგარიყო. როგორც უნდა იყოს, ადარნასე კურაპალატს, რომელიც, ჩვენი აზრით, ჯუანშერისეული ადარნასე ადარნასიანია, 759 წლამდე კურაპალატის უმაღლესი ტიტული აქვს მიღებული და, შესაბამისად, VIII საუკუნის შუა წლებში ქართველთა შორის იმპერატორის კარზე ყველაზე მაღალი მდგომარეობით სარგებლობს.

⁵⁰¹ ქარველთა და მეგრელთა (ქართლის და ეგრისის) ერისთავთ-ერისთავთა უფალი სტეფანოზ მესამე გახლდათ. წარწერის გარდა ღვეონდი ასხენებს არტავაზდ მამიკონიანს, რომელიც ეგრისის და ქართლის ქვეყნის მმართველი გამხდარა 774 წელს, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ. მერვე საუკუნეში არსებული აღნიშნული ტენდენცია ბიზანტიის პოლიტიკის ნაწილი იყო, იმპერატორი ქართლის და ეგრისის ფორმალური მმართველობის დელეგირებით საქართველოში ძლიერ დასაყრდენს იწენდა კონკრეტული პოლიტიკური გეგმის სახით.

კახეთში VIII საუკუნის 50-იანი წლები აღმშენებლობისა და განვითარების ხანა გახლდათ. მხარე მოწვევტილი იყო არმენიის პროვინციასა და, თუნდაც, ხალიფატში მიმდინარე დაპირისპირებებს. არაბთა სახალიფოს პერიფერიაში მდებარე კახეთი ნაკლებად იქცეოდა ყურადღებას. ის ჯერ კიდევ ქართლის (არაბ. ჯურზანი) მხარედ განიხილებოდა, თუმცა საქართველოს დანარჩენ პროვინციებს პოლიტიკური თვალსაზრისით, უპირატესად, არჩილის ხაზით უკავშირდებოდა. არჩილ მეფე თავის პოზიციებს საქართველოში დროდადრო კარგავდა. არჩილის კახეთში გადასვლის დროს ეგრისი ბიზანტიის დაქვემდებარებაში მოექცა,⁵⁰² ხოლო ერისთავები ქართლის რეალური მმართველები გახდნენ. მათ შორის უპირატესი ერისმთავრისა და სპასალარის სახით არმენიის ამირას მიერ ინიშნებოდა, ანდა, სურვილის შემთხვევაში, ხალიფა იღებდა მათი დამტკიცების გადაწყვეტილებას.⁵⁰³ არჩილი ამ კონიუნქტურის გარეთ იდგა, მისი ძალაუფლება ნელ-ნელა მხოლოდ კახეთით შემოიფარგლა. მან გარკვეული გავლენა ქართლის რამდენიმე მხარეზეც შეინარჩუნა, რაც, უპირატესად, შიდა ქართლის მთიან ზონას და წანართა ჭეხს მოიცავდა. ფორმალური სახით, არჩილ მეორე ინარჩუნებდა საქართველოს მეფის ხელისუფლებას, მაგრამ რეალური ძალაუფლება მას ქვეყნის ერთ ნაწილზე ჰქონდა შენარჩუნებული.

არჩილის მორჩილებაში მყოფი აღმოსავლეთ საქართველოს მხარეთა შორის განსაკუთრებით გაძლიერდა წანარეთი. მისი მოსახლეობა მთიელი და მეომარი ბუნების წანართა თავისუფალი ერისგან შედგებოდა. წანარები აკონტროლებდნენ დარიალის გასასვლელს ჩრდილოეთ კავკასიაში, გააჩნდათ დიდი ჯარი და სერიოზული გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ზონაში. წანართა ჭეხი, ისევე როგორც კახეთის ყველა ჭეხი, არჩილის მორჩილებაში იმყოფებოდა.⁵⁰⁴

წანარეთი საქართველოს სხვა კუთხეთა შორის გამორჩეული იყო. ხევის ისტორიულ მხარეში არსებული ცენტრის ირგვლივ მთიელთა მრავალი თემი ერთიანდებოდა. მათი მხარე სტრატეგიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი, ხოლო თავდაცვის მიზნით შედარებით ადვილად დასაცავი იყო. წანარეთი შედარებით უფრო დაცული უნდა ყოფილიყო ეპი-

⁵⁰² წამებად წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 249.

⁵⁰³ ლეონტის მიხედვით, არაბი სარდალი არჩილ მეფეს ხალიფის ხელისუფლების სახელით სპასალარის თანამდებობას ჰპირდება, ამ დროს, როგორც ჩანს, ერისმთავრის შეცვლა არაბებს არ სურდათ. იხ. იქვე, 248-249.

⁵⁰⁴ იმავე ლეონტის „არჩილ მეფის წამებაში“ პირდაპირი მითითებაა, რომ წანარები ემორჩილებოდნენ სტეფანოზის სახლს, იხ.: ლეონტი მროველი, მეფე ქართლისა არჩილი, ყაუხჩიშვილის გამოცემა, 246.

დემიის გავრცელების კუთხითაც. ისინი მიწის დამუშავებაზე არ იყვნენ დამოკიდებული, ამ ტერიტორიაზე ხალხის დიდი მასები არ მოძრაობდა, ხოლო ცხვრის ფარა შეეძლოთ გაერეკათ როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მდელოებში, ასევე ჩრდილოეთ კავკასიაში ხაზართა მიწა-წყალზე, ვისთანაც წანარებს კარგი ურთიერთობა ჰქონდათ. ყველაფერი ეს წანარებს დემოგრაფიული თვალსაზრისით აძლიერებდა. წანართა რიცხოვრები სიმრავლის შესახებ ხშირად ვხვდებით მითითებას აღმოსავლელ ავტორებთან.

დემოგრაფიული ბუმის პირობებში წანარები ვერ ისვენებდნენ და სისტემატურად ავიწროებდნენ ხალიფატის პოზიციებს. წანართა ქმედება ხალიფატს მნიშვნელოვან ზიანს აყენებდა. საჭირო იყო მათ წინააღმდეგ გარკვეული ღონისძიებების გატარება. მთის ბუნების მქონე წანარები, რომლებისთვისაც მარბიელი რეიდები ალაფის და ქონების მოხვეჭის საშუალება იყო, თავიანთი ქმედებას ნაკლებად ათანხმებდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებასთან, თუმცა, არჩილ მეორეს მათთან გარკვეული კოორდინაცია აუცილებლად უნდა ჰქონოდა. არჩილისა და წანართა საკითხით მალე ხალიფა დაინტერესდა.

ხალიფა აბუ ჯაფარ აღ-მანსური (754-775) არმენიის ამირას თანამდებობაზე იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამის დაამტკიცებს.⁵⁰⁵ იაზიდი, როგორც მართებულად ვარაუდობენ, იყო ქართული წყაროების „*ჭიჭნაუმ ძე მოჰამადისი... რომელსა ეწოდა ასიმ*“.⁵⁰⁶ იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი პროვინცია არმენიის ამირას თანამდებობაზე პირველად 752 წელს დაინიშნა.⁵⁰⁷ აღნიშნულ პერიოდში აბუ ჯაფარი მხოლოდ ჩრდილოეთის კუსტაკის რწმუნებული იყო, ხოლო იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი – მისი მოხელე, რომელიც მან არმენიაში დაამტკიცა. „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანის მიხედვით, ჭიჭნაუმ ასიმი მურვან ერუს წასვლიდან თორმეტი წლის შემდეგ მოსულა,⁵⁰⁸ ანუ 752 წელს. აღნიშნული

⁵⁰⁵ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 99-102, 274; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 256, 470.

⁵⁰⁶ არაბი სარდლის სახელი „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებში სხვადასხვა ფორმითაა გადმოცემული – ჭიჭნაუმ, ჭიჭნომ, ჭიჭუამ, ჭიჭუმ. იხ.: წამებაჲ წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 247. იდენტიფიკაციის შესახებ, რასაც ჩვენც ვიზიარებთ იხ.: თ. პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, 149-150. სხვა მოსაზრებები იხ.: იქვე, 150, სქ. 110

⁵⁰⁷ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXVII, 203; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 99, 274; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 256, 470; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 110.

⁵⁰⁸ ლეონტი მროველი, წამება არჩილისი, *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ (თბილისი, 1953), 204.

გახლდათ იაზიდ იბნ უსაიდის პირველი ამირობა არმენიის პროვინციაში. მისი ამირობის შესახებ ბევრი არაფერია ცნობილი.⁵⁰⁹ როგორც ჩანს, მისი პირველი ამირობა არ იყო წარმატებული, სხვა ახსნა არა აქვს იაზიდის გადაყენებას დანიშნვიდან ორი წლის შემდეგ. 754 წელს მის ნაცვლად თანამდებობა მიიღო ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ატ-ტაიმ, რომელიც აბუ ჯაფარ აბდალლაჰ იბნ მუჰამადმა დაამტკიცა.⁵¹⁰ აბუ ჯაფარი, რომელიც ჯაზირეთის სუპერპროვინციის რწმუნებული ამირა იყო, მალე თავად გახდა ხალიფა, როდესაც მისი ძმა, ას-საფაჰი გარდაიცვალა. ტახტზე ასვლისას მან დაირქვა ახალი სახელი – ალ-მანსური.⁵¹¹ გარკვეული დროის შემდეგ, ამჯერად უკვე ხალიფის რანგში, აბუ ჯაფარ ალ-მანსურის ბრძანებით, ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა გადააყენეს, ხოლო იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი არმენიის ამირას თანამდებობაზე დააბრუნეს. ამირა იაზიდ იბნ უსაიდის მეორე მმართველობა ხალიფატის მორიგი ექსპანსიით აღინიშნა საქართველოს ტერიტორიაზე.

ალ-ბალაზურის ცნობით, იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი ხალიფა აბუ ჯაფარ ალ-მანსურს თავისი მმართველობის დროს დაუნიშნავს, რაც 759 წელს შეიძლებოდა მომხდარიყო.⁵¹² სწორედ ამ ცნობას მოაყოლებს არაბი მემკვიდრე წინართა წინააღმდეგ ლაშქრობასა და დარიალის დაპ-

⁵⁰⁹ არსენ შაგინიანს მიაჩნია, რომ იაზიდის პირველი ამირობის პერიოდში მუსლიმებმა დაიკავეს ქალაქი ბარდავი, რამაც გამოიწვია ადმინისტრაციული ცენტრის გადატანა. ამ დასკვნას მკვლევარი მოვსეს კალანკატუაციის ცნობაზე დაყრდნობით აკეთებს (*История Агуань Мойсея Каланкатвацци писателя X века*, пер. К. Патканьян, 265; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 254-255). მოვსეს კალანკატუაციის პატკანიანისეულ თარგმანში ცნობა ისეა მოცემული, თითქოს ბარდავის დაპყრობა სომხური წელთაღრიცხვის მე-200 წელს მოხდა. ამას ეთანხმება დავლიანიძე-ტატიშვილის ქართული თარგმანი (მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 158), მაგრამ განსხვავებულია კონკრეტული თავის სხვა თარგმანები, სადაც ფიქსირდება აღნიშნული თარიღი და ცნობა. დოუსეთით, მესამე წიგნის მეცხრამეტე თავის სათაურია: „მოვლენები, რომელიც მოხდა ალვანეთში სომხური წელთაღრიცხვის მესამე საუკუნეს“, ხოლო სმბატიანის მიხედვით იმავე თავის (მასთან XIX თავი, იგივე XX თავია) სათაურია – „მოვლენები, რომელიც მოხდა ალვანეთში სომხური წელთაღრიცხვის 200 წლის შემდეგ“ (*The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 212; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Агуанк*, пер. Ш.В. Смбадян, III, 20). აღნიშნული თავის შინაარსის მიხედვით, მასში საუბარია სომხური წელთაღრიცხვით მესამე საუკუნეში განვითარებულ მოვლენებზე, შესაბამისად, დოუსეთისა და სმბატიანის თარგმანები უფრო ზუსტია, ვიდრე პატკანიანისა და დავლიანიძე-ტატიშვილის თარგმანები.

⁵¹⁰ *History of Al-Tabarī*, vol. XXVIII, 19.

⁵¹¹ იქვე, 1-6.

⁵¹² Баладзори, *Книга завоевания стран*, пер. П.К. Жузе, 20; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 256, 470. ეს დეტალი შენიშნული აქვს შაგინიანს, ხოლო მონეტების მიხედვით, იაზიდის მეორე ამირობის პერიოდი 759-764 წლებით განისაზღვრება, იხ.: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 256, 470; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 99-102, 274.

ერობას, რაც მას ხალიფა აბუ ჯაფარ ალ-მანსურმა დაავალა.⁵¹³ იაზიდის ლაშქრობა ქართლისა და კახეთის წინააღმდეგ რომ მისი ამირობის მეორე პერიოდში ხდება, ირიბად დასტურდება „არჩილის წამების“ ქართულ ხელნაწერებშიც, რომელშიც ვკითხულობთ, „*კუალად მოვიდა კიტხნაუმ, ძე მოჰამადისი... რომელსა ეწოდა ასიმ*“.⁵¹⁴ იმავე ხელნაწერებში მისი მოსვლა დათარიღებულია მარვანის წასვლიდან ორმოცდამეათე წლით, რაც, ბუნებრივია, არ შეესაბამება სიმართლეს, ვინაიდან არჩილის გარდაცვალების მეტ-ნაკლებად ზუსტი თარიღი დადგენილია – 761 წლის 20 მარტი.⁵¹⁵ არჩილის დაღუპვა სწორედ იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამის მეორე მმართველობის პერიოდით უნდა განისაზღვროს.⁵¹⁶

იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამის მონეტებით ირკვევა, რომ ის ამირას თანამდებობაზე ჰიჯრით 142 წელს (4/5/759-4/21/760) დაადგინეს. ივარაუდება, რომ ის უკვე 759 წელს დანიშნეს, ხოლო საქართველოში ლაშქრობა, როგორც ჩანს, მალევე დაიწყო, რათა წანართა თვითნებობა აელაგმა, დარიალის ციხე ხელში ჩაეგდო, ხოლო ქართლი და კახეთი მთლიანად დაემორჩილებინა. არჩილის წამების თარიღის გათვალისწინებით (761 წლის მარტი),⁵¹⁷ ლაშქრობა ამაზე ოდნავ ადრე მოხდა.

759-760 წლებში იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი საქართველოში შემოვიდა, ქართლი სასტიკად მოაოხრა, ქართველების წინააღმდეგობა დაძლია, ქვეყნის ჩრდილოეთში შეიჭრა, წანარები დაამარცხა და ხარაჯა დაადო, დარიალი აიღო, ხოლო ციხე-სიმაგრეში მუსლიმური გარნიზონი ჩაა-

⁵¹³ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20.

⁵¹⁴ წამებად წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 247.

⁵¹⁵ „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი არჩილის დაღუპვის შემდეგ სამ წელიწადში ხაზართა ლაშქრობაზე საუბრობს, როდესაც მათ თბილისი აიღეს. ეს უკანასკნელი კი ზუსტად 764 წელს ხდება. 764 წლის ხაზართა ლაშქრობის თარიღი განსაზღვრავს არჩილის წამების წელს. მირკანის თვე, ანუ მარტი მითითებულია „ქართლის ცხოვრების“ ყველა ხელნაწერში, ხოლო ციფრი „20“ – მხოლოდ ხელნაწერთა ერთ ნაწილში. ერთგან, ასევე, დამატებულია თარიღი – 781 წელი, რომელიც, ჩვენი აზრით, 20-წლიან ცდომილებას იძლევა. იხ.: ლეონტი მროველი, მეფე ქართლისა არჩილი, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, 247; ახალი „ქართლის ცხოვრება“; ვახტანგისეული რედაქცია, I, გ. არახამიას გამოცემა (თბილისი, 2017) 190.

⁵¹⁶ თენგიზ პაპუაშვილი უპირატესობას ანიჭებდა VIII ს-ის 50-იანი წლების ბოლოს და, ზოგადად, ას-სულამის ამირობის პერიოდს, იხ.: თ. პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, 150.

⁵¹⁷ არჩილის წამებიდან სამი წლის შემდეგ ხდება ხაზართა დიდი ლაშქრობა საქართველოში. ხაზართა ლაშქრობის თარიღი, სხვადასხვა წყაროთა შეჯერების საფუძველზე, კარგად არის დადგენილი – 764 წლის გაზაფხული-ზაფხული. არჩილის წამებიდან სამი წლის შემდგომ განხორციელებულ ხაზართა ლაშქრობაზე წერს „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი, მისი ცნობა სრულებით სანდოა და დამატებით სპეკულაციებს არ საჭიროებს, იხ.: მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253.

ყენა.⁵¹⁸ დარიალის სამხედრო გარნიზონი მუდმივმოქმედი უნდა ყოფილიყო, ხოლო მათი ანაზღაურება და რაოდენობა – განსაზღვრული.⁵¹⁹ წანართა დამორჩილებისა და დარიალის გარნიზონის განწესების შემდეგ იაზიდი კახეთში შევიდა. მთელი ქვეყანა შიშმა მოიცვა, არჩილის მონაპოვარს დიდი საფრთხე შეექნა – ყველაფერი, რაც ააგო, იშრომა და იღვაწა, განადგურების საშიშროების წინაშე იყო. კახეთი არ იყო იმდენად ძლიერი, რომ ხალიფატის არმიისთვის წინააღმდეგობა გაეწია. ჩვენ არ ვიცით ზუსტად, ბრძოლები რამდენი ხნის მანძილზე გაგრძელდა, მაგრამ, როდესაც არჩილმა დაინახა, რომ ომით ვერაფერს გახდებოდა, თავისი ქვეყნისა და ხალხის დაცვის მიზნით, არაბთა სარდალს ეახლა.⁵²⁰

761 წლის დასაწყისში არჩილ მეფე იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამის წინაშე გამოცხადდა. მას, როგორც ჩანს, იმედი ჰქონდა, რომ იაზიდი მას დაინდობდა, ხოლო თავის ქვეყანას ხარაჯის პირობით დაიხსნიდა შევიწროებისგან. არჩილის იმედები არ გამართლდა. მას მტრები ქვეყნის შიგნითაც გამოუჩნდნენ, მათ შორის გამუსლიმებული გარდაბნელი დიდებული, ვისი ბიძაც წანარებმა მოკლეს, ხოლო არჩილის პაპამ მკვლელები არ დასაჯა.⁵²¹ მან ას-სულამის ქართველთა მიერ დამალული განძის შესახებ უამბო, ასევე არჩილს ბრალი დასდეს ანაკოფიის ბრძოლაში მუსლიმთა გაწყვეტაში, ხოლო ისლამის მიღებაზე უარის შემდეგ, სიკვდილით დასაჯეს. არჩილ II 761 წლის 20 მარტს აღესრულა.⁵²²

არჩილის მოწამეობრივი სიკვდილის შემდეგ საქართველოში სახელისუფლებო ვაკუუმი შეიქნა. ლეგიტიმური თვალსაზრისით, არჩილი სა-

⁵¹⁸ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20; წამებაჲ წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 247.

⁵¹⁹ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20.

⁵²⁰ წამებაჲ წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 247.

⁵²¹ სარჯველაძეების გამოცემაში წანარის ნაცვლად წერია წარმართი (იქვე, 248), ისინი მარიამისეულ და კლიმიაშილისეულ ნუსხებს ეყრდნობიან, მაგრამ ყაუხნიშვილის გამოცემაში უპირატესობა მინიჭებული აქვს ანასეულ და ჭალაშილისეულ ნუსხებს, რაც უფრო მართებულია (*ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა*, გამომც. ს. ყაუხნიშვილი, 158; ლეონტი მროველი, მეფე ქართლისა არჩილი, ს. ყაუხნიშვილის გამოცემა, 246). აღნიშნული ცნობა ამტკიცებს არჩილისა და მისი სახლის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას წანარებისადმი. ამ ცნობით აშკარაა, რომ წანარები არჩილის სახლის მორჩილებაში იმყოფებიან და მათი მფარველობით სარგებლობენ, მათ შორის მაშინაც, როდესაც წანართა დანაშაული აშკარად სახეზეა. „წარმართი“ წანარის დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს და, კონტექსტის მიხედვით, უადგილოა.

⁵²² ლეონტი მროველი, მეფე ქართლისა არჩილი, ს. ყაუხნიშვილის გამოცემა, 245-247; წამებაჲ წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 247-250; ახალი „ქართლის ცხოვრება“: ვახტანგისეული რედაქცია, გ. არახამიას გამოცემა, 188-190. მარვან იბნ მუჰამადის (მურვან ყრუ) წასვლიდან 50 წელიწადის გასვლა, რასაც მოსდევს არჩილის წამება, შეცდომა უნდა იყოს. სომხურ თარგმანში წერია: ამირა მარვანის წასვლიდან 12 წლის შემდეგ მოვიდა ახალი სარდალი, რომლის დროსაც ეწამა არჩილი, იხ.: *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, გამოსცა ილ. აბულაძემ, 204.

ქართველოს, ანუ ქართლისა და ეგრისის მეფე იყო. მას ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ III ისავრიელის პოლიტიკური აღიარება ჰქონდა მიღებული. არჩილის უზენაესობა ცნო ქართლის ყველა ერისთავმა და ასევე აფხაზეთის ერისთავმა ლეონ პირველმა. არჩილს გვირგვინი ბიზანტიის იმპერატორმა გაუგზავნა, ხოლო მისი მეფობა საქართველოს ყველა ერისთავმა აღიარა. მისი ტრაგიკული აღსასრულის შემდეგ მეფის შვილები, იოვანე და ჯუანშერი, მსგავსი აღიარებით არ სარგებლობდნენ.

იოვანე და ჯუანშერი მოახერხებენ და მამისეულ ქონებას გაიყოფენ: საუხუცესო – ეგრისი იოვანეს დარჩა, რომელიც დასავლეთ საქართველოში გადავიდა დედისა და ორი უფროსი დის, გურანდუხტის და მარიამის თანხლებით; ქართლი და კახეთი ჯუანშერს ერგო, ის კახეთში დარჩა ორი უმცროსი დის, მირანდუხტის და შუშანის თანადგომით.⁵²³ იოვანე და ჯუანშერი არ სარგებლობდნენ საერთაშორისო და, თუნდაც, ადგილობრივ ერისთავთა აღიარებით. ეგრისში ბიზანტიის იმპერატორის უზენაესობას ცნობდნენ, ხოლო ქართლში – ხალიფის ან მისი მოხელე ამირას დადგენილი ერისმთავრის უპირატესობას. აღმოსავლეთ საქართველოში დარჩენილ ჯუანშერს მხოლოდ კახეთი და წანარეთი ემორჩილებოდა.

წანარები აღნიშნულ პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოს ყველაზე აქტიურ და აგრესიულ ძალას ქმნიდნენ. ისინი არჩილის სახლის უზენაესობას აღიარებდნენ და არაბთა წინააღმდეგ შეუპოვრად იბრძოდნენ. წანართა და არაბთა დაპირისპირება ხალიფატის მესვეურთა მცდელობით იყო განპირობებული, გაეკონტროლებინათ დარიალის გასასვლელი, რომლის დაცვა წანართა პრივილეგია იყო. 760 წლის შემდეგ, როდესაც დარიალი არაბებმა დაიკავეს, წანარები არა მხოლოდ კარგავენ ამ პრივილეგიას, არამედ იძულებულები არიან, ხარაჯა იხადონ, მუსლიმური გარნიზონი სურსათ-სანოვაგით უზრუნველყონ და ამირას მითითებები შეასრულონ. ჯუანშერი და მისი მმართველობის ქვეშ მყოფი კახეთი კიდევ უფრო რთულ ვითარებაშია, ვინაიდან მისი ბედი გაურკვეველი იყო, ხოლო მუსლიმთა აგრესია კვლავ გრძელდებოდა. კახეთის მოსახლეობის მთავარი იმედი მთიანი რელიეფი იყო, რომელსაც ისინი თავს შეაფარებდნენ, სხვა შემთხვევაში არაბთა მმართველობაში უნდა შესულიყვნენ და მათ დამორჩილებოდნენ. უფროსი ძმის, დედისა და ორი დის ეგრისში გადასვლის შემდეგ ჯუანშერი აქტიურად შეუდგა ანტიარაბული საქმიანობის გაჩაღებას. მას კავშირი ჰქონდა ხაზართა ხაკანატის მმართველ წრესთან. ჯუანშერი მათი დახმარებით არაბთა ექსპანსიის

⁵²³ ჯუანშერი, ცხორებამ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 244; მატიაზე ქართლისა, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253.

შეჩერებას ვარაუდობდა. ჯუანშერი და ხაზართა ხაკანი დამოყვრებაზე თანხმდებოდნენ, რომ არა უმცროსი დის შუშანისა და მათი დედის უარი.⁵²⁴ შუშანი, თავისი ოჯახს სხვა წევრების მხარდაჭერით, სასტიკ უარს ამბობს წარმართი ხაკანის ცოლობაზე, რამაც ჯუანშერი და ქვეყანა რთულ ვითარებაში ჩააყენა და ძლიერი მოკავშირე დააკარგინა. აღნიშნული უარი ერთგვარი საფუძველი გახდა მოგვიანებით ხაზართა მიერ კახეთის სასტიკი აოხრებისა.

762 წელს ხაზარები დარუბანდის გავლით არაბული არმენიის პროვინციაში შეიჭრნენ და მუსლიმთა სასტიკი შევიწროება დაიწყეს.⁵²⁵ ესაა პერიოდი, როდესაც ჯუანშერი და ხაკანი ერთმანეთში მოლაპარაკებებს აწარმოებდნენ და, შესაძლებელია, ხაზართა ეს შემოსევა, გარკვეულწილად, ჯუანშერ ერისმთავრის მიერ ყოფილიყო წახალისებული. ერისმთავარს ყველანაირი მიზეზი ჰქონდა, ხაზარები მოეწვია და მათთვის დახმარება ეთხოვა. ხაზარები არაბებს დაამარცხებენ, მუსლიმებს დახოცავენ, არმენიის პროვინციაში ისლამის არმიის პოზიციებს შეავიწროებენ და გამარჯვებულები უკან დაბრუნდებიან. ქართველთა და ხაზართა შორის დაწყებული მოლაპარაკება დამოყვრების თაობაზე შუშანისა და დედამისის წყალობით ჩაიშალა.

ქართველებთან ჩაშლილი მოლაპარაკების შემდეგ არაბებმა შესთავაზეს ხაკანს დამოყვრება, რის შედეგადაც ხაკანის ქალიშვილი ხათუნი არმენიის ამირა იაზიდმა შეირთო ცოლად. ხალიფა და მისი მოხელეები ამით ხაზართა განეიტრალებას და მათი შემოსევების თავიდან არიდებას ცდილობდნენ, რასაც ორი წლის განმავლობაში აღნიშნული ქორწინების გზით მოახერხებენ კიდევ.⁵²⁶ არაბები შეძლებენ იმას, რისი გაკეთება ქართველებმა ვერ შეძლეს ჩაშლილი ქორწინებით. ხალიფატის მესვეურები ამ მატრიმონიალურ კავშირზე დიდი იმედებს ამყარებდნენ, რასაც პოტენციურად ამ ფრონტზე მშვიდობა უნდა მოეტანა, რაც არ გამართლდა.

არაბთა და ხაზართა აღნიშნული ალიანსი უდღეური აღმოჩნდა. ორი წლის შემდეგ ხაზარი პრინცესა მშობიარობის დროს გარდაიცვალა, რა-

⁵²⁴ მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253.

⁵²⁵ *History of Al-Tabarī*, vol. XXVIII, 292; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 600-601; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 34; მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 114-116; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 256-259.

⁵²⁶ *История халифов вардапета Гевонда*, 92-93; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 114-116; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 256-259.

საც განრისხებული ხაკანის ხელმორე შემოსევა მოჰყვა სამხრეთ კავკასიაში.⁵²⁷ ხაზართა ხაკანის რისხვა ამჯერად თავს დაატყდა არა მხოლოდ ხალიფატის კონტროლირებად ტერიტორიას, არამედ ჯუანშერის კახეთის სამფლობელოსაც.⁵²⁸ ხაკანის კახეთის წინააღმდეგ ლაშქრობის მიზეზი, შესაძლოა, ის უარი ყოფილიყო, რაც ქართველებისგან მიიღო პრინცესა შუშანის ცოლად შერთვასთან დაკავშირებით. აღნიშნულ ეჭვს ისიც აძლიერებს, რომ არაბთა წინააღმდეგ მოქმედი ხაზართა არმია, წესით, მუსლიმთა მტრების წინააღმდეგ არ უნდა წასულიყო, არამედ მათთან ერთად შეეცა ხალიფატის პოზიციებისთვის. მაგრამ მოხდა პირიქით.

ხაზარები ჯერ კახეთს დაესხნენ თავს და მოაოხრეს მისი, პრაქტიკულად, ყველა ქვეი. სომეხი მემკვიდრე ჩამოთვლის კახეთის განადგურებულ გავარებს (ოლქი, კვეი), ესენია: შუჩქი – სუჯეთი, კვეგ-გაპორი – ქველდაბა, იგივე ძველდაბა, ჩელტი – ჩელეთი, წუქეთი, ველისციხე, თიანეთი, ერკი – ხერკი.⁵²⁹ გამორჩენილია კიდევ რამდენიმე ქვეი; ფხოვის გამოკლებით, ყველა მათგანი ასევე უნდა დაეღაშქრა და გაენადგურებინა ხაზართა ხაკანის არმიას. კახეთის ერთ-ერთ ციხეში, ალბათ ხიდარში, გამაგრებული ჯუანშერი და შუშანი ტყვედ აიყვანეს, ციხე-სიმაგრე აიღეს და გაანადგურეს.⁵³⁰ მალე ხაზარები თბილისს მიაღწენ, ქალაქი დაიკავეს და ააოხრეს, ხოლო ქართლი სასტიკად მოარბიეს.⁵³¹ ხაზართა ძარცვა-რბევის ობიექტი შეიქნა კამბეჩანი, რომელიც, ალვანეთის რამდენიმე პროვინციის ჩათვლით, სასტიკად მოოხრდა და განადგურდა. ხაზართა რისხვა ძირითადად, მაინც ქართლსა და ალვანეთის იმ მხარეებს დაატყდა, რომლებიც მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარეობდნენ.⁵³²

ჯუანშერი და შუშანი ხაზარეთში წაიყვანეს. ხაზარები კახეთში ლეკეთის გზით შეიჭრნენ, ხოლო დაბრუნებისას – დარიალის გზით

⁵²⁷ *История халифов варданета Гевонда*, 92-93; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 602-603; *History of Al-Tabarī*, vol. XXIX, 14-15; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 34; მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253-254; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 256-259; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 110-113, 123-124.

⁵²⁸ *История халифов варданета Гевонда*, 92-93; მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253.

⁵²⁹ მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253; *История халифов варданета Гевонда*, 92-93; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 113.

⁵³⁰ მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253.

⁵³¹ *History of Al-Tabarī*, vol. XXIX, 14; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 34; მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253.

⁵³² *История халифов варданета Гевонда*, 92-93; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 602-603; *History of Al-Tabarī*, vol. XXIX, 14-15; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 34; მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 253-254.

ისარგებლეს და წანარეთის გავლით ჩრდილოეთ კავკასიაში გადავიდნენ. შუშანი, რომელიც სასტიკ უარზე იყო, ცოლად გაჰყოლოდა ხაზართა ხაკანს, გზაში თავს მოიწამლავს და თვითმკვლელობით დაასრულებს სიცოცხლეს, ხოლო ჯუანშერი ხაკანის სასახლის კარზე შეიდი წლის განმავლობაში შიდაპატიმრობაში დარჩება და მხოლოდ ამის შემდეგ მიიღებს სამშობლოში დაბრუნების უფლებას.⁵³³

საქართველო ჯუანშერის არყოფნის პერიოდში ძალიან სწრაფად იცვლება. ხაზართა წასვლის შემდეგ, რაც 764 წლის შემოდგომაზე უნდა განისაზღვროს, დარიალის გასასვლელი კვლავ წანარებმა დაიჭირეს. ხაზართა ორი დამანგრეველი ლაშქრობის შემდეგ სამხრეთ კავკასიაში არაბთა ძალები მნიშვნელოვნად იყო შესუსტებული. ხაზართა მეტ-ნაკლებად მშვიდობიანი წასვლა დარიალის გადასასვლელის გამოყენებით წანართა და ხაზართა დადებითი ურთიერთობის მაჩვენებელია. ჯუანშერი, რომელიც ხაკანის კარზე ცხოვრობდა, მათი ერთგვარი დამაკავშირებელი პერსონა იყო. ხაზართა ხაკანის არმია, როგორც საისტორიო წყაროები გადმოგვცემენ, მტკვრის ჩრდილოეთ ნაწილს დაიპყრობს,⁵³⁴ მაგრამ ამ ტერიტორიებზე ხაზართა პერმანენტული ჯარის ჩაყენება არ მომხდარა.

ხაზართა მიზანი სამხრეთ კავკასიის არაბთა მორჩილებიდან გამოსვლა იყო, რასაც, გარკვეულწილად, მიაღწიეს. ხაზართა დაკვეთით კახელებს, წანარებსა და ალვანეთის მკვიდრებს თავად უნდა ებრძოლათ არაბთა ბატონობის დასამხობად. ამ კუთხით, პირველნი წანარები აღმოჩნდნენ. ალ-იაკუბის ცნობით, წანარები ხაზართა წასვლის შემდეგ მალე დაიწყებენ ამბოხებას.⁵³⁵ აჯანყება ურჩობასა და ხალიფატის წინააღმდეგ განხორციელებულ მცირე მასშტაბის თავდასხმებში უნდა ყოფილიყო გამოხატული. არაბები ვეღარ აკონტროლებდნენ ქართლის ჩრდილოეთ ნაწილს, ასევე კახეთს, დაკარგეს დარიალი და ქართლზე გამავალი ჩრდილოეთის გადასასვლელი. ამ სივრცეში უკვე წანარები მოქმედებდნენ, ხოლო მათ ზურგს კახეთის ჯარი უმაგრებდა.⁵³⁶ VIII საუკუნის 60-იანი წლების მეორე ნახევარში წანართა და კახელთა თავდასხმები, როგორც ჩანს, ძალიან შემაწუხებელი არ ყოფილა. აბასიანთა ხალიფატის მესვეურებს სხვა უფრო დიდი პრობლემები ჰქონდათ გადასატრედი, რის გამოც დიდი არმია მათ წინააღმდეგ ვერ იგზავნებოდა, მაგრამ მა-

⁵³³ იქვე, 253-254.

⁵³⁴ *История халифов варданета Гевонда*, 92-93.

⁵³⁵ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 133.

⁵³⁶ ო. ცქიტიშვილი, *არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან* (1986), 81.

ლე სიტუაცია უკვე უკონტროლო გახდა, ხოლო წანართა აქტივობამ ხალიფატის მფლობელობას ქართლში სერიოზული საფრთხე შეუქმნა.

ხალიფა ალ-მანსური იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამის თანამდებობიდან მოხსნის. აღნიშნული ფაქტი 764 წელს მოხდა⁵³⁷, სავარაუდოდ, ამავე წლის მეორე ნახევარში, როდესაც ხალიფატის მოხელეთა სისუსტით ისარგებლა ხაზართა არმიამ და ხალიფატის პოზიციები საქართველოსა და ალვანეთში საგრძნობლად შეასუსტა. ალ-მანსურის ბრძანებით, ხაზართა წინააღმდეგ არაეფექტური ქმედების გამო იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი თანამდებობიდან მოხსნეს, ხოლო მის ნაცვლად, სავარაუდოდ, დაინიშნა ისა იბნ ალ-ვადიქი, რომელიც სომხეთში გამოვლენილ არაბულ ეპიგრაფიკულ ძეგლში იხსენიება, როგორც ისა ამირა.⁵³⁸ იქვე, იმავე წარწერებში, დასახელებულია ვინმე ალ-აბას იბნ ისა ალ-ვადაქი, არაბი მოხელე, რომელიც ვინმე ისა ალ-ვადაქის ძეა.⁵³⁹ ალ-აბასის მამა, როგორც ფიქრობენ, ამირა ისა უნდა იყოს, რომელიც მეორე წარწერაში მხოლოდ საკუთარი სახელით არის მოხსენიებული.⁵⁴⁰

ამირა ისა უკვე 159/775-776 წელს გარდაცვლილი იყო.⁵⁴¹ ზუსტად როდის გარდაიცვალა ამირა, წარწერებში არ ჩანს, მაგრამ ისას ამირობა 764-769 წლებში ექცევა – იაზიდის შემდეგ და ბაქარის დამტკიცებამდე. ისა ალ-ვადაქი, დიდი ალბათობით, თანამდებობაზე ყოფნის დროს, 769 წელს უნდა გარდაცვლილიყო. მისი ამირობა შედარებით მშვიდობიანი იყო და არსებული პოზიციის შენარჩუნებას ისახავდა მიზნად. წარწერებში ჩანს გარკვეული აღმშენებლობა, რომელსაც ისა ალ-ვადაქის შვილი და მისივე პერიოდის მოხელენი აწარმოებდნენ არმენიის პროვინციაში. ისამ ქართლის მმართველობა, როგორც ჩანს, ქართლის ერისმთავარ ნერსე II-ს მიანდო, რომელიც დიდხანს მართავდა ქვეყნის იმ ნაწილს, რომელიც ხალიფას ხარკს უხდიდა. ქართლის დანარჩენი მიწები ხალიფას არ ემორჩილებოდა და წანართა მეთაურობით განაგრძობდნენ ხალიფატის რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლას. ისინი არჩილის შვილების, იოვანეს და ჯუანშერის, ძალაუფლებას ცნობდნენ და არა ხალიფას უზენაესობას. როგორც უნდა იყოს, ისას მმართველობა არ იყო იდეალური, მაგრამ მისი გადაყენება არ ფიქსირდება არაბულ ნარატიულ წყაროებში, ისევე როგორც მისი დამტკიცება, ეს მხოლოდ ლაპიდარული წარწერებით არის ცნობილი.

⁵³⁷ А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 259.

⁵³⁸ А.А. Хачатрян, *Корпус арабских надписей Армении (VIII-XVI вв.)* (Ереван, 1987), 49.

⁵³⁹ იქვე, 48.

⁵⁴⁰ იქვე, 48-49, 167.

⁵⁴¹ იქვე, 48, 167.

ისა ალ-ვადაქის შემდეგ წყაროებში ჩანს მისი შემცვლელი, ბაქარ იბნ მუსლიმ ალ-ჟაილი. ამირა ბაქარი მხოლოდ წელიწადსა და ოთხ თვეს ამირობდა. ბაქარის ნაცვლად არმენიის ამირას თანამდებობაზე ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ატ-ტაი დაამტკიცეს.⁵⁴² ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას დანიშვნაზე პირდაპირაა მითითებული, რომ ის არმენიაში 50 000-იანი არმიით შევიდა, ხოლო ამირას წინააღმდეგ წანარები და ჯურჯანის მოსახლეობა აჯანყებულა.⁵⁴³ ბუნებრივია, დიდი არმიის შესვლის შემდეგ ამბოხებულებს მხნეობა ვერ მიეცემოდათ; დაწინარებულ და სტაბილურ პროვინციაში კი ასეთი რაოდენობის არმიის გაგზავნა არც იქნებოდა საჭირო. ამგვარად, აჯანყება არმენიაში უკვე დიდი ხნის დაწყებული იყო. ყველაფერ ამას ადასტურებს ალ-იაკუბის ცნობაც. ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას 50 000-იანი არმია წანართა კვეში და, ზოგადად, აღმოსავლეთ საქართველოში მიმდინარე აჯანყების ჩასახშობად იყო გამოყოფილი. ხალხი მისვლა, რომ ამირების გამოცვლით საქმეს ვერ გამოასწორებდა, რის გამოც ახალი ამირა დიდი ძალებით გაუშვეს არმენიის არაბულ პროვინციაში, რათა მის ტერიტორიაში მოაზრებული ქართლი დაემორჩილებინათ, ხოლო წინააღმდეგობა სისხლში ჩაეხშოთ.

ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ატ-ტაი ქართლის საზღვრებში 771 წელს შემოვიდა.⁵⁴⁴ ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა სათავეში ედგა მრავალრიცხოვან არმი-

⁵⁴² *History of Al-Tabarī*, vol. XXIX, 66; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 274; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 259; ო. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (1986), 81.

⁵⁴³ იქვე.

⁵⁴⁴ ალ-ტაბარის ცნობით, წინა ამირა, ბაქარ იბნ მუსლიმ ალ-ჟაილი, ჰიჯრით 153 წელს დაინიშნა არმენიის ამირას თანამდებობაზე (*History of Al-Tabarī*, vol. XXIX, 64, 66), რაც 770 წელზე მოდის, უფრო კი მის დასაწყისზე, ვინაიდან ერთ წყაროში 152 წელიც არის დასახელებული. აქედან ჩანს, რომ ბაქარი 769-770 წლების მიჯნაზე ინიშნება, ხოლო გადადგომით, როგორც ჩანს, 771 წლის გაზაფხულს გადააყენეს, ანუ წელიწადისა და ოთხი თვის მმართველობის შემდეგ, როგორც ამას აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი აზუსტებს (ო. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (1986), 81). ამასთან ბაქარ ამირას შემცვლელი, ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა, 50 000-იანი არმიით გამოუშვეს, უპირატესად, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა წინააღმდეგ. დიდი არმიის შემოსვლა, ბუნებრივია, გაზაფხულის პერიოდში უნდა მომხდარიყო ან, უკიდურეს შემთხვევაში, ამავე წლის ზაფხულში. ამგვარად, ორივე ავტორის ცნობები ერთმანეთს ეთანხმება, ხოლო ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას დანიშვნა და შემოსვლა, დიდი ალბათობით, 771 წლის გაზაფხულზე ხდება. გაზაფხული, სამხედრო კამპანიის დაწყების მიზნით, ყველაზე კარგი სეზონი იყო. ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას არმიის რაოდენობა, შესაძლოა, გაზვიადებულიცაა, მაგრამ ის დაახლოებით აჩვენებს სამხედრო ოპერაციის მასშტაბს, რასაც ხალიფატის მესვეურები იყენებენ წანართა გამოსვლის ჩასახშობად. ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას არმიის რაოდენობა შეიძლება არმენიის არაბულ პროვინციაში (სამხრეთ კავკასია) არაბთა ჯარის საერთო რაოდენობის მანქვენებელი იყოს. 771 წელს მათი რიცხვი მართლაც შეიძლებოდა ყოფილიყო 50 000 ან უფრო მეტი. ბუნებრივია, მთელი ეს არმია წანართა წინააღმდეგ ვერ იქნებოდა გამოყენებული. ჰასანს მოუწევდა მათი სხვადასხვა რაიონში განლაგება და მათი აღვილზე დატოვება, რათა ამ-

ას, რომელიც ერაყელთა, სირიელები და ხორასნელები სამხედრო ძალებით იყო შეესებულნი.⁵⁴⁵ ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას ახლადმოყვანილ არმიას ადგილობრივი, არმენიის პროვინციაში არსებული არაბული ჯარიც შეუერთდა. საერთო ჯამში, მათი რაოდენობა მართლაც მასშტაბური იყო. არაბი სარდლის მთავარი მიზანი წანართა მიწაზე და, ზოგადად, ქართლში მიმდინარე აჯანყების ჩახშობა გახლდათ.

ქართველები საკუთარ ბრძოლას განმათავისუფლებელი და რელიგიური ომის დატვირთვას ანიჭებდნენ. მათთვის ხატმებრძოლი ბიზანტიის იმპერატორი ქრისტესმსახური ხელისუფალი იყო, ქალაქ კონსტანტინოპოლის საყდრის მკვიდრი,⁵⁴⁶ ხოლო მუსლიმები დამპყრობლებად განიხილებოდნენ. ამგვარად, ქართველთა ბრძოლას, მათივე აზრით, არ ჰქონია ამბოხების სახე, არამედ ეს იყო დამპყრობელთა წინააღმდეგ არსებული ბრძოლა, რასაც შეურიგებელი ხასიათი ჰქონდა. აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის „აჯანყება“ უფრო არაბთა პოზიციას გამოხატავდა, მუსლიმები ამ მხარეს თავიანთი მახვილით მოპოვებულ ქვეყნად თვლიდნენ, შესაბამისად, ნებისმიერი სახის დაუმორჩილებლობა ამბოხად განიხილებოდა.

ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა მოსვლის პირველივე წელს შეუდგა ქართლის ტერიტორიაზე სასურველი წესრიგის დამყარებას. მან პირველ რიგში წანართა წინააღმდეგ გაილაშქრა, რომლებსაც კახეთის და, ზოგადად, ქართლის საერისმთავროს სხვა მოსახლეობაც ედგა გვერდით. ისინი არაბთა პოზიციებს სისტემატურად ავიწროებდნენ, რასაც ხალიფატის მრავალრიცხოვანი არმიის შემოსვლამაც ვერ შეუშალა ხელი. ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბამ ვერ გაბედა წანართა მთებზე და ვიწროებში შესვლა, ხოლო სხვაგვარად მათი შეჩერება ვერ მოხერხდა. ის იძულებული იყო, ხალიფას სახელზე წერილი შეედგინა დამატებითი სამხედრო ძალის გამოგზავნის მოთხოვნით, რათა აჯანყება სათანადოდ ჩაეხშოთ.⁵⁴⁷ არაბი სარდლის წერილი მიგვანიშნებს, რომ წანართა წინააღმდეგ გა-

ბოხება მთელ პროვინციაზე არ გავრცელებულიყო. აღნიშნული არმია არ აღმოჩნდა საკმარისი, რათა მას არმენიაში წესრიგი დაეცვა და, ამასთანავე, წანარებიც დაეპარცებინა, რის გამოც ამ უკანასკნელთა წინააღმდეგ დამხმარე ძალას ითხოვდა. ჩვენი აზრით, მხოლოდ ასეთი ვარაუდი იძლევა წყაროში დაფიქსირებული ვითარების და ციფრების ლოგიკურ ახსნას.

⁵⁴⁵ ო. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (1986), 81: *История халифов варданета Гевонда*, 95.

⁵⁴⁶ აბო თბილელის მარტვილობა, გამომც. ე. ჭელიძე, 320-321. ბრძოლის განმათავისუფლებელ და რელიგიურ დატვირთვაზე იხილეთ იმავე იოვანე საბანის ძის „აბო თბილელის მარტვილობა“.

⁵⁴⁷ ო. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (1986), 81.

მართული ბრძოლა თავდაპირველ ეტაპზე წარუმატებელი იყო.

ხალიფა ალ-მანსურის ბრძანებით, არმენიის პროვინციაში დამხმარე ძალები გაიგზავნა ოთხი სარდლის მეთაურობით, ესენი არიან: ამრ იბნ ისმაილ ალ-ჯურჯანი, ისა იბნ მუსა ალ-ხურასანი, ალ-ფადლ იბნ დინარი და მუკათილ იბნ სალიჰი. ქართველების წინააღმდეგ გაგზავნილი არმიის საერთო რაოდენობა 20 000-30 000 მეომარი იყო.⁵⁴⁸ მთელი ახალი არმია და ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას განკარგულებაში მყოფი ლაშქარი სომხეთში გაერთიანდა და იმავე წელს, სავარაუდოდ, ზაფხულის სეზონში ქართლში შემოვიდა. არაბთა გაერთიანებული არმია წანართა წინააღმდეგ წამოვიდა, სადაც მათ წანართა და კახელთა გაერთიანებული ლაშქარი შეეგება. გენერალურ ბრძოლაში ხალიფატის არმია დაამარცხებს წანართა და კახელთა ლაშქარს, რომელთა შორის ბრძოლის ველზე 10 000 მეომარი დაეცემა, ხოლო მთელი მათი ქონება, პირუტყვი და იარაღი არაბთა ხელში აღმოჩნდა.⁵⁴⁹ სხვა ცნობით, წანართა ზარალი 1600 კაცს აღწევდა, ხოლო ქართველი ტყვეები გზაში დახოცეს.⁵⁵⁰ აღნიშნულ ბრძოლაში, როგორც ჩანს, წანართა, კახელთა და ქართლის რიგი პროვინციების გაერთიანებულმა ლაშქარმა რამდენიმე ასეული მეომარი დაკარგა, რითაც ცხადი გახდა, რომ ბრძოლა ვერ გაგრძელდებოდა. ამის შემდეგ წანარები, კახელები და, ზოგადად, ქართლის ამბოხებული მოსახლეობა ხალიფას დამორჩილდა. ოთხივე არაბი სარდალი უკან დაბრუნდა ერაყში, ხოლო ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბამ არმენიის მმართველობა სრულად ჩაიბარა და პროვინციის რეზიდენცია ქალაქ ბარდავში განათავსა.⁵⁵¹

ქართველების მარცხი აშფოთებდა ხაზართა ხაკანს, რომელსაც არაბთა ამიერკავკასიაში გაძლიერება ხელს არ აძლევდა. ყველაფერ ამის გამო მან გაათავისუფლა ერისმთავარი ჯუანშერი და სამშობლოში დააბრუნა.⁵⁵² ჯუანშერი ხაკანის ბრძანებით დიდი რაოდენობით ქონებას

⁵⁴⁸ იქვე; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 133-134. ალ-იაკუბის ცნობით, ისინი იყვნენ 20 000, ხოლო ალ-ქუფის მიხედვით – 30 000.

⁵⁴⁹ ო. ცქიტიშვილი, *არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან* (1986), 81.

⁵⁵⁰ A. Vacca, *Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsīd Armenia*, 238; სილაგაძის მიხედვით, ალ-იაკუბთან იკითხება 16 000 იხ.: ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 133-134.

⁵⁵¹ ო. ცქიტიშვილი, *არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან* (1986), 81; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, translated by C.J.F. Dowsett (Oxford University Press, 1961), 213; მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 158.

⁵⁵² მატიანე ქართლისად, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 254. ჯუანშერის დაბრუნება, 771 წელს გამოანგარიშებული აქვს ივანე ჯავახიშვილს, იხ.: ივ. ჯავახიშვილი,

მიიღებს, რაც, სავარაუდოდ, საჭირო იყო იმისთვის, რათა საკუთარი პოზიციები გაემყარებინა წანარეთისა და კახეთის ტერიტორიებზე.

ჯუანშერი ქართლის საერისმთავროში 771 წლის შემოდგომის ახლო ხანებში ჩამოვიდა. მან მალე მოახერხა კავშირის დამყარება ანტიარაბული განწყობის მქონე ძალებთან. ჯუანშერი აღიდგენს თავის ძალაუფლებას წანარეთისა და კახეთის მხარეებზე. მანვე ცოლად მოიყვანა ადარნასე ბაგრატიონის ქალიშვილი, ლატავრი,⁵⁵³ რითაც კავშირი განამტკიცა ქართლის პრობიზანტიურ ძალებთან. ჯუანშერისა და ადარნასეს აღიანის ბევრს არ მოსწონდა, ამ კავშირი მომხრე არ ყოფილა არც ჯუანშერის დედა, თუმცა მან მალე თავისი დამოკიდებულება შეცვალა და რძალი ოჯახში პატივისცემით მიიღო.⁵⁵⁴ დანაწევრებული ქვეყანა ნელ-ნელა ერთიანდებოდა. ბუნებრივია, გაერთიანება სამეფო ოჯახის ირგვლივ უნდა მომხდარიყო, ხოლო ანტიარაბული ფრონტის მეთაურისა და გამაერთიანებლის ფუნქციას ჯუანშერი ასრულებდა. ჯუანშერი ამ დროს მხოლოდ წანარეთის, კახეთის და, ზოგადად, ქართლის მცირე ნაწილის მფლობელი იყო, დანარჩენი მიწები სხვა ერისთავთა ხელში იყო გადანაწილებული. არაბთა მიერ დანიშნული ერისმთავარი და ქვეყნის მეთაური ნერსე ადარნასე კურაპალატის ძე გახლდათ.⁵⁵⁵

772 წელს ხალიფატის კონტროლქვეშ მოქცეულ ქართლში სიტუაცია იმდენად გამწვავდა, რომ ხალიფა აღ-მანსური ნერსე ერისმთავარს ბაღდადში დაიბარებს, მოულოდნელად დააპატიმრებს და ციხეში ჩასვა.⁵⁵⁶ ნერსე ხალიფის ბრძანებით დაიჭირეს, ხოლო მიზეზი ერისმთავ-

ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 81. ჩვენი აზრით, ჯუანშერის გათავისუფლება არაბთა 771 წლის ლაშქრობას რომ უკავშირდება, ეს საკამათო არ უნდა იყოს. გასარკვევია მხოლოდ ის, თუ ზუსტად როდის დაბრუნდა ჯუანშერი ქართლში. ივანე ჯავახიშვილი მიუთითებს, ზოგადად, 771 წელზე, მაგრამ, ვფიქრობთ, შეიძლება ამისი ოდნავ დაზუსტებაც, როგორც ცნობილია, წანართა და, ზოგადად, ქართველების აჯანყება და დაუმორჩილებლობა მიმდინარეობდა VIII ს-ის 60-იანი წლების მეორე ნახევრიდან, ხოლო, ვინაიდან, ხაკანი არ თვლიდა საჭიროდ ჯუანშერის გათავისუფლებას, როგორც ჩანს, ის კმაყოფილი იყო წანართა, კახელთა და, ზოგადად, ქართლის დიდი ნაწილის განდგომით. შესაბამისად, როდესაც არაბებმა მოახერხეს წანართა და კახელთა დამარცხება, ამ შემთხვევაში, უკვე საჭირო გახდა ჯუანშერის გამოყვება და ქართველების ანტიარაბული გამოსვლისთვის ახალი ძალის მიშველება. ამგვარად, ჯუანშერი ქართლში 771 წლის შემოდგომის ახლო ხანებში უნდა დაბრუნებულიყო, როდესაც წანარები და კახელები ახალი დამარცხებულები იყვნენ და, ბრძოლის განახლების მიზნით, ძველი ლიდერის დაბრუნება ესაჭიროებოდათ. დაბრუნებული ჯუანშერი ხაზართა მხარდაჭერითაც სარგებლობდა, რამაც მისი ანტიარაბული მოქმედების არეალი კიდევ უფრო გაზარდა.

⁵⁵³ მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 254.

⁵⁵⁴ იქვე.

⁵⁵⁵ აბო თბილელის მარტვილობა, გამოცემა ე. ჭელიძე, 312-313; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 81-83.

⁵⁵⁶ აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 312-313; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 81-82.

რის მტრების მიერ მისი დასმენა ყოფილა. ხალიფას აცნობეს ნერსეს კავშირი აჯანყებულ ქართველთა მეთაურებთან, რაც მან დაიჯერა და ნერსე ციხეში გამოკეტა. იოვანე საბანის ძე და ნერსეს მომხრეები ამ დაპატიმრებას ბოროტი ხალხის დასმენად აფასებდნენ, ხოლო წაყენებულ ბრალდებას არ ცნობდნენ,⁵⁵⁷ მაგრამ ქვეყანაში არსებული მძიმე სიტუაციის გათვალისწინებით ბრალდებები მთლად უსაფუძვლო ვერ იქნებოდა. მათ შორის ერთ-ერთი, ვინც ნერსეს დაპატიმრებით ისარგებლა, იყო არმენიის ამირა ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა.

ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა მთელი ამიერკავკასიის მმართველად ითვლებოდა, მაგრამ რეალურად მას მხოლოდ სომხეთი და ალვანეთი ექვემდებარებოდა. ქართლში მისი პოზიციები სუსტი იყო, რაც, ცოტა ადრე, ბრძოლის მეშვეობით წინა წელს გაიმყარა. ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ცდილობდა, სამივე ქვეყნის დედაქალაქები – ბარდავი, დვინი, თბილისი – თავის უშუალო კონტროლქვეშ ყოფილიყო, რასაც ეტაპობრივად ახორციელებდა. ამ მიზნით, მან რეზიდენცია დვინიდან ბარდავში გადმოიტანა, ხოლო თავისი შვილები სხვადასხვა პროვინციის მმართველებად განამწესა. მათ შორის, ვინც დაინიშნა, იყვნენ: კაჰტაბა – დარუბანდი, იგივე ალ-ბაბ ვა ალ-აბვაბი; იბრაჰიმი – თბილისი და, ზოგადად, ქართლი; მუჰამადი – სომხეთში მდებარე ხლათი, კალიკალა ანუ იგივე კარნუქალაქი (არზრუმის) და მისი შემოგარენი მხარეები.⁵⁵⁸ ამათ შორის საინტერესოა იბრაჰიმის თბილისში დანიშვნა. იბრაჰიმი ქართლში სწორედ ნერსეს დაპატიმრების შემდეგ განამწესეს, რითაც თბილისი უშუალოდ მუსლიმთა ხელში მოექცა.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 312-313.

⁵⁵⁸ ო. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (1986), 81.

⁵⁵⁹ ალ-ქუფი არაფერს წერს მათი დამტკიცების ზუსტი თარიღის შესახებ. ერთადერთი ის ჩანს, რომ ალ-ჰასანის შვილები ქართველთა აჯანყების ჩახშობის შემდეგ დაამტკიცეს არმენიაში შემავალ მცირე პროვინციათა მმართველებად, ანუ 771 წლის შემდეგ. ხოლო თუ გაითვალისწინებთ იმას, რომ ნერსეს დაპატიმრება 772 წელს ხდება, ასევე „მატიანე ქართლისას“ ცნობას ჯუანშერის ჩამოსვლის (771 წ.) პერიოდში მუსლიმთა მიერ თბილისის დაჭერის შესახებ („დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი ავარიანთა, შექმნეს სახლად საყოფელად თჳსად“) და ალ-ქუფის ცნობას, იბრაჰიმის თბილისში დადგინებაზე, აშკარა ხდება, რომ ალ-ჰუსეინ იბნ კაჰტაბამ თავისი ერთ-ერთი შვილი, იბრაჰიმი იბნ ალ-ჰუსეინი, თბილისში 772 წელს დანიშნა და ქართლის კონტროლი ჩააბარა. იბრაჰიმი მართავდა მხოლოდ ქართლის იმ ნაწილს, რომელსაც არაბები აკონტროლებდნენ, მასვე ევალებოდა მამის მაგიერ ქართლის ერისთავთა გამგებლობა. იბრაჰიმი ქართლში ალ-ჰუსეინის მოადგილის ფუნქციას ასრულებდა. შეიძლება ითქვას, რომ ის თბილისის ერთ-ერთი პირველი ამირა იყო, ცალკე თბილისის საამირო ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული, მაგრამ იბრაჰიმის დანიშვნა თბილისის საამიროს, როგორც ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის, ჩამოყალიბების წინა ეტაპი ან მისი დასაწყისი იყო. წყაროებზე იხ.: ო. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის

ჰასან კაპტაბას ძის კლანის მმართველობა ამიერკავკასიაში საკმაოდ მძიმე აღმოჩნდა. მისი ამირობის პერიოდში ხშირი იყო სტიქიური უბედურებები, შიმშილობა, მკვლევლობები, სასჯელის სასტიკი ფორმების გამოყენება, სიწმინდეთა შეზღავნება, ქრისტიანი სამღვდლო პირების აბუჩად აგდება, მათი დაცინვა, წარჩინებულთა შევიწროება და გადასახადის ძალდატანებით აკრეფა.⁵⁶⁰ მუსლიმური გარნიზონები უკვე სამხრეთ კავკასიის რამდენიმე მსხვილ ქალაქში გაჩნდა, ხოლო ხალიფატის ჯარის რაოდენობა მნიშვნელოვნად გაიზარდა. არმიისა თუ გარნიზონის რიცხვის ზრდასთან ერთად იზრდება ადმინისტრაციის რიცხვი. მთელი ადმინისტრაციული აპარატის, სამხედროებისა თუ მცველების შენახვა მოსახლეობას ევალებოდა. საქართველოში ადგილობრივ მთავართა რაოდენობა გაიზარდა, ხოლო მათ შორის არსებული დაპირისპირება გამწვავდა.⁵⁶¹ ყველაფერ ამის ლოგიკური შედეგი აბასიანთა ხალიფატის გავლენის მნიშვნელოვანი ზრდა იყო, რაც ქართლის საერისმთავროს ტერიტორიაზე მკვეთრად იგრძნობოდა. საერისმთავრო ერთობას მხოლოდ გარეგნულად ინარჩუნებდა, ფაქტობრივად, ქართლი დაყოფილი იყო მთავართა და ერისთავთა შორის. დაპირისპირება ხშირად ალიანსებით იცვლებოდა. ჯუანშერისა და ადარნასეს ალიანსი ამის ნათელი დასტურია. ადარნასე ბაგრატიონს თავად არჩილის წყალობით ჰქონდა მიღებული არტაანი და შულავერი,⁵⁶² რის გამოც ორ კლანს შორის კარგი ურთიერთობა არსებობდა. ჯუანშერისა და ადარნასეს კავშირს გამოკვეთილი ანტიარაბული ხასიათი ჰქონდა, რასაც მათი მჭიდრო პოლიტიკური კავშირი ადასტურებს ბიზანტიის იმპერიისა და ხაზართა ხაკანატის მესვეურებთან. ადარნასე ამ კუთხით ძალიან აქტიური იყო. მან არჩილის მიერ ბოძებული სამფლობელო მნიშვნელოვნად გაზარდა და კლარჯეთის, შავშეთის, აჭარის, ნიგალის, ასისფორის და ქვემო ტაოს ტერიტორიები შემოიმტკიცა, ხოლო პოლიტიკური ცენტრი კლარჯეთში ჰქონდა,⁵⁶³ რომელიც, ბუნებრივი რელიეფის გათვალისწინებით, ერთ-ერთი ყველაზე დაცული კუთხე იყო საქართველოში.

არაბთა ექსპანსიის წინააღმდეგ მალე სომხეთის ნახარარები გამოვიდნენ. აღ-ჰასან იბნ კაპტაბას დროს არსებული რეპრესიების ატანა

განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან, (1986), 81; მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 254.

⁵⁶⁰ *История халифов вардапета Гевонда*, 95.

⁵⁶¹ მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 254.

⁵⁶² ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 243.

⁵⁶³ მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 255.

მათ უკვე აღარ შეეძლოთ. აჯანყებულთა შორის ერთ-ერთი პირველი არტავაზდ მამიკონიანი იყო. სომეხი ნახარარი 774 წელს თავს დაესხა ხალიფატის მოხელეებს, დახოცა და ხაზინის სასარგებლოდ აკრეფილი გადასახადები მიიტაცა.⁵⁶⁴ არტავაზდ მამიკონიანი თავს შეაფარებს ქართლს ადარნასეს სამფლობელოში, საიდანაც სამცხეში გადავიდა და შედარებით უფრო უსაფრთხო ეგრისის ქვეყნისკენ აიღო გეზი. აჯანყებული სომხების წინააღმდეგ, ალ-ჰასანის ბრძანებით, მუჰამად იბნ ალ-ჰასანი გაემართა, რომელმაც, სომხეთის სპარაპეტის სუმბატ აშოტის ძის და მისი ჯარის დახმარებით, არტავაზდ მამიკონიანს გზები შეუკრა, რაშიც მონაწილეობა ქართლის არაბულ ჯარსაც უნდა მიეღო. არტავაზდს სამცხეში მიუსწრეს, დაამარცხეს, ხოლო ნაძარცვი ქონების ნაწილი წაართვეს. აჯანყებულთა მეთაური იძულებული გახდა, სამცხიდან ეგრისში გადასულიყო, სადაც მას კონსტანტინე V კოპრონიმოსის (741-775) ბრძანებით ეგრისის და ქართლის გამგებლობა გადაეცა.⁵⁶⁵ არტავაზდ მამიკონიანი ეგრისისა და ქართლის იმ მხარეთა ხელისუფალი გახდა, რომელსაც ბიზანტიის იმპერია აკონტროლებდა. იმპერიის ოფიციალური პოზიციით, არტავაზდი ორივე ქვეყნის, ქართლისა და ეგრისის, მმართველი იყო, მაგრამ რეალური ვითარების გათვალისწინებით, ის მხოლოდ მათ მცირე ნაწილს განაგებდა.

არტავაზდი უნდა დამჯდარიყო გაერთიანებული ქართლისა და ეგრისის მმართველის პოზიციაზე. თანამედროვე სომეხი ავტორის ცნობა საყურადღებოა. ამ ცნობით ვარკვევთ, რომ ბიზანტიელი ოფიციალის თვალში ქართლი და ეგრისი ერთიანი ქვეყანაა, რომელსაც სტეფანოზ მესამის სახლი მართავდა. არჩილ II-ის დაღუპვის შემდეგ იოვანე უნდა გამხდარიყო ქართლისა და ეგრისის ოფიციალური მმართველი. იოვანე ძალაუფლებას თავის უმცროს ძმას, ჯუანშერს, უყოფდა, თუმცა ჯუანშერი დიდი ხნის მანძილზე ხაზართა ტყვეობაში იმყოფებოდა. რეალურად, მთელი ეგრისი და ქართლის ის ნაწილი, რომელიც ბიზანტიის იმპერატორის უზენაესობას აღიარებდა და ხალიფას ძალაუფლებას გმობდა, იოვანეს ემორჩილებოდნენ. არტავაზდის დანიშვნა 774 წელს სწორედ იოვანეს ნაცვლად უნდა მომხდარიყო.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ *История халифов вардапета Гевонда*, 95-96.

⁵⁶⁵ *История халифов вардапета Гевонда*, 96. თარიღის შესახებ იხ.: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 260-263. ლევონდის „ხალიფების ისტორიაში“ მოხსენიებული მუჰამადი მეოთხე არმენიის გამგებელი, მუჰამად იბნ ალ-ჰასანი უნდა იყოს.

⁵⁶⁶ XVIII საუკუნის ქართველი მემატიანის ვახუშტის ბაგრატიონის ცნობით, იოვანე ხოსროიანი 786 წელს გარდაიცვალა (ბატონიშვილი ვახუშტი, *ადწერა სამეფოსა საქართველოსა*, 127). აღნიშნული თარიღი სწავლულ ბატონიშვილს ლეონ II-ის გამეფების აღნიშ-

სომხეთში არტავაზდ მამიკონიანის აჯანყება იმავე წელს მისმა ნათესავმა მუშეღ მამიკონიანმა გააგრძელა. მის გამოსვლას უფრო ფართო სახე ჰქონდა. მუშეღს სომხური არისტოკრატის დიდი ნაწილი შეუერთდა. 774 წელს მუშეღის მეთაურობით სომეხთა ლაშქარმა არმენიის არაბი ამირას გამოგზავნილი ჯარი რამდენიმე ბრძოლაში დაამარცხა და კარნუ-ქალაქს ალყა შემოარტყა, რაც 774-775 წლების ზამთრის სეზონი გრძელდებოდა.⁵⁶⁷ სომხეთის აჯანყებამ ძალიან ფართო სახე მიიღო, რასაც არმენიის ამირა ჰასან კაპტაბას ძე თავის მოხელეებთან ერთად ველარ უმკლავდებოდა.

ხალიფა ალ-მანსურის ბრძანებით, არმენიის ამბოხების ჩასახშობად კვლავ ამრ იბნ ისმაილი მიავლინეს,⁵⁶⁸ რომელიც სომხეთში 775 წლის გაზაფხულზე 30 000-იანი არმიით შემოვიდა.⁵⁶⁹ ხალიფამ ალ-ჰასან იბნ კაპტაბა ამირას თანამდებობიდან გაათავისუფლა, ხოლო მის ნაცვლად ვადიჰ ალ-აბასი დაინიშნა.⁵⁷⁰ ამრ იბნ ისმაილი 775 წლის აპრილს მომ-

ენის შემდეგ მოაქვს და ემყარება „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის ცნობას, რომელიც, ზოგადად, წერს, ლეონ II-ის მიერ ბიზანტიელთა განდევნის პერიოდში იოვანე უკვე გარდაცვლილი იყო, ხოლო ჯუანშერი – დაბერებული (მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 254-255). „მატიანე ქართლისაში“ გარკვევით არ ჩანს იოვანეს გარდაცვალების ზუსტი წელი, მაგრამ ერთი ვიციტით – იოვანე უფრო ადრე გარდაიცვალა, ვიდრე ჯუანშერი. ამასთან, არსად ჩანს, რომ იოვანეს, როგორც არჩილის ლეგიტიმურ მემკვიდრეს, ძალაუფლება დაეკარგა. „აბო თბილელის მარტივობის“ სანდო ცნობებით, ჩვენ ზუსტად ვიციტით, აფხაზთა მთავარი უკვე 770-იანი წლების მეორე ნახევარში მთელ დასავლეთ საქართველოს ფლობდა, რაც იმას ნიშნავს, რომ იოვანე უკვე გარდაცვლილია და ეგრისი აფხაზთა მთავრის ხელში აღმოჩნდა. ამგვარად, არტავაზდის დანიშვნის დროს, ჩვენი აზრით, იმპერატორი კონსტანტინე V კოპრონიმოსი ვერ მოახდენდა საქართველოში არსებული პოლიტიკური სიტუაციის სრულ ნიველირებას და ადგილობრივთა ჩამოშორებას. იმპერატორს, ლეგიტიმიზმის პრინციპის გათვალისწინებით, არტავაზდის დანიშვნა შეეძლო მხოლოდ იოვანე ხოსროვიანის გარდაცვალების შემდეგ, რომელიც, სავარაუდოდ, 774 წელს უნდა გარდაცვლილიყო. ამან იმპერატორს საშუალება მისცა, მისთვის არასასურველი საქართველოს სამეფო ოჯახის ნაცვლად ქვეყნის სათავეში თავისი მოკავშირე არტავაზდ მამიკონიანი მოეყვანა. ქართლისა და ეგრისის არტავაზდ მამიკონიანის ხელში გადასვლა იმპერიის ძალაუფლების სიძლიერეზე მეტყველებს, რასაც კარგად ადასტურებს ქვემო ქართლში სამშვილდის სიონის 777 წლის წარწერა, სადაც კონსტანტინე V კოპრონიმოსი იხსენიება, როგორც უზენაესი ხელისუფალი. აღსანიშნავია ისიც, რომ არტავაზდის მმართველობა დიდხანს არ გაგრძელდებულა. მალე ის ანატოლიკონის თემატის სტრატეგოსის თანამდებობაზე დაინიშნა (იხ. ქვემოთ). არ ვიციტით, ვის ჩააბარეს ქართლი, შესაძლოა ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ IV ხაზარმა ჯუანშერის ძალაუფლება ცნო, რასაც ალბათ არ აღიარებდა კონსტანტინე V კოპრონიმოსი.

⁵⁶⁷ *История халифов вардапета Гевонда*, 97-99; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 105-107; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 260-263.

⁵⁶⁸ Баладзори, *Книга завоевания стран*, пер. П.К. Жузе, 20; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 107; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 262.

⁵⁶⁹ *История халифов вардапета Гевонда*, 101.

⁵⁷⁰ *History of Al-Tabari*, vol. XXIX, 142; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 275; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 265, სქ. 1. ა. შაგინიანი ცდილობს, ამრ იბნ ისმაილის 771 წელს შემოსვლა (ალ-ქუფის ცნობა), რაც წანართა წინააღმდეგ იყო მიმარ-

ხდარ ორ გადამწყვეტ ბრძოლაში სასტიკად დაამარცხებს სომხეთის ნახარართა არმიას, რის შედეგადაც მათი უმრავლესობა ბრძოლის ველზე დაეცემა, ხოლო მთელი ქვეყანა კვლავ ხალიფატის რეჟიმს დაექვემდებარება.⁵⁷¹ სომხეთში მიმდინარე მოვლენები ძლიერ გავლენას ახდენდა საქართველოში არსებულ სიტუაციაზე. აჯანყებული სომხების ერთ-ერთი მეთაური, არტავაზდი, როგორც ვთქვით, ბიზანტიელებმა ეგრისისა და ქართლის მმართველის თანამდებობაზე დაამტკიცეს. არტავაზდი ორი წლის მანძილზე, როდესაც არმენიაში ანტიმუსლიმური გამოსვლები არ ცხრებოდა, ხალიფატის მესვეურებს ძლიერ შიშს ჰგვრიდა.⁵⁷² 775 წლის გაზაფხულ-ზაფხულის სეზონში ხალიფატის არმიამ სომხეთის აჯანყება სისხლში ჩაახშო, რამაც, ბუნებრივია, ანტიარაბული ქმედებები შეასუსტა საქართველოში და, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში. ამავე წლის 7 ოქტომბერს ხალიფა ალ-მანსური გარდაიცვალა, ხოლო მის ნაცვლად 19 ოქტომბერს ალ-მაჰდი, გარდაცვლილი ხალიფას ვაჟიშვილი, ავიდა ტახტზე.⁵⁷³

ალ-მაჰდი (775-785) მამის ხისტ პოლიტიკას შეცვლის, გადააყენებს რამდენიმე პროვინციის მმართველს და მათ ნაცვლად ახლებს დანიშნავს. მისი ბრძანებით, ხაზინა გახსნეს და მეომრებს შემწეობები დაურიგეს.⁵⁷⁴ ალ-მაჰდი პირველი ღონისძიებებით პოპულარული გახდა არა მხოლოდ ხალიფატის არმიაში, არამედ, გარკვეულწილად, დაპყრობილ ხალხებშიც. ხალიფამ არმენიის მმართველად ამირა იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი დააბრუნა.⁵⁷⁵ ალ-მაჰდიმ დაპატიმრებული ნერსე საპყრობილიდან გამოუშვა და ქართლის ერისმთავრობა დაუბრუნა,⁵⁷⁶ რითაც ად-

თული, 775 წლის შემოსვლას დააკავშიროს, რომელიც უკვე სომხეთის სადამსჯელო ექსპედიცია გახლდათ (იქვე, 264). ორივე შემთხვევაში, წყაროთა ცნობით, ამრ იბნ ისმაილი 30 000-იანი არმიით შემოდის, მაგრამ ეს არ იძლევა საფუძველს ამ ექსპედიციების გაიგივებისა.

⁵⁷¹ *История халифов вардапета Гевонда*, 101-106; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 107-110; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 262-263.

⁵⁷² *История халифов вардапета Гевонда*, 96-97.

⁵⁷³ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXIX, 157, 161.

⁵⁷⁴ *История халифов вардапета Гевонда*, 107.

⁵⁷⁵ იქვე; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 264-265. ღევონდის ცნობით, ჰასანის შემდეგ ხალიფა ალ-მანსურმა იაზიდი დააბრუნა, თუმცა, როგორც ალ-იაკუბის ცნობით ირკვევა, ალ-მანსური ჰასანის ნაცვლად ვადიჰ ალ-აბასის დანიშნავს, რომელიც ისტორიკოსის დიდი პაპა ყოფილა. ალ-იაკუბის ცნობა უფრო სარწმუნო ჩანს, ვიდრე ღევონდისა. იაზიდის მესამე ამირობა ალ-მანსურის გარდაცვალების ახლო ხანებში, ალ-მაჰდის დროს ხდება, რასაც მისი ჰიჯრით 159 წელს (31/10/775-18/10/776) მოჭრილი მონეტებიც ადასტურებს, მეტი ადრეული პერიოდის ფული ჰასანის სახელზეა მოჭრილი, ხოლო ვადიჰის ფული შემორჩენილი არაა, ვინაიდან ის ძალიან მცირე ხნის განმავლობაში ამირობდა. იხ.: იქვე; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 275.

⁵⁷⁶ აბო თბილელის მარტვილობა, თარგმნა და გამოსცა ე. ჭელიძემ, 312-315.

გილობრივი მოსახლეობის გული მოიგო. ჰასან იბნ კაჰტაბას კლანი ხელისუფლებას მოაშორეს, მათ შორის უნდა გადაეყენებინათ თბილისის მმართველის თანამდებობაზე დანიშნული იბრაჰიმ იბნ ჰასანი, რომელსაც ქართლის გამგებლობა ჰქონდა ჩაბარებული. ნერსე სამწლიანი პატიმრობის შემდეგ სამშობლოში დაბრუნდა, სადაც მას ჩამოჰყვა ეროვნებით არაბი, ქალაქ ბაღდადის მკვიდრი, აბო.⁵⁷⁷ ნერსე და აბო თბილისში 775 წლის მიწურულს უნდა ჩამოსულიყვნენ.⁵⁷⁸

თბილისში ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება აღდგა. ნერსე ერისმთავარი ვალდებული იყო ხალიფა აღ-მაჰდისა და მის მოხელეს, არმენიის ამირა იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამის დამორჩილებოდა, მაგრამ თბილისში აღგილობრივი ამირა აღარ იჯდა, რომელიც ერისმთავრის ხელისუფლებას შეზღუდავდა. რჩებოდა მხოლოდ მუსლიმური გარნიზონი და მათი ცალკეული მოხელეები, მაგრამ შიდაპოლიტიკური მმართველობა კვლავ ქართველთა ხელში იყო. თბილისის პოლიტიკური ზეწოლის ქვეშ აღარ იმყოფებოდა, არ იგრძნობოდა შევიწროება ან შეზღუდვები. ტომით არაბი აბო თავისუფლად სწავლობდა ქართულ დამწერლობას, ენას და ეცნობოდა ქრისტიანულ სარწმუნოებას. აბო, თავისი შინაგანი მრწამსის მიუხედავად, ოფიციალურად ჯერ კიდევ მუსლიმი იყო, თავისუფლად დადიოდა ქრისტიანულ ტაძრებში, ესწრებოდა წირვებს, ისმენდა ქადაგებას, ეცნობოდა სახარებას და სხვა ქრისტიანულ ლიტერატურას. ყველაფრის მიუხედავად, აბო ბოლომდე თავისუფალი არ იყო, ვინაიდან მას არ შეეძლო, ღიად განეცხადებინა თავისი სიყვარული ქრისტეს მრწამსის მიმართ და დაეგმო ისლამი, რის გამოც გარეგნულად ის კვლავ მუსლიმად რჩებოდა.⁵⁷⁹ თბილისში დამკვიდრებული აბო ქართული ენის, დამწერლობის და ქრისტეს რჯულის შესწავლას რამდენიმე წელს მოანდომებდა, რაც მთელი ამ ხნის განმავლობაში ქალაქში არსებულ მშვიდობასა და სტაბილურობაზე მიანიშნებს.

თბილისში არსებული გარეგნული მშვიდობის მიუხედავად ქართლში სიტუაცია დაძაბული იყო. არაბი მოხელეები განაგრძობდნენ გადასახადების კანონის მთელი სიმკაცრით აკრეფას, ხოლო გადაუხდელობის შემთხვევაში მოსახლეობას სასტიკად ავიწროებდნენ. ქართლის მთელი რიგი პროვინციები კვლავ დაუმორჩილებლობას აცხადებდა. საერისმთავრო ერთიან პოლიტიკურ ორგანიზმს არ წარმოადგენდა, ის და-

⁵⁷⁷ იქვე, 314-315.

⁵⁷⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 82. ივანე ჯავახიშვილი მიუთითებდა, ზოგადად, 775 წელს. ჩვენი აზრით, მოვლენა ხდება 775 წლის 19 ოქტომბრის შემდეგ, ანუ ამავე წლის მიწურულს.

⁵⁷⁹ აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 314-317.

ნაწევრებული იყო მთავართა და ერისთავთა შორის. საქართველოში ამ დროს რამდენიმე დიდი ხელისუფალი მმართველობდა. მათ შორის ორი უძლიერესი მთავარი დასავლეთ საქართველოში იყო გამაგრებული: ეგრისისა და ქართლის მთავარი არტავაზდ მამიკონიანი და აფხაზეთის მთავარი ლეონ მეორე ანოსიანი.

არტავაზდ მამიკონიანი, ბიზანტიის იმპერიის არხონტი და სტრატეგოსი, ეგრისისა და იმპერიის დაქვემდებარებაში მეოფ ქართლის მიწებს განაგებდა. 775 წლის 14 სექტემბერს იმპერატორი კონსტანტინე კოპრონიმოსის გარდაცვალების შემდეგ, იმპერიის სათავეში მისი შვილი, ლეონ IV ხაზარი (775-780) მოვიდა. ლეონ მეოთხე კმაყოფილი იყო არტავაზდ მამიკონიანის ანტიარაბული ქმედებით, რისი შესანიშნავია დასტურია სომეხი მოხელის დამტკიცება ანატოლიკონის სტრატეგოსის თანამდებობაზე. არტავაზდს ბიზანტიის იმპერიის ერთ-ერთი ყველაზე მსხვილი პროვინცია ჩააბარეს, ხოლო ლეონ მეორეს, რომელიც იმპერატორ ლეონ მეოთხის დეიდაშვილი და სესხია იყო, არტავაზდის ყოფილი სამფლობელო, ეგრისი გადასცეს.⁵⁸⁰ 776 წლის ახლო ხანებში ლეონ მეორე აფხაზეთა მთავარი მთელი დასავლეთ საქართველოს ხელისუფლების სათავეში მოექცა, რამაც აღნიშნულ მხარეს სახელწოდებად აფხაზეთი დაუშკვიდრა. ლეონ მეორის მთავარი ამოცანა ანტიარაბული პოლიტიკის გატარება იყო, რასაც აფხაზეთის მთავარი თავისი დეიდაშვილის სიცოცხლეში წარმატებით უძღვებოდა. არტავაზდ მამიკონიანი თავისი

⁵⁸⁰ კონსტანტინე V კოპრონიმოსის ცოლი იყო ირინე-ჩინაიკი, ხაზართა ხაკანის ასული. ხაკანის ასული ჰყავდა ცოლად ლეონ II აფხაზეთა მეფის მამას. ამგვარი მოცემულობით იმპერატორი ლეონ IV ხაზარი და ლეონ II აფხაზეთა მეფე დეიდაშვილები იყვნენ (იხ. С. Н. Джанашия, О времени и условиях Абхазского царства, 328-330). 776 წლის ახლო ხანებში ლეონ II-ის მიერ ეგრისის მიღებას ირიბად ადასტურებს „აბო თბილელის წამება“. იოვანე საბანის ძის მიხედვით, 70-იანი წლების მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველო ერთიანია აფხაზეთა მთავრის ეგიდის ქვეშ და მას აფხაზეთი ეწოდება. იმავე ავტორის ცნობით, აფხაზეთი (დასავლეთ საქართველო) კონსტანტინოპოლელი იონთა მეფის (ბიზანტიის იმპერატორი) ქვეშევრდომია (აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 318-321), რაც იმას ადასტურებს, რომ ლეონ II აფხაზეთა მეფემ მთელი დასავლეთ საქართველოს მფლობელობა ლეონ IV ხაზარის დასტურით მიიღო. კონსტანტინე V კოპრონიმოსის ფავორიტი, როგორც ლევონდის ცნობიდან ვიცით, არტავაზდ მამიკონიანი იყო. ირინე იმპერატრიცას მმართველობისას ლეონ II ბიზანტიას უჯანყდება და თავს დამოუკიდებელ ხელისუფლად გამოაცხადებს, რაც დიდი ხანია მართებულად არის შენიშნული ისტორიოგრაფიაში (С.Н. Джанашия, О времени и условиях Абхазского царства, 332-341). კონსტანტინე VI-ის (780-797) პერიოდში, უპირატესად, დედამისი ირინე მმართველობდა, ამასთან, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, იოვანე საბანის ძის მიხედვით, ნერსე ერისმთავრის მიერ აფხაზეთში თავისი ოჯახის გაგზავნა 779-780 წლებში ხდება, რაშიც ნათლად იკვეთება, რომ ამ წლებში აფხაზეთი უკვე დასავლეთ საქართველოა, ხოლო ლეონ II-ის მწვალობელი იმპერატორი მისივე დეიდაშვილი, ლეონ IV ხაზარია.

მრავალრიცხოვანი სახლეულით ანატოლიკონის თემატაში გადაიყვანეს, სადაც ანტიარაბული ფრონტის ყველაზე ცხელი ხაზი გადიოდა.

778 წლის გაზაფხულის სეზონში ბიზანტიის იმპერატორის ბრძანებით, მრავალრიცხოვანი არმია შეიკრიბა კილიკიასა და სხვა დაკარგულ პროვინციებში სალაშქროდ. ბიზანტიის არმიას სათავეში მიქაელ ლახანოდრაკონი ედგა, ხოლო სარდლებს შორის იყვნენ ტაჩატ ანძევაცი, ბუკელარიონის სტრატეგოსი, და არტავაზდ მამიკონიანი, ანატოლიკონის სტრატეგოსი. ბიზანტიის არმიამ არტავაზდის მონაწილეობით დიდი დარტყმა მიაყენა არაბთა პოზიციებს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიაში და აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში რამდენიმე ათასი ქრისტიანი გადაასახლა.⁵⁸¹ ბიზანტია-ხალიფატის ომმა ფართო მასშტაბები მიიღო. მომდევნო წელს ხალიფატის არმია გალატიაში შეიჭრა და ბიზანტიის ქალაქებს ალყა შემოარტყა. ამავე დროს არმენიის ამირა იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი კარნუ-ქალაქის გავლით ბიზანტიაში შეიჭრა და რამდენიმე მსხვილი ციხე-ქალაქის აღება სცადა, მაგრამ უშედეგოდ. არმენიის ამირას მონაგარი მხოლოდ სამი უმნიშვნელო ციხე-სიმაგრე იყო.⁵⁸²

ბიზანტია-ხალიფატის დაპირისპირებაში ქართლის ერისმთავარიც უნდა ყოფილიყო ჩართული, როგორც არმენიის ამირას ქვეშევრდომი, მაგრამ რამდენად აქტიური მონაწილეობა მიიღო ნერსემ ბიზანტიის წინააღმდეგ ომში, არ ჩანს. ხალიფატის მოხლეები აშკარად არ იყვნენ მისი ქცევით კმაყოფილები. ქრისტიანი ნერსე, დიდი ალბათობით, თავს არიდებდა ქრისტიანული ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ ბრძოლას. 779 წლის ზაფხულის მიწურულს ან შემოდგომაზე, დასრულებული სამხედრო ლაშქრობის შემდეგ, არაბებმა ქართლის ერისმთავრის ერთგულების საკითხი დასვეს. მათ ამავე წლის ბოლოს ქართლის ერისმთავარი უნდა დაებარებინათ. გამოცდილება აჩვენებდა, რომ ის შეიძლება შეეპყროთ. ნერსე ერისმთავარი ხალიფატის მესვეურთა წინაშე არ გამოცხადდა, რაც აშკარა ამბოხის ნიშანი იყო. არაბები ქართლის საზღვრებში შეიჭრნენ, მათი მთავარი მიზანი ნერსეს შეპყრობა და მის მომხრეთა დამორჩილება იყო. იოვანე საბანის ძის სიტყვებით, სარკინოხთა არმია ქართლის ერისმთავარს სასტიკად ებრძოდა. ქართველთა და აბასიანთა შორის ომი ატყდა. ძალები აშკარად არათანაბარი იყო, რის გამოც ნერსემ უკან დაიხია.⁵⁸³

⁵⁸¹ *История халифов варданета Гевонда*, 108; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 623.

⁵⁸² *История халифов варданета Гевонда*, 108-109; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 624; *History of Al-Tabari*, vol. XXIX, 206-207.

⁵⁸³ აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 316-317. ბრძოლა, როგორც ჩანს, 779-780 წლების მიჯნაზე მიმდინარეობდა. ნერსე ერისმთავარი ქართლის საერისმთავროს

ნერსე და მისი მომხრე დიდებულები, აზნაურები, მსახურები და მათი ოჯახის წევრები იძულებული გახდებიან, თბილისი დატოვონ. ხალიფატის ჯარის მიერ დევნილი ქართველები საერისმთავროს გაეცლებიან და თავშესაფრის ძიებას საზღვარგარეთ დაიწყებენ. ნერსემ პირველ რიგში თავისი ცოლ-შვილი და მომხრეთა ოჯახის წევრები აფხაზეთის სამთავროში, დასავლეთ საქართველოში, გახიზნა. ამის შემდეგ, როდესაც ნათელი გახდა, რომ ქართლში ვერ გაჩერდებოდა, ნერსემ სამასი კაცის თანხლებით ჯუანშერის სამფლობელოზე გავლით, როგორც ჩანს, ჯუანშერის და წანარების დახმარებით, დარიალი გაიარა და ოსეთის გზით ხაზართა ხაკანის სამფლობელოს მიაშურა.⁵⁸⁴

ერისმთავარი და თავისი სამასი თანამებრძოლი სამთვიანი მგზავრობის შემდეგ ხაზართა ხაკანატის დედაქალაქ იტილს მიაღწენ. სამი თვე იყო ის დრო, რაც ქართლის ერისმთავარს დასჭირდა საქართველოდან ხაზარეთის პოლიტიკურ ცენტრში მისასვლელად. ნერსეს ხაზართა ხაკანის დახმარების იმედი ჰქონდა. ის კუთვნილი ხელისუფლების დაბრუნებას და არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლას გეგმავდა, სხვა შანსი, როგორც ჩანს, არ იყო. ხაზართა ხაკანის შემწეობა ნერსეს უკანასკნელი იმედი იყო ძალაუფლების დაბრუნების საქმეში. ხაზართა ძალას ქართველები ადეკვატურად აფასებდნენ, მაგრამ არ ჩქარობდნენ თავად ხაზარეთის მესვეურნი.

ხაზარეთში ყოფნის დროს ქართველების იმედი არ გამართლდა. ხაკანი სამხედრო დახმარების რეალურ დაპირებას არ იძლეოდა, ხოლო ხაზართა მიწაზე უსარგებლოდ ყოფნა გახანგრძლივდა. ნერსემ ხაზართა ხაკანს აფხაზეთში გაშვება სთხოვა, სადაც თავისი ოჯახი იყო გახიზნული. ხაკანი თხოვნას მხოლოდ მაშინ დასთანხმდა, როდესაც მიხვდა ქართველთა იტილში ყოფნის უსარგებლობას. ნერსეს სამასკაციანი ამაღლის შენახვა გარკვეულ ხარჯთან იყო დაკავშირებული, რისი გაღება სულ უფრო და უფრო უნაყოფო ხდებოდა. ხაზართა ხაკანის ბრძანებით, ნერსეს და მის ამაღლას ნება მისცეს, ხაკანატი დაეტოვებინათ, ხოლო საჩუქრების სახით დიდი ქონება გადასცეს.⁵⁸⁵ ამგვარად, ხაზართა დახმარებას მხოლოდ პოლიტიკური თავშესაფრის, ფინანსური შემწეობის და გარკვეული ფსიქოლოგიური ეფექტის სახე ჰქონდა. ქართველი დევნილუ-

მალე დატოვებს, სავარაუდოდ, 780 წელს. ივანე ჯავახიშვილი ნერსეს ხაზარეთში გადასვლას 780-781 წლებით ათარიღებდა, იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 82.

⁵⁸⁴ აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 316-319.

⁵⁸⁵ იქვე, 318-319.

ბი ხაზართა დედაქალაქის დატოვების შემდეგ აფხაზეთის სამთავროს მიმართულებით მიემგზავრებიან.⁵⁸⁶

ნერსე და მისი სახლეული ხაზართა ხაკანატის პოლიტიკურ ცენტრს 780 წლის ზაფხულის ან შემოდგომის სეზონში დატოვებენ და სამთვიანი მგზავრობის შემდეგ, ამავე წლის მეორე ნახევარში, აფხაზეთის სამთავროში, დასავლეთ საქართველოში ჩამოვიდნენ. აფხაზეთის სამთავრო ქრისტიანული ქვეყანა იყო, რომელიც შავის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე აფსაროსიდან ნიკოფსიის ჩათვლით იყო განვრცობილი და ბიზანტიის იმპერატორის უზენაესობას ცნობდა.⁵⁸⁷ ქართველ დევნილებს აფხაზეთის მთავარი, ეპისკოპოსი, სამღვდელოება და ხალხი დიდი სიხარულით შეხვდნენ. მათ განსაკუთრებით ახარებდათ ქრისტეს რჯულზე გადმოსული წარმოშობით არაბი აბო თბილელის ნათლობა და ქრისტიანობის ერთგულება, რის გამოც აბო აფხაზთა შორის დიდად მიღებული პიროვნება გახდა.

აფხაზეთის მოსახლეობა დიდი ღვთისმოსაობით გამოირჩეოდა, ხოლო ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებებს საკმაოდ აქტიურად და ხშირად დადგენილზე უფრო მეტადაც იცავდნენ. მათი მიბაძვით აბომ საკუთარი თავის გამოცდა გადაწყვიტა და აღდგომის მძიმე მარხვა ამ მნიშვნელოვანი საუფლო დღესასწაულის დადგომამდე სამი თვით ადრე დაიწყო. აბომ სამთვიანი მარხვა 781 წლის 17 იანვარს დაიწყო და 15 აპრილს, აღდგომის დღეს დაასრულა.⁵⁸⁸ მთელი ამ დროის მანძილზე ნერსე და მისი ამა-

⁵⁸⁶ იქვე, 318-321.

⁵⁸⁷ იქვე.

⁵⁸⁸ იქვე, 320-323. იოვანე საბანის ძის ცნობით, აბო აფხაზეთში ჩასვლის დროს ადგილობრივ ტრადიციებს და წეს-ჩვეულებას გაეცნო, ის გასაკუთრებით აღფრთოვანებული ყოფილა დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა რელიგიურობით და ქრისტიანული წესების მკაცრი და გადამეტებული შესრულებით. ნერსე და აბო, როგორც ჩანს, აფხაზეთში მკაცრი ზამთრის დადგომამდე უნდა ჩასულიყვნენ, ანუ ნოემბრისთვის. აფხაზეთში ადგილობრივი წესებისა და ხალხის გაცნობა, ფაქტია, გარკვეულ დროს წაიღებდა. ამის შემდეგ, იოვანე საბანის ძის ცნობით, წმინდა ანტონ დიდის ხსენების დღეს, 17 იანვარს, აბომ სამთვიანი დიდი სააღდგომო მარხვა დაიწყო. ამ პერიოდის განმავლობაში ის არ სვამდა, არ ჭამდა და არ საუბრობდა, მხოლოდ შაბათ-კვირას მცირე უღუფას და სასმელს იღებდა, ხოლო მარხვა სამი თვის თავზე, აღდგომა დღეს ზიარების მიღების დროს დაასრულა (იქვე, 320-323). ამ ცნობით დაახლოებით ვადგენთ, თუ რომელი წლის 17 იანვარს უნდა დაეწყო მას მარხვა, რაც აღდგომამდე სამ თვეს გაგრძელდა – სავარაუდოდ, ეს უნდა ყოფილიყო 781 წელი. ამ წელს აღდგომა 15 აპრილს აღინიშნა, ანუ 17 იანვრიდან მართლაც თითქმის სამი თვის თავზე. 780 წელი უნდა გამოირიცხოს, ვინაიდან ამ დროს აღდგომა 26 მარტს დაემთხვა, ხოლო მეტი ადრეული პერიოდი ვერც განიხილება, ვინაიდან აფხაზეთში ჩამოსვლიდან საკმაოდ მალე ნერსემ და მისმა ამაღლამ ქვეყანა დატოვეს და ქართლში წავიდა, რაც აბოს სიკვდილით დასჯამდე სამი წლით ადრე ხდება, ანუ 782-783 წლებში. შეიძლება დაეუშვათ მომდევნო 782 წელი – ამ წელს აღდგომა 7 აპრილზე მოდის, თუმცა სამთვიან პერიოდს, 17 იანვრიდან აღდგომამდე, უფრო 781 წლის 15 აპრილი ეხმიანება.

ლა აფხაზეთის სამთავროს მიწაზე იმყოფებოდნენ და ქართლში დაბრუნებას ცდილობდნენ, რაშიც მათ ნერსეს დისშვილის, სტეფანოზ IV-ის, იმედი ჰქონდათ, რომელიც ხალიფა ალ-მაჰდიმ ნერსეს ნაცვლად ერისმთავრის პოზიციაზე დაამტკიცა.⁵⁸⁹

ხალიფამ გადამწყვეტ წარმატებას მიაღწია ბიზანტიის წინააღმდეგ ბრძოლაში. 781 წელს ხალიფის შვილის, ჰარუნ არ-რაშიდის, მეთაურობით აბასიანები, თითქმის მთელი მცირე აზიის გავლით, კონსტანტინოპოლს მიუახლოვდნენ, ბიზანტიის არმია დაამარცხეს და დედოფალი ირინე აიძულეს, ხალიფას სასარგებლოდ ყოველწლიური ხარკი ეკისრა.⁵⁹⁰ სომეხი სარდალი ტაჩატ ანბევაცი მთელი თავისი ხალხით არაბთა მხარეს გადავიდა. ხალიფა ალ-მაჰდიმ და ჰარუნ არ-რაშიდმა ტაჩატი კარგად მიიღეს და სომხეთის იშხნის თანამდებობაც დაუმტკიცეს.⁵⁹¹ დაბრუნებაზე მოლაპარაკებას ნერსეც აწარმოებდა, რამაც ბოლოს თავისი შედეგი დამოიღო. მას მთელი თავისი სახლეულით სამშობლოში დაბრუნების უფლება მისცეს. ამისი კარგი ანალოგი ტაჩატის სომხეთში წასვლაა, რომელიც სომხურ მიწას ბიზანტიაში 22-წლიანი სამსახურის შემდეგ დაუბრუნდა. ჰარუნის პოლიტიკა შემწყნარებლური აღმოჩნდა მტრის მხარეზე გადასული სომეხი და ქართველი წარჩინებულების მიმართ, რამაც მათ მშობლიურ მიწაზე მოღვაწეობის გაგრძელების საშუალება მისცა.

ნერსე ერისმთავარი თავისი სახლეულით თბილისში 782 წელს დაბრუნდა, როდესაც ქართლის ერისმთავარი სტეფანოზ მეოთხე, ნერსეს დისწული, იყო. ნერსეს თბილისში ჩამოსვლის შემდეგ ქვეყანაში კვლავინდებურად სიმშვიდეა. აბო თბილელი, რომელმაც ნერსეს მუდმივი თანმხლები პირი გახდა, მთელი სამი წლის მანძილზე უშიშრად დადიოდა თბილისში და ქალაქის შემოგარენში, სადაც საკუთარ ქრისტიანულ აღმსარებლობას დაუფარავად და ღიად აფიქსირებდა.⁵⁹² აბოს თბილისში ყოფნის უკანასკნელი სამწლიანი პერიოდი საკმაოდ დრამატული მოვლენებით აღსავსე აღმოჩნდა. არმენიის ახალი ამირა ოსმან იბნ ომარ იბნ ხურაიმი (782-785) სომეხი იშხნის ტაჩატის სასტიკი მოწინააღმდეგე გახლდათ. ამირა ბიზანტიის ყოფილ მოკავშირეებს ეჭვის თვალით უყურებდა და მათ წინააღმდეგ გარკვეულ ზომებს მიმართავდა. სომეხი წარჩინე-

⁵⁸⁹ იქვე, 322-233.

⁵⁹⁰ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 628-629; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 418.

⁵⁹¹ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 629; *История халифов варданета Гевонда*, 110; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 265-267.

⁵⁹² იქვე, 324-327.

ბულები, ამირას ბრძანებით, ხაზართა და თურქთა წინააღმდეგ წარმოებულ ბრძოლებში ჩართეს, სადაც დაიღუპნენ კიდევ.⁵⁹³ ქართლში ადარნასე ნერსე ერისმთავრის ძე 783 წელს გარდაიცვალა, ხოლო მისი ძმა, ფილიპე, მომდევნო წელს მოკვდა.⁵⁹⁴ არცერთი მათგანი ქართლის ერისმთავარი არ ყოფილა და, სავარაუდოდ, ისინი მხოლოდ ერისთავის წოდებას ატარებდნენ.⁵⁹⁵

სტეფანოზ IV, რომელიც ნერსეს დისწული გახლდათ, ქართლში მმართველობას აგრძელებდა, სადაც აქტიურად უწყობდა ხელს ქრისტიანობის მომძლავრებას. ყველაფერი ამის შედეგი არაბი წარმოშობის აბოთბილელის ქრისტეს რჯულის თავისუფალი აღმსარებლობა იყო, რაც ქალაქის მკვიდრ მუსლიმებს აღიზიანებდათ. მსგავსი რელიგიური ტოლერანტობა ქართლის მიწაზე არმენიის ამირა ოსმან იბნ ომარის მმართველობის პერიოდს უკავშირდება, რომელიც, როგორც ჩანს, ქართველებს იმდენად არ ემტერებოდა, რამდენადაც სომეხი ნახარალების გარკვეულ ნაწილს. აბოს სამწლიანი თავისუფალი რელიგიური აღმსარებლობა სწორედ ომარის სამწლიან ამირობას უნდა დავუკავშიროთ, როდესაც თბილისის მოსახლეობა რელიგიური ნიშნით, ფაქტობრივად, არ იღვენებოდა.

თბილისში არსებული რელიგიური შემწყნარებლობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. ხალიფა ალ-მაჰდიმ 785 წლის ივლისის ახლო ხანებში

⁵⁹³ *История халифов вардапета Гевонда*, 110.

⁵⁹⁴ ზ. ალექსიძე, აბო თბილელის მარტვილობის თარიღი და მასთან დაკავშირებული ქართლის ერისმთავართა ქრონოლოგია, *მრავალთავი*, XIX (2001), 313. ზ. ალექსიძე თარიღებს კლიმენტი ალექსანდრიელის დასაბამიდან ანგარიშობს, შესაბამისად, ადარნერსეს გარდაცვალება 783 წლით განისაზღვრება, რასაც ჩვენც ვიზიარებთ. ამასთან ტექსტში ვკითხულობთ, „ადარნერსე ნერსეს ძმ გარდაიცვალა დასაბამითგანთა წელთა ხვზ (6407) და ფილიპე გარდაიცვალა ბ (მეორესა) წელსა. და აბო იჴამა ტფილისს შინა დასაბამითგანა წელთა ხვზ (6408), ერისთაობასა სტეფანოზისსა, ძისა გურგენისსა და მოსმს ამირობასა და მეოხ არს წინაჲ ქრისტშსა ყველთა ქრისტეანეთაჲს“ (იხ. ზ. ალექსიძე, იქვე). ამგვარად, ადარნერსეს (ადარნასე) გარდაცვალება მოდის 6407-5624=783, როგორც ამას ალექსიძე თვლის, ხოლო ფილიპე მეორე წელს აღესრულა.

⁵⁹⁵ მოქცევა ქართლისად, რედ. ილია აბულაძე, 97; სუმბატ დავითის ძე, ცხორება და უწყება ბაგრატონიანთად, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 362-363. ორივე წყაროს, მოქცევა ქართლისას „ქრონიკის“ და სუმბატ დავითის ძის მიხედვით, ადარნასე და ფილიპე ერისთავები არიან, ხოლო პირველი მათგანი მათ დიდ ერისთავებს უწოდებს, რაც ერისმთავრის ბადალია, თუმცა VIII საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ქვეყანა დანაწევრებულია, თითქმის ყველა ერისთავი პრეტენზიას ერისმთავრობაზე და უზენაესი ხელისუფლების ფლობაზე აცხადებდა. იოვანე საბანის ძის საკმაოდ დამაჯერებელი განცხადებით, ნერსეს შემდეგ ხალიფა მაჰდიმ (მაჰდი ამირა მუმინი) ერისმთავრის პოზიციაზე სტეფანოზ გურგენ ერისთავის ძე დაამტკიცა და ის ერისმთავრობდა აბოს წამების პერიოდშიც (აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 322-323, 326-327). ტექსტში არსად გაკვეთილად არაა საუბარი ან ნერსეს ხელისუფლებაში დაბრუნებაზე, ან ნერსეს რომელიმე შვილის მიერ ერისმთავრობის მიღებაზე.

ამირა ოსმან იბნ ომარი მოხსნა, ხოლო მის ნაცვლად რაუხ იბნ ჰატიმ ალ-მუხალაბი დაინიშნა. რაუხის სომხეთში მოსვლის ჟამს ხალიფა ალ-მაჰდი გარდაიცვალა, რაც ამავე წლის 5 აგვისტოს მოხდა.⁵⁹⁶ ამირა რაუხის თბილისში მოსვლის დროს აბო დაიჭირეს და საპატიმროში მოათავსეს. მას ბრალად ისლამის ღალატი და ქრისტიანობის უკანონო პროპაგანდა ედებოდა. თბილისში ქრისტიანთა დევნა დაიწყო. აბოს დაპატიმრება ზაფხულის ბოლოს ან შემოდგომის დასაწყისში ხდება.⁵⁹⁷ სტეფანოზის თხოვნით, 785 წლის შემოდგომით, ამირა რაუხმა აბო თბილელი პატიმრობიდან გაათავისუფლა.⁵⁹⁸ წარმოშობით არაბი ქრისტიანი აბო კელაჲ აგრძელებდა ცხოვრებას ქვეყნის დედაქალაქში, მაგრამ სულ მალე რაუხი შეცვალეს და მის ნაცვლად ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმი დაამტკიცეს. ხუზაიმა ქართლში 785 წლის დეკემბერში შევიდა.⁵⁹⁹ ადგილობრივი მუსლიმების ჩაგონებით, მან იმავე თვეს აბოს დაპატიმრების ბრძანება გასცა, ხოლო მომდევნო წლის 6 იანვარს წარმოშობით არაბი

⁵⁹⁶ *История халифов варданета Гевонда*, 111; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 267.

⁵⁹⁷ რაუხი სომხეთში ივლის-აგვისტოს შემოვიდა, როდესაც მალევე ან იმთავითვე გავრცელდა ცნობა ხალიფა ალ-მაჰდის გარდაცვალებაზე. ამდენად, ქალაქ თბილისში, რომელიც ამირას ემორჩილებოდა, ის უნდა შემოსულიყო დაახლოებით აგვისტო-სექტემბერში. მან, ადგილობრივი მუსლიმი მოსახლეობის თხოვნით, აბო დააპატიმრა თბილისში და ციხეში ჩასვა, მაგრამ სტეფანოზ ერისმთავრის შუამავლობით მალევე გაათავისუფლა. ლევონდის ცნობით, რაუხის სისასტიკეზე არაფერია ნათქვამი, მისი შემცვლელი კი უკიდურესად მკაცრი შიდაპოლიტიკის გამტარებელი აღმოჩნდა, იხ.: *История халифов варданета Гевонда*, 111-112.

⁵⁹⁸ რაუხი, როგორც ცნობილია, მუსა ალ-ჰადის ბრძანებით, ხუზაიმა იბნ ხაზიმმა სექტემბერ-ოქტომბერში ჩაანაცვლა. ლევონდის სარწმუნო ცნობით, ღვინში მოსვლისთანავე ხუზაიმამ სამი თვით დააპატიმრა სამი ძმა არწრუნთა გვარიდან. ისინი მას სამ თვეს ჰყავდა საპატიმროში, მაგრამ მას მერე, რაც ხალიფის დასტური მიიღო, ორი მათგანი 6 იანვარს, ანუ ზუსტად სამის თვის თავზე, სიკვდილით დასაჯა. ამდენად, ხუზაიმა 6 ოქტომბრის ახლო ხანებში, 785 წლის სექტემბერ-ოქტომბერში ღვინში მოსულა და ოფიციალურად შესდგომია არაბული არმენიის მმართველობას. ლევონდის პატკანიანისეულ თარგმანში ერთი უზუსტობაა, სამი თვის ნაცვლად წერია – სამი წელი (*История халифов варданета Гевонда*, 112-114), აღნიშნული შეცდომა გასწორებულია რ. ბედროსიანის თარგმანში, იხ.: *Ghevond's History*, trans. by R. Bedrosian, 43.

⁵⁹⁹ აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 328-333. აბო თბილელი ახალი მსაჯული ამირას მოსვლის დროს ხელმეორედ დააპატიმრეს და 785 წლის 27 დეკემბერს ციხეში ჩასვეს, რაც ხუზაიმას შემოსვლას ამავე თვით ათარიღებს, ხოლო წინა ამირას წასვლას – რამდენიმე დღით ან კვირით ადრე. საფიქრებელია, ზოგადად, შემოდგომის სეზონი, როდესაც რაუხმა დატოვა სამხრეთ კავკასია. დაპატიმრებიდან ათი დღის შემდეგ აბო თბილელი სიკვდილით დასაჯეს, რაც 6 იანვარს, ნათლისღების დღესასწაულზე მოდის. იოვანე საბანისძის მიხედვით, მარტვილობა დასაბამიდან 6389-ე წელს ხდება, ანუ 785 წელს, მაგრამ აქ თითქოს ერთწლიანი შეცდომაა, თუმცა თუ წელთაღრიცხვას დავიწყებთ სექტემბრიდან და არა იანვრიდან, გამოდის, რომ 6389-ე წელი არის 785 წლის სექტემბრიდან, ვიდრე მომავალი წლის სექტემბრამდე, ხოლო აბოს მარტვილობა სწორედ ამ შუალედში ექცევა და დასტურდება სხვა წყაროებითაც.

ქრისტიანი აბო სიკვდილით დასაჯა.⁶⁰⁰ ამავე დღეს სიკვდილით დასაჯეს სამი თვის განმავლობაში პატიმრობაში მყოფი სომეხი ნახარარები არწრუნთა გვარიდან, ამაზასპი და სააკი, მათი სიკვდილით დასჯის ბრძანება უშუალოდ ხალიფის დასტურით მოხდა, ხოლო ხუზაიმას ბრძანებით, ნათლისღების დღეს,⁶⁰¹ აბოს დასჯის პარალელურად, აღსრულდა.

ხუზაიმა იბნ ხაზიმი ხაზართა ღაშქრობის შედეგად დაზარალებული თბილისის განახლებას დაიწყებს.⁶⁰² ქალაქი ნაწილობრივ დაზარალებული იყო, ის, ბუნებრივია, აშენებას საჭიროებდა. როგორც ჩანს, მიყენებული ზარალი იმდენად დიდი იყო, რომ თბილისის საფუძვლიანი განახლება მხოლოდ ამ დროს მოხერხდა. ხუზაიმას მთელი სამხრეთ კავკასიის მმართველობა ჰქონდა ჩაბარებული. მისი პოლიტიკა საკუთარი ხელისუფლების განმტკიცებას ისახავდა მიზნად. თბილისის აღმშენებლობა-განახლება სწორედ ამ მიზანს ემსახურებოდა. ქრისტიანობის შეზღუდვას ქართლის მოსახლეობაში უარყოფითი რეაქცია უნდა გამოეწვია. ხუზაიმას დროს აჯანყებამ მთელი სამხრეთ კავკასია, ანუ არაბული არმენიის მხარე, მოიცვა.⁶⁰³

ღევონდის ცნობით, ხალიფა მუსა ალ-ჰადის ბრძანებით, სიკვდილით დასჯიან ქართველთა იშხანს, ანუ ერისმთავარს, რომელშიც, სავა-

⁶⁰⁰ ხუზაიმა, როგორც ჩვენ დაანგარიშებული გვაქვს, ამირას თანამდებობაზე 785 წლის შემოდგომის სეზონში დაინიშნა ხალიფა მუსა ალ-ჰადის ბრძანებით. ხუზაიმა იბნ ხაზიმი ღვინში მოსვლისას დააპატიმრებს არწრუნთა გვარის სომეხ ნახარარებს და განაჩენის გამოტანამდე სამ თვეს ჰყავს დატუსაღებული. აქედან ჩანს, რომ ის ამირობას 785 წლის 6 ოქტომბრის ახლო ხანებში შეუდგა (*Ghewond's History*, trans. by R. Bedrosian, 43), ხოლო თბილისში დეკემბერში შევიდა და აბოს დაპატიმრების ბრძანება ძალიან მალე, 27 დეკემბერს გასცა (აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 330-333), ხოლო 786 წლის 6 იანვარს, პარასკევ დღეს, სიკვდილით დაასჯევინა (იქვე, 326-327, 334-335; მ. ბროსე, *საქართველოს ისტორია*, I, 117). მოგვიანებით, ხუზაიმა ახალმა ხალიფამ, ჰარუნ არ-რაშიდმა, დატოვა არმენიის ვალის თანამდებობაზე, რომელსაც კიდევ წელიწადსა და ორ თვეს იკავებდა, ანუ 786 წლის სექტემბრის თვიდან (როდესაც ჰარუნ არ-რაშიდი ხალიფა გახდა) 787 წლის ნოემბრამდე. ა. შაგინიანი დეტალებში განიხილავს ჰარუნ არ-რაშიდის მიერ ხუზაიმას დანიშვნის თარიღს და ხუზაიმას ამირობის ხანად მხოლოდ ეკ პერიოდი მიაჩნია, მაგრამ ის არ ითვალისწინებს ქართული წყაროს ცნობას, რომელიც ამ მოვლენების ყველაზე სანდო და თანადროული მატყანეა, იხ.: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 267-268.

⁶⁰¹ *История халифов варданета Гевонда*, 112-114. აბოს და არწრუნთა ერთსა და იმავე დღეს სიკვდილით დასჯა მიუთითებს იმაზე, რომ ისინი ერთი კონკრეტული ამირას, ანუ ხუზაიმას, ბრძანებით მოაკვდინეს. სამწუხაროდ, „აბო თბილელის მარტვილობაში“ ავტორი არ გვამცნობს ამირას სახელს, რის გამოც დიდხანს ფიქრობდნენ, რომ ეს უნდა იყოს ვინმე უცნობი თბილისის ამირა, მაგრამ ასეთი პიროვნება წყაროებით არ დასტურდება. თბილისის ამირა, რომელიც ამავე პერიოდში მართავდა სომხეთს, ქართლს და ჰერეთს (იგულისხმება ალვანეთი, იგივე რანი), „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, იყო ხუასრო, იგივე ხუზაიმა, რასაც ადასტურებს ღევონდის ზემოთ განხილული ცნობები, იხ.: აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 328-341; მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 254.

⁶⁰² მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 254.

⁶⁰³ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 135.

რაუდოდ, სტეფანოზი უნდა იგულისხმებოდეს.⁶⁰⁴ ახალგაზრდა ერისმთავარი ხელებით და ფეხებით მაღლა ასწიეს და შუაზე გააკვეთეს.⁶⁰⁵ მისი სიკვდილით დასჯა 786 წლის ზაფხულში მოხდა, რასაც მოჰყვა თავად ხალიფის უეცარი გარდაცვალება ამავე წლის 13 სექტემბერს.⁶⁰⁶ ახალი ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდი (786-709) ხუზაიმა იბნ ხაზიმს დატოვებს არმენიის ამირას თანამდებობაზე, სადაც ის კიდევ წელიწადსა და ორ თვეს მსახურობდა.⁶⁰⁷ ხუზაიმას ამირობა გარკვეული აღმშენებლობითი საქმიანობით გამოირჩეოდა,⁶⁰⁸ მაგრამ, ამავე დროს, მნიშვნელოვნად შე-

⁶⁰⁴ *История халифов варданета Гевонда*, 114.

⁶⁰⁵ ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 126; *История халифов варданета Гевонда*, 114.

⁶⁰⁶ *История халифов варданета Гевонда*, 114; *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 57-58. ლევონდის მიხედვით, ჯერ ქართველთა იშხანი დასაჯეს სიკვდილით, ხოლო შემდეგ უკვე ხალიფა გარდაიცვალა. აღ-ტაბარის მიხედვით, ხალიფა აღესრულა 786 წლის 13 სექტემბერს, პარასკევ დღეს. ამ დღესვე ჰარუნ არ-რაშიდი ხალიფა გახდა (*History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 57-58, 91). ამგვარად, ქართლის იშხანი, რაშიც ერისმთავარი იგულისხმება, სიკვდილით დასაჯეს ხალიფის სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე. ქართლის ერისმთავრის დასჯა მოხდა 786 წლის 6 იანვრის მოვლენებს და ტექსტიდან ჩანს, რომ შემდეგ მოხდა. სასჯელი, შუაზე გაკვეთა, რაც ქართველ მთავარს შეუფარდეს, განსხვავებულია სომეხი ნახარარებისა და აბოს სიკვდილით დასჯისგან, მათ, როგორც დეტალებშია ცნობილი, თავი მოკვეთეს. საინტერესოა ისიც, რომ იოვანე საბანის ძე არაფერს წერს ერისმთავარ სტეფანოზის სიკვდილით დასჯაზე. სამოელ კათალიკოსი წერილს უგზავნის იოვანე საბანის ძეს აბოს წამებიდან რამდენიმე დღეში („დღეთა ამათ შინა“) და არაბი ქრისტიანის მარტვილობის აღწერას ავალებს (აბო თბილელის მარტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 290-291). ჩვენ არ ვიცით, ზუსტად რამდენ ხანში დაიწყო წერა იოვანე საბანის ძემ, მაგრამ, საფიქრებელია, ძალიან მალე დაიწყო და მალევე დაასრულა კიდევ, ხოლო დასრულების აღსანიშნავი საპასუხო წერილი ნაწარმოებს თავშივე დაურთო, სამოელ კათალიკოსის უსტარის შემდეგ (იქვე, 292-295). იოვანე თავის ნაწარმოებს შემოკლებულ აღწერილობას უწოდებს (იქვე, 294-295), თუმცა, რეალურად, ტექსტი საკმაოდ ვრცელია. იმის განსაზღვრა, თუ რამდენ ხანში დაასრულა მან ნაშრომი, არ ვიცით, მაგრამ გვჭირდება, რომ საკმაოდ მალე, ვინაიდან მასში არც ხალიფის გარდაცვალება ჩანს და არც ერისმთავრის სიკვდილით დასჯა. ხალიფა 13 სექტემბერს გარდაიცვალა, ხოლო ერისმთავარი ალბათ ამაზე ოდნავ ადრე იმავე ხალიფას ბრძანებით სიკვდილით დასაჯეს, რაც ამავე წლის ზაფხულში შეიძლებოდა მომხდარიყო. თუ ჩვენი მსჯელობა მართებულია, იოვანე საბანის ძეს „აბო ტფილელის მარტვილობა“ იანვარ-აგვისტოს შუალედში უნდა შეესრულებინა. მიუხედავად მოვლენათა ამ ლოგიკური რეკონსტრუქციისა, მკვლევართა ნაწილი ლევონდის ტექსტში მოხსენიებულ ქართველთა იშხანს ხან არჩილს უკავშირებს, ხანაც – აბოს. შესაძლოა იყოს სხვა ვერსიებიც. მათი სრული განხილვა ზედმეტად მიგვაჩნია. აღსანიშნავ მხოლოდ იმას, რომ ვერც არჩილი და ვერც – აბო თბილელი ლევონდისეული ქართლის იშხანი ვერ იქნება. „არჩილის წამების“ პავიოგრაფიულ ნაწარმოებში მეფის სიკვდილით დასჯა სხვა ამირასა თუ მოვლენებს უკავშირდება, ხოლო აბო თბილელი იშხანი არ ყოფილა, ის მენელსაცხებლე იყო, ხოლო ლევონდის უხეში შეცდომა (მენელსაცხებლის იშხანში აღრევა), რომელიც 790 წლის ახლო ხანებში წერდა თავის ნაშრომს და მოვლენათა უშუალო თანამედროვე იყო, უსაფუძვლოა.

⁶⁰⁷ А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 267-268.

⁶⁰⁸ ამაზე „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის გარდა აღ-ბალაზურიც წერს, იხ.: მატიანე ქართლისად, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 254; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20-21.

იზღუდა ადგილობრივი ხელისუფლება. ქართლის საერისმთავროს თვითმმართველობა უკიდურესად დასუსტდა. აბასიანთა ხალიფატის მესვეურთა რეპრესიის მსხვერპლი უკვე უმაღლესი წოდების წარმომადგენლებიც გახდნენ. ასეთ ვითარებაში ძალადობის მსხვერპლი შეიძლება ნებისმიერი ადამიანი გამხდარიყო. მუსლიმ ისტორიკოსთა ცნობით, ხუზაიმამ თავისი მკაცრი მმართველობით ამბოხება ჩაახშო, ქვეყანა დაამშვიდა, ხოლო ხალხი მორჩილებაში მოიყვანა.⁶⁰⁹ მაგრამ ნანატრი მშვიდობა არ დამყარებულა. ქართლის საერისმთავროში ანტიარაბული მოძრაობა სულ უფრო ძლიერდებოდა, რაც ადგილობრივი მოსახლეობის პასუხი იყო აბასიანი მოხელეების ძალადობაზე.

787 წელს ქართლში არსებული ვითარება იმდენად გამწვავდა, რომ ხუზაიმა იბნ ხაზიმი უკან გაიწვიეს, ხოლო მის ნაცვლად იუსუფ იბნ რაშიდ ას-სულამი დაამტკიცეს.⁶¹⁰ ხუზაიმას გადაყენება იმას ადასტურებს, რომ ვითარება რეგიონში საკმაოდ მძიმე იყო, განსაკუთრებით კი ქართლში, სადაც ამ დროს სასტიკი აჯანყება მძვინვარებდა. ამავე წელს გარდაიცვალა ქართლის მთავარი ჯუანშერ არჩილის ძე.⁶¹¹ წანარები და კახელები მთავრის პოზიციაზე გრიგოლ ქორეპისკოპოსს დაამტკიცებენ და ანტიარაბულ მოძრაობას გააგრძელებენ.⁶¹² მათი მოთავეობით კახეთში დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული ჩამოყალიბდა, რომელიც არ ემორჩილებოდა არც ხალიფატს და არც ერისმთავრის ხელისუფლებას.

საერისმთავრო უკვე იმდენად დამცრობილი იყო, რომ ერისმთავრის ძალაუფლების ქვეშ მყოფ ტერიტორიათა რიცხვი სულ უფრო მეტად მცირდებოდა. იუსუფ იბნ რაშიდი გადაწყვეტს სადამსჯელო ოპერაციის პარალელურად არმენიაში არაბული წარმოშობის ტომი ჩამოახლოს. მან სამხრეთ კავკასიაში ნიზარები ჩამოასახლა.⁶¹³ ნიზართა ტომი რეგიონში ხალიფატის ახალი დასაყრდენი უნდა გამხდარიყო. ქართლში მიმდინარე აჯანყებას ვერც ახალი ამირას დამტკიცებამ უშველა. მომდევნო წელს იუსუფი გადააყენეს, ხოლო მის ნაცვლად იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანი, ქართული წყაროების იზიდი, გამოუშვეს.⁶¹⁴ ლევონდის ცნობით, ამავე

⁶⁰⁹ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 135; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 268-269.

⁶¹⁰ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 276; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 267-268, 470-471.

⁶¹¹ მატიანე ქართლისაჲ, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 255; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 127, 557.

⁶¹² იქვე, 556-557.

⁶¹³ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 135.

⁶¹⁴ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 276; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 471. მატიანე ქართლისა წერს მის შვილზე, ხალილ იზიდის ძეზე, ანუ

წელს ადარბადაგანი, სომხეთი, ქართლი და ალვანეთი ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, მის ძმას უბაიდ ალლაჰ იბნ ალ-მაჰდის გადაეცა, რომელიც თითქოს ძმასთან დაპირისპირებული იყო, რამაც ჰარუნი აიძულა, ზემოხსენებული ქვეყნები მისთვის დაეთმო.⁶¹⁵ მათი დაპირისპირება არ ჩანს აღმოსავლურ წყაროებში.⁶¹⁶

უბაიდი, როგორც ჩანს, მართლაც ჰარუნმა დაამტკიცა ადარბადაგანისა და არმენიის მმართველად, მაგრამ მათი ურთიერთობა სანიმუშო არ უნდა ყოფილიყო. ჰარუნის და უბაიდის ურთიერთობაში გარკვეულ როლს თამაშობდა არმენიაში არსებული მძიმე ვითარება, სადაც უბაიდი სისტემატურად ნიშნავდა და ცვლიდა ამირებს. ლევონდის დროს არმენიის პროვინციაში, ანუ სამხრეთ კავკასიაში სიტუაციას უპირატესად უბაიდი აკონტროლებდა.⁶¹⁷ არმენიის პროვინციის ადგილობრივი მმართველები ცდილობდნენ თავისუფლად ემოქმედათ, ისინი მხოლოდ იმ შემთხვევაში ემორჩილებოდნენ ამირას, თუ შეატყობდნენ მისი ჯარის სიმრავლეს, სიმკაცრეს და დაუნდობლობას, სხვა შემთხვევაში მნიშვნელოვანი შეუვალობით სარგებლობდნენ და ყველა მათგანი თავის სამფლობელოს განაგებდა, ხოლო სწორად არაბთა მოხელეებს არც კი ემორჩილებოდნენ.⁶¹⁸ აღნიშნული ქართლში არსებულ ვითარებასაც ეხება, ხოლო ქვეყნის ჩრდილო-აღმოსავლეთი მუსლიმთა კონტროლს აღარ ექვემდებარებოდა და ქორეპისკოპოსი გრიგოლის გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული.

გრიგოლი მთიელთა და ხაზართა დიდი მხარდაჭერით სარგებლობდა. კახელთა და მთიელთა მეშვეობით ქორეპისკოპოსი სერიოზულ სამხედრო ძალას ფლობდა, რასაც მთის რთული რელიეფი ემატებოდა, რომელიც ბუნებრივი თავდაცვის ეფექტური საშუალება იყო. ყველაფერი ამის გამო სახალიფოს მესვეურები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისა და კახეთის წინააღმდეგ ლაშქრობას ვერ ბედავდნენ. იაზიდ იბნ მაზიადმა, რომელსაც ლევონდი უბაიდის კადრს უწოდებს, სამხრეთ კავკასიაში რაბიას არაბული ტომი ჩამოასახლა.⁶¹⁹ ამის შემდეგ იაზიდის ნაცვლად მან არმენიაში აბდ ალ-ჰაბირ იბნ აბდ ალ-ჰამიდ ალ-ადავი ალ-სულამი გამოუშვა, რომლის ხანმოკლე ამირობამ მოსახლეობას

ხალიდ იბნ იაზიდზე, იხ.: მატიანე ქართლისად, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, 255.

⁶¹⁵ *История халифов вардапета Гевонда*, 114-115.

⁶¹⁶ *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 103; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20-21; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 34.

⁶¹⁷ *История халифов вардапета Гевонда*, 114-117.

⁶¹⁸ Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 21.

⁶¹⁹ *История халифов вардапета Гевонда*, 115; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 135.

მშვიდობის უსაფუძვლო იმედები გაუღვიძა. უბაიდმა მალე ისიც შეცვალა და სულეიმანი დაამტკიცა, რომელიც ყველაზე სასტიკი აღმოჩნდა მათ შორის, ვინც უბაიდის პერიოდში მართავდა არმენიას.⁶²⁰ უბაიდი თავადაც მოვიდა არმენიის ადმინისტრაციულ ცენტრში, ბარდავში, უშუალოდ ხელმძღვანელობდა გადასახადების აკრეფას და მოსახლეობა საკმაოდ მძიმე დღეში ჩააგდო. უბაიდისა და მისი მოხელეების თავგასულობამ სომხეთში ხალხი იმ კონდიციამდე მიიყვანა, რომ ნახარართა ნაწილი მთელი თავისი სახელულებით ქვეყნიდან აიყარა და ბიზანტიის იმპერიაში წავიდა.⁶²¹ ხალიფატი გადასახადის გადამხდელთა საკმაოდ მრავალრიცხოვან ჯგუფებს კარგავდა. არაბები მათ დაბრუნებას ცდილობდნენ, რის გამოც უბაიდის ჯარი სომხებს კოლას მიდამოებში დაეწია, შეებრძოლა, მაგრამ სასტიკად დამარცხდა. არაბთა ლაშქარი იძულებული გახდა უკან გამოქცეულიყო, ხოლო ლტოლვილი სომხები ტაოში შევიდნენ, ჭოროხი გადალახეს და საკუთარი თავი ბიზანტიის იმპერატორს შეავედრეს.⁶²² ლევონდის ამ ცნობით ჩანს, რომ უბაიდის მმართველობა პროვინციის დასავლეთში მნიშვნელოვნად იყო შერყეული.

უბაიდი სიტუაციას სტაბილურად ვერც არმენიის სხვა მხარეში აკონტროლებდა, რასაც ამირათა ხშირი ცვლა მიანიშნებს.⁶²³ 792 წელს ჰარუნ არ-რაშიდმა თავად უბაიდი შეცვალა, ხოლო თავისი ძმის ნაცვლად ალ-ფადლ იბნ იაჰია იბნ ხალიდ ალ-ბარმაკი დანიშნა.⁶²⁴ ამით ძმებს შორის არსებული უთანხმოება დასრულდა და არმენიის პროვინცია უშუალოდ ხალიფას ნდობით აღჭურვილი პიროვნების ხელში მოექცა. ალ-ფადლი ხალიფას ძუძუმტე გახლდათ და, შესაბამისად, მისი დიდი ნდობით სარგებლობდა.⁶²⁵ ჰარუნის პირდაპირი ჩარევით, ძმის გარეშე, არმენიის მმართველობა ეფექტური მაინც ვერ აღმოჩნდა.

ფადლ იაჰიას ძე ბარმაკთა გავლენიანი კლანის წარმომადგენელი იყო, რომელიც ჰარუნ არ-რაშიდის პერიოდში მნიშვნელოვნად დაწინაურდა. ფადლის მამა, იაჰია, ხალიფას ვეზირი იყო, ხოლო თავად ამირა – ჰარუნის ძუძუმტე და ბავშვობის მეგობარი. ფადლის პირველი სერიოზუ-

⁶²⁰ *История халифов вардапета Гевонда*, 115; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 113-114; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 269.

⁶²¹ *История халифов вардапета Гевонда*, 115-117; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 113-114; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 269, 471.

⁶²² ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 127-128; *История халифов вардапета Гевонда*, 115.

⁶²³ *История халифов вардапета Гевонда*, 115-117.

⁶²⁴ *History of Al-Tabari*, vol. XXX, 115; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе, 20-21.

⁶²⁵ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 277; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 270.

ლი ნაბიჯი დარუბანდის მიმართულებით ღაშქრობა იყო, სადაც ხამზინის ციხეს შეუტია, თუმცა დამარცხდა და იძულებული გახდა უკან დაბრუნებულიყო. მან არმენიის მმართველობა თავის მოხელეებს გაუნაწილა, ხოლო თავად სამხრეთ კავკასია დროებით დატოვა.⁶²⁶ აბასიანთა რწმუნებულის მარცხმა დიდი როლი ითამაშა პროვინციაში მოგვიანებით განვითარებულ მოვლენებში. ცოტა ხანში ბარდავში მოსახლეობა აჯანყდა, მათ გადასახადების ამკრეფი მოკლეს და ხალიფატის ძალებს შეუტოეს. ალვანეთში ხალიფას რწმუნებულის წინააღმდეგ გამოვიდა ისლამის მიმდევარი მუთალაღიბი აბუ მუსლიმ ალ-შარი. მან რამდენიმე შეტაკებაში ხალიფატის ჯარები დაამარცხა. აბუ მუსლიმი 794 წელს არმენიის პროვინციის დედაქალაქ დვინს შემოარტყამს ალყას, რაც მთელი ოთხი თვის მანძილზე გაგრძელდა. ამ პერიოდში ხალიფატის ხელისუფლება სამხრეთ კავკასიაში, ფაქტობრივად, ჩამოიშალა. ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდმა ფადლი გადააყენა, ხოლო მის ნაცვლად სხვა ამირა გამოგზავნა. ორი არმია გამოიგზავნა აჯანყებათა ჩასახშობად არმენიასა და ადარბადაგანში, რამაც სიტუაცია დროებით ხალიფატის სასარგებლოდ შემოატრიალა.⁶²⁷ იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანის 10 000-კაციანმა არმიამ აბუ მუსლიმს შეუტია, ხოლო იაჰია ალ-ჰარაშის 12 000 მეომრისგან შემდგარმა ჯარმა აჯანყება ადარბადაგანში ჩაახშო.⁶²⁸ ამის შემდეგ ორი არმია გაერთიანდა და ამბოხება არმენიის პროვინციაშიც ჩააცხრეს.⁶²⁹ ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, 794 წელს არმენიის ამირას თანამდებობაზე მუსა იბნ ისა ალ-ჰაშიმი დაინიშნა.⁶³⁰ მაგრამ ამ ღონისძიებამ შედეგი არ გამოიღო, ვინაიდან ერთ წელიწადში აჯანყება კვლავ განახლდა. ხალიფატის წინააღმდეგ ბრძოლა არ წყდებოდა. ხალიფა იძულებული ხდება, ადარბადაგანისა და არმენიის აჯანყებათა ჩამხშობი იაჰია ალ-ჰარაში კვლავ გამოუშვას არმენიაში, ოღონდ ამჯერად ამირას თანამდებობაზე, რათა რეგიონში მიმდინარე გამოსვლებს ბოლო მოუღოს. იაჰია ალ-ჰარაში არმენიის ამირას თანამდებობაზე 795 წელს დაინიშნა.⁶³¹ იაჰიამ ხელმეორედ მოიპოვა წარმატება ამბოხებულთა წინააღმდეგ ბრძოლაში და რეგიონში ხორასნელთა დიდი რაზმი დაასახლა, რაც სტაბი-

⁶²⁶ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 120.

⁶²⁷ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 120-121.

⁶²⁸ А. Ter-Ghewodyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, 49.

⁶²⁹ იქვე; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 270-271.

⁶³⁰ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121, 277; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 271, 471.

⁶³¹ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121, 277; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 271, 471.

ლური დასაყრდენის შექმნისა და სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების გამუსლიმების პოლიტიკის შემადგენელი ნაწილი იყო.⁶³² არაბთა კონტროლქვეშ მყოფი მიწები ოდნავ დასტაბილურდა.

796 წელს ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, წარმატებული სარდალი იაჰია ალ-ჰარაში უკან გაიწვიეს, ხოლო მის ნაცვლად დაინიშნა აჰმად იბნ იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი.⁶³³ მის დროს არმენიის არაბული პროვინციის სპილენძის მონეტებზე ჩნდება წარწერა – მუჰამად ალ-ამინი. ის ხალიფის უხუცესი ვაჟი და მემკვიდრე გახლდათ, თუმცა ჩრდილოეთის კუსტაკში გაერთიანებულ პროვინციათა ამირებს კვლავ ჰარუნ არ-რაშიდი ამტკიცებდა.⁶³⁴ რეგიონში არსებული რთული პოლიტიკური სიტუაციის ფონზე ხალიფამ ჩრდილოეთის რწმუნებულის თანამდებობაზე თავისი უფროსი შვილი დანიშნა. მუდმივი დაძაბულობისა და დესტაბილიზაციის გამო ხალიფა ვერ ახერხებდა რეგიონის კონტროლს, სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანულ მოსახლეობას ანტიარაბული დროშა ჰქონდა აფრიალებული, ხოლო ხალიფატის მორჩილებაში მყოფ მოხელეთა ხშირი ცვლის გამო ჩასახლებული ისლამის მიმდევრები ყოველ ახალ მმართველს ცუდად ეგუებოდნენ, რაც მუსლიმთა ბანაკებად დაშლას იწვევდა, ხოლო ქართველების, სომხებისა და ალვანელების დამორჩილებას კიდევ უფრო ართულებდა. აჰმადის მოსვლამ დიდი პროტესტი გამოიწვია რეგიონში ჩასახლებულ ხორასნელთა რიგებში. ისინი ძველი ამირას მომხრეები და აქტიური მხარდამჭერები იყვნენ. მათი გამოსვლა იმდენად მასშტაბური იყო, რომ ჰარუნ არ-რაშიდი იძულებული გახდა აჰმადი მოესხნა, ხოლო მის ნაცვლად ამირას თანამდებობაზე საიდ იბნ სალმ იბნ კუტაიბა ალ-ბაჰილი დაამტკიცა.⁶³⁵

საიდ იბნ სალმ იბნ კუტაიბა ალ-ბაჰილი 797 წელს მოვიდა არმენიის პროვინციაში.⁶³⁶ მისი პოლიტიკა საკმაოდ მკაცრი აღმოჩნდა. საიდი სასტიკად ექცეოდა სამხრეთ კავკასიის ბატრიკებს, რომლებიც დიდ გავლენას ფლობდნენ სომხეთში, ქართლსა და ალვანეთში. საიდის ღონისძიებები ადგილობრივთა შორის პროტესტს იწვევდა. უკმაყოფილება იმ-

⁶³² ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 135; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121, 277; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 271, 471.

⁶³³ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121, 277-278; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 271, 471.

⁶³⁴ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 277-278; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272, 469.

⁶³⁵ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 136; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121, 278; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 271-272, 471.

⁶³⁶ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 278; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272, 471.

დენად გაიზარდა, რომ ის მთავრები, რომლებიც ხალიფატს მხარს უჭერდნენ, არაბთა მფლობელობას განუდგნენ და სამხრეთ კავკასიაში ხაზართა ხაკანი მოიხმეს.⁶³⁷ ხაზარები პირველი დარუბანდის მოსახლეობის თხოვნას გამოეხმაურნენ და ხალიფატის ტერიტორიაზე შეიჭრნენ.

დარუბანდელთა აღშფოთება მათი ამირას მკვლელობამ გამოიწვია, რომელიც საიდის ბრძანებით სიკვდილით დასაჯეს. საიდი სასტიკი მეთოდებით უსწორდებოდა მისთვის არასასურველ არმენიის მუსლიმ თუ ქრისტიან მოხელეებს, რის გამოც აჯანყებამ ფართო მასშტაბი მიიღო. მოკლული ამირას შვილი, ჰაიუნ იბნ ან-ნაჯიმი, ხაზარეთში გაიქცა და შურისძიების მიზნით შემწეობა ითხოვა. ჰაიუნის დახმარებით ხაზარები არმენიის პროვინციის ჩრდილოეთს მოედგნენ, დასახლებები გაძარცვეს, მუსლიმები დახოცეს და დიდი ალაფის აღების შემდეგ უკან გაბრუნდნენ.⁶³⁸ სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობა ხაზართა დახმარებას კიდევ უფრო ინტენსიურად ითხოვდა.

აღმოსავლეთ საქართველოში ანტიარაბული დროშა დიდი ხანია აფრიალებული ჰქონდათ გრიგოლ ქორეპისკოპოსის მეთაურობით მოქმედ წანართა კევისა და კახეთის მოსახლეობას. ამ დროს მათ შეუერთდა ქართლის ერისმთავარი, რომელიც ქართლის დარჩენილ ტერიტორიათა ერთი ნაწილის მმართველი იყო. 798 წელს სამხრეთ კავკასიის მთავართა თხოვნით, ხაზართა ხაკანი ახალი ლაშქრობის მზადებას შეუდგა.⁶³⁹ ხაზართა ლაშქრობას, ბუნებრივია, სხვა მიზეზებიც ჰქონდა. მათი ძირითადი მიზანი ალაფის, სიმდიდრისა და პოლიტიკური გავლენის მოპოვება იყო. ხაზარები ყველაფერ ამას ადგილობრივების დახმარებითა და არაბ-

⁶³⁷ Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 34-35; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 125, 136.

⁶³⁸ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 170-171; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 34-35; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 125; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121. ბ. სილაგაძეს საიდის დროს მომხდარი ხაზართა 798-799 წლების ლაშქრობა, რაც აღ-იაკუბის და აღ-ტაბარის ცნობებშია დაფიქსირებული, სხვა სამხედრო კამპანია ჰგონია, ხოლო იბნ ალ-ასირის პიჯრით 176 (792-793) დათარიღებული ლაშქრობა – სხვა. რეალურად ისინი ერთიდაიმავე 798-799 წლების ლაშქრობას გადმოგვცემენ. სხვა საქმეა ის, რომ 798-799 წლების ლაშქრობა, როგორც ჩანს, ორ ფაზად იყოფა, პირველი დარუბანდის გავლით ხდება, ხოლო მეორე – დარიალის.

⁶³⁹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 167-168. აღ-ტაბარის ცნობით, აღნიშნული ლაშქრობის მზადება ხაკანმა თავისი ქალიშვილის სიკვდილის შურისძიების მიზნით დაიწყო, თუმცა ეს ცნობა ძველი მოვლენის გამოძახილი უნდა იყოს, რასაც ადგილი ჰქონდა VIII საუკუნის 60-იან წლებში. როგორ ჩანს, აღ-ტაბარმა იცის ახალი ხაზარული ლაშქრობის მოსამზადებელი სამუშაოების თარიღი და სხვა დეტალები, მაგრამ არაა ინფორმირებული მიზეზთა შესახებ. სამაგიეროდ, ხაზართა ამ ლაშქრობის მიზეზი იცის აღ-იაკუბიმ, რომელიც პირდაპირ წერს რომ ხაზარებმა პროვინცია არმინიის (არმენია, ანუ სამხრეთ კავკასია) ბატონობა (მთავრების) მოთხოვნით ილაშქრაო, იხ.: ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 136; P.B. Golden, *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, 66.

თა შევიწროების ხარჯზე აპირებდნენ. ხალიფატის სამხრეთ კავკასიაში ბატონობას საფრთხე კიდევ ერთხელ შეექმნა.

799 წლის გაზაფხულზე ხაზართა ხაკანის არმია დარიალის გავლით სამხრეთ კავკასიაში შემოვიდა. ისინი ქართლის ცენტრალურ რაიონებში შემოდიან და მუსლიმებს ავიწროებენ.⁶⁴⁰ მათ დაამარცხეს საიდ იბნ სალმ იბნ კუტაიბა აღ-ბაჰილის არმია, რომელიც ხალიფამ თანამდებობიდან მაშინვე მოხსნა, ხოლო მის ნაცვლად ნასრ იბნ ჰაბიბ აღ-მუჰალაბი დანიშნა. ახალმა ამირამ ვერ შეძლო ხაზართა განდევნა და მალე ისიც შეცვალეს, ხოლო მის მაგიერ ალი იბნ ისა იბნ მაჰანი გამოგზავნეს.⁶⁴¹ 799 წელი ხალიფატის რეჟიმისთვის ძალიან მძიმე აღმოჩნდა. არაბები სასტიკ მარცხს განიცდიდნენ, ხოლო ჰარუნ არ-რაშიდის ამირები ვერაფერს ახერხებდნენ, რის გამოც ხალიფამ კიდევ ერთხელ შეცვალა ამირა. ამჯერად მან ორი დიდი არმია გამოგზავნა ხაზართა და მათ მოკავშირე ამიერკავკასიის ქრისტიანი თუ მუსლიმი მთავრების წინააღმდეგ. არმიებს სათავეში ედგნენ არმენიის ყოფილი ამირები, ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმი და იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანი.⁶⁴² მათ ვერ მიუსწრეს ხაზარებს, ვინაიდან ხაკანის არმიამ სამხრეთ კავკასია დატოვა და ჩრდილოეთში დაბრუნდა. ხალიფის სარდლებმა რეგიონში არაბთა ბატონობა აღადგინეს, ხოლო ხაზართა მომხრე ბატრიკები და მათი შვილები სიკვდილით დასაჯეს.⁶⁴³ არაბები სასტიკად მოექცევიან მათი ხელისუფლების ქვეშ მყოფ ქართლის რამდენიმე ერისთავს და მათი ოჯახის წევრებს, მაგრამ, კონკრეტულად, რომელი ერისთავი მოკლეს, არ ჩანს. არაბთა სამხედრო ლაშქრობა იმით დასრულდა, რომ მათ დარიალის გასასვლელი დაიკავეს, გარნიზონი ჩააყენეს და მომხდურებისგან ჩაკეტეს.⁶⁴⁴ ხუზაიმა იბნ ხაზიმი უკან დაბრუნდა, ხოლო იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანი ხელმეორედ დაინიშნა არმენიის ამირას თანამდებობაზე, რასაც სიცოცხლის ბოლომდე იკავებდა.

იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანიმ მოასწრო და აღადგინა ნანატრი წესრიგი სამხრეთ კავკასიაში. ის სტაბილურად აკონტროლებდა არმენიის დიდ ნაწილს, დამორჩილებული ჰყავდა რეგიონში ჩასახლებული ყვე-

⁶⁴⁰ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 167-168; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 34-35; P.B. Golden, *Khazar Studies*, 66. საფიქრებელია, რომ ეს ლაშქრობა 799 წლის გაზაფხულ-ზაფხულში შედგა.

⁶⁴¹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 167-168; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 34-35; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121, 278; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272, 471.

⁶⁴² *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 168; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 35.

⁶⁴³ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 168; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 35; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 136.

⁶⁴⁴ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 168; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 35.

ლა არაბული წარმოშობის ახალმოსახლე, ნიზარისა თუ რაბიას ტომთა წარმომადგენელი, ხოლო მუსლიმთა შორის უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობდა. იაზიდ იბნ მაზიადი 801 წელს ქალაქ ბარდავში გარდაიცვალა, რითაც, მისი ერთ-ერთი ეპიტაფიის ავტორის თქმით, დიდებისა და ისლამის დამცველის სიკვდილთან ერთად საფლავში ჩავიდა ბოლო დროს მოპოვებული წარმატება და ძველი ღირსება.⁶⁴⁵

ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის ჩინოსნებმა თითქოს წარმატებას მიაღწიეს, მაგრამ არმენიაში ამირათა ყოველწლიური ცვლა მაინც გაგრძელდა. მომდევნო წლებში მოხელეთა ცვლამ კიდევ უფრო ინტენსიური სახე მიიღო, რაც აღნიშნულ პროვინციაში ვითარების უკიდურესი გაუარესების მაჩვენებელია. მთელი ეს პროცესები სამხრეთ კავკასიაში აბასიანთა ბატონობის საბოლოო დასასრულის დასაწყისი გახდა. ხალიფატის პროვინცია არმენია უკვე მომდევნო საუკუნეში დამოუკიდებელ ქართულ, სომხურ, ალვანურ და არაბულ ქვეყნებად დაიშალა, სადაც აბასიანი ხალიფას გავლენა დასუსტდა ან საერთოდ გაქრა.

⁶⁴⁵ *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 176; В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44; Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе, 35-36.

ეპილოგი

არაბობა საქართველოში – მითი თუ რეალობა?

VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორია, ამგვარი, მოვლენებით სავსე და გარე სამყაროსთან ფართოდ ინტეგრირებული გამოგვივიდა. თავდაპირველი იდეა იყო, აღნიშნული ისტორია ჩაგვეერთო, როგორც ჩვენი მიმდინარე კვლევის, „საქართველო VIII საუკუნეში“, ერთ-ერთი მონაკვეთი, ცალკე თავის სახით. მოგვიანებით გეგმა შევცვალეთ. ამისი მთავარი მიზეზი იყო ის, რომ ჩვენი ამჟამინდელი მონოგრაფია ეპოქის შესახებ შემაჯამებელი ნაშრომი უფროა, ვიდრე ცალკე აღებულ საკითხთა კვლევა. ამ მონოგრაფიის კვლევითი ნაწილი, როგორც მკითხველი შეამჩნევს, არა იმდენად ძირითად ტექსტში, რამდენადაც უფრო სქოლიოში გვაქვს მოცემული.

მეორე მიზეზი, რის გამოც გადავწყვიტეთ ნაშრომის ასეთი სახით გამოქვეყნება, არის ის, რომ სიმონ ჯანაშიას ნაშრომის შემდეგ VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ დაწერილი არცერთი ნაშრომი არ აღმოჩნდა ისეთი, VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიას მთელი სიცხადით რომ დაგვანახებდა. ს. ჯანაშიას ნაშრომი „არაბობა საქართველოში“, რომელიც პირველად 1936 წელს გამოქვეყნდა, ბუნებრივია, ვეღარ იქნება ამ ეპოქის მეტ-ნაკლებად სრულყოფილი სურათის ამსახველი. წიგნის გამოცემის შემდეგ ბევრი ისტორიული წყარო შემოვიდა სამეცნიერო მიმოქცევაში, რაც მათ აქტიურ ჩართვას საჭიროებს საქართველოს წარსულის რეკონსტრუქციაში.

ქართული საისტორიო სკოლის სხვა წარმომადგენლები, რომლებიც საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიას ეხებიან, მთავარ აქცენტებს სვამენ იმ კონკრეტულ საკითხებზე, რომელნიც მათი უშუალო კვლევის ობიექტია. მათი ნაშრომები ჩვენთვის, უპირატესად, ამ უკანასკნელის გათვალისწინებით არის საინტერესო. დავით მუსხელიშვილი თავის შრომებში განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებს ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემატიკაზე; ბენიამინ სილაგაძის ნაშრომი მხოლოდ არაბული წყაროების თითქმის უკრიტიკო განხილვაზეა დამყარებული; ანრი ბოგვერაძე და მარიამ ლორთქიფანიძე უფრო სოციალურ ურთიერთობებზე ამახვილებენ ყურადღებას, ხოლო მანანა სანაძის ნაშრომები ამ ეპოქის პოლიტიკური ისტორიის შესახებ, ხშირ შემთხვევაში, უზუსტობების შემცველია.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, არ არსებობს საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ არსებული ისეთი ნაშრომი, რომელიც VIII საუკუნეში

მიმდინარე პოლიტიკური პროცესების მეტ-ნაკლებად სრულ სურათს წარმოგვიდგენდა. ჩვენი ნაშრომი არის მხოლოდ ერთი რიგითი მცდელობა, ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროთმცოდნეობით და ისტორიოგრაფიულ ბაზაზე დაყრდნობით, აღვადგინოთ VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის მეტ-ნაკლებად ერთიანი სურათი, თუ რა ხდებოდა მთელი საუკუნის მანძილზე და რა პოლიტიკურ პროცესებს ჰქონდა ადგილი საქართველოსა და მის სამეზობლოში. ყველაფერი ეს, ბუნებრივია, ერთობლიობაში არის გასააზრებელი, რის გამოც საქართველოს VIII საუკუნის პოლიტიკური ისტორიის თხრობა გაბმული სახის გამოგვივიდა ყველანაირი თავისა და პარაგრაფის გარეშე. ამგვარად, აღნიშნული წიგნი უფრო საქართველოს ისტორიის ერთი კონკრეტული მონაკვეთის გაბმული თხრობაა, ვიდრე ძირითად ტექსტში კვლევაზე ორიენტირებული ნარკვევი. კვლევითი ნაწილის შენიშვნებში გადატანით ჩვენ ვეცადეთ დაგვეკმაყოფილებინა როგორც სამეცნიერო წრეების ინტერესი, ასევე წიგნის შინაარსი უფრო საინტერესო გამხდარიყო მკითხველთა ფართო აუდიტორიისთვის.

წიგნის გაცნობით მკითხველს საშუალება აქვს თვალი გაადევნოს საქართველოსა და მის მახლობელ სივრცეში არსებულ პოლიტიკურ ვითარებას, წარმოდგენა იქონიოს იმ ძირითადი მოვლენების შესახებ, რომელთაც ადგილი ჰქონდა საქართველოს ტერიტორიაზე მთელი მერვე ასწლეულის განმავლობაში.

VIII საუკუნის საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული პოლიტიკური სუბიექტების ბედი მნიშვნელოვნად იყო დაკავშირებული ბიზანტიის, რანის, სომხეთის, ხალიფატის, ხაზარეთის და სხვა ქვეყნების ისტორიასთან. საქართველოს ტერიტორიაზე განვითარებული მოვლენები, ხშირ შემთხვევაში, მხოლოდ ქვეყნის გარეთ მიმდინარე პროცესებით შეიძლება აიხსნას. ამგვარად, ისინი ურთიერთკავშირშია.

პოლიტიკური ვითარების დეტალური დაკვირვება რამდენიმე აქამდე უცნობი ფაქტის გარკვევის საშუალებას გვაძლევს. ჩვენი აზრით, პირველ რიგში, გადასინჯვას ექვემდებარება დებულება VIII საუკუნის საქართველოში არსებული „არაბობის“ ანუ „არაბთა ბატონობის ხანის“ შესახებ, რომელიც ისტორიოგრაფიაში ხშირად იმგვარი სახითაა წარმოდგენილი, თითქოს ყოვლისმომცველი ყოფილიყო და, საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე თუ არა, აღმოსავლეთ საქართველოში მაინც სტაბილურად ერცვლდებოდა. პოლიტიკურ პროცესებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ხალიფას კონტროლი, რომელიც საქართველოში არმენიის ამირათა მეშვეობით ხორციელდებოდა, არ ყოფილა სტაბილური და არაბთა ძალები მთელი მერვე საუკუნის მანძილზე ვერც აღმოსავლეთ

საქართველოს აკონტროლებდნენ. უფრო მეტიც, ამავე ასწლეულის ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ისინი აღმოსავლეთ საქართველოს უმეტეს ნაწილს საერთოდ არ ფლობდნენ, ხოლო დასავლეთ საქართველოში არაბთა კონტროლი ძალიან ხანმოკლე აღმოჩნდა

ჩვენი კვლევის შედეგები იძლევა იმის საშუალებას, დაახლოებით დავინახოთ, თუ როდის ფლობდა ხალიფატი საქართველოს გარკვეულ მიწა-წყალს და რა პერიოდის განმავლობაში. ამასთან უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ კონტროლი, რომელსაც ხალიფატი ახორციელებდა საქართველოს ტერიტორიაზე, ორი სახის იყო:

1. დაპყრობა ანუ პირდაპირი კონტროლი სამხედრო ძალისა და არაბული ადმინისტრაციის მეშვეობით;
2. მოხარკეობა ანუ ხარკის გადახდის პირობით მორჩილება, რომლის დროსაც ადგილობრივი ხელისუფალი ყოველწლიურად იხდიდა ხარკს, მაგრამ არ იყო ვალდებული არაბული სამხედრო გარნიზონი ჰყოლოდა თავის ტერიტორიაზე, თუ ამას გარკვეული სამხედრო-პოლიტიკური მდგომარეობა არ მოითხოვდა.

მოხარკე ქვეყნებს თავისუფალი მოქმედების ფართო დიაპაზონი გააჩნდათ, ვინაიდან, როგორც წესი, არ იყვნენ შევიწროებული არაბული სამხედრო ძალით, შესაბამისად, მათი დამოუკიდებლობის ხარისხი მაღალი იყო. შექმნილი სიტუაციიდან გამომდინარე ისინი ხშირად იცვლიდნენ პოლიტიკურ ორიენტაციას.

მოხარკე ქვეყნის სტატუსი ყოველთვის არ იყო იმის გარანტია, რომ ხალიფატი სტაბილურ კონტროლს შეინარჩუნებდა საქართველოში. VIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში დაწყებული პოლიტიკური ფრაგმენტაციის პროცესი თითქოს არაბთა ექსპანსიის გაძლიერების წინაპირობა უნდა გამხდარიყო, მაგრამ ასე არ მოხდა. ქვეყნის დეზინტეგრაციამ რამდენიმე პოლიტიკური ერთეული ჩამოაყალიბა, რომელთა დამოკიდებულება ხალიფატის მიმართ არაერთგვაროვანი იყო. მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი ხალიფას უზენაესობას, საერთოდ, არ სცნობდა და არც იმ წესრიგს ემორჩილებოდა, რომელიც არმენიის არაბული პროვინციის რწმუნებულთა მიერ იყო დამყარებული ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე.

საქმის ვითარება უფრო ნათელი რომ გავხადოთ, მოგვაქვს ცხრილი, რომელშიც ქრონოლოგიური სახით დალაგებულია არაბთა სახალიფოს მმართველობის სურათი VIII საუკუნის საქართველოში. ცხრილში გამოვყავით საქართველოს რამდენიმე რეგიონი, მათზე აღნიშნული არაბთა ბა-

ტონობის ხასიათი წლების მითითებით. ამ რეგიონებში არაბთა გავლენა ხან საერთოდ არ იყო, ხანაც ადგილი ჰქონდა მოხარკეობას, ხოლო ძალიან იშვიათად ხალიფატის მფლობელობა დაპყრობითი ხასიათის იყო.

ცხრილი № 1

არაბთა ბატონობის ხასიათი საქართველოში				
წლები	აფხაზეთი	ეგრისი	ქართლი	კახეთი და მთიანეთი
701-710	არ ფიქსირდება 701-707, 708-710; მოხარკეობა 707-708	მოხარკეობა 701-702, 707-709; არ ფიქსირდება 702-707, 709-710	მოხარკეობა 701-705, 707-709; არ ფიქსირდება 705-707, 709-710	მოხარკეობა 701-705, 707-709; არ ფიქსირდება 705-707, 709-710
711-720	არ ფიქსირდება	არ ფიქსირდება	არ ფიქსირდება 711-715, 715-720; დაპყრობა 715	არ ფიქსირდება 711-715, 715-720; დაპყრობა 715
721-730	არ ფიქსირდება	არ ფიქსირდება 721-724, 729-730; მოხარკეობა 724-729	არ ფიქსირდება 721-724, 729-730; მოხარკეობა 724-729	არ ფიქსირდება 721-724, 729-730; მოხარკეობა 724-729
731-740	არ ფიქსირდება	მოხარკეობა 731-737; არ ფიქსირდება 737-739; დაპყრობა 740	მოხარკეობა 731-737, 738-739; დაპყრობა 737, 739-740	მოხარკეობა 731-737, 738-739; დაპყრობა 737, 739-740
741-750	არ ფიქსირდება	არ ფიქსირდება	მოხარკეობა 741-744; არ ფიქსირდება 745-750 (?)	მოხარკეობა 741-744; არ ფიქსირდება 745-750
751-760	არ ფიქსირდება	არ ფიქსირდება	მოხარკეობა	არ ფიქსირდება
761-770	არ ფიქსირდება	არ ფიქსირდება	მოხარკეობა	არ ფიქსირდება 761-762, 762-770; მოხარკეობა 761-762

771-780	არ ფიქსირდება	არ ფიქსირდება	მოსარეკობა 771-772, 775-780; დაპყრობა 772-775	არ ფიქსირდება
781-790	არ ფიქსირდება	არ ფიქსირდება	მოსარეკობა 781-786; მოხარეკობა ან დაპყრობა 786-790	არ ფიქსირდება
791-800	არ ფიქსირდება	არ ფიქსირდება	მოსარეკობა ან დაპყრობა 786-790	არ ფიქსირდება

ჩვენი კვლევის მიხედვით, რომელიც ცხრილში ავსახეთ, არაბთა ბატონობა არ ყოფილა ისეთი საყოველთაო, როგორიც ის ერთი შეხედვით მკითხველს შეიძლება მოეჩვენოს. მთელი საუკუნის განმავლობაში აფხაზეთი მხოლოდ ორი წლის მანძილზე იყო ხალიფატის დაქვემდებარების ქვეშ, რაც აიხსნება იმ პოლიტიკური კრიზისით, რასაც VII-VIII საუკუნეთა მიჯნის ბიზანტიის იმპერიაში ჰქონდა ადგილი. იმპერიაში კრიზისი გრძელდებოდა, რაც აფხაზთა ელიტას ახალი სიუზერენის ძიებას აიძულებდა. მოგვიანებით ასეთი სიუზერენი საქართველოს მეფე არჩილი გახდა. VIII საუკუნის ბოლოს ბიზანტიისა და საქართველოს დასუსტებამ აფხაზეთის მთავრებს საშუალება მისცა, დასავლეთ საქართველოში დომინანტობა დაემკვიდრებინათ და პოლიტიკური დამოუკიდებლობა მოეპოვებინათ, რაც ბიზანტიის ჰეგემონობის დამხობას გულისხმობდა. აფხაზეთისა და ხალიფატის მოკლევადიანი ურთიერთობა იყო აფხაზთა ელიტის მცდელობა, მოეშორებინა ბიზანტიის გავლენა და მოეპოვებინა გასასვლელი შედარებით უფრო მომგებიან აღმოსავლეთის ბაზარზე. ანაკოფია > ცხუმი > ციხე-გოჯი > ქუთაისი > შორაპანი > უფლისციხე > თბილისი იყო ის გზა, რომელიც, პოტენციურად, მოგების მომტანი იქნებოდა აფხაზთა სავაჭრო ინტერესებისთვის. შავი ზღვის დერეფანი მომგებიანი უნდა ყოფილიყო ხალიფატის მესვეურთათვისაც.

შავი ზღვის კონტროლი ბიზანტია-ხაზარეთის ალიანსის ხელში იყო. ამ მოცემულობის მოსაპობა ხალიფატს ამავე სანაპიროზე მდებარე ქვეყნების გადმობირებით უნდა ეცადა. აბაზგი ვაჭრები და მოსახლეობა, რომლებიც ალანთა და ბიზანტიელთა შეტევის ობიექტი გახდნენ, მოგებას უფრო ხაზართა და ეგრისის მიწა-წყალზე ვაჭრობით შოულობდნენ.

თეოფანე აღმსარებლის გადმოცემით, აბაზგიაში ვაჭართა მუდმივი მიმოსვლაა, რაც ქვეყანაში არსებული ძლიერი სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების არსებობის მანიშნებელია.⁶⁴⁶ ამავე პერიოდში, ეგრისის ხაზით, როგორც ჩანს, აქტიურად დაიწყო ხალიფატის განაპირა მხარეებთან ვაჭრობაც. ეგრისის გზით ხალიფატის ეკონომიკურ ცენტრებთან მჭიდრო კავშირი, ვფიქრობ, უფრო პროექტის დონეზე უნდა ყოფილიყო, რითაც აფხაზეთის ელიტა აღმოსავლეთის ბაზარზე გავიდოდა, მათ პროდუქციას მიიღებდა და დერეფნის ფუნქციას შეასრულებდა ხალიფატი-ჩრდილოეთის ურთიერთობაში. აღნიშნული პროექტი, თუნდაც ნაწილობრივ პიპოთეტური, არ განხორციელდა. ბიზანტიის ინტერესებში არ იყო შავი ზღვის ჩრდილოეთ აკვატორიაში არაბთა ძალების შემოშვება. ანალოგიური უნდა ითქვას ხაზარებზეც – ხაზართა ხაკანს აბაზგიაში ხალიფის უზენაესობა პოტენციურ საფრთხეს უქმნიდა, რაც მათთვის მიუღებელი უნდა ყოფილიყო. ამგვარად, აფხაზთა და არაბთა მცდელობა, ერთიანი სამხრეთკავკასიური დერეფანი გაეჭრათ შავი ზღვისა და ჩრდილოეთის მიმართულებით, არ იყო საკმარისი ამგვარი ამბიციური გეგმის შესასრულებლად. როგორ კი აბაზგთა ელიტამ დაინახა, თუ როგორ დაარბია ალანთა სამხედრო ძალამ მათი ტერიტორია, ისინი კიდევ უფრო მეტი აგრესიის საფრთხის წინაშე აღმოჩნდნენ. ხალიფატის ცენტრისკენ მიმავალი გზის უსაფრთხოების დამოუკიდებლად დაცვას ისინი ვერ შეძლებდნენ, რის გამოც იძულებული გახდნენ იმპერატორის უზენაესობა ელიარებინათ და ძველი პირობით მათთან გაეგრძელებინათ თანამშრომლობა.

აფხაზეთის VIII საუკუნის ისტორია ადასტურებს, რომ არაბთა გავლენა ამ მიწაზე მიზერული იყო, ხოლო ის ხანმოკლე პოლიტიკური დამოკიდებულება, რომელიც აფხაზთა ელიტამ ხალიფატის სასარგებლოდ გამოიჩინა, რთულ და უპერსპექტივო პოლიტიკურ გათვლებზე იყო დაფუძნებული.

ეგრისი ხალიფატის გავლენის ქვეშ შედარებით უფრო დიდხანს იმყოფებოდა, ვიდრე აფხაზეთი. აღნიშნული არცაა გასაკვირი, ვინაიდან ის უშუალოდ ესაზღვრებოდა ქართლის საერისმთავროს, სადაც არაბთა კონტროლი VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე აღმავლობის ერთგვარ მწვერვალს აღწევს. 695-717 წლების ბიზანტიურმა ანარქიამ არაბთა სახალი-

⁶⁴⁶ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 543. გეორგიკაში ეს აღგანიშნულია თარგმნილი, თითქოს ალან ვაჭრებს მუდმივი სავაჭრო-ეკონომიკური მიმოსვლა ჰქონდეთ აბაზგიაში (თეოფანე ჟამთააღმწერელი, *გეორგიკა*, 4 (1), 108). ალანთა და აბაზგთა შორის ვაჭრობა დასაშვებია, მაგრამ, კონტექსტის მიხედვით, კ. მანგოს და რ. სკოტის თარგმანი უფრო მართებული ჩანს.

ფოს მესვეურებს ხელ-ფეხი გაუხსნა უფრო გაბედულად ემოქმედათ ეგ-რისის ტერიტორიაზე.

სერგი ბარნუკის ძის 697 წელს მიღებული გადაწყვეტილება, გან-დგომოდა ბიზანტიის იმპერიას და დამორჩილებოდა ომაიანთა ხალიფას, რამდენიმე მიზეზით იყო განპირობებული. ესენია:

- 1) იმპერატორ იუსტინიანე II-ის დამხობა (695 წ.);
- 2) უზურპატორი ლეონტის არაპოპულარობა;
- 3) ბიზანტიის იმპერიის მიერ ქართლზე კონტროლის დაკარგვა;
- 4) ბიზანტიის ექსპანსია ეგრისში, რომელიც VII საუკუნეში ნელ-ნელა ძლიერდებოდა და ადგილობრივებში უკმაყოფილებას იწ-ვევდა;
- 5) არაბთა სამხედრო ძლევამოსილება, რაც ეგრისის მესვეურებს მათი ბიზანტიის წინააღმდეგ გამოყენების შესაძლებლობას აძ-ლევდა;
- 6) გამოწვევა და საფრთხე, რომელიც ხალიფატის მზარდი ექსპან-სიის ფონზე მათი აგრესიის თავიდან აცილების საშუალება იყო;
- 7) აღმოსავლეთის ბაზრის ძიება, სადაც სულ უფრო მეტი ბიზან-ტიური ტერიტორია ინტეგრირდებოდა.

უფიქრობ, სერგის გადაწყვეტილებაზე დიდი გავლენა იქონია იმპე-რატორ იუსტინიანე II-ის დამხობამ. ხელისუფლებაში მოსული ლეონტი არაპოპულარული, უზურპატორი და, ბევრის აზრით, ხელისუფლების მიმტაცებელი იყო. იუსტინიანეს დამხობით ქართლი ბიზანტიის იმპერიის დამოკიდებულებას სრულად ჩამოშორდა. ამასთან, ეგრისში შექმნილი იყო ვითარება, რაც მოსახლეობას ბიზანტიელთა წინააღმდეგ განაწყობ-და. აღნიშნული ძირითადად იმპერიის ეკონომიკურ პოლიტიკას უკავშირ-დებოდა, რომელიც რესურსების შემცირების პირობებში უფრო და უფ-რო მიმტაცებლური გახდა. ეგრისის მესვეურთა ერთი ნაწილისთვის გაძ-ლიერებული არაბთა სახალიფო გამოსავალი იყო. ბიზანტია აშკარა სამ-ხედრო კრახს განიცდიდა.

ბიზანტიის იმპერიის მიერ ეგვიპტისა და სირიის დაკარგვა, მცირე აზიის ტერიტორიის ეტაპობრივი დათმობა, სომხეთის დათმობა და სხვა სამხედრო-პოლიტიკური დანაკარგები ეგრისის ელიტას ხალიფატის მხარეს გადასვლას აიძულებდა. თოფანე აღმსარებლის ცნობა სერგი ბარნუკის ძის მიერ ქვეყნის არაბთათვის გადაცემის შესახებ, ბუნებრივია, პირდაპირ არ უნდა გავიგოთ. სერგიმ ქვეყანაში არაბები შემოიყვანა და ეგრისი ხა-ლიფატის ჰეგემონიას დაუმორჩილა, მაგრამ ეს არ იყო უანგარო მორჩილე-

ბა, ამით ეგრისის მმართველი არისტოკრატია სერგის მეთაურობით ხელი-სუფლებას იმყარებდა, ფინანსური და სამხედრო-პოლიტიკური სარგებლის მიღებას გეგმავდა. მართალია ამის შემდეგ საკუთრივ სერგის სახლი წყაროებში იკარგება, მაგრამ, სავარაუდოა, რომ ის არსად წასულა, არამედ არაბთა ვასალური დაქვემდებარების ქვეშ კვლავინდებურად მართავდა ეგრისის სამეფოს.⁶⁴⁷ თანადროული ბიზანტიური ტყვეობის საბეჭდავები, რომლებიც დიდი რაოდენობითაა შემორჩენილი, კარგად გვიჩვენებენ ეგრისში არსებულ ვითარებას VII-VIII საუკუნეთა მიჯნაზე. აღნიშნული საბეჭდავების მიხედვით ზუსტად დგინდება, რომ 702-704, 710-717 წლების ლაზიკა ბიზანტიის დაქვემდებარების ქვეშ იყო მოქცეული.⁶⁴⁸

თეოფანე აღმსარებლის ცნობები სერგი ბარნუკის ძის არაბთა მხარეს გადასვლის თაობაზე და იმავე 707 წელს აბაზგიის, ლაზიკის და იბერიის დამორჩილების შესახებ⁶⁴⁹ ზემოთ დეტალურად გვაქვს განხილული, რასაც მოსდევს სხვა ცნობა, რომლის მიხედვით, უკვე მომდევნო წელს ბიზანტიელებმა დაიქვემდებარეს აბაზგები, ხოლო არქეოპოლისს ალყა შემოარტყეს და არაბთა დროული გამოჩენა რომ არა, ეგრისი კვლავ ბიზანტიის გახდებოდა. აღნიშნული ადასტურებს იმას, რომ არაბთა ბატონობა ეგრისში ძალიან მყიფე იყო, რასაც კარგად ეთანხმება საბეჭდავების ცნობები. ამ ცნობების მიხედვით, არაბებმა ეგრისის კონტროლი 710 წლის ახლო ხანში დაკარგეს. საფიქრებელია, ეს იყო 709 წლის ხაზართა შემოსევის შედეგი. ხაზარები ხალიფატის პოზიციებს არა მხოლოდ სამხრეთ კავკასიაში, არამედ აღარბადაგანშიც დაარტყამენ, რასაც, ბუნებრივია, შედეგად მოჰყვება არაბთა კონტროლის დაკარგვა ქართლის საერისმთავროსა და ეგრისზე. ამის შემდეგ განვითარებული მოვლენები გვიჩვენებს, რომ არაბთა პირდაპირი გავლენა ეგრისის მიწა-წყალზე, ფაქტობრივად, აღარ დამყარებულა. ამის რამდენიმე მიზეზი არსებობდა: 1) ეგრისში მოსპეს პროარაბული ფრთა, რომელსაც 697 წლის შემდეგ სერგი ბარნუკის ძე მეთაურობდა. მათ 709 წლის შემდეგ აღარავინ დატოვებდა ეგრისის ტერიტორიაზე; 2) ქართლი და ეგრისი გაერთიანებული ჩანს სტეფანოზ III-ის მფლობელობაში. გამორიცხული არ არის, რომ აღნიშნული ერთობა სტეფანოზ III-ის ხელისუფლების სა-

⁶⁴⁷ ეგრისის პოლიტიკურ სტატუსზე იხ.: ლ. თავაძე, რეცენზია – ნოდარ ლომოური. საქართველოს და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა. ნაწილი I (IV-IX სს.), *თსუ პუბლიკარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, VII (2013), 396-397; ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში* (თბილისი, 2016), 47-50.

⁶⁴⁸ G. Zacos, A. Vegler, *The Byzantine Lead Seals*, I, 181, 258-259, 280-281, 1595-1596.

⁶⁴⁹ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. by C. Mango & R. Scott, 542; თეოფანე ქამთაღ-მწერელი, *გეორგიკა*, 4 (1), 107.

თავეში მოსვლამდე განხორციელებულიყო, 709-711 წლებში, როდესაც ქართლს არშუშა ერისმთავარი და მისი ოჯახი მართავდა. სამი ძმა: არშუშა, ვარაზ-ბაკური, თეოფილაქტე-შალვა აკონტროლებდნენ ლაზიკის მთელ მიმდებარე პერიმეტრს – ამ ტერიტორიის ნაწილს, როგორც უხუნაესი ხელისუფლება, ხოლო ნაწილს, როგორც ბიზანტიის იმპერატორის მოხელენი. არშუშა ქართლის ერისმთავარი გახლდათ; ვარაზ-ბაკური-ოპსიკიონის კომესი და თრაკიის სტრატეგოსი; თეოფილაქტე-შალვა, სავარაუდოდ, არმენიაკონის სტრატეგოსი. ასეთი ვითარების გათვალისწინებით, შესაძლოა, არშუშას სახლი უკვე 710 წლის ახლო ხანს ლაზიკას დაეუფლა. ბიზანტიამ ეგრისი უშუალოდ იმპერიის შემადგენლობაში შეიყვანა და არმენიაკონის სტრატეგოსის გამგებლობის ქვეშ მოაქცია. ორივე შემთხვევაში ლაზიკა ერისმთავრის ოჯახის დაქვემდებარებაში უნდა მივიჩნიოთ, თუმცა ზუსტი დეტალები ცნობილი არაა. როგორც უნდა იყოს, VIII საუკუნის დასაწყისში ერისმთავრის ოჯახის პოლიტიკურმა გაძლიერებამ ქართლისა და ეგრისის გაერთიანებას მისცა დასაბამი.

ამგვარად, ეგრისისა და ქართლის პოლიტიკურ ერთობას ქართლის ერისმთავართა სახლის გაძლიერებით ჩაეყარა საფუძველი, რასაც ბიზანტიის ხელისუფლების პოლიტიკური მხარდაჭერა ემატებოდა. ბიზანტიის იმპერიის მესვეურებს ხელს აძლევდა სერიოზული პოლიტიკური მოკავშირე დიოფიზიტური ქართლის ერისმთავართა სახით. აღმოსავლეთ რომის ხელისუფლებას ისინი არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში და საკუთარი პოზიციების გამყარების მიზნით ესაჭიროებოდა.

ეგრისი დიდი ხნის მანძილზე ქართლის გავლენის ქვეშ დარჩა, ხოლო არაბები მას თუ ოდესმე აკონტროლებდნენ, მხოლოდ ქართლის მმართველი ზედაფენის მეშვეობით. მაგრამ იმდენად, რამდენადაც ქართლის მმართველი ზედაფენა უპირატესად ანტიარაბულად იყო განწყობილი, ეგრისის ეფექტური კონტროლი არასდროს განხორციელებულა. ყველაზე მყარი არაბთა ბატონობა ლაზიკის მიწა-წყალზე მაშინ იყო, როდესაც მათ მხარს სერგი ბარნუკის ძის გარემოცვა უჭერდა. მას შემდეგ, რაც ისინი პოლიტიკური ასპარეზიდან გაქრნენ, ხალიფას დასაყრდენი ეგრისში, ფაქტობრივად, აღარავინ იყო. მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქის და მუჰამად იბნ მარვანის ლაშქრობები, როგორც ზემოთ დავინახეთ, არ ყოფილა არანაირი გრძელვადიანი ეფექტის მომტანი. მათი ჯარის გასვლასთან ერთად ეგრისზე არაბთა ყველანაირი გავლენა იკარგებოდა.

ამგვარად, VIII საუკუნეში არაბთა ჰეგემონია ეგრისზე ცოტა უფრო დიდხანს გაგრძელდა, ვიდრე აფხაზეთში, რაც, გეოგრაფიული ფაქტორის გათვალისწინებით, ლოგიკური იყო. კიდევ უფრო ხანგრძლივი აღ-

მოხდა ქართლის კონტროლი. ცხრილში წარმოდგენილი სქემის მიხედვით, ქართლი დაყოფილი გვაქვს ორ ნაწილად, ესენია: 1) ქართლი, რომელშიც ვგულისხმობთ შიდა ქართლს, ქვემო ქართლს და მესხეთს; 2) კახეთი და მთიულეთი. ამ უკანასკნელში იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი არაგვის, ქსნისა და მიმდებარე ხეობების ჩათვლით. ამგვარი დაყოფა პროცესის მართებულად აღქმას ამარტივებს, ვინაიდან არაბთა გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოში არ იყო ყოვლისმომცველი. ქართლის მთელ მიწა-წყალზე მხოლოდ მოხარკეობა იყო ყოვლისმომცველი, ისიც იმ შემთხვევაში, როდესაც ქართლის ერისმთავარი არაბთა ხელისუფლების უზენაესობას ცნობდა. ხალიფატი მოგვიანებით დაპყრობაზე გადადის, რასაც მოჰყვა ქართლში არაბული გარნიზონების ჩაყენება. ქართლის სამხედროთა მეშვეობით კონტროლის აუცილებლობამ მნიშვნელოვანი გახადა ქვეყანაში ადმინისტრაციული სისტემის შეცვლა და მისი არაბულ ყაიდაზე მოწყობა.

არაბული ადმინისტრაციული სისტემის დამყარება მხოლოდ ადგილობრივი მმართველობის შეკვეცის ხარჯზე შეიძლებოდა მომხდარიყო. აღნიშნული პროცესი იწყება არა VIII საუკუნის 30-იან წლებში ან ამავე საუკუნის 70-იანებში, როგორც ამას აქამდე თვლიდნენ, არამედ მერვე ასწლეულის დასაწყისში. არაბული ადმინისტრაცია ხალიფატის მესვეურებს თბილისის პირველივე დაპყრობის დროს უნდა შეექმნათ. მისი განვითარება ეტაპობრივად უნდა მომხდარიყო, მაგრამ ყველაფერი ქართველთა წინააღმდეგობამ ჩაშალა. 704 წელს აღებული თბილისის ქართველებმა მეორე წელსვე ხალიფატის ჯარისგან გაწმინდეს და სახალიფოს მმართველობის ყველანაირი ნიშანწყალი გარკვეული ხნით მოსპეს.

VIII საუკუნეში ხალიფატი ვერ ახერხებს არაბული ადმინისტრაციის დამკვიდრებას ქართლში, შესაბამისად, არაბები ქართლის საერისმთავროს ნაწილს მხოლოდ ადგილობრივი ერისთავების საშუალებით მართავენ. სახალიფოს მესვეურთა მცდელობამ, ქართლი ხალიფატის შემადგელობაში შეეყვანათ და, შესაბამისად, ამ სივრცეში არაბი მოხელეები დაესვათ, ადგილობრივებში დიდი პროტესტი გამოიწვია. არაბთა ექსპანსიის სხვადასხვა ფორმას კახეთი და მთიულეთი აღუდგა წინ, რასაც აძლიერებდა ის საერთაშორისო მხარდაჭერა, რომელიც გამოიხატებოდა ბიზანტიური ფინანსური ასიგნაციითა და ხაზართა სამხედრო დახმარებით.

740 წლის შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოს ერისთავთა მიერ ხალიფას სასარგებლოდ ხარკის გადახდის ვალდებულება არ იყო ხანგრძლივი პოლიტიკური შედეგის მაჩვენებელი. ნერსე ერისმთავრის დაუმორჩილებლობა, მისი დაპატიმრება, შეწყალება და ხელისუფლებაში

მობრუნება, ხელახალი გადაყენება, შეპყრობის მცდელობა, ასევე ნერსეს მამის, ადარნასეს კურაპალატის ბიზანტიური ტიტული და მრავალი სხვა ისტორიულად დადასტურებული ფაქტი ნათელყოფს, რომ არაბთა გავლენა VIII საუკუნის 40-70-იან წლებშიც კი საკმაოდ მყიფე იყო. ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში ისინი, ფაქტობრივად, საერთოდ ვერ იმორჩილებდნენ კახეთისა და მთიულეთის მოსახლეობას, ხოლო საუკუნის მიწურულს მათ კონტროლს მიღმა აღმოჩნდა გარდაბანი. არაბთა კონტროლი VIII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოში ყველაზე ეფექტური იმ დროს იყო, როდესაც ხალიფის ძალაუფლებას ემორჩილებოდა და ემსახურებოდა ქართლის ერისმთავარი. ამგვარი გზით შესაძლებელი იყო საქართველოს მთელი რიგი ტერიტორიის ეფექტური გამოყენება როგორც გადასახადების აკრეფის თვალსაზრისით, ასევე სამხედრო და სატრანზიტო დერეფნად გამოყენების მიზნით.

VIII საუკუნის მეორე ნახევარში განვითარებული მოვლენები თვალნათლივ ცხადყოფდა, რომ არაბი მოხელეები, რომლებიც სშირად იცვლებოდნენ, არ აპირებდნენ ადგილობრივთა დაუმორჩილებლობის ატანას, რის გამოც სასტიკად უსწორდებოდნენ ქართლის პოლიტიკურ ელიტას. ზუსტად ამ პერიოდში გახშირდა ქართლის ერისთავთა და ერისმთავართა დევნა, დაპატიმრება, შევიწროება და სიკვდილით დასჯა. ყველაფერი ეს მმართველ ელიტას და ქვეყნის მოსახლეობას არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ განაწყობდა. ქართლის საერისმთავროს ბარის რეგიონების კონტროლის მიუხედავად, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ არაბთა მმართველობა თავისი აღმავლობის პერიოდშიც კი ძალიან არამყარი იყო. ამგვარი ვითარება იყო სრულიად საქართველოს ტერიტორიაზე, რაც ასევე ეხება თბილისის მდგომარეობასაც. ქვეყნის დედაქალაქში სტაბილური არაბული გარნიზონი 772 წელს ჩადგა, რასაც მცირე ხნით ამირას რეჟიმის დამყარება მოჰყვა. სულ მალე ერისმთავრობა აღდგა, თუმცა არაბული გარნიზონი ქალაქში დატოვეს. სამოხელეო თვალსაზრისით, ისინი ბარდავსა და დვინში მჯდომ არმენიის ამირას ექვემდებარებოდნენ, ხოლო ერისმთავარი ინარჩუნებდა ფართო ავტონომიას, რომელიც სისტემატურად იზღუდებოდა. თბილისში ხალიფატის ადმინისტრაცია არაბი ამირით სათავეში სტაბილურად მხოლოდ მეცხრე საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბდა, მაგრამ არა მერვე აწლეულში, როგორც ეს ხშირად მიიჩნეოდა სხვადასხვა მკვლევრის მიერ. შესაბამისად, თბილისში მუსლიმ ამირათა ბატონობა დაახლოებით 300 წელს გაგრძელდა და არა 400 წელს.

თბილისი ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრი, დედაქალაქი, გახლდათ. ამავე დროს თბილისი იყო ქართლის ეკონომიკური და კულტურული ცენტრი.

მისი სტაბილური დაკავება და არაბული ადმინისტრაციის შექმნა ხალიფამ მხოლოდ 772 წელს შეძლო, როდესაც საქართველოში ჰასან იბნ კაჰტაბამ თბილისი დაიკავა და ქალაქის მმართველობა თავის შვილს ჩააბარა. საქართველოში არსებული მდგომარეობის სიმძიმეს ისიც ადასტურებს, რომ კაჰტაბამ ვერ შეძლო პროვინციის სტაბილური კონტროლი. 775 წელს, როდესაც არაბი მოხელე გადააყენეს, თბილისში ნერსე ერისმთავარი დაბრუნდა. ნერსე თავის ძველ პოზიციას დაუბრუნდა, რაც იმისი დასტურია, რომ ხალიფას რეჟიმი ქართლში, სიტუაციის სტაბილური კონტროლის მიზნით, იმედს ისევ ადგილობრივ ხელისუფალზე ამყარებდა და არა არაბ მოხელეზე. თავად ის ფაქტი, რომ ხალიფატი ეგუებოდა ადგილობრივ და, ამასთან, ქრისტიან მმართველს, მრავლისმეტყველია. აბასიანთა ხელისუფლება ქართლში არ იყო იმდენად მძლავრი, რომ ქართლის მთელი რიგი რაიონები თავისი ძალით გაეკონტროლებინა.

ადგილობრივი ხელისუფლება, ბუნებრივია, ქართლის მოსახლეობის ინტერესების დამცველი იყო, უფრო კი მათი ზედაფენის ინტერესების გამომხატველი. ქართლის ზედაფენა არაერთგვაროვანი გახლდათ, მაგრამ ის, რაც მათ უმრავლესობას მტკიცედ აერთიანებდა, იყო ქრისტიანული რელიგია, ხოლო ქვეყანაში ამ სარწმუნოების უმადლესი იერარქები ქართული ელიტის შემადგენელი ნაწილი გახლდათ.

VIII საუკუნეში არსებული ქართული ზედაფენის ინტერესები კარგად არის გამოხატული იოვანე საბანის ძის „აბო თბილელის მარტვილობაში“. ავტორი თავის ნაშრომში არაბებს მოძალადეებად მიიჩნევს, რომლებიც ქვეყანას სამხედრო ძალის მეშვეობით აკონტროლებდნენ. VIII საუკუნის ქართველი და სომეხი მწერლები და ისტორიკოსები არ ერიდებიან ხალიფისა და მისი რეჟიმის ღია კრიტიკას, მუსლიმთა დაკნინებასა და ისლამის მიმდევრების ძალადობაში მხილებას. არაბული ექსპანსიისა და ქვეყნის ცენტრში მუსლიმთა კონტროლის არსებობის მიუხედავად ხალხის განწყობა მათთან დამოკიდებულებაში მკვეთრად უარყოფითი იყო. ამისი საუკეთესო დასტური იოვანე საბანის ძისა და ლევონდის თხზულებებია. იოვანე თავის თხზულებას 786 წელს ასრულებს, ხოლო ლევონდი – 791-792 წლებში.

ამგვარად, ქართული და სომხური ელიტა VIII საუკუნის 80-90-იან წლებში დაუფარავად იმადლებდა ხმას ხალიფატის ექსპანსიისა და ძალმომრეობის წინააღმდეგ. აკრიტიკებდნენ ხალიფას, მის მოხელეებს, ასევე, რელიგიასა და ფასეულობებს, რომელთაც აბასიანთა რეჟიმი ავრცელებდა კავკასიაში. მსგავსი რიტორიკა აქვს ჯუანშერ ჯუანშერიანს, რომელიც მოკლედ აღგვიწერს ქართულ-არაბულ დაპირისპირებას და

სარკინოზენს ღია ძალადობაში ადანაშაულებს. ბუნებრივია, ამგვარი სახის ღია და დაუფარავი კრიტიკა მხოლოდ მწერლობაში არ ისმოდა, მისი გამხმოვანებლები ქართული საზოგადოების ყველა ფენაში მოიძებნებოდა. ასეთი სახის აგრესია, რომელსაც კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნების მოსახლეობა სარკინოზთა მიმართ იჩენდა, შეურიგებელი ბრძოლის წინაპირობა ხდებოდა, რაც არაბთა მფლობელობას დიდ დარტყმას აყენებდა. ისტორიულ წყაროებში დაფიქსირებული ქართლის ზედაფენის ხშირი შევიწროების ფაქტები ყველაფერ ამის შედეგი იყო. არჩილის შემდეგ, VIII საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც არაბთა ბატონობამ ხასიათი შეიცვალა და მოხარკეობიდან დაპყრობაზე გადავიდა, ქართველ ერისმთავართა თუ ერისთავთა შევიწროება გაგრძელდა, რასაც ქართველ ხელისუფალთა მხრიდან ადეკვატური პასუხი მოჰყვებოდა ხოლმე. VIII საუკუნის საქართველოში არაბთა კონტროლი, დიდი მცდელობის მიუხედავად, სტაბილური არასდროს ყოფილა.

ყველაფერი ზემოხსენებულის ფონზე, ჩნდება ლეგიტიმური კითხვა: რა უბიძგებდა ხალიფატს, დაექვემდებარებინა ამიერკავკასიის ყველაზე შორეული ქვეყნები, რომელიც ქართული სამყაროს ნაწილს წარმოადგენდა? ხალიფატი ამ საქმეს, ფაქტია, მცდელობას არ აკლებდა, რაც გამოხატულებას პოუვდა რეგიონში საუკეთესო სარდლების გაგზავნაში. კავკასიის დამორჩილების მიზნით ყველაზე გამორჩეული მთავარსარდლები იგზავნებოდნენ. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ არაბთა სახალიფოს მესვეურებისთვის მცირე აზიის შემდეგ კავკასია ყველაზე სასურველი რეგიონი იყო, რომლის დაპყრობაში ხალიფატი დიდ რესურსს ხარჯავდა. ზემოთ დასმული კითხვის პასუხი კომპლექსურ ანალიზს საჭიროებს. ცალსახა პასუხი აქ არ გამოგვადგება, ვინაიდან ხალიფატის მმართველებს სხვადასხვა მიზანი ამოძრავებდათ, ყველა მათგანი კი ერთ საერთო შედეგზე იყო ორიენტირებული – დაპყრობაზე. მაგრამ რატომ მაინცდამაინც კავკასია და არა სხვა რეგიონი, რაში სჭირდებოდა მთიანი მხარე სახალიფოს, რომელსაც ისედაც უდიდესი სივრცე ეკავა და განვრცობის მრავალი ალტერნატივა გააჩნდა? ჩვენი აზრით, ამას რამდენიმე მიზეზი ჰქონდა.

არაბთა ხალიფატის ექსპანსიას რამდენიმე ძირითადი ფაქტორი განაპირობებდა:

1) ფინანსური სარგებლის მიღება, რომელიც ძირითადად ასახვას პოუვდა დაწესებულ გადასახადში. ხარკს მოსახლეობა ხალიფას ხაზინის სასარგებლოდ იხდიდა. ხალიფატი იმდროინდელ სამყაროში სუპერსახელმწიფოს წარმოადგენდა, რომელიც VIII საუკუნეში უზარმაზარ ფინანსურ რესურსებს განაგებდა. ამავე საუკუნის ბოლოს მოღვაწე ჰარუნ

არ-რაშიდის (786-809) სახელმწიფო საღაროში 809 წელს, მისი გარდაცვალების ჟამს, აღ-ტაბარის მიხედვით, 900 მილიონი დირჰემი ინახებოდა.⁶⁵⁰ ბუნებრივია, ბევრად ნაკლები არ ყოფილა VIII საუკუნეში მოღვაწე სხვა ხალიფათა ქონება. ასეთი მასშტაბის ფინანსური რესურსი ხალიფატის სიძლიერის შენარჩუნებას ემსახურებოდა. შემოსული თანხა, როგორც წესი, მმართველ არისტოკრატიას, სამხედრო პირთა უზრუნველყოფას, ინფრასტრუქტურული პროექტების განხორციელებასა და სხვა მნიშვნელოვან ღონისძიებებს ხმარდებოდა;

2) გზების კონტროლი. მათი მეშვეობით არაბები ახერხებდნენ წვდომას საკომუნიკაციო საშუალებებზე. ისინი კავშირს ამყარებდნენ როგორც შავი ზღვის რეგიონის ქვეყნებთან, ასევე ხაზარეთის, ალანოსეთისა და ჩრდილო კავკასიაში მდებარე სხვა გაერთიანებებთან. დარიალის გზის სტრატეგიულ მნიშვნელობაზე ისტორიოგრაფიაში ბევრი იწერება. დარიალის გასასვლელის მყარი კონტროლი ამიერკავკასიის დერეფნის უსაფრთხოებას, სამხედრო მოსამსახურეთა თავისუფალ გადაადგილებას, სავაჭრო-საქარავნო მიმოსვლის სტაბილურობასა და სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი წანარეთის კონტროლს უზრუნველყოფდა. მიუხედავად მრავალი სარგებლისა ხალიფატის მესვეურებმა დარიალის ეფექტური კონტროლი ვერ მოახერხეს. დარიალის ხეობა მათ ხელში მხოლოდ მცირე ხანს იყო. დანარჩენ დროს მას ადგილობრივი ქართული ხელისუფლება აკონტროლებდა. ანალოგიური შეიძლება ითქვას ქართლის ცენტრალურ მაგისტრალზე, რომელიც მდინარე მტკვარს მიუყვებოდა და ქართლის საერისმთავროს მთელ რიგ ქალაქებს ერთმანეთთან აკავშირებდა. ქართლში არსებული მტკვრის გაყოლებაზე მდებარე ცენტრალური გზა, რომელიც რამდენიმე ქვეყანას ერთმანეთს აკავშირებდა, არაბთა სტაბილურ კონტროლს მიღმა იყო. აღნიშნული გზის ეფექტური მართვა მხოლოდ მაშინ ხდებოდა შესაძლებელი, როდესაც ამ ტერიტორიაზე ხალიფას სამხედრო კონტინგენტი პატრულირებდა.

3) ისლამის გავრცელება სახალიფოს პოლიტიკის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მიმართულება იყო. არაბთა თვალთახედვით, მსოფლიო ორ ძირითად ნაწილად იყოფოდა: დარ აღ-ისლამ და დარ აღ-ჰარბ – პირველია ისლამის მიწა, ხოლო მეორე – ომის მიწა. ხალიფატის ექსპანსიის ერთ-ერთი უმთავრესი ფაქტორი მეორის ხარჯზე პირველის გაფართოება იყო. ამგვარად, არაბთა მიდგომა ქრისტიანული საქართველოს მიმართ ამ პრიზმაშია განსახილველი.

⁶⁵⁰ *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 335.

ისლამში არსებობდა კიდევ ერთი ცნება – დარ ალ-სულჰ, ანუ ზავის მიწა, რომელიც ზავით დამორჩილებულ ქვეყნებს მიემართებოდა. მასში გულისხმობდნენ მოკავშირე ხალხს, მაგრამ VIII საუკუნის საქართველო ამ დეფინიციაში არ ჯდებოდა, ვინაიდან ის ისლამის მიწის შემადგენელ ნაწილად განიხილებოდა, როგორც მახვილით მოპოვებული ქვეყანა, შესაბამისად, მისი ნებისმიერი გაბრძოლება დარ ალ-ისლამის შეკვეცად იყო აღქმული.

აბასიანთა ხანაში სხვადასხვა ხალხის მცდელობა, მოეპოვებინათ ზავის მიწის სტატუსი, სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა, ვინაიდან თავის დროზე უომრად დაქვემდებარებულ ქალაქებსა თუ მიწებს აბასიანები მნიშვნელოვან შეღავათებს აძლევდნენ, ხოლო ომით დამორჩილებულთა ექსპლუატაციას აძლიერებდნენ. ბუნებრივია, აღნიშნული ეხება საქართველოს მთელ რიგ ტერიტორიულ ერთეულებსაც. ამის გამო არაბულ წყაროებში გადმოცემული პირველი დაპყრობების ისტორია საფრთხილოა, ვინაიდან მასში, შესაძლოა, ასახული იყო დამორჩილებული ხალხის მცდელობა, წარსული თავის სასარგებლოდ გაეყალბებინა, რათა ხალიფატის დაწესებული გადასახადები შეემსუბუქებინა.

ისლამის გავრცელება, რომელიც დაპყრობების გზით ხდებოდა, არ იყო მარტივი. საქართველოს მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობა ქრისტიანი იყო, რომელიც ახალ რელიგიას ეჭვის თვალით უყურებდა. VIII საუკუნის ქართულ ინტელექტუალურ და პოლიტიკურ წრეებში ისლამის მიმართ გამოკვეთილად უარყოფითი დამოკიდებულება შეიმჩნევა. არაბთა ექსპანსიის პირობებში ისლამის გავრცელება გარდაუვალი იყო. ამის ერთ-ერთი პირველი მაგალითი მოცემულია ლეონტი მროველის თხზულებაში „არჩილ მეფის წამება“, რომელიც შედარებით უფრო მცირედ აღწერილ ჯუანშერ ჯუანშერიანის ნაწარმოებს ეყრდნობა. ლეონტის თხზულების მიხედვით, არჩილი არაბ სარდალთან გარდაბნელმა მთავარმა დააბეზდა, რომელიც იყო „მიქცეული სარკინოზად“, ანუ ისლამის მრწამსზე გადასული.⁶⁵¹ ამით ცხადია, რომ უკვე VIII საუკუნის შუა წლებში, განსაკუთრებით, ქართლის სამხრეთის მკვიდრი მოსახლეობის ერთი ნაწილი, მათ შორის იყვნენ მთავრებიც, მუსლიმურ რელიგიას ეზიარა და, იმავე ხანაში მცხოვრები ქრისტიანების აზრით, სარკინოზი ხდება. ამასვე ეხმიანება იოვანე საბანის ძე, რომელიც VIII საუკუნის მეორე ნახევრის ვითარების აღწერისას აღნიშნავს:

⁶⁵¹ ლეონტი მროველი, მეფე ქართლისა არჩილი, ყაუხჩიშვილის გამოც., 246; ლეონტი მროველი, წამებაჲ წმიდისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 248.

„რამეთუ რომელნი-ესე ვართ ყურესა ამას ქუეყანისასა, სასტიკები-საგან და სივერაგისა, მანქანებითა მით საცთურებისაჲთა ზედამდგომელ-თა ამათ ჩუენთა, მფლობელთა ამის ქამისათა, ზაკულებითა მოძღურები-საჲთა, თვთ თავით თვისით შჯულის-დებისაჲთა, განდგომილთა ქრისტესაგან მრავალნი შეაცთუნნეს და გარდადრიკნეს გ ზისაგან სიმარ-თლისა, და ჭეშმარიტებასა ქრისტეს სახარებისასა შეეცოდნეს, რომელ-ნი ხუთასის წლისა ქამთა და უწინარეს-და შჯუდდებულ ყოფილ [არი-ან] წმიდითა მადლითა ნათლის-ღებისაჲთა. მიერითგან და ვიდრე აქამომ-დე ნაშობნი ქრისტეანეთანი გარდაგულარძნნეს, რომელნიმე მძლავრო-ბით, რომელნიმე შეტყუვილით, რომელნიმე სიყრმესა შინა უმეცრებით, რომელნიმე მზაკუარებით“⁶⁵²

ისლამის გავრცელება, ავტორის მიხედვით, სხვადასხვა გზით ხდებო-და, მათ შორის გადაბირებით, მოტყუებით, მზაკვრობით, იძულებით, უმეც-რებით და ა.შ. ყველაფერი ეს ქრისტიანი ავტორის პოზიციას, რომელიც ისლამის მიმდევრებში ძლიერ კონკურენტსა და მოწინააღმდეგეს ხედავს, ამასთან ისეთ მოწინააღმდეგეს, რომელსაც მეტი რესურსები და ძალაუფ-ლება გააჩნია. ისლამის სიძლიერის პირობებში აბო თბილელის ქრისტიან-ული რელიგიის მიმართ თავდადება ყველაზე მისაბამ ნაბიჯად არის აღ-თქმული. აბოს დაბალი სოციალური წარმოშობის მიუხედავად, ის ქართუ-ლი ქრისტიანული საზოგადოებისთვის გმირი და მისაბამი პიროვნება გახ-და, რომელმაც ქრისტიანობას თავი შესწირა, რითაც დამპყრობელთა შო-რის ქრისტეს მრწამსის უპირატესობაა ხაზგასმული. საინტერესოა ისიც, რომ იოვანე საბანის ძე დამპყრობლებს მოიხსენიებს არა ეთნიკური მსაზ-ღვრელით – არაბი, არამედ რელიგიურით – სარკინოზი.

4) კავკასიის რეგიონით დაინტერესება გამოწვეული იყო ხალიფა-ტის მთავარი მეტოქეების, ბიზანტიის იმპერიისა და ხაზართა ხაკანატის, მზარდი ექსპანსიით. კავკასია გახლდათ ის ერთადერთი მხარე, სადაც ბიზანტია და ხაზარეთი ერთობლივი ძალებით უპირისპირდებოდნენ არაბთა სახალიფოს მზარდ განერცობას. არაბები კარგად აცნობიერებ-დნენ იმ საფრთხეს, რაც ამ ორი ძალის სამხედრო პოტენციალის გაერ-თიანებას შეიძლებოდა მოჰყოლოდა. VII საუკუნის 20-იან წლებში, რო-დესაც ბიზანტიის იმპერიამ და თურქთა ხაკანატმა სამხედრო ძალები გააერთიანეს, ამას მოჰყვა ირანის ძალაუფლების დამხობა ამიერკავკასი-აში. აღნიშნული გახდა კიდევ ბიზანტიასთან ომში სასანური ირანის სრული სამხედრო კრახის ერთ-ერთი მიზეზი. ბუნებრივია, ამგვარი სა-

⁶⁵² იოვანე საბანის ძე, წამებაჲ ჰაბოფისი, რედ. ილ. აბულაძე, 49-50; აბო თბილელის მარ-ტვილობა, გამოსცა ე. ჭელიძემ, 298-301.

ხის კავშირი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა VIII საუკუნის ბიზანტიელთა და ხაზართა წინამორბედების პერიოდში, შეიძლება ნებისმიერ დროს განმეორებულყო. არაბთა სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ მათ შეძლეს და არ დაუშვეს ასეთი სახის სამხედრო გაერთიანება, რაც ალბათ ბიზანტიისა და ხაზარეთის არასაკმარისი კოორდინაციითაც შეიძლება აიხსნას. VIII საუკუნის შუა წლებიდან ხალიფატს უკვე შესწევდა იმისი ძალა, რომ ორი ძლევამოსილი ქვეყნის აგრესიას ერთად გამკლავებოდა. ამ პერიოდში ხალიფატის არმიები ერთბაშად რამდენიმე ფრონტზე იბრძოდნენ და საკმაოდ წარმატებითაც. ამის მიუხედავად კავკასიის ხაზი ძალიან საფრთხილო იყო, ვინაიდან იქიდან ყოველთვის დიდი საფრთხე მოდიოდა, რის გამოც ამ რეგიონს სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. თავად ის ფაქტი, რომ ბიზანტიელთა და ხაზართა სამხედრო ძალები კავკასიაში არ გაერთიანდა, უფრო ბიზანტიის მესვეურთა ბრალი უნდა ყოფილიყო. ისინი თავიანთ სამხედრო პოტენციალს მცირე აზიის გათავისუფლებისთვის ბრძოლაში ხარჯავდნენ, შესაბამისად, ნაკლებად ზრუნავდნენ სამხრეთ კავკასიაზე, სადაც ხალიფატის წინააღმდეგ ძირითადად ხაზარები და ადგილობრივი მოსახლეობა მოქმედებდა. ბიზანტია მათ უპირატესად ფინანსური რესურსით ამარაგებდა. ამრიგად, სამხრეთ კავკასიის კონტროლს ბიზანტია-ხაზარეთის სამხედრო-პოლიტიკური კავშირის პრევენციის მიზნით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

5) ხალიფატის ექსპანსიის მიზეზებზე საუბრისას ცალკე აღნიშვნის ღირსია ახალი მიწების ათვისება. ხალიფატის მესვეურთა აგრესიის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზი არაბული წარმოშობის ტომების უკეთეს მიწაზე განსახლება იყო. ქვეყნის მმართველი ელიტა ამით ცდილობდა, საკუთარი პოზიციები განემტკიცებინა, მომთაბარეთა მესამოხე მასა მიწითა და სავარგულებით უზრუნველყო, მათზე კონტროლი გაეძლიერებინა, ხალიფას სამსახურში ჩაეყენებინა და მათგან ერთგული გადასახადის გადამხდელთა ძლიერი ფენა შეექმნა. რაბიასა და ნიზართა ტომების ჩამოსახლება ამგვარი პოლიტიკის არსებობის პირდაპირი დასტურია. არაბული ტომების ჩამოსახლების ინტენსიფიკაციას ისიც ადასტურებს, რომ, მაგალითად, წანარები, გავრცელებული შეხედულებით, ქალდეველთა შთამომავლები ყოფილან, რომლებიც სამხრეთიდან მოვიდნენ კახეთის მიწა-წყალზე და მის ჩრდილოეთით დასახლდნენ, გაქრისტიანდნენ და, მოგვიანებით, ადგილობრივ სახელმწიფოს ჩაუყარეს საფუძველი.⁶⁵³ წანართა შესახებ არსებული მსგავსი წარმოდგენა არ უნდა იყოს

⁶⁵³ *Всеобщая история Вардана Великого*, пер. М. Эмина, 126; R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 194.

ბოლომდე საფუძველსმოკლებული. საქმე ისაა, რომ კახეთის ტერიტორიაზე ხალიფატი მასიურად ასახლებდა სხვადასხვა წარმოშობის ხალხს, მართალია, მათი დიდი ნაწილი მალევე ტოვებდა ახალ სამოსახლოს, თუმცა თვალსაზრისი წანართა სამხრეთული წარმომავლობის შესახებ სწორედ კახეთის მდიდარ ველებზე ჩასახლებული არაბული წარმოშობის ხალხის მიხედვით უნდა გავრცელებულიყო.

ხალიფას რეჟიმი მხოლოდ არაბული წარმოშობის ტომთა განსახლებით არ იყო დაკავებული. მარვან იბნ მუჰამადის რწმუნებულად ყოფნის პერიოდში სლავთა ჩამოსახლება ხდება. ხალიფატი ცდილობდა, დამორჩილებული ხალხი სხვა დაქვემდებარებული მასის წინააღმდეგ გამოეყენებინა, რითაც დაპყრობილ ქვეყანაში სასურველ რეჟიმს დაამყარებდა. სლავთა მაგალითმა აჩვენა ის დიდი სიძნელებები, რაც ამგვარ იძულებით მიგრაციას მოჰყვებოდა ხოლმე, როდესაც თავად მიგრანტები ტოვებდნენ მიწებს და, შესაძლებლობის პირობებში, შინ ბრუნდებოდნენ. მიგრანტთა აყრაში ან მათი გაქცევის ხელშეწყობაში ადგილობრივი მოსახლეობა დიდ როლს ასრულებდა. როგორც უნდა იყოს, ახალი მიწების ათვისება ახალმოსახლე ქვეშევრდომთა უზრუნველყოფის მიზნით არაბთა პოლიტიკური პროგრამის ერთ-ერთი კომპონენტი გახლდათ.

6) არაბული ადმინისტრაციული მოწყობა იყო კიდევ ერთი მიზეზი, რომელიც საქართველოში ხალიფატის ექსპანსიას განაპირობებდა. ადმინისტრაცია საჭირო იყო ქვეყნის ეფექტური მმართველობის უზრუნველყოფის მიზნით. ამისთვის აუცილებელი იყო დედაქალაქის აღება, ადგილობრივი ხელისუფლების დათრგუნვა და ყველაფერი ამის ფონზე არაბული ადმინისტრაციის მოწყობა. VIII საუკუნის რეალობის გათვალისწინებით, არაბთა სახალიფოს მესვეურნი ამაზე ზრუნვას უკვე საუკუნის პირველივე წლებში იწყებენ, ხოლო 704 წელს თბილისში მოჭრილი ომაიანთა ღირჰემები ამგვარი მოცემულობის უტყუარი დადასტურებაა. მონეტები მომდევნო წელსაც მოიჭრა, ხოლო უკვე 705 წლის მეორე ნახევარში პრობიზანტიური ძალის გააქტიურებას ვხედავთ, რომელმაც ქართლში არაბთა ბატონობა შეცვალა, ხოლო მთელი ქვეყანა ერისმთავრის ხელისუფლებას დაუმორჩილა. ამავე საუკუნეში არაბული ადმინისტრაციის ჩამოყალიბების მცდელობა კიდევ მრავლად იყო, თუმცა მთელი ეს პროცესი მეტ-ნაკლებად სტაბილურად 772 წლის შემდეგ წარიმართა. ხალიფის მიერ დანიშნული თბილისის უმაღლესი მოხელე, რომელსაც ქალაქის არაბული ადმინისტრაცია ემორჩილებოდა, თავის მხრივ, ექვემდებარებოდა არმენიის ამირას. VIII საუკუნის ქართლში დამოუკიდებელი ადმინისტრაციული ორგანო, რომელიც პირდაპირ ხალიფას დაექვემდებარებოდა,

რებოდა, არასდროს ჩამოყალიბებულა. არაბი სახელმწიფო მოღვაწენი რომ სერიოზულად უყურებდნენ ადმინისტრაციის ჩამოყალიბებას, იმაშიც ჩანს, რომ არაბული არმენიის, რომელიც კავკასიას აერთიანებდა, ცენტრი იყო ჯერ სომხეთის დედაქალაქი დვინი, ხოლო შემდეგ რანის პოლიტიკური ცენტრი – ბარდავი. ქართლის ცენტრი, თბილისი, არმენიის ამირას მთავარი რეზიდენცია არასდროს გამხდარა. მასში მხოლოდ ერთ-ერთი რეზიდენცია იყო განთავსებული. არმენიის ამირას წარმომადგენლის, თბილისის ამირას, რეზიდენციის მოწყობა დადასტურებულია იბრაჰიმ ჰასანის ძის დროს, ხოლო უკვე მისი წასვლის შემდეგ ამირას რეზიდენცია ან ქართველებმა დაიკავეს, ან ის არმენიის ამირას პირდაპირ დაქვემდებარებაში აღმოჩნდა. ზოგადად, ქალაქი თბილისი არაბ მოხელეთა კონცენტრაციის ადგილი რამდენიმე შემთხვევაში უნდა გამხდარიყო. აღნიშნული გახლდათ ის დრო, როდესაც ქალაქში არაბული სამხედრო გარნიზონი დგებოდა. VIII საუკუნეში ერთადერთი წყაროებით დადასტურებული თბილისის ამირა იბრაჰიმ ჰასანის ძე გახლდათ, რომელიც არმენიის ამირას, საკუთარ მამას, ჰასან კაჰტაბას ძეს, ემორჩილებოდა. ამგვარად, არაბული ადმინისტრაცია, როგორც წესი, თბილისში იქმნებოდა და მისი დამყარება პირდაპირ კავშირში იყო ხალიფის სამხედრო გარნიზონის თბილისისა და ქართლის ტერიტორიაზე ყოფნასთან. VIII საუკუნეში ხალიფატის ადმინისტრაციის შექმნის მცდელობა პირველივე წლებიდან იყო, რაშიც წარმატებას ხალიფატის მესვეურებმა მხოლოდ ამავე ასწლეულის ბოლოს მიაღწიეს.

ხალიფატის ექსპანსიის ძირითადი მიზეზები ამგვარი გახლდათ. როგორც ვხედავთ, დაინტერესება საკმაოდ დიდი იყო, რასაც მრავალი მიზეზი განაპირობებდა. მაგრამ ინტერესი ყოველთვის არ იყო საკმარისი. ქვეყნის დაპყრობის მიზნით დიდი რესურსების მობილიზაცია ხდებოდა, როგორც ადამიანურის, ასევე მატერიალურის. VIII საუკუნის მსოფლიოში ხალიფატი ერთ-ერთი ყველაზე ვრცელი და მდიდარი სახელმწიფო იყო დედამიწაზე. პატარა ქვეყნის დაპყრობა ხალიფატს არ უნდა გასჭირვებოდა, მაგრამ პრობლემა იმაზე უფრო კომპლექსური იყო, ვიდრე ეს ერთი შეხედვით მოჩანს.

ხალიფატის ექსპანსიას საქართველოში მრავალი წინაღობა გააჩნდა. სიძნელეთა კომპლექსმა განაპირობა ის, რომ საქართველო მთელი ასწლეულის მანძილზე არასდროს აღმოჩენილა ხალიფის უშუალო კონტროლქვეშ. ყველაფერი განპირობებული გახლდათ რამდენიმე მნიშვნელოვანი ფაქტორით, რომელთა გათვალისწინების გარეშე რთული იქნება არაბთა სახალიფოს წარუმატებლობაზე საუბარი. არაბთა ექსპანსიის ჩა-

ვარდნას, რომელსაც იმაზე ხშირად ჰქონდა ადგილი, ვიდრე ამაზე ადრე იწერებოდა, რამდენიმე ფუნდამენტური მიზეზი განაპირობებდა.

მთა გახლდათ ერთ-ერთი იმ ფაქტორთა შორის, რამაც არაბთა ექსპანსია საქართველოს ტერიტორიაზე მნიშვნელოვნად შეაფერხა. საქართველოს დიდი ნაწილი მთიან ზონას წარმოადგენს. ამიერკავკასიის წამყვან ქვეყნებს შორის საქართველო ერთადერთია, რომლის საზღვარი მთელ სიგრძეზე, რამდენიმე ასეული კილომეტრის გაყოლებაზე, კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედს მიუყვება. კავკასიონის მთათა სისტემა ყველაზე მაღალი მთათა სისტემაა მთელი ევროპის მასშტაბით. გამოსარჩევია მცირე კავკასიონიც, რომელიც სამხრეთით მდებარეობსა და ორი ზღვა, ისინი კავკასიის რეგიონს დასავლეთით და აღმოსავლეთით ეკვრიან. ყველაფერი უნიკალური ბუნებრივი პირობებით და გეოგრაფიული ადგილმდებარეობით არის განპირობებული. შესაბამისად, საქართველოს, თავისი ლოკაციის გათვალისწინებით, ანალოგი არ გააჩნია არც ევროპაში და არც ახლო აღმოსავლეთში. ერთადერთი ტაბარისტანი, რომელიც ელბურსის მთიანეთში მდებარეობდა, გახდა წარმატებული თავშესაფარი ირანული წარმოშობის დინასტიებისთვის, რომლებმაც მოახერხეს და თავი დაიცვეს ხალიფატის მზარდი ექსპანსიისგან, ხოლო პოლიტიკური თვითმყოფადობა, თუნდაც ხარკის გადახდის საფუძველზე, მთელი ხალიფატის არსებობის მანძილზე შეინარჩუნეს.

ელბურსის მთები უფრო ადვილად ხელმისაწვდომი იყო, ვიდრე კავკასიონი, შესაბამისად, ხალიფატის ექსპანსია ტაბარისტანის მიწა-წყალზე გაცილებით მძლავრად იგრძნობოდა. ამის მიუხედავად ტაბარისტანი ინარჩუნებდა პოლიტიკურ თვითმყოფადობას როგორც ხალიფატის დროს, ასევე პოსტხალიფატურ ხანაში. აღნიშნული არც არის გასაკვირი, ვინაიდან სახალიფოს სამხედრო ძალებს უჭირდათ აქტიური მოქმედება მთიან რეგიონში. კავკასია ამ კუთხით კიდევ უფრო მიუდგომელი იყო. ორ ზღვას შორის მოქცეული არეალი ერთგვარ ჩაკეტილ სივრცეს ქმნის, სადაც კავკასიონის მთათა სისტემა, დიდი კავკასიონისა და მცირე კავკასიონის სახით, რეგიონს კიდევ უფრო მიუვალსა და ჩარაზულს ხდიდა. ამ გეოგრაფიული მოცემულობით, ზღვებით და მთებით შეკრულ სივრცეში საქართველო ყველაზე მიუწვდომელ ქვეყანას წარმოადგენდა. ამიერკავკასიის ქვეყნებიდან ხალიფატის ცენტრს ყველაზე მეტად ქართული სამყარო იყო დაშორებული. ის ერთადერთი იყო, რომელიც ექცეოდა დიდი და მცირე კავკასიონის მთებს შორის, ქმნიდა ხეობებით უკიდურესად დასერილ არეალს და გააჩნდა გასასვლელი შავ ზღვაზე.

რელიეფი განსაკუთრებით მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. არაბთა სახალიფოს გავლენა დასავლეთ საქართველოზე, როგორც წესი, ნებაყოფლობითი იყო. თეოფანე აღმსარებლის ცნობა, რომლის მიხედვით, ეგრისი ქვეყნის მმართველმა, სერგი ბარნუკის ძემ, გადასცა არაბებს, სიმპტომატურია. პროარაბულ განწყობილებას ამ შემთხვევაში თავად ეგრისის არისტოკრატიის ინტერესი განაპირობებდა, რომელიც ბიზანტიის ექსპანსიის შეზღუდვას ცდილობდა. ყველა სხვა შემთხვევა, რომლებიც არაბთა ექსპანსიას ეხება დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქის ლაშქრობა; მარვან იბნ მუჰამადის ლაშქრობა), მხოლოდ დროებითი შედეგის მომტანი იყო ან წარუმატებელი სამხედრო აქცია გამოდგა. დასავლეთ საქართველოს წარმატებულ თავდაცვას, რომელსაც მისი ზედაფენა აწარმოებდა, მთების გარდა ხეობები, კლიმატი და საზღვაო აკვატორია განაპირობებდა. სახმელეთო კავშირის შეფერხების პერიოდში, როგორც ეს ზემოთ მოტანილი ანალოგიებით ჩანს, ბიზანტიელები ხალიფატის წინააღმდეგ ადამიანურ და მატერიალურ რესურსებს შავი ზღვის მეშვეობით აგზავნიდნენ (მაგ. ლეონ ისავრიელის მისია).

აღმოსავლეთ საქართველოში არსებული რელიეფი ყოველთვის საუკეთესო მცველი არ ყოფილა. სომხეთისა და ალვანეთის მხრიდან ქართლში არსებული გზები არ იყო ადვილი დასაცავი, მით უფრო ხალიფატის აგრესიის წინააღმდეგ. ამ შემთხვევაში ბუნებრივ რელიეფს ზურგს უმაგრებდა ხელოვნური თავდაცვის საშუალებები: ციხე-ქალაქები, ციხე-სიმაგრეები, ციხე-კოშკები, გამაგრებული ეკლესია-მონასტრები და სხვ. ქართლის მოსახლეობის ბრძოლას არაბთა წინააღმდეგ მნიშვნელოვნად აძლიერებდა მთის ფაქტორი. სტეფანოზის სახლი, რომელიც წლების მანძილზე შეუპოვრად ებრძოდა არაბთა ექსპანსიას, მარვან იბნ მუჰამადის ლაშქრობის დროს ოჯახს, სახლუფლსა და მოსახლეობას კავკასიონის მთიანეთში გახიზნავს. კავკასიონის არსებობა ბრძოლის გაგრძელების ერთგვარი ფსიქოლოგიური სტიმული იყო, ვინაიდან, ბარში ძალაუფლების დაკარგვის შემთხვევაში, ერისმთავრის ოჯახი აგრძელებდა თავის პოლიტიკურ აქტივობას თავისივე ქვეყნის ტერიტორიაზე. ქართველებს კარგად ჰქონდათ შესწავლილი არაბთა სამხედრო ტაქტიკა, შესაბამისად, როდესაც ხალიფატის ჯარი უკან ბრუნდებოდა, ისინი კვლავ აგრძელებდნენ მათ წინააღმდეგ ბრძოლას, ჩამოდიოდნენ და ხელახლა იკავებდნენ ბარის ტერიტორიას. ამ კუთხით, განსაკუთრებით წარმატებული იყვნენ წანარები. ისინი ქართლის საერისმთავროს სხვა მოსახლეებთან ალიანსში სისტემატურად ავიწროებდნენ ხალიფატის პოზიციებს, ხოლო მარცხის შემთხვევაში წანარეთის მთიან მხა-

რეს აფარებდნენ თავს. წანართა მაგალითი სიმპტომატურია, ვინაიდან მათ მსგავსად იქცოდნენ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა მოსახლენიც. ხალიფატის ექსპანსიის გაძლიერების ხანაში, რომელიც VIII საუკუნის მეორე ნახევარზე მოდის, წანართა განსაკუთრებული გააქტიურება, ანტიარაბული ქმედებების გახშირება, სახალიფოს პოზიციების მუდმივი შევიწროების მცდელობა სწორედ მთიანი რელიეფის დამსახურებაა.

ბიზანტიური გავლენა ერთ-ერთი ყველაზე დიდი დაბრკოლება გახლდათ, რამაც ხალიფატის მესვეურთ ხელი შეუშალა, სტაბილური კონტროლი დაემყარებინათ საქართველოზე. VIII საუკუნეში აღმოსავლეთ რომის იმპერიის პოლიტიკური გავლენა იმდენად ძლიერი იყო, რომ მაშინაც კი, როდესაც ხალიფატის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია ბიზანტიის დედაქალაქს სწვდებოდა, ქართველები აღმოსავლეთრომაულ პოლიტიკურ ორიენტაციას, ქრისტიანულ მრწამსსა და ბიზანტიურ კულტურულ ფასეულობებს არ დალატობდნენ.

ბიზანტიის იმპერატორი, რომელიც თავად სერიოზულ პრობლემებს განიცდიდა კონსტანტინოპოლში, კვლავინდებურად ითვლებოდა უმაღლეს საერო პირად საქრისტიანოში, რომელიც ამავე დროს ქართველი ხელისუფლის მიმართ სამეფო ნიშნებს, ინსიგნიასა და ინვესტიტურას, გზავნიდა საქართველოში.

ხალიფატი საქართველოში ბიზანტიის პოლიტიკურ გავლენას, უმეტესწილად, უშედეგოდ ებრძოდა. მისი მიზანი იყო აღმოსავლეთ რომის იმპერიის გავლენის აღმოფხვრა, რასაც უკვე VIII საუკუნის დასაწყისში მონოფიზიტობის მხარდაჭერით ცდილობდა. ამგვარი მიდგომით ხალიფატი მოკავშირეებს უფრო სომხეთში შეიძენს, ვიდრე ქართლის ან ეგრისის მიწა-წყალზე. ორივე მათგანი ბიზანტიური რელიგიური მრწამსისა და დიოფიზიტობის ერთგული რჩებოდა. VIII საუკუნის შუა წლებში გავრცელებული ხატმებრძოლობა იყო გარკვეული შანსი, რათა ქართული ხატმადიდებელი საზოგადოება ბიზანტიური ხატმებრძოლი ელიტის წინააღმდეგ დაერაზმათ. ამას გარკვეულწილად იმპერატორი კონსტანტინე V კოპრონიმოსის არაპოპულარობაც განაპირობებდა. ამგვარი პოლიტიკური მოცემულობის მიუხედავად VIII საუკუნის 40-70-იან წლებში ქართული პოლიტიკური ელიტა მაინც ვერ გადმოიბირეს, მათი დიდი ნაწილი ბიზანტიის პოლიტიკური და სამხედრო ალიანსის ერთგული იყო. ბიზანტიის ხვედრით წონას ქართულ პოლიტიკაში რელიგიის გარდა ძლიერი პოლიტიკური ტრადიციაც განაპირობებდა. ბიზანტიის იმპერატორი ქართულ წყაროებში იწოდება, როგორც „კეისარი“, მემკვიდრე ძეგლი რომის იმპერატორებისა, ისინი ქართულ რეალობაში ასევე კეის-

რის პატივით იყვნენ სახელდებულნი. ბიზანტიის იმპერია ხომ რომის იმპერიის აღმოსავლურ გაგრძელებას წარმოადგენდა. შედარებით უფრო მოგვიანო, VIII საუკუნის მიწურულის ქართულ-თბილისურ ინტელექტუალურ წრეებში ბიზანტიის იმპერატორი იწოდება, როგორც „იონთა მეფე“, რითაც ხაზგასმულია არა იმდენად რომაული პოლიტიკური ტრადიცია და ბიზანტიის იმპერატორობა ტრადიციული პრესტიჟული მდგომარეობა, რამდენადაც არსებული რეალობა. იმპერატორი უპირატესად განაგებდა იმას, რაც ოდესღაც იონიის სახელწოდებით იყო ცნობილი. ის ვრცელი სივრცე, რომელიც არაბთა ექსპანსიამდე იმპერატორობა სამფლობელო იყო, ამ პერიოდში დიდწილად შეკვეცილი გახლდათ, ხოლო ბიზანტიის იმპერია ღამისაა მართლაც მხოლოდ იონიის ფარგლებში მოექცა.

მთელი რიგი უპირატესობების მიუხედავად, რომელიც არაბებს ჰქონდათ, VIII საუკუნეში ბიზანტია-ხალიფატის ბრძოლა გარდამავალი უპირატესობით მიმდინარეობდა. ქართული პოლიტიკური ელიტის არჩევანი, რომელიც აშკარად პრობიზანტიური იყო, არ ყოფილა დაფუძნებული მხოლოდ პოლიტიკურ ტრადიციაზე, ქრისტიანულ რელიგიაზე, საერთო კულტურულ მახასიათებლებსა თუ სხვა ცივილიზაციურ ფენომენზე. ქართველთა გათვლა, ხშირ შემთხვევაში, პოლიტიკური მოტივით იყო განპირობებული. მათი სურვილი იყო, მოეპოვათ იმპერატორობა მხარდაჭერა, მიეღოთ გარკვეული პოლიტიკური დივიდენდები და ფინანსური შემწეობა, რომელიც ასევე მნიშვნელოვანი იყო ხალიფატის წინააღმდეგ ბრძოლის წარმოების მიზნით. ბიზანტიასთან კავშირი ქართლის ერისმთავრის სახლისთვის გახდა საფუძველი, გაეზარდა თავისი პოლიტიკური გავლენა და მოეპოვა დომინანტობა მთელი საქართველოს მასშტაბით. ხალიფატის მცდელობას, წინააღმდეგობა გაეწია ამგვარი ალიანსისთვის, დიდი შედეგი არასდროს მოჰყოლია. VIII საუკუნის ბოლოს დასავლეთ საქართველომ, სადაც აფხაზთა სამთავროს უზენაესობა დამყარდა, თავად თქვა უარი ბიზანტიურ გავლენაზე, რაც მან გააკეთა ხაზართა დახმარებით, მაგრამ არა არაბთა შემწეობით. აღნიშნული ადასტურებს, რომ ქართულ პოლიტიკურ ელიტას საძულველი სარკინოზების ნაცვლად „მკვეცის ბუნება, სისხლისმჭამელი“ ხაზარების გამოყენება ერჩივნათ. ასეთი იყო ლეონ II-ის არჩევანი ბიზანტიის წინააღმდეგ ბრძოლაში და ასეთივე იყო ნერსე II ერისმთავრის გადაწყვეტილება, დაპირისპირებოდა ხალიფატს ასევე ხაზარების დახმარებით. ანალოგიური შეიძლება ითქვას ჯუანშერ არჩილის ძისა და გრიგოლ კახთა ქორეპისკოპოსის პოლიტიკურ არჩევანზე. არსებული რეალობა ადასტურებს, რომ VIII საუკუნის ქართულ სამყაროში

ხალიფატს არ გააჩნდა სტაბილური პოლიტიკური დასაყრდენი, რომელიც, ძირითადად, მას ბიზანტიის იმპერიამ გამოაცალა.

აღმოსავლეთ რომის იმპერიამ თავისი პოლიტიკური ტრადიციებით, ქრისტიანული რელიგიით, კულტურული სიმწიფით, კონსტანტინოპოლის ფინანსებით, სამხედრო წარმატებების დემონსტრირებითა და ხალიფატის წინააღმდეგ ბრძოლის ფლაგმანობით ქართული პოლიტიკური ელიტა მყარად საკუთარ მხარეს გადმოიბირა. ყველაფერი ზემოხსენებული იმდენად ძლიერი ძალა აღმოჩნდა, რომ ხალიფატის მესვეურებს რეალური ბერკეტი არ დარჩათ, რითაც ისინი, გრძელვადიან პერსპექტივაში, შეძლებდნენ რაიმე სტაბილური და წარმატებული პოლიტიკური პროექტის განხორციელებას საქართველოს ტერიტორიაზე. ბიზანტიური ეკონომიკური, კულტურული, პოლიტიკური და რელიგიური გავლენის გარდა მნიშვნელოვანი იყო ქართული ინტერესებიც, რომელიც ემთხვეოდა ბიზანტიურს. ამ დამთხვევაში განსაკუთრებული როლი ეკისრებოდა ქრისტიანობის შენარჩუნების სურვილს.

იოვანე საბანის ძის მიხედვით, მართლმადიდებელთა მდგომარეობა არაბთა მძლავრობის ხანაში სავალალო ყოფილა. ავტორი გვიხატავს იმ სიტუაციას, რომელიც თბილისსა და მის მიდამოებში ნელ-ნელა იქმნებოდა. თბილისი, ქვემო ქართლი და შიდა ქართლის ერთი ნაწილი არაბთა გაძლიერებული ექსპანსიის მსხვერპლი ხდება. ამ ტერიტორიაზე დამკვიდრებული ძველი ქართული არისტოკრატიული სახლების გაქრობა, თბილისის საამიროს შექმნა, მუსლიმური თემის ზრდა და ხალიფატის კონტროლის ცენტრალიზაცია – ყველაფერი ამის ნათელი მაგალითია. თუ მოვლენებს წინ გავუხსწრებთ, აუცილებლად უნდა გამოვყოთ ქრისტიანობის როლი ამ მხარეებში, სადაც ქართული ხელისუფლების მოსპობის შემდეგ არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლას ძირითადად ადგილობრივი ქრისტიანული ჯგუფები აგრძელებდნენ. სწორედ ამ ქრისტიანული თემების მეოხებით, რეგიონში ქართული საერო ხელისუფლების მოსპობის შემდეგ, ქართული თემი ქრისტიანობის გაძლიერების შესაბამისად ინარჩუნებდა საკუთარ პოზიციებს.

მუსლიმური და ქრისტიანული თემების კავშირს „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებაში“ დაფიქსირებული ცქირის მოღვაწეობის მაგალითზეც ვხედავთ. გიორგი მერჩულის მიხედვით, ცქირი შუაიბიან ამირათა კარზე იყო აღზრდილი, მიღებული ჰქონდა კარგი განათლება, ასრულებდა ამირას მოციქულის მოვალეობას აშოტ I კურაპალატის კარზე, სადაც ჯერ

დიაკვანი გახდა, ხოლო შემდეგ, ამირას თხოვნით, მეფე აშოტ I კურაპალატი მას ანჩის ეპისკოპოსის თანამდებობას უბოძებს.⁶⁵⁴

თბილისის ამირას კარზე მოღვაწე ცქირი ქრისტიანი ქართველი გახლდათ. ის არ ყოფილა ერთადერთი, რომელიც თბილისში ქართული ხელისუფლების მოსპობის შემდეგ ამავე ქალაქში აგრძელებდა საქმიანობას. მოგვიანებით, დოკუმენტურ წყაროებში მუსლიმი ამირების შემოწირულობებიც კი ფიქსირდება, რომელთაც ისინი გასცემდნენ მცხეთის საკათალიკოსოს სასარგებლოდ. ამგვარი ფაქტები, რომელიც მუსლიმთა და ქრისტიანთა შორის არსებულ კავშირს ადასტურებს, მრავლად იყო. VIII საუკუნის 80-იან წლებში, ქართლის ერისმთავრის თხოვნით, არაბული ადმინისტრაცია გაქრისტიანებულ, მუსლიმთა თვალში რენეგატად შერაცხულ აბოსაც კი გამოუშვებს საპატიმროდან. ბუნებრივია, ამგვარი სახის ურთიერთობა ხალიფატის მოხელეთა გარკვეული დათმობების ხარჯზე ძლიერდებოდა. მაგრამ იმავე სახალიფოს პოლიტიკა კავკასიაში იმდენად არათანმიმდევრული იყო, რასაც იქ არსებული უკონტროლო სიტუაცია განაპირობებდა, რომ არმენიის ვერცერთი ამირა დიდი ხნის განმავლობაში ვერ ინარჩუნებდა კარგ დამოკიდებულებას ქართული პოლიტიკური ელიტისგან, ხოლო ქართველთა ურჩობის შემთხვევაში, ხალიფის ბრძანებით, მათ სასტიკად უსწორდებოდნენ. ამგვარი ქმედებები, ბუნებრივია, ანგრევდა წლების მანძილზე ნაშენებ რელიგიურ ნიადაგზე არსებულ შემწყნარებლურ პოლიტიკას, ხოლო ქვეყანაში დასაბამს აძლევდა შეურიგებელ დაპირისპირებას, სადაც სულ უფრო და უფრო დიდ როლს თამაშობდა საქართველოს მთიულეთის მოსახლეობა. ისინი ხალიფატის ბატონობას განსაკუთრებით ეწინააღმდეგებოდნენ, ვინაიდან ხალიფატის მესვეურთა ქმედებაში სერიოზულ ეკონომიკურ წაგებას ხედავდნენ. ხალიფისა და მათ მოხელეთა ბრძანებით ჩამოსახლებული არაბული ტომები სწორედ ზამთრის იმ საძოვრებს იკავებდნენ, სადაც საქონელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობას გაჰყავდა, რაც ქართულ მოსახლეობასა და ჩამოსახლებულ არაბებს სამკვდრო-სასიცოცხლო დაპირისპირებაში ჩართვას აიძულებდა.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი დაინტერესებული იყო ზამთრის საძოვრებით. აღნიშნული ველები, რომლებიც ზამთრის პერიოდში ცხვრის და, ზოგადად, საქონლის ბინადრობას უზრუნველყოფდა, ქართლის სამხრეთში მდებარეობდა, უფრო კონკრეტულად, ესაა იორ-ალაზნის ველი, ყარაიის ველი, გარდაბანი და ყველა ის საძოვრით მდიდარი მხარე, სადაც

⁶⁵⁴ წმინდა გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, გამოსცა ედიშერ ჭელიძემ, 570-571.

მთიანეთის მოსახლეობა თავისი საქონლის გადარეკვით იყო დაკავებული. არაბთა მიერ ამ ტერიტორიის ათვისება, რის მცდელობასაც VIII საუკუნეში რამდენიმეჯერ ვხვდებით, მთიულეთის მოსახლეობას პირდაპირ დარტყმას აყენებდა. ამგვარი ქმედება ანტიარაბულ განწყობას აძლიერებდა ადგილობრივ მაცხოვრებლებშიც. აღმოსავლურ წყაროებში მოხსენიებული კახელთა და წანართა ანტიარაბული გამოსვლა სწორედ ამით უნდა აიხსნას, ორივე მხარეს ერთი და იგივე ინტერესი ჰქონდა, დაეცვა და შეენარჩუნებინა თავისი ველები, უზრუნველყოფილი ყოფილიყო საძოვრებზე მეცხვარეთა სეზონური გადაადგილება. ხაზართა ხაკანი ამ მხრივ კახელთა და წანართა მოკავშირე ჩანს. ხაზართა ინტერესი ორივე კუთხის დამორჩილება და ხალიფატის წინააღმდეგ მათი პლაცდარმის სახით გამოყენება იყო, ხოლო ქართველები ხაზარების სამხედრო დახმარებას, პოლიტიკურ თანადგომასა და ალტერნატიული ზამთრის სადგომების მიღებას იმედოვნებდნენ. ზამთრის ალტერნატიული სადგომები ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ტერიტორიაზე მდებარეობდა და მათ ხაზართა ხაკანი და ხაკანის ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფი ხალხი აკონტროლებდა.

არაბთა და ქართველთა შორის, ერთი შეხედვით, უნდა არსებულიყო საერთო ინტერესი: ყოფილი საძოვრები ადგილობრივთა, წანართა და, ზოგადად, მთიულთა ხელში; ხოლო ამათ ყველას, გარკვეული პრივილეგიებისა და საძოვრების სანაცვლოდ, შეენარჩუნებინათ მშვიდობა არაბთა სასარგებლოდ. ამგვარი მოცემულობის მიუხედავად პოლიტიკური სტაბილურობა არ დამყარდა. არაბთა რეალური ინტერესი აღმოჩნდა, საძოვრები ყოფილიყო უფრო მორჩილი და სანდო ხალხის ხელში, რომელიც ამავე დროს დაკისრებულ ხარკს დროულად გადაიხდიდა, ხოლო ქვეყანაში ხალიფატის რეჟიმის დასაყრდენი გახდებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოს საძოვრები, როგორც ჩანს, იმდენად მიმზიდველი აღმოჩნდა მომთაბარე არაბული ელიტისთვის, რომ ხალიფატის მესვეურნი მათი ჩამოსახლების პროექტის განხორციელებაზე უარს არ ამბობდნენ. ყველაფერი ეს წანართა სამხედრო ელიტის მედგარ წინააღმდეგობას იწვევდა. აუცილებელია გავითვალისწინოთ ისიც, რომ როდესაც საისტორიო წყაროებში საუბარია წანართა აქტიურობაზე, მათ გვერდით იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის დიდი ნაწილი, ვინაიდან წანართა ტომი დიდ გავლენას ფლობდა დანარჩენ ხალხზე. ამასთან, არსებობდა საერთო ინტერესი, რაც დანარჩენ, შედარებით სუსტ გაერთიანებებს წანართა ირგვლივ რაზმავდა. საკუთრივ წანართა ელიტა სტეფანოზის სახლის ერთგული იყო, ვიდრე ჯუანშერის გარდაცვალებამდე (787 წ.). მხოლოდ ამის შემდეგ ისინი შევიდნენ გრიგოლ ქორეპის-

კოპოსის დაქვემდებარებაში, რამაც საფუძველი დაუდო კახეთის საქორეპისკოპოსოს.

VIII საუკუნის რეალობაში ხალიფატის ექსპანსიას მხოლოდ რელიეფი, საგარეო გამოწვევები და კულტურა არ აფერხებდა. ამ კუთხით სერიოზული გამოწვევა იყო ამავე საუკუნეში გავრცელებული ეპიდემიები. ამ ასწლეულის 40-იან წლებში მიმდინარე ეპიდემიამ ჯერ ხალიფატის არმია მოიცვა, ხოლო შემდეგ – უკვე მთელი სახელმწიფო. პანდემიას ქვეყანაში მიმდინარე სისხლიანი შინაომი დაერთო, რაც აბასიანთა რევოლუციით დაგვირგვინდა. ყველაფერი ზემოხსენებული VIII საუკუნის 40-იანი წლების საქართველოში არაბთა ექსპანსიის შეფერხების ძირითადი მიზეზი გახდა. აღნიშნული პერიოდი სახალიფოს უპრეცედენტო პასიურობით გამოირჩევა. ისტორიულ წყაროებს თუ გავადევნებთ თვალს, ამ ხანის ქართულ რეალობაში არაბთა ლაშქრობა, ფაქტობრივად, დაფიქსირებული არ არის.

მარვან იბნ მუჰამადისა და სულეიმან იბნ ჰიშამის არმიათა კრახი საქართველოსა და ბიზანტიის წინააღმდეგ მიმდინარე ბრძოლებში კარგი მაგალითია იმისა, თუ რამდენად დიდი ზიანის მოტანა შეეძლო სპორადულად გავრცელებულ ეპიდემიას ხალიფატის ლაშქარში. ჯუანშერის ციფრების მიხედვით, რომელიც სტატისტიკური კუთხით, მიახლოებით სანდო უნდა იყოს, მარვან იბნ მუჰამადის არმიის უდიდესი ნაწილი ეპიდემიამ და სტიქიურმა უბედურობებმა იმსხვერპლა, ხოლო მცირე ნაწილი, დაახლოებით 5% ქართველთა მახვილს შეეწირა. სულეიმანის არმიაში კიდევ უარესი მოხდა, ეპიდემიის მსხვერპლსა და ბიზანტიელთა მიერ დახოცილებს იმპერატორის მხარეს გადასული ხალხი დაემატა, რომლებიც ისლამს განუდგნენ, ქრისტიანობა მიიღეს და ხალიფატის წინააღმდეგ დაიწყეს ბრძოლა.

ეპიდემიის სასტიკი შედეგები ხალიფატის არმიაში კიდევ უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე, მაგ., ქართულ ლაშქარში. აღნიშნულის მთავარი განმაპირობებელი მიზეზი არაბთა სამხედრო კონტინგენტის რაოდენობა გახლდათ. არაბ მემკვიდრეთა ცნობით, რომელიც სინამდვილეს უნდა ასახავდეს, მარვან იბნ მუჰამადის განკარგულებაში 120 000 მეომარი იყო. ამასთან ზუსტად ვიცით, რომ სომხეთის იშხნის გამოგზავნილი არმია 30 000 მეომრით განისაზღვრებოდა. სომხური არმიის რაოდენობის დეტალური მონაცემი თანადროულ რეესტრშია დაცული, რომელიც, მართალია, გვიანდელი ხელნაწერითაა მოღწეული, მაგრამ კარგად ასახავს იმ ლაშქრის ოდენობას, რაც ხალიფატს სომხეთის იშხნის დახმარებით სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებიდან გამოჰყავდა. 120 000-იანი არმია, რომელიც მარვანის განკარგულებაში იყო, სრულიად ჯაზირეთის სუპერპრო-

ვინციის სამხედრო კონტინგენტის რაოდენობას შეესაბამება, რომელთა შორის, ჯუანშერის ცნობით, 61 000 ეპიდემიას, სტიქიურ უბედურებასა და ქართველთა მახვილს შეეწირა.

საინტერესოა სხვადასხვა მიზეზით დაღუპულ ხალიფატის არმიის მებრძოლთა პროცენტული შეფარდება ჯუანშერის თხზულებაში. 61 000 გარდაცვლილი მეომარი, გარდაცვალების მიზეზების მიხედვით, პროცენტულად დაახლოებით ასეა განაწილებული: ეპიდემიას 57% ემსხვერპლა, სტიქიურ უბედურებას – 38%, ხოლო ქართველთა მახვილს 5% შეეწირა. როგორ არასარწმუნოდც გამოიყურებოდეს შუა საუკუნეების ავტორთა ცნობები მათში გარკვეული ტენდენციის დანახვა მაინც შეიძლება: მრავალრიცხოვანი ხალიფატის არმია, რომელიც VIII საუკუნის რეალობის გათვალისწინებით მართლაც მასშტაბური იყო, უფრო მეტად დაუცველი აღმოჩნდა ეპიდემიისა და სტიქიური უბედურებების წინაშე, ვიდრე შედარებით მცირერიცხოვანი ჯარი. პატარა არმიის დაშლა ისევე მარტივად შეიძლებოდა, როგორც მათი შეკრება. ამგვარად, ქართველთა დანაკლისი იმავე ეპიდემიასთან ბრძოლაში, თუნდაც პროცენტული მაჩვენებლის გათვალისწინებით, გაცილებით მოკრძალებული უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ხალიფატის ლაშქრის დანაკარგი. ერისმთავრის სასიკვდილო ჭრილობა, რომელიც მან ანაკოფიის ბრძოლაში მიიღო, იმის დასტურია, რომ ქართველთა დანაკლისი ასევე საკმაოდ სერიოზული იყო. თუმცა ამ დანაკარგის შედარება იმ მასშტაბურ მსხვერპლთან, რომელსაც არაბთა ლაშქარი განიცდიდა, ალბათ არ შეიძლება. მასიური დანაკარგი ქართველთა შორის უფრო სამოქალაქო პირებში უნდა ვეძებოთ. მათ არაბთა მახვილის გარდა ეპიდემია, სტიქიური უბედურება და შიმშილობა მუხრავდა. სამწუხაროდ, თანამემამულეთა დანაკარგებზე საუბრისას ჯუანშერი მხოლოდ ზოგადი ფრაზით შემოიფარგლება და წერს, „რამეთუ არღარა იპოებოდა ნაშენები, არცა საჭამადი კაცთა და პირუტყუთაჲ ყოვლადვე“.⁶⁵⁵ ამგვარად, შედარებით უფრო ზუსტი მონაცემები არ გავაჩნია, მაგრამ საქმე უნდა გვქოდეს მნიშვნელოვან დანაკარგთან, რომელსაც VIII საუკუნის 30-40-იანი წლების ვითარების გათვალისწინებით, ძირითადად უბრალო მოსახლეობა განიცდიდა. მსხვერპლი იყო ქვეყნის ზედაფენაშიც. ერისმთავარი მიჰრი ბრძოლაში მიყენებული ჭრილობით გარდაიცვალა, ერისთავ ვარაზოს ვაჟიშვილი არაბებმა მოკლეს. მოგვიანებით სიკვდილით დასაჯეს მეფე არჩილ II, ასევე ერისმთავარი სტეფანოზ IV, ერისთავთა სახლის არაერთი წევრი და მრავალი სხვა. აღნიშ-

⁶⁵⁵ ჯუანშერი, გამომც. ზ. სარჯველაძე და ს. სარჯველაძე, 239.

ნული კარგი დასტურია იმ დიდი მსხვერპლისა, რომელსაც მმართველი ზედაფენა განიცდიდა არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. კიდევ უფრო დიდი იყო დანაკარგები დაბალ სოციალურ ფენაში, რომელსაც არაბთა მახვილის გარდა ეპიდემია, სტიქიური უბედურება და შიმშილობა მუსრავედა.

საქართველოში არსებული პოლიტიკური და სოციალური ფონი, რომელიც საკმაოდ მძიმე იყო, ქვეყანაში არაბთა ბატონობას არ აძლიერებდა. უფრო მეტიც, ბუნებრივი კატაკლიზმები, მოსახლეობის შემცირება და მტრის წინააღმდეგ ბრძოლა ხალიფატის რეჟიმს უფრო და უფრო ნაკლებ მოტივაციას აძლევდა, დიდი ადამიანური და ფინანსური რესურსები ჩაედო საქართველოს დაპყრობაში.

ხალიფატის კიდევ ერთი პრობლემა ის იყო, რომ მას საქართველოში ძლიერი პოლიტიკური დასაყრდენი არ გააჩნდა. ადგილობრივთა მხარდაჭერის მოპოვება სახალიფოს მესვეურებს ძალიან უჭირდათ. საისტორიო წყაროების მიხედვით, ყველაზე გამოკვეთილი ხელისუფალი, რომელიც არაბებს ემორჩილებოდა და, ამასთან, დაახლოებით 20 წლის განმავლობაში იყო ქვეყნის ერისმთავარი, გახლდათ ნერსე II ადარნასე კურაპალატის ძე. ნერსეს კარიერა შესანიშნავი დასტურია იმისა, თუ რამდენად მიზერული იყო არაბთა პოლიტიკური გავლენა ქართულ არისტოკრატიაზე. ნერსე გახლდათ ერთადერთი ხელისუფალი 770-იანი წლებისთვის, რომელიც, წყაროების მიხედვით, ხალიფის მიერ იყო დადგენილი ერისმთავრის პოზიციაზე. ის ამ ფუნქციას დიდი ხნის განმავლობაში ასრულებდა. ნერსე თითქოს არაბთა ყველაზე ძლიერი დასაყრდენი იყო ქვეყანაში, მაგრამ, ამავე დროს, არასდროს იმსახურებდა მათ სრულ ნდობას. საბოლოოდ ისე აღმოჩნდა, რომ ნერსე წლების მანძილზე შეუპოვრად ებრძოდა ხალიფატის რეჟიმს. ანალოგიური შეიძლება ითქვას სტეფანოზ IV-ზე, რომელიც ხალიფა აღ-მაჰდიმ დაადგინა ერისმთავრის პოზიციაზე, ხოლო მომდევნო ხალიფას ბრძანებით სიკვდილით იქნა დასჯილი.

ნერსე II-ისა და სტეფანოზ IV-ის მაგალითი კარგად გვიჩვენებს იმ სავალალო მდგომარეობას, რომელიც ხალიფატის რეჟიმს გააჩნდა საქართველოში. ქვეყანაში ხალიფატის მესვეურებს ადგილობრივთა შორის სტაბილური მოკავშირე არ ჰყავდათ. ძირითადი მიზეზი იმისა, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე სისტემატურად ასახლებდნენ არაბულ და, ზოგადად, უცხოური წარმოშობის ხალხს, ამგვარი მოკავშირის ძიებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. ეს გახლდათ ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზი იმ იძულებითი მიგრაციებისა, რომელთაც საქართველოში ჰქონდა ადგილი. ხალიფატის მესვეურთა აზრით, სოციალურ-პოლიტიკური

დასაყრდენის შექმნის კუთხით საგულისხმო შედეგების მომტანი იყო ქვეყნის ისლამიზაცია. ადგილობრივთა ისლამის მრწამსზე გადასვლა ხალიფის მიმართ მათი ერთგულებისა და ღოიადლობის გარანტი გახლდათ. ამ მოცემულობას სახალიფოს მესვეურნი კარგად აცნობიერებდნენ.

იოვანე საბანის ძის განცხადების მიუხედავად, საქართველოში ისლამის მრწამსზე მასშტაბურად ბევრი არ გადასულა. ისლამიზაცია ძირითადად შეეხო თბილისს, ქვემო ქართლსა და მათ მიმდებარე ტერიტორიას, ისიც მნიშვნელოვანწილად ჩამოსულთა და ჩამოსახლებულთა გათვალისწინებით. ამისი საუკეთესო დასტურია უკვე IX საუკუნის დასაწყისში, უპირატესად, თბილისისა და ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე შექმნილი თბილისის საამირო, რომელიც ამირა საჰაკის პერიოდში ხალიფის რეჟიმს ხშირად არ ემორჩილებოდა და, ფაქტობრივად, როგორც დამოუკიდებელი ხელისუფალი, ისე განაგებდა თავის სამფლობელოს. საჰაკის დასაყრდენი სწორედ თბილისის, ქვემო ქართლისა და მათ მიმდებარე ტერიტორიაზე მოსახლე მუსლიმები იყვნენ. მუსლიმთა გაჩენა ქართლის მიწა-წყალზე VIII საუკუნეში განვითარებულ პროცესებს უკავშირდება. ზუსტი პროპორციის დადგენა რთული იქნება, მაგრამ მათი აბსოლუტური უმრავლესობა ადგილობრივი გამუსლიმებული მოქალაქეები, საკუთარი ნებით ჩამოსული და არმენიის ამირების ბრძანებით ჩამოსახლებული მუსლიმები უნდა ყოფილიყვნენ.

ამგვარად, ხალიფატის რეჟიმის მთავარი დასაყრდენი ქართლის მუსლიმური მოსახლეობა იყო, რომელიც განსაკუთრებით მომრავლდა VIII საუკუნეში, რამაც ამავე საუკუნის ბოლოს თბილისი და ქართლის საერისმთავროს ნაწილი ხალიფატს დაუკავშირა, ხოლო გრძელვადიან პერსპექტივაში მისი შემადგენელი ნაწილი გახდა. თბილისის საამირო, VIII საუკუნეში ჩადებული ფუნდამენტი, იმდენად ძლიერი აღმოჩნდა, რომ ხალიფის მხარდაჭერის გარეშეც ახერხებდა პოზიციების შენარჩუნებას, ხოლო არსებითად დაახლოებით სამი საუკუნის მანძილზე იარსებდა. ის თავიდან არსებობდა, როგორც ცალკე ადმინისტრაციული ერთეული, ხოლო შემდეგ – დამოუკიდებელი პოლიტიკური სუბიექტი.

მუსლიმი მოსახლეობის გარდა ხალიფატის რეჟიმი გარკვეულ იმედებს ამყარებდა სომხურ მოსახლეობაზეც. VIII საუკუნეში სომეხთა შორის განსაკუთრებით გავლენიანი იყო სომხური ეკლესია. ქრისტიანობის ორი მიმდინარეობა, დიოფიზიტობა და მონოფიზიტობა, დიდი ხანია ერთმანეთს უპირისპირდებოდა. აღნიშნული დაპირისპირება განსაკუთრებით მწვავე იყო კავკასიის რეგიონში. VIII საუკუნის დასაწყისის მდგომარეო-

ბით საქართველო დიოფიზიტური ქვეყანა იყო, ხოლო სომხეთი – მონოფიზიტური. ალვანეთი, ამ კუთხით, გახლენილ ქვეყანას წარმოადგენდა, სადაც ორივე მიმდინარეობა სტაბილურ პოზიციებს ინარჩუნებდა.

რანი გაყოფილი იყო დიოფიზიტურ და მონოფიზიტურ ბანაკებად. VIII საუკუნის დასაწყისში, როდესაც აშკარა უპირატესობა დიოფიზიტურმა ჯგუფმა მოიპოვა, ამას მოჰყვა საშინელი რეაქცია სომხეთის საეკლესიო პირთა მხრიდან. შეუძლებელია, ხალიფას მოხელეებს არ ესარგებლათ ამ დაპირისპირებით. მათ ტრადიციული ირანული პოლიტიკური კურსი აიღეს და დიოფიზიტთა და მონოფიზიტთა დაპირისპირებაში ამ უკანასკნელებს დაუჭირეს მხარი. ხალიფის მხარდაჭერა ბევრი მიზეზით იყო განპირობებული, ხალიფატს ხელს აძლევდა კავკასიაში მიმდინარე შიდა დაპირისპირება, რაც ამიერკავკასიის მოსახლეობას ასუსტებდა და მათ შორის გათიშულობას იწვევდა.

მოვსეს კალანკატუაცის „ალვანთა ქვეყნის ისტორიაში“ აღწერილია, თუ როგორ შემოუძღვა სომეხთა კათალიკოსი ელია ბარდავში ხალიფატის ჯარს, მისივე დახმარებით აიძულა ადგილობრივი ელიტა, დაეგმოთ ქრისტეს ორბუნიანობა და მხარი დაეჭირათ სომხური ეკლესიის პოზიციისთვის.⁶⁵⁶ სომხეთის საერო და სასულიერო მმართველი წრის დიდი ნაწილისა და ხალიფატის ინტერესები ერთმანეთს დაემთხვა. ისინი ამის შემდეგაც მოკავშირეობდნენ. არაბული არმენიის პროვინციის ცენტრი დვინი გახლდათ, სომხეთის დედაქალაქი. ამავე დროს არმენიის პროვინციის ადგილობრივი მოსახლეობის წინამძღოლობა სომხეთის იშხნის ხელში იყო, რომელიც, როგორც წესი, ყოველთვის სომეხი გახლდათ. არაბული ადმინისტრაციული მოწყობის მიხედვით, არმენიის პროვინციას არაბი ამირა მართავდა, მაგრამ, ამავე დროს, მას სამხრეთ კავკასიის მართვაში ეხმარებოდა სომხეთის იშხანი.

სომეხთა იშხანი ითვლებოდა ასევე მთელი არმენიის პროვინციის მმართველად. მასზე ზემოთ არმენიის ამირა, ჩრდილოეთის რწმუნებული ამირა და ხალიფა იდგნენ. სომხეთის იშხნის მოვალეობა იყო ადგილობრივი სომხური, ალვანური და ქართული მოსახლეობის დაქვემდებარება, ხარკის აკრეფა და ჯარის გამოყვანა. ამგვარად, ხალიფატის მთავარი დასაყრდენი სამხრეთ კავკასიაში სომეხთა იშხანი გახლდათ. იშხნის ამგვარი დაწინაურება უფრო ფორმალური იყო, ვინაიდან ის, ძირითადად,

⁶⁵⁶ *The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci*, trans. by C.J.F. Dowsett, 190-197; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, თარგ. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, 139-144.

მხოლოდ საკუთრივ სომხეთის ტერიტორიას აკონტროლებდა, ხოლო ქართლსა და ალვანეთზე, როგორც წესი, ხელი არ მიუწვდებოდა.

სომხეთის იშხნის ერთგულება და მოკავშირეობა, რომელსაც ის ხალიფატის მიმართ იჩენდა, განპირობებული იყო იშხანთა პრივილეგიებული მდგომარეობით ხალიფის კარზე. სომხეთის მმართველები ამით კავკასიაში ჰეგემონობის მოპოვებას ცდილობდნენ. მათი პოზიციები მტკიცდებოდა როგორც ქვეყნის შიგნით, ასევე სომხეთის საზღვრებს გარეთ. საკუთრივ სომხეთში არ იყო სტაბილური შინაპოლიტიკური ვითარება, რაც განპირობებული იყო სომხური ზედაფენის უაღრესად დეცენტრალიზებული ბუნებით. ცენტრალური ხელისუფლება მეფით სათავეში უკვე 428 წლის შემდეგ არ არსებობდა, ხოლო სპარსელთა დროს მოქმედი არმენიის მარზპანის თანამდებობა არაბთა ხანაში არმენიის იშხანმა შეცვალა. სასანიანთა ბატონობის პერიოდში სომხეთის მარზპანი ირანელი ან სხვადასხვა სომხური დინასტიის წარმომადგენელი იყო. ხალიფატის დომინანტობის ხანაში სომხეთის მმართველი იშხანი მხოლოდ სომხური არისტოკრატის წევრთა შორის ირჩეოდა. ამგვარი მოცემულობით, სომხეთის მეთაურის თანამდებობაზე, რომლის დელეგირება VIII საუკუნეში ხალიფის მიერ ხდებოდა, ბევრი სომეხი ნახარარი აცხადებდა პრეტენზიას. ნახარართა გავლენა ქვეყანაში უზომოდ დიდი იყო. სომხეთი ნახარართა შორის დანაწილებულ ქვეყანას წარმოადგენდა, სადაც დაახლოებით 50-60 ნახარართა გვარი მმართველობდა. სომხეთის იშხანს, რომელსაც ქვეყანა უნდა ემართა, ნახარართა შორის ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყავდა. სახელმწიფოში არსებული შინაპოლიტიკური ქაოსი იშხანს სერიოზულად აბრკოლებდა, რაც ქვეყნის ეფექტურ მმართველობას ხელს უშლიდა. ყველაფერი ეს სომხეთის იშხანს არ აძლევდა საშუალებას, დამოუკიდებლად ჩარეულიყო ალვანეთის ან ქართლის საშინაო პოლიტიკაში.

სომხეთის იშხანი, როგორც წესი, ქვეყანაში არსებული წესრიგის დამყარების მიზნით არაბულ სამხედრო ძალას ეყრდნობოდა. მასვე გააჩნდა საკუთარი სამხედრო შენაერთი, რომელიც დაახლოებით 30 000 მეომარს ითვლიდა, თუმცა ეს სამხედრო კონტინგენტი დაფინანსებას ხალიფის ხაზინიდან იღებდა და, შესაბამისად, ხალიფის წინაშე იყო ანგარიშვალდებული. აღნიშნული სამხედრო ძალა მონაწილეობდა მარვან იბნ მუჰამადის კავკასიურ და ხაზარულ ომებში, ასევე ხალიფატის ტერიტორიაზე მიმდინარე ამბოხებათა ჩახშობაში. ხალიფას მათი გამოყენება შეეძლო ქართველთა წინააღმდეგაც, თუმცა მასში შემავალი ჯარის ნაწილი ისედაც ქართლის პროვინციებიდან იყო გამოსული, რაც ქართველების წინააღმდეგ მათ აქტიურ გამოყენებას ხელს უშლიდა.

არაბთა სამსახურში მდგარი არმენიის სამხედრო ძალა ნაკლებად ერეოდა საკუთრივ ქართლის შიდა საქმეებში. ამის ერთ-ერთი მიზეზი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, არმენიის ჯარის შემადგენლობაში მყოფი ქართველები იყვნენ. ისინი სომხეთის იშხნის დაქვემდებარებაში იყვნენ, თუმცა, ბუნებრივია, არ კარგავდნენ თავიანთ იდენტობას და არც მათი შინაბრძოლებში ჩარევა ჩანს ისტორიული წყაროებით დადასტურებული. სომხეთის მესვეურთა ქართული საქმეებიდან განზე დგომა სხვა მიზეზითაც უნდა ყოფილიყო განპირობებული, რასაც, როგორც ჩვენ ვფიქრობთ, კიდევ უფრო კომპლექსური სახე ჰქონდა.

სომხეთის ელიტას აქტიური მატრიმონიალური და სამხედრო კავშირი ჰქონდა ქართლის ზედაფენის წევრებთან; რელიგიური წინააღმდეგობის მიუხედავად, ისინი ქრისტიანები იყვნენ და ხშირად ერთად გამოდიოდნენ არაბული და ხაზარული ექსპანსიის წინააღმდეგ; სომხეთის იშხანმა, რომელსაც სამხრეთ კავკასიაზე ფორმალური ძალაუფლება ჰქონდა, კარგად იცოდა, რომ მისი ძალაუფლება იმდენად იქნებოდა სტაბილური, რამდენადაც არაბთა მმართველობა იქნებოდა შერყეული სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე. სამხრეთ კავკასიის ხალხთა სრული დაქვემდებარების შემთხვევაში ხალიფატის ხელისუფლებას არაფერში დასჭირდებოდა არაბული არმენიის პროვინციის ადგილობრივი მოხელე სომხეთის იშხნის სახით, რომელიც, ფორმალურად, არმენიის ამირას მოადგილე გახლდათ.

სომხეთის იშხნის პოლიტიკური ინტერესი ვერ იქნებოდა ხალიფატის ძალაუფლების ქვეშ ქართლის მოქცევა, რასაც ხალიფა სომხეთის დახმარებით აპირებდა. სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში სომხეთის იშხნის კონტროლის დაწესება სომხების არაბულ ექსპანსიაში ჩართვის მცდელობა იყო. სომხების ფუნქცია უნდა ყოფილიყო მათი შედარებით უფრო მრავალრიცხოვანი სამხედრო ძალისა და რესურსების მობილიზაცია ქართლის, ეგრისისა და ალვანეთის წინააღმდეგ. ხალიფატი ამგვარი მეტოდით სომხეთის იშხნის ამბიციების დაკმაყოფილებას ცდილობდა. სომეხთა ხელში აღმოჩნდებოდა კავკასიის ქვეყნებს შორის ლიდერობა და სიუზერენიტეტი, მაგრამ ამავე დროს ზემოთ ხსენებული კავკასიის ქვეყნები სომხეთის ჩათვლით უფრო სტაბილურად დაექვემდებარებოდნენ ხალიფის უზენაესობას. სახალიფოს, ქრისტიანული ქვეყნების სათანადო დამორჩილების შემდეგ, ადგილობრივი ხელისუფლება უნდა გაეუქმებინა. ამის შემდეგ, ბუნებრივია, კავკასიის ხელისუფალთა გამაერთიანებელი სომხეთის იშხანი არაბებს აღარ დასჭირდებოდათ. ასეთი მოცემულობა სომხეთის იშხანთა კარზე კარგად უნდა ყოფილიყო გაშიფრული. სომხეთის იშხანთა სამხრეთ კავკასიაზე ფორმალური სიუზერენიტეტის მიუხე-

დავად, რომელსაც ლეგიტიმაციას ხალიფა უწევდა, სომეხთა ზედაფენას, სამხედრო ძალის მეშვეობით, ფაქტობრივად, არასდროს წამოუყენებია თავისი პრეტენზიები ალვანეთის, ქართლის, ეგრისის, აფხაზეთის და, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიის არასომხურ მიწა-წყალზე. ისინი სერიოზულ პრეტენზიას აცხადებდნენ მხოლოდ იმ ტერიტორიაზე, რომელსაც ისტორიული სომხეთის ფარგლებში განიხილავდნენ. ისტორიული სომხეთის საზღვრები მოცემულია ანონიმის „სომხურ გეოგრაფიაში“, რომელშიც, პოლიტიკური კონიუნქტურის მიუხედავად, პრეტენზია გაცხადებულია არა მხოლოდ იმ ტერიტორიაზე, რომელსაც სომხეთის იშხანი რეალურად აკონტროლებდა, არამედ იმაზეც, რასაც ის არ ფლობდა, მაგრამ სომხეთის ნაწილად მიაჩნდა.

სომეხთა ასეთი პრეტენზიები წინააღმდეგობაში მოდიოდა ქართული და ალვანური ზედაფენის ინტერესებთან. ყველაფერ ამის მიუხედავად, სომხეთის იშხანს პირდაპირ არასდროს აუშხედრებია გაერთიანებული არაბული და სომხური სამხედრო მანქანა თავისი ტერიტორიული პრეტენზიების რეალიზაციის მიზნით. ყველაფერი ეს საკუთარი ძალაუფლების შენარჩუნებისკენ და ხალიფას ხელისუფლების დასუსტებისკენ მიმართული ნაბიჯი გახლდათ. ალვანეთის ეკლესიისა და საერო ელიტის არაბთა სამხედრო ძალის გამოყენებით დამორჩილების შემდეგ, რანი სომხეთის კულტურული, პოლიტიკური და რელიგიური გავლენის ქვეშ მოექცა. ქართლში რაიმე მსგავსი სცენარი არ განვითარებულა.

ქართლის ეკლესიის დაქვემდებარება სომხეთის მმართველ წრეს არ უცდია. დიოფიზიტური და პრობიზანტიური ქართლი საჭირო იყო იმისთვის, რომ სომხეთის იშხანი ხალიფის მხრიდან ყოველთვის პრივილეგირებულ მდგომარეობაში ყოფილიყო. ამასთან არც ის უნდა გამოვიტყუოთ, რომ სომხებს, თუნდაც არაბთა დახმარებით, ყოველთვის არ შესწევდათ ძალა, დაეძლიათ ქართველთა და ბიზანტიელთა წინააღმდეგობა, რომელთა გვერდით ხაზარეთი და კავკასიის მთიანეთის მრავალი ხალხი იდგა.

ამგვარად, სომხეთი, ერთი შეხედვით, ხალიფის დასაყრდენი უნდა გამხდარიყო სამხრეთ კავკასიის დამორჩილების საქმეში, მაგრამ რეალური ვითარება განსხვავებული გახლდათ. სომეხთა შორის ძლიერი იყო შინაპოლიტიკური დაპირისპირება; სომხეთის იშხანს არ ჰქონდა ხალიფის უზომო გაძლიერების ინტერესი, თუნდაც თავის სამფლობელოთა გაფართოების ხარჯზე; რელიგიური ანტაგონიზმი, რომელიც მუსლიმ არაბებსა და ქრისტიან სომხებს შორის იყო, მათ შორის არსებულ უფსკრულს კიდევ უფრო ზრდიდა, ხოლო საერთო ნიადაგზე მოქმედების საშუალებას არაპერსპექტიულს ხდიდა. არმენიის პროვინციის ადგილობრივი სამხედრო კონტინგენ-

ტი, რომელიც ხალიფის ხაზინიდან ფინანსდებოდა, თითქოს გამოსავალი იყო, მაგრამ მისი გამოყენება სომხეთის იშხნის პოლიტიკურ ინტერესზე იყო დამოკიდებული, რომელსაც, როგორც უკვე აღვნიშნე, ქართლის ზედაფენის გადაკიდება ბევრი მიზეზის გამო ხელს არ აძლევდა და ამას არც ცდილობდა. სომხეთის არისტოკრატია რელიგიური შეზღუდვების მიუხედავად მატრიმონიალური კავშირით იყო შეკრული ქართლის მმართველი ზედაფენის წევრებთან. ისტორიულ წყაროთა სიმწირის მიუხედავად ასეთი კავშირები დადასტურებულია. ამასთან, გაჭირვების შემთხვევაში, სომხეთის ელიტას ყოველთვის სჭირდებოდა საიმედო თავშესაფარი, რასაც ისინი, ხშირ შემთხვევაში, საქართველოს მიწაზე პოულობდნენ.

ქართლის მესვეურთა წინააღმდეგ ხალიფას დასაყრდენი ისევ არმენიის ამირა და მისი სამხედრო-ადმინისტრაციული აპარატი გახლდათ, რომელთა მთავარი ამოცანა რეგიონში ისლამიზაციის პროცესის გაძლიერება და არაბული ტომების ჩასახლება იყო. საქართველოში მცხოვრები მუსლიმი მოსახლეობა ხალიფის ყველაზე ერთგული ქვეშევრდომები უნდა ყოფილიყვნენ. მათი რაოდენობა კი გამუსლიმებული ქართველებითა და ჩამოსახლებული უცხოტომელებით ივსებოდა. ჩასახლებულთა შორის მრავალი სხვადასხვა წარმოშობის არაბული ტომი იყრიდა თავს. მათი ჩამოყვანა, როგორც წესი, არმენიის ამირას თანამდებობაზე დანიშნულ განსხვავებული წარმოშობის მოხელეთა სახელს უკავშირდება. ამირათა პოზიცია არმენიის არაბულ პროვინციაში არ იყო მყარი, რის გამოც მათ ხშირად ცვლიდნენ. ჩამოსახლებული არაბული წარმოშობის მოსახლეობა თავისი პატრონის გაწვევის შემდეგ ახალი მუსლიმი ამირას მორჩილებაზე ხშირად უარს ამბობდა. ამის გამო ხალიფამ არმენიის რამდენიმე ამირა გამოცვალა.

არმენიის ამირათა გადაყენების ყველაზე ხშირი მიზეზი სამხრეთ კავკასიაში არსებული დაძაბული პოლიტიკური სიტუაცია იყო. პოლიტიკური სიტუაციის გამწვავებას სხვადასხვა ფაქტორი უწყობდა ხელს. მათ შორის აღვანელთა, სომეხთა, ქართველთა, ხაზართა ბრძოლები; ადგილობრივი მუსლიმი მოსახლეობის გამოსვლები არმენიის ამირათა წინააღმდეგ და ა.შ. ჰარუნ არ-რაშიდის ზეობის დროს, VIII საუკუნის ბოლო მეოთხედში, თოთხმეტი წლის მანძილზე, არმენიის ამირათა დაახლოებით თხუთმეტი ცვლილება განხორციელდა. მათი აბსოლუტური უმრავლესობა ხალიფამ რეგიონში გამწვავებული ვითარების გამო მოხსნა. არმენიის არაბული პროვინციის მმართველთა ხშირი ცვლილება, ასევე ამ ცვლილებათა გამომწვევი მიზეზი, კარგად გვიჩვენებს ადმინისტრაციულ ერთეულში არსებულ ქაოსურ სიტუაციას, რომელიც მთელი საუკუნის მანძილ-

ზე იყო შენარჩუნებული. ამირათა უდიდესი უმრავლესობა ხალიფამ გამწვავებული ვითარების გამო შეცვალა, ხოლო მათი ნაწილი მოვალეობის შესრულების დროს დაიდუპა. მხოლოდ ძალიან მცირე ნაწილმა დაასრულა ცხოვრება თანამდებობაზე ყოფნის დროს მშვიდობიან ვითარებაში.

ქვემოთ წარმოგიდგენთ არმენიის ამირათა ქრონოლოგიურ ცხრილს, რომელშიც ამირას თანამდებობის დატოვების თარიღის გარდა, მისი ვინაობა, ამირას გადაყენების თუ თანამდებობის დატოვების მიზეზი და მოქმედი ხალიფის ვინაობა იქნება მითითებული, რომელმაც კონკრეტული ამირას გადაყენების ბრძანება გასცა. ასევე სხვა საინტერესო დეტალები ლიტერატურის დასახელებით.

ცხრილი № 2

არმენიის არაბული პროვინციის ამირათა თანამდებობის დატოვების გარემოება				
წელი	ამირა, რწმუნებული	ხალიფა	გარემოება	წყარო და ლიტერატურა
701	აბუ შაიხ იბნ აბდალლაჰ ალ-დანავი	აბდ ალ-მალიქი	სომეხთა მიერ მოკლული	ხალ., 154-155.
702	ამრ იბნ აბდალლაჰ ას-სუდაიფ ალ-დანავი	აბდ ალ-მალიქი	სომეხთა მიერ მოკლული	ხალ., 155.
705	ოსმან იბნ ალ-ვალიდ იბნ უკბაჰ იბნ აბი-მუაიტ	ალ-ვალიდ I	გადაყენება ქართლში გამწვავებული ვითარების გამო	ძ.ტ.
706	აბდალლაჰ იბნ ჰათიმ იბნ ალ-ნუმან ალ-ბაჰილი	ალ-ვალიდ I	ბუნებრივი სიკვდილი	ხალ., 168.
710	მუჰამად იბნ მარვანი	ალ-ვალიდ I	ხაზართა ლაშქრობა	ძ.ტ.

717	აბდ აღ-აზიზ იბნ ჰათიმ იბნ აღ-ნუმანი	ომარ II	ხაზართა ლაშქრობა	ხაღ., 192.
719	ადი იბნ ადი უმაირა აღ-ქინ- დი	ომარ II	სავარაუდოდ, გარდაიც- ვალა თანამდებობაზე ყოფნის დროს	ძ.ტ.
721	მასლამა იბნ აბდ აღ-მალი- ქი	იაზიდ II	ხაზართა ექსპანსია	ძ.ტ.
721	აღ-გალიდი	იაზიდ II	მოხსნეს მასლამას პა- რალელურად, ბიზანტი- ელთა და ხაზართა ექ- სპანსიის გამო	ძ.ტ.
722	მალაქ იბნ საფფარ აღ- ბაჰრანი	იაზიდ II	მოხსნეს ხაზართა ექ- სპანსიის გამო	ხაღ., 208.
725	აღ-ჯარაჰი	ჰიშამი	ხაზართა წინააღმდეგ წარუმატებლობა	ხაღ., 218
729	მასლამა იბნ აბდ აღ-მალი- ქი	ჰიშამი	ხაზართა წინააღმდეგ წარუმატებლობა	ძ.ტ.
729	აღ-ჰარის იბნ ამრ ატ-ტაი	ჰიშამი	ხაზართა წინააღმდეგ წარუმატებლობა. მოხ- სნეს მასლამას პარალე- ლურად.	ტაბ. XXV, 69.
730	აღ-ჯარაჰი	ჰიშამი	დაიდუპა ხაზარებთან ბრძოლაში	ტაბ., XXV, 69-70; ასირ., ქუზე, 26-29.
731	საიდ იბნ ამრ აღ-ჰარაში	ჰიშამი	მასლამასთან დაპირის- პირება	ღევ., 72-73.
732	მასლამა იბნ აბდ აღ-მალი- ქი	ჰიშამი	ხაზართა წინააღმდეგ წარუმატებელი ლაშ- ქრობა	ასირ., ქუზე, 29-30; K.Y. Blan., 152.
732	აღ-ჰარის იბნ ამრ ატ-ტაი	ჰიშამი	მასლამას გადაყენება	ძ.ტ.

733	მარვან იბნ მუჰამადი	ჰიშამი	ხაზართა წინააღმდეგ წარუმატებელი ლაშქრობა	ძ.ტ.; K.Y. Blan., 171.
735	საიდ იბნ ამრ ალ-ჰარაში	ჰიშამი	დაბრმავდა და ჩამოშორდა მმართველობას	ძ.ტ.; K.Y. Blan., 171, სკ. 19.
744	მარვან იბნ მუჰამადი	იბრაჰიმი	გაემგზავრა სირიაში ხალიფის ტახტის დასაკავებლად	ძ.ტ.
744	ასიმ იბნ აბდალლაჰ ალ-ჰილალი	მარვან II	დაიღუპა ამბოხებულ მუსლიმებთან ბრძოლაში	ხალ., 310; შაგ., 245-246.
744/5	ნასრ იბნ საიდარი	მარვან II	უცნობია, შესაძლოა მოკლეს	შაგ., 245-246.
745	აბდალლაჰ (ალ-მალექ) იბნ მუსლიმ ალ-უკაილი	მარვან II	გარდაიცვალა თანამდებობაზე ყოფნისას, ან მოკლეს	ხალ., 310; შაგ., 245-246.
745/9	ისჰაკ იბნ მუსლიმი	მარვან II	პროვინციის მუსლიმმა მოსახლეობამ განდევნა	ხალ., 310.
750	მუსაფირ ალ-კასაბი	აბუ ალ-აბას ალ-საფაჰი	აბასიანთა არმიამ მოკლა	ხალ., 310; ღევ.; ბალ.; შაგ. 250.
750	აბდალლაჰ იბნ მუჰამადი	აბუ ალ-აბას ალ-საფაჰი	სავარაუდოდ, ვერ გაუმკლავდა ამბოხებას და მოხსნეს	ტაბ. XXVII, 195.
750/1	მუჰამად იბნ სული	აბუ ალ-აბას ალ-საფაჰი	უცნობია	ტაბ. XXVII, 198; შაგ., 250.
752	სალიჰ იბნ სუბაიჰი	აბუ ალ-აბას ალ-საფაჰი	მოხსნეს სომხეთში არსებული არეულობის გამო	ტაბ. XXVII, 203; შაგ., 250-255.
754	აბუ ჯაფარ იბნ აბდალლაჰ იბნ მუჰამადი	აბუ ალ-აბას ალ-საფაჰი (გარდ. შემ-	ხალიფა გახდა	შაგ., 249-256.

	მადი (აღ-მან-სური)	ღებ		
754	იაზიდ იბნ უსაიდ (ასიდ) ას-სულამი	აღ-მანსური	მოსსნეს, მაგრამ გადაყენების ზუსტი მიზეზი არ ჩანს	ტაბ. XXVIII, 19; ბაღ. ინგ., 328; შაგ., 256.
759	აღ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ატ-ტაი	აღ-მანსური	მოსსნეს, მაგრამ გადაყენების ზუსტი მიზეზი არ ჩანს, შესაძლოა, ქართველთა გამოსვლის გამო, ვინაიდან მომდევნო ამირა პირდაპირ მათ წინააღმდეგ ლაშქრობს	ძ.ტ.
764	იაზიდ იბნ უსაიდ (ასიდ) ას-სულამი	აღ-მანსური	ხაზართა ლაშქრობა	ძ.ტ.
769	ისა აღ-ვადაქი	აღ-მანსური	დაზუსტებით უცნობია. სავარაუდოდ, თანამდებობაზე ყოფნის დროს გარდაიცვალა	კორპ. 49-50, 167
771	ბაქარ იბნ მუსლიმ აღ-უკაი-ლი	აღ-მანსური	მოსსნეს წანართა შემოტევების შემდეგ	ტერ-ღევ., 274.
775	აღ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ატ-ტაი	აღ-მანსური	სომეხთა აჯანყება	ღევ.; შაგ., 264-265.
775	აღ-მაჰდი	აღ-მანსური (გარდ. შემღებ)	ხალიფა გახდა	ძ.ტ.
775	ვადიჰ აღ-აბასი	აღ-მაჰდი	სომხეთში გართულებული ვითარების გამო	ძ.ტ.
780	იაზიდ იბნ უსაიდ (ასიდ) ას-სულამი	აღ-მაჰდი	მოსსნეს, მაგრამ გადაყენების ზუსტი მიზეზი არ ჩანს, შესაძლოა, ხალიფის მიერ თავისი შვი-	შაგ., 265.

			ღის და მემკვიდრის, პარუნის, დამტკიცების სურვილი, რომელიც სრულწლოვანი ხდებოდა	
783	ნუსაირი	ალ-მაჰდი	უცნობია	ტერ-ღევ., 275.
785	ოსმან იბნ ომარ იბნ ხურაიმი	ალ-მაჰდი	სომხეთში ჩადენილი სისასტიკის გამო	შაგ., 267-268
785	რაუხ იბნ ჰათიმ იბნ ალ-მუხალაბი	მუსა ალ-ჰადი	ახალი ხალიფის უკმაყოფილება კავკასიაში არსებული მდგომარეობით	ძ.ტ.
786	ჰარუნ იბნ ალ-მაჰდი	მუსა ალ-ჰადი (გარდ. შემღევ)	ხალიფა გახდა	ძ.ტ.
787	ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმი	ჰარუნ არ-რაშიდი	საქართველოსა და სომხეთში მიმდინარე აჯანყების გამო	ძ.ტ.
788	იუსუფ იბნ რაშიდ ას-სულამი	ჰარუნ არ-რაშიდი	ქართლსა და კახეთში მიმდინარე აჯანყება და უბაიდის გადაწყვეტილება	ღევ.
788	იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანი	ჰარუნ არ-რაშიდი	არმენიის პროვინციაში მიმდინარე აჯანყება	ალ-ტაბარი, XXX, 103.
788	აბდ ალ-ქაბირ იბნ აბდ ალ-ჰამიდ ალ-ადავი ას-სულამი	ჰარუნ არ-რაშიდი	უბაიდის გადაწყვეტილება სამხრეთ კავკასიაში შექმნილი ვითარების გამო	ღევ.
790	სულეიმანი	ჰარუნ არ-რაშიდი	უბაიდის გადაწყვეტილება სომხეთში გამოჩენილი სისასტიკის გამო	ღევ.
792	უბაიდ ალლაჰ იბნ ალ-მაჰდი	ჰარუნ არ-რაშიდი	შეიცვალა ხალიფასთან დაპირისპირების გამო	ალ-ტაბარი, XXX, 115; ტერ-ღევ.,

				270-275; ღევ., 115
792	ნასრ იბნ იბნ ალ-ჯაჰვი	ჰარუნ არ-რა-შიდი	სავარაუდოდ, შეიცვალა უბაიდის პარალელურად, როგორც უბაიდის კადრი	ძ.ტ.
793	ომარ იბნ აიდუბ ალ-ქინანი	ჰარუნ არ-რა-შიდი	არმენიის პროვინციაში ალვანელთა და მუს-ლიმთა აჯანყების გამო	შაგ., 270, 470.
793	ხალიდ იბნ ია-ზიდ იბნ უსაიდ ალ-სულამი	ჰარუნ არ-რა-შიდი	აბუ მუსლიმის აჯანყების გამო არმენიის პროვინციაში	შაგ., 270.
794	ალ-ფადლ იბნ იაჰია იბნ ხალიდ ალ-ბარმაკი	ჰარუნ არ-რა-შიდი	აბუ მუსლიმის აჯანყების გამო არმენიის პროვინციაში	ძ.ტ.
794	ალ-აბას იბნ ჯარირ იბნ ია-ზიდ იბნ ჯარირ იბნ აბდალლაჰ ალ-ბაჯალი	ჰარუნ არ-რა-შიდი	აბუ მუსლიმის აჯანყების გამო არმენიის პროვინციაში	შაგ., 270.
795	მუსა იბნ ისუ ალ-ჰაშიმი	ჰარუნ არ-რა-შიდი	მუსლიმთა აჯანყების გამო არმენიის პროვინციაში	შაგ., 271.
796	იაჰია ალ-ჰარაში	ჰარუნ არ-რა-შიდი	ხალიფას პირადი გადაწყვეტილებით	შაგ., 271.
797	აჰმად იბნ ია-ზიდ იბნ უსაიდ ალ-სულამი	ჰარუნ არ-რა-შიდი	ხორასნელთა დაუმორჩილებლობის გამო	შაგ., 271.
799	საიდ იბნ სალმ იბნ კატაიბ ალ-ბაჰილი	ჰარუნ არ-რა-შიდი	მუსლიმთა აჯანყება დარუბანდში და ხაზართა შემოსევა	ალ-ტაბარი, XXX, 167-168.
799	ნასრ იბნ ჰაბიბ ალ-მუჰაღაბი	ჰარუნ არ-რა-შიდი	მუსლიმთა აჯანყება დარუბანდში და ხაზართა შემოსევა	ალ-ტაბარი, XXX, 167-168.

799	აღლი იბნ ისა იბნ მაჰანი	ჰარუნ არ-რა- შიდი	მუსლიმთა აჯანყება დარუბანდში და ხაზარ- თა შემოსევა	აღ-ტაბარი, XXX, 168.
801	იაზიდ იბნ მა- ზიად აშ-შაიბა- ნი	ჰარუნ არ-რა- შიდი	ბუნებრივი სიკვდილი	აღ-ტაბარი, XXX, 176.

ასირ. ქუზე = Ибн-ал-Асир, пер. П.К. Жузе

ბაღ. = Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П.К. Жузе

ბაღ. იბნ. = al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, trans. by F.C. Murgotten

კორპ. = А.А. Хачатрян, *Корпус арабских надписей Армении (VIII-XVI вв.)*

ტაბ. = *History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk)*, vols. I-XL

ტერ-ღევ. = А. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*

შაგ. = А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*

ძ.ტ. = ძირითადი ტექსტი (საქართველოს პოლიტიკური ვითარება VIII საუკუნეში)

ხაღ. = *Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty*, trans. by Carl Wurtzel

К.У. Блан. = К.У. Blankinship, *The End of the Jihâd State*.

მოცემული ცხრილის მიხედვით, კარგად იკვეთება მთავარი გამოწვევები, რომლებიც ხალიფატის ადმინისტრაციას ჰქონდა არმენიის არაბულ პროვინციაში. ყველაზე დიდი საფრთხე შინაპოლიტიკური არეულობა იყო. ხალიფატი სტაბილურად ვერ აკონტროლებდა პროვინციას, რის გამოც დიდი იყო დაპირისპირებები. არმენიის ამირათა დიდი ნაწილი სწორედ შინაპოლიტიკური ბრძოლების გამო ჩამოაშორეს თანამდებობას. მათ თავი ვერ გაართვეს დაკისრებულ მოვალეობას, ნაწილი კი არეულობას ემსხვერპლა. სიაში ასევე კარგად ჩანს ხაზართა გამოკვეთილი როლი არმენიაში არსებული სიტუაციის არევაში.

ხაზართა საფრთხე განსაკუთრებით ძლიერი იყო 737 წლამდე, რის გამოც ბევრი ამირა და რწმუნებული თანამდებობას ჩამოაშორეს. მარვან იბნ მუჰამადის მიერ ხაკანატის დამორჩილება არ ყოფილა გრძელვადიანი წარმატება. აბასიანთა რევოლუციის შემდეგ ხაზართა საფრთხე კვლავ გაიზარდა, VIII საუკუნის 40-იანი წლებიდან არმენიის პროვინციაში გაძლიერდა შიდაპოლიტიკური დაპირისპირება, რაც კიდევ უფრო ართულებდა პროვინციის სათანადო კონტროლს. ამის შემდეგ ყველაზე მეტი ამირა სწორედ მუსლიმთა აჯანყების გამო შეცვალეს. ამბოხებულ-

თა დიდი ნაწილი მუსლიმი იყო და კავკასიაში ჩასახლებულ მუსლიმებს ან გამუსლიმებულ ადგილობრივებს ეყრდნობოდა.

VIII საუკუნის მეორე ნახევარში საზართა ღაშქრობები სპორადული ხასიათის იყო, რამაც განაპირობა ხალიფატის ბატონობის დამძიმება სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში. თბილისში მუდმივი მუსლიმური გარნიზონის გაჩენა, გარკვეულწილად, ამის გამოძახილია. ამავე ასწლეულის ბოლო მესამედში შექმნილი ვითარება სრულ ანარქიაზე მიანიშნებს, სადაც ხალიფატი იძულებული იყო, ჯერ აჯანყებული მუსლიმები მოეშოთ, ხოლო შემდეგ ადგილობრივი მოსახლეობა მოეყვანა მორჩილებაში. აღმოსავლურ წყაროებში წანართა და, ზოგადად, ქართველთა გახანგძლივებულ აჯანყებებზე გაკეთებული აქცენტი იმის მანიშნებელია, რომ ხალიფატი დიდი ხნის განმავლობაში ვერ იცლიდა მათ დასამორჩილებლად. სახალიფოს, პირველ რიგში, ამბოხებულ მუსლიმთა პრობლემა ჰქონდა მოსაგვარებელი. ქართველთა დიდი ნაწილი არ ცნობდა არაბთა უზენაესობას, შესაბამისად, ისინი თავიანთ მოძრაობას ანტიისლამურ და განმათავისუფლებელი ბრძოლის სახეს აძლევდნენ. ზემოთ მოყვანილი ცხრილიდან კარგად ჩანს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველთა დიდი ნაწილი (კახეთი, მთიანეთი) ხარკს არ იხდიდა, ხოლო ხალიფატის მთავარი ამოცანა საქართველოში თბილისის შენარჩუნება იყო, რასაც ისინი VIII საუკუნის ბოლო მესამედში თავს კარგად ართმევდნენ. მაგრამ იმ ვითარებაში, სადაც ხალიფატი არაპოპულარული იყო თავად მუსლიმთა შორისაც, მეტის გაკეთება არმენიის მოხელეებს არ შეეძლოთ. არაბთა გავლენაში აღმოჩნდნენ თბილისთან მჭიდროდ დაკავშირებული რეგიონები, ხოლო კახეთისა და წანარეთის კონტროლი მათთვის გარდაბნის მიწების დათმობით იყო შესაძლებელი. გარდაბანი მოიცავდა სასოფლო-სამეურნეო მიზნით რამდენიმე მნიშვნელოვან ადგილს, ესენია: იორ-ალაზნის ქვედა წელი, ყარაიის ველი, ხუნანის ველი. ტექნიკური თვალსაზრისით, ამ ტერიტორიის კონტროლი, რომელიც თბილისი-ბარდავის გზაზე იყო განვრცობილი, ხალიფატის მესვეურთათვის არ უნდა ყოფილიყო პრობლემატური, მაგრამ, როგორც ჩანს, ეს ერთადერთი საშუალება იყო კახეთის და წანარეთის კონტროლისა.

წანართა წინააღმდეგ წარმოებულ სამხედრო კამპანიებს გრძელვადიანი შედეგი არ მოუტანია. ისინი კვლავ აგრძელებდნენ ხალიფატის პოზიციების შევიწროებას საქართველოში. იმ ვითარებაში, როდესაც არმენიაში ამირები ერთმანეთს ცვლიდნენ და არ არსებობდა ერთიანი, ჩამოყალიბებული სტრატეგია თუ როგორ უნდა მომხდარიყო საქართველოს ტერიტორიების შემომტკიცება, ასეთ შემთხვევაში ამირათა ნაწილს

ერჩივნა, ჩამოსახლებული და ამავე დროს ურჩი არაბი მომთაბარე ტომების ნაცვლად, გარდაბნის მდიდარი ველები წანართა მეთაურებისთვის დაეთმო, ხოლო თავად თბილისისა და ქვემო ქართლის მიმართულებით ნაკლებად ყოფილიყო მათგან შევიწროებული. აღნიშნული გახლდათ ის სტრატეგია, რომელსაც თბილისის ამირები იყენებდნენ მაშინ, როდესაც თბილისის საამიროს დამოუკიდებელ არსებობას (ადმინისტრაციული ან პოლიტიკური თვალსაზრისით) ჩაეყარა საფუძველი.

VIII საუკუნის ბოლო მესამედში არაბულ არმენიაში არსებული ანარქიის ფონზე საქართველოს უმეტესი ნაწილი უკვე გამოსული იყო ხალიფის უშუალო დაქვემდებარებისგან. მათი დამოუკიდებულება ადგილობრივ აბასიან მოხელეებთან საერთო სარგებლით იყო განპირობებული, ხოლო ხალიფის კონტროლი, ძირითადად, თბილისისა და ქვემო ქართლის ტერიტორიებზე შენარჩუნდა, სადაც არაბთა სავაჭრო-ეკონომიკური, დემოგრაფიული და სამხედრო-პოლიტიკური ინტერესები შედარებით უფრო დიდი იყო. აღნიშნული სივრცე ახლოს მდებარეობდა არაბული არმენიის ისეთ ადმინისტრაციულ ცენტრებთან, როგორიც გახლდათ დვინი და ბარდავი. მუდმივი დაძაბულობის გამო თბილისი, რომელიც კავკასიის ერთ-ერთი უმსხვილესი ცენტრი იყო, ვერასდროს გახდა არმენიის ამირას ძირითადი რეზიდენცია, რამაც ქართულ სივრცეში დამოუკიდებელი, თვითკმარი და ძლიერი ადმინისტრაციული ერთეულის გაჩენის აუცილებლობა დააყენა. ყველაფერ ამის რეალიზაცია მომდევნო საუკუნეში მოხდა, როდესაც თბილისის საამირო ჩამოყალიბდა ჯერ როგორც დამოუკიდებელი ადმინისტრაციული ერთეული, რომელიც აღარ ექვემდებარებოდა არმენიის ამირას, ხოლო შემდეგ როგორც ცალკე პოლიტიკური ერთეული. ეს უკანასკნელი ხალიფის უზენაესობასაც კი მხოლოდ ფორმალურად აღიარებდა.

შეჯამების სახით უნდა გამოიყოს რამდენიმე მიზეზი, რომელნიც ეფექტური მართვის პრობლემას ქმნიდა საქართველოში:

- 1) არაბული გარნიზონის სიმწირე. არსებული სამხედრო ძალა, რომელიც საქართველოში იმყოფებოდა, არასაკმარისი იყო. მათი ყოფნა არც იყო მუდმივი, რაც ხალიფის პოზიციებს დროდადრო ასუსტებდა;
- 2) რელიეფი. მთიანი რელიეფი ართულებდა არაბული არმიის მოქმედების ეფექტურობას და აძლიერებდა ადგილობრივთა წინააღმდეგობას;
- 3) არმიის მობილობა. მიუხედავად იმისა, რომ ხალიფატის არმიები ძალიან ხშირად მოძრაობდნენ კავკასიის ტერიტორიაზე

მთელი რიგი ამოცანების შესრულების მიზნით, მათი მოქმედება არ აღმოჩნდა საკმარისი ქვეყნის დამორჩილებისთვის. როგორც კი დიდი არმია ტოვებდა საქართველოს, როგორც წესი, ქვეყანა გამოდიოდა ხალიფის კონტროლიდან;

- 4) მოკავშირეთა სიმცირე. თავისი სამხედრო-პოლიტიკური და ფინანსური სიძლიერის მიუხედავად ხალიფამ ადგილობრივთა შორის ვერ ნახა სტაბილური მოკავშირე. ამ კუთხით, ერთგვარი გამოწვევის იყო ადგილობრივი გამუსლიმებული მოსახლეობა. თუმცა რეგიონის მუსლიმი მცხოვრებნი ასევე ხშირი პრობლემების მომტანი აღმოჩნდნენ ხალიფატისთვის;
- 5) რელიგია. სარწმუნოებრივი წინააღმდეგობა იყო მთავარი იდეოლოგიური ბერკეტი, რომელიც არ ანელებდა ქართველთა ანტიარაბულ მოძრაობას და ქვეყანაში განმათავისუფლებელ მოძრაობას აძლიერებდა;
- 6) შიდა არეულობა. არმენიის პროვინციაში განვითარებულმა მოვლენებმა კარგად დაგვანახვა, რომ სახალიფოს კონტროლი არათუ რეგიონის ქრისტიანულ მოსახლეობაზე, არამედ ხალიფის ერთმორწმუნე ისლამის მიმდევრებზეც კი საკმაოდ არასტაბილური იყო;
- 7) ამირათა სიმრავლე. მოხელეთა ხშირი ცვლა არმენიის არაბულ პროვინციაში სხვადასხვა პარტიის ჩამოყალიბების საფუძველი იყო. ყოფილი ამირას მომხრენი, ხშირად, უპირისპირდებოდნენ მოქმედი ამირას მომხრეებს. ყველაფერი ეს აყალიბებდა სხვადასხვა დაჯგუფებას, იმავე პარტიებს, რომელთა შორის არსებული წინააღმდეგობა ასუსტებდა სახალიფოს პოზიციებს და კავკასიაში ხალიფატის მფლობელობის დასასრულის დასაწყისის აშკარა ნიშანი გახლდათ.

ზემოთ ხსენებული პრობლემები არაბთა სახალიფოს მცდელობას, სტაბილური კონტროლი დაემყარებინა კავკასიაზე, უფრო და უფრო უიმედოს ხდიდა, რამაც ადგილობრივ მუსლიმ მოსახლეობასა და ჩამოსახლებულებს ხალიფის მხარდაჭერით ვითარების გამოსწორების იმედი გადაუწურა. ისინი უკვე მერვე საუკუნეში საკუთარი ინტერესების დასაცავად დამოუკიდებლად გამოდიან და ხშირად ხალიფის რეჟიმსაც უპირისპირდებიან. მომდევნო საუკუნეებში აღნიშნული პროცესები კიდევ უფრო გაძლიერდა.

არაბთა მფლობელობის პიკი VII-VIII საუკუნეთა მიჯნა იყო, რაც, ძირითადად, 697-707 წლებზე მოდიოდა. ამის შემდეგ მათი გავლენა

მცირდებოდა. მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქისა და მარვან იბნ მუჰამადის ლაშქრობები რეალური შედეგის მომტანი არ აღმოჩნდა. ერთადერთი, რაც წარმატებით მოხერხდა, იყო 740 წელს ერისთავთა იძულება, ხარკი გადაეხადათ, მაგრამ ამავე დროს ისინი რჩებოდნენ მეფე არჩილ II-ისა და ბიზანტიის იმპერატორის ვასალები. არაბთა მფლობელობა ამ შემთხვევაში ორმაგი ვასალიტეტის მდგომარეობას ვერ გასცდა, ხოლო 770-იან წლებში მოპოვებული კონტროლი მყიფე იყო და მოიცავდა ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის მიწა-წყალს. უმეტეს შემთხვევაში, ხალიფის რეჟიმი სტაბილურ კონტროლს მხოლოდ თბილისის მიმდებარე ტერიტორიაზე და ქვემო ქართლში ინარჩუნებდა.

და მაინც, გვაქვს საფუძველი, ვისაუბროთ არაბობაზე საქართველოში, როგორც მოვლენაზე? ანდა იყო კი საქართველოში არაბთა ბატონობის ხანა, რომელიც, სხვა პერიოდებთან ერთად, VIII საუკუნესაც მოიცავდა? არსებობდა კი არაბთა სახალიფოს ყოვლისმომცველი ექსპანსია საქართველოს მიწა-წყალზე? – ყველა ამ კითხვაზე პასუხი დამოკიდებულია იმაზე, თუ რას მოვიაზრებთ „არაბობის“ ქვეშ, ან რამდენად დიდ მნიშვნელობას მივანიჭებთ ერთი ქვეყნის დომინანტობას საქართველოს ტერიტორიის ერთ მონაკვეთზე. განმსაზღვრელია ის შინაარსი, რომელსაც ჩვენ ვდებთ ეპოქის ზემოხსენებულ დეფინიციაში.

„არაბობა“, „არაბთა ბატონობის ხანა“ და მათი შემცველი სხვა ანალოგიური შინაარსის ტერმინები, როგორც წესი, საქართველოში ხალიფატის სრული ან უპირატესი კონტროლის აღსანიშნავად გამოიყენება. ზემოთ განხილული ისტორიული ფაქტები და მაგალითები განსხვავებული სურათის დანახვის საშუალებას იძლევა. სახალიფოს ექსპანსია არ გახლდათ ყოვლისმომცველი. დროის განსაზღვრულ მონაკვეთში ხალიფატი აკონტროლებდა საქართველოს ვრცელ ტერიტორიას, მაგრამ ის არ გრძელდებოდა ხანგძლივი პერიოდის განმავლობაში. არაბთა ბატონობა ლიმიტირებული იყო როგორც დროსა და სივრცეში, ასევე მმართველობის ფორმებშიც. უმეტეს შემთხვევაში, ისინი მხოლოდ ხარკის აკრეფით კმაყოფილდებოდნენ და ისიც საქართველოს გარკვეულ რეგიონებში, სადაც ხელი მიუწვდებოდათ.

VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკურ რეალობაში არაბთა ბატონობა დაახლოებით იმ მასშტაბის იყო, რამდენიც ბიზანტიის იმპერიის გააღწენა. აღმოსავლეთ რომის იმპერია ხალიფატის სამხედრო-პოლიტიკური და ეკონომიკური ძლევამოსილების მიუხედავად საკმაოდ წარმატებით უწევდა არაბებს კონკურენციას და კარგად ახერხებდა საკუთარი პოზიციების დაცვას საქართველოში. ამგვარად, თუ ვსაუბრობთ ხალი-

ფატის ექსპანსიაზე, რომელიც „არაბობის“ ან „არაბთა ბატონობის ხანას“ მოიაზრებს, ბუნებრივია, არ უნდა დაგვავიწყდეს არც სხვა ძლიერი ქვეყნების გავლენა, რომელთა შორის ბიზანტია და ხაზარეთი გამოირჩეოდნენ.

ბიზანტიის პოლიტიკური გავლენა, მთელ რიგ შემთხვევებში, კიდევ უფრო მეტად გამოკვეთილია, ვიდრე არაბთა სახალიფოსი, რასაც, ბუნებრივია, თავისი განმაპირობებელი მიზეზები ჰქონდა. აღმოსავლეთ რომის იმპერიის იდეოლოგიური, კულტურული და რელიგიური გავლენა VIII საუკუნის საქართველოში აშკარად აღემატებოდა ხალიფატის შესაძლებლობას ამავე კომპონენტების მიხედვით. ხატმებრძოლობის მიუხედავად ბიზანტიის იმპერია რჩებოდა, როგორც ქრისტიანობის ბურჯი, სადაც ქრისტიანულ წეს-ჩვეულებათა დაცვა და შენარჩუნება სანიმუშო გახლდათ. იოვანე საბანის ძე ბიზანტიის შესახებ მოგვითხრობს, რომ ის არის „საბრძანებელი ქრისტეს მსახურისა იონთა მეფისა, რომელი მოსაყდრე არს დიდსა მას ქალაქსა კონსტანტინოპოლისასა“.⁶⁵⁷ ბიზანტიის იმპერატორის პოლიტიკური სტატუსი აშკარად ძალიან მაღალი იყო, თვით ქართველთა შორისაც. ის განიხილებოდა, როგორც ქრისტეს მოსაყდრე დედამიწაზე. ქვემო ქართლში, სადაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ხალიფატის გავლენა ძლიერი იყო, 777 წლის საადმშენებლო წარწერის მიხედვით, დათარიღებაც კი ბიზანტიის იმპერატორის ზეობის წლების მიხედვით ხდებოდა.⁶⁵⁸ იოვანე საბანის ძე, როდესაც აბო თბილელის წამების თარიღს გადმოგვცემს, იესო ქრისტეს მერე ბიზანტიის იმპერატორს ახსენებს, ხოლო შემდეგ – ხალიფას.⁶⁵⁹ აღნიშნული იმაზე მიუთითებს, რომ, იმდროინდელი აზროვნებით, ღმერთისა და სამყაროს მეუფე იესო ქრისტეს შემდეგ ყველაზე აღმატებული პატივი ბიზანტიის იმპერატორს ჰქონდა. VIII საუკუნის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, როდესაც საუბარია ქრონოლოგიურ მითითებებზე, როგორც წესი, ისინი მოტანილია ბიზანტიის იმპერატორთა ზეობის მიხედვით, ხოლო არაბული წელთაღრიცხვის მითითებისას ხაზგასმულია სარკინოზთა ძალადობრივი მფლობელობა. მაგალითად, ატენის სიონის 739 წლის ეპიგრაფიკული ძეგლის ავტორის მიხედვით, სტეფანოზ III-ის ეპიტაფია შესრულდა ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ III ისაერიელის ზეობის 21-ე წელსა და სარკინოზთა მძლავრობის 121-ე წელს. ამასთან დაკავშირებით იმისი თქმა შეიძლება, რომ, ქართველთა აზრით, ბიზანტიის იმპერატორი ზეობდა, ანუ კანონიე-

⁶⁵⁷ იოვანე საბანის ძე, მარტყოლაჲ ჰაბო ტფილელისად, რედ. ი. აბულაძე, 59-60.

⁶⁵⁸ ზ. ალექსიძე, ვინ არის „სრულიად აღმშენებელი“ სამშვილდის სიონისა, 229-234.

⁶⁵⁹ იოვანე საბანის ძე, წამება ჰაბოძისი, რედ. ი. აბულაძე, 63.

რი ხელისუფალი იყო, ხოლო სარკინოზი ხალიფა – მძლავრობდა, ამდენად, მისი ძალაუფლება უკანონო იყო. ამ და სხვა რეალიების გათვალისწინებით, საქართველოში ბიზანტიის იმპერატორის გავლენა ხალიფას ძალაუფლებასთან შედარებით უფრო გამოკვეთილია.

საერთო ჯამში, VIII საუკუნის საქართველოს რეალობა, პოლიტიკური თვალსაზრისით, მრავალფეროვანი იყო. გარემო იძლეოდა დიპლომატიური ლავირების საშუალებას, რაც სახელმწიფო მოღვაწეებს საკუთარი თავისა და ქვეყნის საერთაშორისო არენაზე დამკვიდრების საშუალებას აძლევდა. გარკვეულწილად, სწორედ ამან განაპირობა VIII საუკუნის ბოლოს რამდენიმე ქართული პოლიტიკური გაერთიანების ჩამოყალიბება. შანსი იყო კიდევ უფრო მეტისა, მაგრამ ყველა პოლიტიკურმა ჯგუფმა საკუთარი თავის დამკვიდრება ვერ მოახერხა. VIII საუკუნის დასაწყისში ქართული სამყარო, ერთი შეხედვით, ფრაგმენტირებული იყო, თუმცა უკვე პირველივე წლებში გამოიკვეთა გაერთიანების ძლიერი ტენდენციები, რამაც ამავე საუკუნეში საქართველო – ქართლისა და ეგრისის პოლიტიკური გაერთიანება წარმოქმნა, რომელსაც მალე აფხაზეთიც შეუერთდა. საქართველო, შესაძლოა, როგორც პოლიტიკური წარმონაქმნი, არ იყო მყარი გაერთიანება, მაგრამ მისი წინააღმდეგობის გაწევის უნარი ბევრჯერ დამტკიცდა ხალიფატის წინააღმდეგ მიმდინარე ბრძოლების პერიოდში. ბიზანტიის იმპერატორის უზენაესობის აღიარების მიუხედავად, ამავე საუკუნეში ქართველებმა შეძლეს, თავი გაეთავისუფლებინათ ბიზანტიის საგადასახადო ვალდებულებებისგან. მეტწილად, ქვეყანა ხარკს არ იხდიდა არც ხალიფატის სასარგებლოდ, ხოლო ხაზართა ექსპანსია სპორადული ხასიათის იყო და ხაკანის ხანმოკლე სიუზერენიტეტის დამყარებით შემოიფარგლებოდა.

საქართველო VIII საუკუნის პოლიტიკურ რეალობაში, უპირატესად, თვითმყოფად სახელმწიფოებრივ გაერთიანებას წარმოადგენდა, რომელიც, ხან ერთიანი და ხანაც დაყოფილი, ბიზანტიის იმპერატორის ფორმალურ ქვეშევრდომობას აღიარებდა, ხოლო ხალიფატის მიმართ, გარკვეულ შემთხვევაში, ხარკის გადახდით შემოიფარგლებოდა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მერვე საუკუნეში ხალიფატის სრული კონტროლი საქართველოში არასდროს დამყარებულა, შესაბამისად, საუბარი „არაბობაზე“ ან „არაბთა ბატონობის ხანაზე“ ზედმეტია.

ბიბლიოგრაფია

წყაროები:

აბუ იუსუფ იაკუბ იბნ იბრაჰიმ ალ-ქუფი

Абу Йусуф Йа'куб б. Ибрахим ал-Куфи, *Китаб ал-Харадж (Мусульманское налогообложение)*, Перевод с арабского и комментарии А.Э. Шмидта Супракомментарии к переводу А.С. Боголюбова Подготовка к изданию, вступит. статья и указатели А.А. Хисматулина, Санкт-Петербург 2001.

აბუ მუჰამად იბნ ასამ ალ-ქუფი

Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, перевод с арабского языка Зия М. Буниятова, Баку 1981.

აღ-აზდი

Abū Zakarīyā Yazīd ibn Muhmmad ibn Iyās al-Azdī, *Ta' rīkh al-Mawṣil*, edited by 'Alī Ḥabība, Cairo, 1968.

აღ-ბაღაზური

Баладзори, Книга завоевания стран, текст и пер. с арабского П.К. Жузе, *Материалы по истории Азербайджана*, Выпуск III, Баку 1927.

al-Imām abu-l 'Abbas Aḥmad ibn-Jābir al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, vols. I-II, trans. by F.C. Murgotten, New York: Columbia University 1916-1924.

აგაპიუსი

Kitab al-'Unvan (Historie Universelle) écrite par Agapius (Mahboub) de Menbidj, I-II, editée et traduite en français par Alexandre Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, vols.: 5, 7, 8, 11, Paris 1909-1915.

აღ-იაკუბი

Якуби, История, Текст, перевод и выдержки П. К. Жузе, *Материалы по истории Азербайджана*, Выпуск IV, Баку 1927.

ალ-Йа'куби, *Книга стран (Китаб ал-булдан)*, вступительная статья, перевод, комментарии и указатели Л.А. Семёновой, Москва 2011.

აღ-მასუდი

El-Masudi's Historical Encyclopaedia: "Meadows of Gold and Mines of Gems", translation from the Arabic by Aloys Sprenger, London 1841.

Абу-л-Хасан Али ибн ал-Хусайн ибн Али ал-Масуди, *Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749—947 гг.]*, Составление, перевод с арабского, примечания, комментарии и указатели Д. В. Микульского, Москва 2002.

ანდრია მოციქულის ცხოვრება

Деяния апостола Андрея, пред. пер. и ком. А. Ю. Виноградова, Москва 2003.

აღ-ტაბარი

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXII The Marwanid Restoration: The Caliphate of 'Abd al-Malik A.D. 693-701/A.H. 74-81, translated and annotated by Everett K. Rowson, State University of New York Press 1987.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXIII The Zenith of Marwanid House: The Last Years of 'Abd al-Malik and The Caliphate of al-Walid A.D. 700-715/A.H. 81-96, translated and annotated by Martin Hinds, State University of New York Press 1990.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXIV The Empire in Transition: The Caliphates of Sulayman, 'Umar, and Yazid A.D. 715-724/A.H. 97-105, translated and annotated by David Stephan Powers, State University of New York Press 1989.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXV The End of Expansion: The Caliphate of Hisham A.D. 724-758/A.H. 105-120, translated and annotated by Khalid Yahya Blankinship, State University of New York Press 1989.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXVI The Waning of the Umayyad Caliphate: Prelude to Revolution A.D. 738-745/A.H. 121-127, translated and annotated by Carole Hillenbrand, State University of New York Press 1989.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXVII The 'Abbasid Revolution A.D. 743-750/A.H. 126-132, translated and annotated by John Alden Williams, State University of New York Press 1985.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXVIII Abbasid Authority Affirmed: The Early Years of al-Mansur A.D. 753-763/A.H. 136-145, translated and annotated by Jane Dammen McAuliffe, State University of New York Press 1995.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXIX Al-Mansur and Al-Mahdi, A.D. 763-786/A.H. 146-169, translated and annotated by Hugh Kennedy, State University of New York Press 1990.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXX The 'Abbāsid Caliphate in Equilibrium: The Caliphates of Musa al-Hadi and Harun al-Rashid A.D. 785-809/A.H. 169-193, translated and annotated by Hugh Kennedy, State University of New York Press 1989.

ანონიმი ავტორის „დავით და კოსტანტინეს წამება“

წამებად დავით და კოსტანტინესი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1971.

არსენ საფარელი

არსენ საფარელი, განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა, ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზაზა ალექსიძემ, თბილისი 1980.

„არჩილ მეფის წამება“

ლეონტი მროველი, წამება არჩილისი, *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბილისი, 1953.

ლეონტი მროველი, წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი რომელი იყო მეფე ქართლისა, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი 1955.

ლეონტი მროველი, წამებად არჩილ მეფის, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1963.

ლეონტი მროველი, წამებაჲ წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი, რომელი-ესე იყო მეფე ქართლისაჲ, ტექსტი გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთავარი რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი 2008.

The Martyrdom of Saint Archil, translated and with commentary by Medea Abashidze, *Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, editor Stephen Jones, Tbilisi 2014.

ბაგრატ III დიდი

ექვ. თაყაიშვილი, ეგრეთ წოდებული აფხაზეთის ისტორია ბაგრატ მეფისა, *ძველი საქართველო: საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული*, II, განყ. მესამე: სალექსიკონო და საისტორიო მასაღანი, ტფილისი 1913, 28-54.

ბიზანტიური საბეჭდავები

Zacos G., Veglery A., *The Byzantine Lead Seals*, I, Basel 1972.

Jordanov Ivan, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 1-3, Sofia 2005-2009.

გიორგი მერჩულე

შრომაჲ და მოღუაწებაჲ გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ ხანცთის და შატბერდისა აღმაშენებელისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1963.

წმინდა გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, ძველი ქართული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ედიშერ ჭელიძემ, *ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები*, II, რედ. ლევან აბაშიძე, თბილისი 2007.

ეპიფანე მონაზონი

ეპიფანე კონსტანტინოპოლელი, *გეორგია: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (I), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და კომენტარები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1941, 57-59.

ვარდან არეველცი

Всеобщая история Вардана Великого, Пер. М. Эмин, Москва 1861.

Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i, Dumbarton Oaks Papers*, 43, 1989.

ვარდან არეველცი, *მხოვლი იხტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნოდარ შოშიაშვილმა და ეკა კვაჭანტირაძემ; შესავალი, კომენტარი და საძიებელი დაურთო ეკა კვაჭანტირაძემ, თბილისი 2002.

ვახტანგ VI-ის რედაქტირებული „ქართლის ცხოვრება“

ახალი „ქართლის ცხოვრება“: ვახტანგისეული რედაქცია, I, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო გ. არახამიამ, თბილისი 2017.

ვახუშტი ბაგრატიონი

ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, *ქართლის ცხოვრება*, IV, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი 1973.

„ზუქნინის ქრონიკა“

The Chronicle of Zuqnīn, parts III-IV A.D. 488-775, translated from Syriac with notes and introduction by Amir Harrak, Toronto 1999.

თეოფანე აღმსარებელი

თეოფანე უამთააღმწერელი, *გეორგია: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (I), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და კომენტარები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1941, 70-117.

The Chronicle of Theophanes, an English translation of *anni mundi* 6095-6305 (A.D. 602-813), with introduction and notes by Harry Turtledove, University Pennsylvania Press 1982.

The Chronicle of Theophanes Confessor: The Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, translated with introduction and commentary by Cyril Mango & Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press: Oxford 1997.

თეოფილე ედესელი

Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam, translated with an introduction and notes by Robert Hoyland, Liverpool University Press 2011.

თოვმა არწრუნი

Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, Пер. М. О. Дарбинян-Меликян, Ереван 2001.

იაკუთი

იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, I, არაბული ტექსტი ქართული თარგმანით და შესავლით გამოსცა ეთერ სიხარულიძემ, თბილისი 1964.

იბნ ალ-ასირი

Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-Камиль (полного свода истории) Ибн-ал-Асира, текст и пер. с арабского П.К. Жузе, Баку 1940.

იბნ ხორდადბეჰი

Le Livre des routes et des Provinces, par Ibn-Khordadbeh, publié, traduit et annoté par Charles Barbier de Meynard, *Journal Asiatique* (Paris, Janvier-Février 1865).

Ибн Хордадбех, *Книга путей и стран*, перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой, Баку 1986.

იოანე ბატონიშვილი

იოანე ბატონიშვილი, *კალმასობა*, I-II, რედ. კ. კეკელიძე და ალ ბარამიძე, თბილისი, 1936-1948.

იოვანე საბანის ძე

წამება ჰაბოღისი, რომელი იწამა ქართლს შინა, ქალაქსა ტფილისს, გამოთქმული იოვანე ძისა საბანისი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1963.

აბო თბილელის მარტვილობა, ძველი ქართული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ე. ჭელიძემ, ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, I, რედ. ლევან აბაშიძე, თბილისი 2008.

იოსებ გენესიოსი

იოსებ გენესიოსი, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (2), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და კომენტარები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1952, 302-306.

Genesios On the Reigns of the Emperors, translation and commentary by Anthony Kaldellis, Canberra 1999.

„კატაკლიზმთა ქრონიკა“ (716 წელი)

A Chronicle of Disasters dates AD 716, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, introduced, translated and annotated by Andrew Palmer, including to seventh-century Syriac apocalyptic texts introduced, translated and annotated Sebastian Brock with added annotation and an historical introduction by R. Hoyland, Liverpool University Press 1993, 45-48.

კირაკოს განძაკეცი

Kirakos Gandzaketsi, *Kirakos Gandzaketsi's History of the Armenians*, trans. by Robert Bedrosian, New York 1986.

კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი

კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Administrando Imperio*, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (2), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1952, 224-289.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek text edited by GY. Moravcsik, English translation by R.J.H. Jenkins, new, revised edition, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies: Washington, D.C. 1967.

Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, текст, перевод и комментарий под редакцией Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева, Москва 1989.

Constantine Porphyrogenetos; Constantine Porphyrogenetos. *The Book of Ceremonies*, transl. by A. Moffati & M. Tall, Brill 2012.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Caeremoniis*, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (2), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1952, 290-295.

Сочинения Константина Багрянородного: «О фемах» (*De Thematibus*) и «О народах» (*De Administrando Imperio*), с предисловием Гавриила Ласкина, *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете* – 1899 годъ, книга I, т. 188, III: Материалы иностранные – 2, из. под зав. Е.Б. Барсова, Москва 1899, 1-263.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Thematibus*, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (2), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1952, 296-301.

Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi, Città del Vaticano 1952.

მათეოს ურპაეცი

Matthew of Edessa; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, trans. by A. E. Dostourian, University Press of America 1993.

„მატიანე ქართლისას“ ანონიმი ავტორი

მატიანე ქართლისა, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, *ქართლის ცხოვრება*, I, თბილისი 1955.

მატიანე ქართლისაჲ, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მარიამ ლორთქიფანიძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 2008.

Mat'iane Kartlisa (*The Chronicle of Kartli*), translated and with commentary by Arrian Chant'uria, *Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, editor Stephen Jones, Tbilisi 2014

მიქაელ სირიელი

Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199), Éditée pour la première fois et traduite en français par J. B. Chabot, Paris 1899-1905.

მოვსეს კალანკატუაცი

Исторія Агуанъ Мойсея Каганкатвацци писателя X вѣка, пер. К. Патканьян, Санкт-Петербург 1861.

The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci, trans. by C.J.F. Dowsett, Oxford University Press 1961.

Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, пер. Ш.В. Смбатян, Ереван 1984.

მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლიანა დავლიანი-ტატიშვილმა, თბილისი 1985.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“

მოქცევაჲ ქართლისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1963.

მოქცევაჲ ქართლისაჲ (ახლადამოწენილი სინური რედაქციები), გამოსცა და წინასიტყვაობა დაურთო ზაზა ალექსიძემ, თბილისი 2007.

ქართლის მოქცევა, ძველი ქართული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ნიკოლოზ ნიკოლოზიშვილმა, *ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლები*, I, რედ. ლევან აბაშიძე, თბილისი 2008.

მხითარ აირივანეცი

Хронографическая история, составленная отцом Мехитаром, вардапетом Айриванкским, пер. К. Патканова, Санкт-Петербург 1869.

მხითარ აირივანეცი, *ქრონოგრაფიული ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლიანა დავლიანი-ტატიშვილმა, თბილისი 1990.

ნიკიფორე კონსტანტინოპოლელი

ნიკიფორე კონსტანტინოპოლელი, *გეორგიკა: ბიზანტიული მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (2), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1952, 203-208.

Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, text, translation, and commentary by Cyril Mango, Dumbarton Oaks Research Library and Collection: Washington 1990.

„საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი“

თინათინ ყაუხჩიშვილი, *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, მესამე შევსებული გამოცემა, თბილისი 2009.

სომხური გეოგრაფია

The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc'), the Long and the Short Recensions, introduction, translation and commentary by Robert H. Hewsen, Weisbade 1992.

სუმბატ დავითის ძე

სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი 1955.

სუმბატ დავითის ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. არახამიამ, თბილისი 1990.

სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მარიამ ლორთქიფანიძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 2008.

The Life and Tale of the Bagrat'ionis, translated and with commentary by Medea Abashidze, *Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, editor Stephen Jones, Tbilisi 2014.

სტეფანოს ტარონეცი

Всеобщая история Степаноса таронского, Асохики по прозванию, писателя XI столетия, Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, Москва 1864.

Step'anos Tarōnec'i; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, trans. by Tim Greenwood, Oxford University Press 2017.

ფრესკული წარწერები

ფრესკული წარწერები I ატენის სიონი, გამოსაცემდ მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებელი დაურთეს გურამ აბრამიშვილმა და ზაზა ალექსიძემ, თბილისი 1989.

ქართული ნუმიზმატიკა

Пахомов Евгений А., *Монеты Грузии*, 1-е изд. в 1910 г., Тбилиси 1970.

თედო დუნდუა, გიორგი დუნდუა, *ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი*, II, თბილისი 2014.

„ქართლის ცხოვრება“ (ნუსხათა მიხედვით)

ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა, დასაბეჭდად მომზადდა სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი 1942.

ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბილისი, 1953.

Thomson Robert W., *Rewriting Caucasian History: The Mediaeval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, Translated with Introduction and Commentary by Robert W. Thomson, Oxford: Clarendon Press 1996.

ქართული წარწერების კორპუსი I – ლაპიდარული წარწერები I აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შოშიაშვილმა, თბილისი 1980.

ქვემო ქართლის ეპიგრაფიკული კორპუსი I – დმანისის რაიონი (V-XVIII სს.), ავტორ-შემდგენლები: გიორგი ოთხმეზური (პროექტის ხელმძღვანელი), ალექსანდრე ბოშიშვილი, შოთა მათითაშვილი, ირინა მირი-

ჯანაშვილი, ნიკოლოზ ჟღენტი, დიმიტრი ცუცქირიძე, ელზა ხაინდრავა, თბილისი 2017.

ქრონიკები

ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწვობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, I, პირველად გამოიცა 1892 წელს, მეორე ფოტოფირული გამოცემა, თბილისი 2004.

ღევონდი

История халифов варданета Гевонда, писателя VIII века, пер. К. Патканьян, Санкт-Петербург 1862.

Ghewond's History, trans. by R. Bedrosian, Long Branch N.J. 2006.

ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, თბილისი 2012, 119-128.

Lewond Vardapet, discours historique, trad. et comm. par Bernadette Martin-Hisard, avec en annexe trad. et comm. par Jean-Pierre Mahé, texte arménien établi par Alexan Hakobian, Paris 2015.

„ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“

ღეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ჟაუხიშვილის მიერ, თბილისი 1955

ღეონტი მროველი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ზურაბ სარჯველაძემ, მიხეილ ქავთარიამ და ელენე ცაგარეიშვილმა, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 2008.

Leont'i Mroveli, *The Lives of the Georgian Kings*, translated and with commentary by Dmitri Gamq'relidze, *Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, editor Stephen Jones, Tbilisi 2014.

ხალიფა იბნ ხაიატი

Khalifa ibn Khayyat's History on the Umayyad dynasty (660–750), translated with

introduction and commentary by Carl Wurtzel and prepared for publication by Rovert G. Hoyland, Liverpool University Press 2015.

ჯუანშერ ჯუანშერიანი

ჯუანშერი, ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასლისა, *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევიდა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბილისი, 1953.

ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი 1955.

ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ზურაბ სარჯველაძემ და სოფიო სარჯველაძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 2008.

Juansher Juansheriani, The Life of Vakht'ang Gorgasali, translated and with commentary by Dmitri Gamq'relidze, *Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, editor Stephen Jones, Tbilisi 2014.

პოვანეს დრასხანაკერტცი

იოანე დრასხანაკერტელი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ილია აბულაძისა, თბილისი 1937.

იოანე დრასხანაკერტელი, *სომხეთის ისტორია*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევიდა და საძიებლით გამოსცა ელენე ცაგარეიშვილმა, თბილისი 1965.

Ованес Драсханакертци. *История Армении*. Пер. М.О. Дарбинян-Меликян. Ереван, 1984.

ჰუდუდ ალ-ალემის ანონიმი ავტორი

Hudūd al-'Ālam; *Hudūd al-'Ālam 'The regions of the world' a Persian geography*, 372 A.H. – 982 A.D. Transl. by V. Minorsky with pr. by V. V. Barthold. London, 1937.

სპეციალური ლიტერატურა:

აბრამიშვილი გურამ, *სტეფანოზ მამფლის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში*, თბილისი 1977.

აბრამიშვილი გურამ, ატენის სიონის სამი გრაფიტი, *მნათობი*, 9, 1984.

ავდალიანი ემილ, *საქართველო და აბრეშუმის სავაჭრო გზები (VI-XIII სს.)*, თბილისი 2019.

აღასანია გიული, თბილისის საამიროს დაარსების თარიღისათვის, *ანალები*, 1999, № 1, 21-27; *საისტორიო კრებული*, თბილისი 2007, 3-14.

აღასანია გიული, *ქართველები და ისლამადელი თურქები*, თბილისი 2008.

აღასანია გიული, ვინ არიან წანარები?, *აღმოსავლეთმცოდნეობა*, № 1, 2012, 161-175.

აღექსიძე ზაზა, ვინ არის „სრულიად აღმშენებელი“ სამშვილდის სიონისა, *მრავალთავი*, XVI, 1991, 229-234.

აღექსიძე ზაზა, აბო თბილელის მარტვილობის თარიღი და მასთან დაკავშირებული ქართლის ერისმთავართა ქრონოლოგია, *მრავალთავი*, XIX, 2001, 313-315.

აღექსიძე ზაზა, უძველესი ცნობა ბაგრატიონთა დინასტიის შესახებ, *ანამკი: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი*, თბილისი 2002, 23-36.

აღექსიძე ზაზა, ქართლში ბაგრატიონთა დინასტიის პირველი გამოჩენა, *ბაგრატიონები: სამეცნიერო და კულტურული მემკვიდრეობა*, თბილისი 2003, 27-36.

აღექსიძე ზაზა, მცხეთის ჯვარი – მცველი ყოველი ქართლისა, *ანალები*, № 4, 2009, 151-163; *აღმოსავლეთმცოდნეობა*, № 4, 2015, 231-240.

აღექსიძე ზაზა, *ქრისტიანული კავკასია: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი*, 2, თბილისი 2011.

აღექსიძე ზაზა, *ქრისტიანული კავკასია: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი*, 3, თბილისი 2016.

ანნაბაძე გიორგი, ჯუანშერი და მისი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, *მაცნე ისტორიის სერია*, 4, 1987, 184-188.

ბადრიძე შოთა, მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის კახეთის სამთავროში, *სსსრმა მაცნე*, (1964), №5, 87-99.

ბადრიძე შოთა, „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, *თსუ შრომები*, 113, ისტორიის მეცნიერებათა სერია V (1965), 217-268.

ბაქრაძე დიმიტრი, *ისტორია საქართველოს: უძველესი დროიდან მე-10 ს-ის დასასრულამდე*, ტფილისი 1889.

ბახტაძე მიხეილ, „საერისთავო ქვეყნები“ და ერისთავობის ინსტიტუტი XI-XVI სს-ის საქართველოში, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხისთვის წარმოდგენილი დისერტაცია, თსუ: თბილისი 1995.

ბახტაძე მიხეილ, *ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში*, თბილისი 2003.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, თავი VII, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელი დამპყრობლების წინააღმდეგ VII-VIII სს., *საქართველოს ისტორია*, I, ნიკოლოზ ბერძენიშვილის მთავარი რედაქტორობით, თბილისი 1956, 105-114.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, თავი VIII, ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისთვის, *საქართველოს ისტორია*, I, ნიკოლოზ ბერძენიშვილის მთავარი რედაქტორობით, თბილისი 1956, 115-125.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, III, თბილისი 1966.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VIII, მასალები ავტორის არქივიდან, თბილისი 1975.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, IX, მასალები ავტორის არქივიდან, თბილისი 1979.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, მასალები ავტორის არქივიდან, მეორე გამოცემა, თბილისი 1990.

ბოგვერაძე ანრი, *ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან*, თბილისი 1961.

ბოგვერაძე ანრი, „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატრიანე და მისი ავტორი, *ქართული ისტორიოგრაფია*, I, თბილისი 1968.

ბოგვერაძე ანრი, ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, II, თბილისი 1973, 283-297.

ბოგვერაძე ანრი, სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება VI-VIII საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, II, თბილისი, 1973, 297-322.

ბოგვერაძე ანრი, *ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში*, თბილისი 1979.

ბროსე მარი, *საქართველოს ისტორია*, I, თარგმნილი და განმარტებული სიმ. ლოლობერიძის მიერ; გამოცემული ნიკ. ლოლობერიძის მიერ, ტფილისი 1895.

გაბაშვილი ვალერიან, არაბთა სახალიფო, *ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან (ფეოდალური ხანა)*, თბილისი, 1957.

გელოვანი ნანი, *არაბთა სახალიფოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის ისტორიიდან კუნძულ კვიპროსზე VII საუკუნის მეორე ნახევარში [პრეპარიტი]*, თბილისი 1990.

გელოვანი ნანი, არაბთა სახალიფოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან ამიერკავკასიაში VII საუკუნის 80-იან წლებში, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, I, თბილისი 1991, 123-134.

გელოვანი ნანი, ხალიფა იბნ ხაიატის ცნობები ომაიანთა ხანის არაბთა სახალიფოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ, *ორიენტალისტური ძიებანი*, 3-4, თბილისი 1995, 173-179.

გელოვანი ნანი, არაბთა სახალიფოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის ისტორიიდან კუნძულ კვიპროსზე VII საუკუნის მეორე ნახევარში, *ისტორია-ფილოლოგია*, II, თბილისი, 2000, 132-141.

გელოვანი ნანი, *ქალი ისლამში (VII-X სს.)*, თბილისი 2005.

გვასალია ჯონდო, წანარების ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, *სმამოამბე*, 59, №3 (1970).

გვასალია ჯონდო, საქართველოს სამხედრო გზის ისტორიისთვის, *სსსრმა მაცნე – ისტორიის სერია*, (1972), №2, 30-44.

გვასალია ჯონდო, არაგვის კარი (დარიალანი), *ძიებანი საქართველოს და კავკასიის ისტორიიდან*, თბილისი 1976.

გლოველი შალვა, ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს ჩამოყალიბების ისტორიიდან, *არტანუჯი*, 2-3, თბილისი 1994.

გლოველი შალვა, „აფხაზთა სამეფო“ და სენიორალური სისტემა, *საისტორიო შტუდიები*, IV, 2003, 3-17.

გლოველი შალვა, *„აფხაზთა სამეფო“*, თბილისი 2005.

გლოველი შალვა, დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს – „აფხაზთა სამეფოს“ ჩამოყალიბება (პრობიზანტიური და ანტიბიზანტიური პოლიტიკა), *ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი*, X (თბილისი, 2008), 38-67.

გლოველი შალვა, „მეფეთა დივანი“ როგორც საისტორიო წყარო, *ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი*, XI (2009), 61-107.

გლოველი შალვა, *ლეონ II*, პალიტრა L: თბილისი 2020.

გოილაძე ვახტანგ, ოფსიკიონის თემის სტრატეგოსის – ვარაზ-ბაკურის ვინაობის საკითხისათვის, *ბიზანტინოლოგია საქართველოში*, თბილისი 2007, 299-309.

გოილაძე ვახტანგ, *ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა ქართულ ეპიგრაფიკაში*, თბილისი 2008, 19-75.

გუნბა მიხეილ, *დასავლეთ საქართველო და ბიზანტია VI-VIII სს.*, სოხუმი 1962.

დავლიანიძე ლიანა, *აღბანეთის ისტორიის და აღბანეთის ქრონიკის ცნობები ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიისათვის*, დისერაცია შესრულებული ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი: თბილისი 1970.

დიასამიძე ბიჭიკო, *ქრისტიანობის ისტორიისათვის დასავლეთ საქართველოში*, ბათუმი 1999.

დიასამიძე ბიჭიკო, *ქრისტიანობა დასავლეთ საქართველოში (I-X საუკუნეები)*, ბათუმი 2001.

დიასამიძე ბიჭიკო, ეგრისელთა ღვთისმსახურებისა და სახელმწიფო-საკანცელარიო ენის შესახებ ადრეშუასაუკუნეებში, *ბიზანტინოლოგია საქართველოში* – 2, თბილისი 2009, 213-222.

დიდი შარლ, *ბიზანტიის იმპერიის ისტორია*, ფრანგულიდან თარგმნა ბაჩანა ბრეგვაძემ, თბილისი 1998.

დუნდუა თედო, *საქართველო და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით*, თბილისი 1995.

დუნდუა თედო, *ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით*, თბილისი 1997.

ვაჩნაძე ნათელა, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი 1975.

თავაძე ლერი, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, თსუ ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, თსუ: თბილისი 2012.

თავაძე ლერი, რეცენზია – ნოდარ ლომოური. საქართველოს და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა. ნაწილი I (IV-IX სს.), *თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, VII, 2013.

თავაძე ლერი, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, თბილისი 2016.

თავაძე ლერი, მიჰრანიანთა დინასტიის განშტოება – ვარაზმანიანთა სახლი და საქართველო, *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, XV, 2019.

ექვთიმე თაყაიშვილი, *სამი ისტორიული ხრონიკა*, ტფილისი 1890.

ინგოროყვა პავლე, *გიორგი მერხულე ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა: ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან*, თბილისი 1954.

კეკელიძე კორნელი, აშოტ დიდი კურაპალატის ქრონოლოგიისათვის, *ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*, 8, თბილისი 1962.

კეკელიძე კორნელი, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბილისი 1980.

კუდავა ბუბა, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო და დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრები (IX ს.), *ისტორიანი: სამეცნიერო კრებული მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 60 წლისთავისადმი*, თბილისი 2000, 43-48.

კუდავა ბუბა, აფხაზთა საკათალიკოსოს ისტორიიდან (IX-XIII სს.), *ქართული დიპლომატია*, 9, თბილისი 2002, 564-586.

კუდავა ბუბა, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრები კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს დაქვემდებარებაში (VI-IX სს.), *საისტორიო აღმანახი: კლიო*, 15, 2002, 180-197.

კუდავა ბუბა, *დასავლეთ საქართველოს ეკლესია (IX-X სს.)*, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, თსუ: თბილისი 2002.

კუჭუხიძე გოჩა, „სახლი ნერსისი“ (VIII-IX სს-ის ქართლის სულიერი კულტურის ისტორიისათვის), *უდაბნოთა ქალაქმყოფელი წმინდა გრიგოლ ხანძთელი*, რედაქტორი დარეჯან მენაბდე, თბილისი 2018.

ლეთოდიანი დიმიტრი, *აფხაზეთის, ავშილეთის და სანიკეთის პოლიტიკური დამოკიდებულება ეგრისთან IV-VIII სს-ში*, თბილისი 1991.

ლეთოდიანი დიმიტრი, აფხაზეთის (აბაზგიის) საკითხი ბიზანტია-ეგრისის ურთიერთობაში (VI-VIII სს.), *ქართული დიპლომატია*, 2, თბილისი, 1994, 127-142.

ლეთოდიანი დიმიტრი, *ძიებანი*, თბილისი 2003.

ლეთოდიანი დიმიტრი, *აფხაზეთის ისტორიის საკითხები*, თბილისი 2012.

ლომოური ნოდარ, *ეგრისის სამეფოს ისტორია*, თბილისი 1968.

ლომოური ნოდარ, ქართული საისტორიო თხზულებები როგორც წყარო ბიზანტიის ისტორიისა, *ბიზანტია ქართულ წყაროებში*, თბილისი 2010.

ლომოური ნოდარ, *საქართველოს და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა*, I, თბილისი 2011.

ლორთქიფანიძე მარიამ, ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“, *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის*, 29, თბილისი 1951.

ლორთქიფანიძე მარიამ, თბილისის საამიროს ისტორიიდან, *მომომხილველი*, II, თბილისი 1951.

ლორთქიფანიძე მარიამ, არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში, *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის*, 35, თბილისი 1963.

ლორთქიფანიძე მარიამ, *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება*, თბილისი 1963.

ლორთქიფანიძე მარიამ, თავი მეშვიდე: ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. II. რედ. შ. მესხია. თბილისი 1973, 372-506.

ლორთქიფანიძე მარიამ, არაბთა სახალიფოს გავლენის დამყარება ქართლში; ქართულ-არაბული ურთიერთობები VII-VIII სს., *ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები*, I, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, თბილისი 1998, 171-182.

ლორთქიფანიძე მარიამ, თავები XVII-XVIII: არაბთა სახელმწიფოს წარმოქმნა, დაპყრობითი ომები, ქართული სამეფო-სამთავროები IX-X სს., *საქართველოს ისტორია*, I, მარიამ ლორთქიფანიძის მთავარი რედაქტორობით, თბილისი 2006, 167-241.

ლორთქიფანიძე მარიამ, VII-IX თავები, *საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად*, II, რედაქტორი როინ მეტრეველი, თბილისი 2012, 165-238.

ლორთქიფანიძე მარიამ, საქართველო-არაბთა სახალიფოს ურთიერთობის ზოგი საკითხი, *აღმოსავლეთმცოდნეობა*, № 3, 2014, 235-240.

მამულია გურამ, არჩილ მეფის (VIII ს.) რეფორმების ლეგენდის გენეზისი და მისი პოლიტიკური ტენდენცია, *ძიებანი საქართველოს და კავკასიის ისტორიიდან*, თბილისი 1976.

მამულია გურამ, *პატრონემობა*, თბილისი 1987.

მუსხელიშვილი დავით, *ციხე-ქალაქი უჯარმა: ივერია-აღვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან*, თბილისი 1966.

მუსხელიშვილი დავით, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II, თბილისი 1980.

მუსხელიშვილი დავით, *საქართველო IV–VIII საუკუნეებში*, თბილისი 2003.

მუსხელიშვილი დავით, საქართველო VII ს-ის მეორე ნახევარსა და VIII ს-ის პირველ ნახევარში, *საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად*, II, რედაქტორი როინ მეტრეველი, თბილისი 2012, 123-144.

ნარიშკინიშვილი გიორგი, ქართულ-არაბული ურთიერთობის ისტორიიდან: პიჯრის II საუკუნის წარწერა (VIII-IX სს.) წარწერა თბილისიდან, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, X, 2010, 338-344.

პაპასქირი ზურაბ, ბიზანტიის დიპლომატია და პოლიტიკური ცვლილებები დასავლეთ საქართველოში VIII ს-ის I ნახევარში, *ქართული დიპლომატია*, 4, თბილისი 1997, 291-309.

პაპასქირი ზურაბ, „აფხაზთა“ სამეფოს საგარეო პოლიტიკური ორიენტაციის დაზუსტების საკითხისათვის, *ქართული დიპლომატია*, 6, თბილისი 1999, 325-335;

პაპასქირი ზურაბ, ქართული პოლიტიკური სამყარო საერთაშორისო არენაზე VIII ს-ში, *ქართული დიპლომატიის ისტორია*, მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი, თბილისი 2003, 98-109.

პაპუაშვილი თენგიზ, *პერეთის ისტორიის საკითხები*, თბილისი 1970.

პაპუაშვილი თენგიზ, *რანთა და კახთა სამეფო (VIII-XI სს.)*, თბილისი 1982.

სანაძე მანანა, გრიგოლ ბაკურიანის-ძის წარმომავლობის შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, X, თბილისი 1982.

სანაძე მანანა, ქართლის სამეფო VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე, *მესხეთი: ისტორია და თანამედროვეობა*, ახალციხე 2000, 15-24.

სანაძე მანანა, ერისმთავრები მირი და არჩილი და „ქართლის ცხოვრება“, *მესხეთი*, IV, თბილისი-ახალციხე 2001, 71-88.

სანაძე მანანა, ბერაძე თამაზ, VIII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და ეგრისის პოლიტიკური ცხოვრებიდან, *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, X, თბილისი 2004.

სანაძე მანანა, არახამია გონელი, *VI ს-ის ისტორიული ქრონიკა დავით და კოსტანტინეს წამებაში*, თბილისი 2013.

სანაძე მანანა, *ქართველთა ცხოვრება III – ქართლის მეფეებისა და პატრიკიოსების ქრონოლოგია*, თბილისი 2016.

სისხარულიძე ეთერ, არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, *თსუ შრომები*, 73, თბილისი 1959.

სილაგაძე ბენიამინ, ხაზართა ერთი ლაშქრობის შესახებ VIII საუკუნეში, *მაცნე ისტორიის სერია*, I, 1980, 107-115.

სილაგაძე ბენიამინ, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, თბილისი 1991.

ფაღავა ირაკლი, საქართველოში არაბთა ბატონობის პერიოდიზაცია (ნუმიზმატიკური მონაცემების გათვალისწინებით), *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, VIII, 2014, 250-257.

ფაღავა ირაკლი, *შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმიზმატიკური ევოლუციის ანალიზი (VIII-XIII სს.)*, სადისერტაციო ნაშრომი წარმოდგენილია ილიას უნივერსიტეტის ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, ილიას უნივერსიტეტი: თბილისი 2015.

ქორიძე თამარ, *აფხაზეთის საკათალიკოსოს ისტორია (IX-XVI სს.)*, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხისთვის წარმოდგენილი დისერტაცია, თსუ: თბილისი 2003.

ჩიქობავა აკაკი, *ფეოდალიზმი და ქართული ეთნოკულტურა VIII-X საუკუნეებში*, თბილისი 2015.

ჩიქობავა აკაკი, *განვითარებული ფეოდალიზმის გენეზისი საქართველოში და მასთან დაკავშირებული ისტორიულ-გეოგრაფიული ასპექტები*, თსუ ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, თსუ: თბილისი 2019.

ჩიქოვანი დავით, „დისწული მუჰამედ ცუდ სახელისა მოციქულისა“ და წყაროები დავით და კონსტანტინეს წამების შესახებ, *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, XIX-XX, 2017/2018, 244-247.

ჩუბინაშვილი გიორგი, VIII-IX საუკუნეების ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა ერთი რიგის დათარიღებისთვის, *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. XIII, № 7, 1952, 441-447.

ცაგარეიშვილი ელენე, სომხური წყაროები არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ (1. სებეოსი. 2. ლევონდი), *მრავალთავი*, I, 1971, 464-496.

ცაგარეიშვილი ელენე, თომა არწრუნისა და ანონიმი ისტორიკოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, *მრავალთავი*, IV, 1975, 254-281.

ცაგარეიშვილი ელენე, სტეფანოს ტარონეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, *მრავალთავი*, XXI, 2005, 273-285.

ცაგარეიშვილი ელენე, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, თბილისი 2012.

ცქიტიშვილი ოთარ, ძველი თბილისის ისტორიიდან, *სმა მოამბე*, №5, 1963.

ცქიტიშვილი ოთარ, ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ აბუ უბაიდის თხზულებაში, *მაცნე ისტორიის სერია*, №2, 1976.

ცქიტიშვილი ოთარ, ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ ჰუმაიდ იბნ ზან-ჯუვაიზის „ქონების წიგნში“, *მაცნე ისტორიის სერია*, №2, 1991.

ცქიტიშვილი ოთარ, ქართლის ერისმთავრის ნერსეს მოღვაწეობის საკითხისთვის, *სმა მოამბე*, 129, №1, 1988.

ჯავახიშვილი ივანე, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წგნ. I ძველი ქართული ქართული საისტორიო მწერლობა (V-XVIII სს.), *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, VIII, პირველად გამოიცა 1916 წელს, თბილისი 1983.

ჯავახიშვილი ივანე, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, პირველად გამოიცა 1914 წელს, თბილისი 1983.

ჯამბურია გივი, სამთავრო-სენიორალური სისტემა ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში, *თხუ შრომები*, 227, 1982, 81-100;

ჯამბურია გივი, იმუნიტეტი საქართველოში (VI-XIV სს.), *ანამკი*, თბილისი 2002, 76-106.

ჯამბურია გივი, *ქართული ფეოდალიზმის საკითხები*, თბილისი 2007, 3-64.

ჯანაშია სიმონ, არაბობა საქართველოში, *შრომები*, II, პირველად დაიბეჭდა 1936 წელს, თბილისი 1952, 342-411.

ჯაფარიძე გოჩა, ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები, *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*, რედაქტორი გიორგი პაიჭაძე, თბილისი 1993.

ჯაფარიძე გონა, მუსლიმი მოღვაწეები ათ-თიფლისის ნისბით VIII-XIV საუკუნეებში, *მაცნე: ენის და ლიტერატურის სერია*, № 1, 1989, 77-88; *მაცნე: ენის და ლიტერატურის სერია*, № 1, 1990, 65-78.

ჯაფარიძე გონა, თბილისის საამირო, *იხლამი: ენციკლოპედიური ცნობარი*, რედაქტორი გრიგოლ ბერაძე, თბილისი 1999.

ჯაფარიძე გონა, წანართა შესახებ, *ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, 328, თბილისი 1999.

ჯაფარიძე გონა, *ძიებანი*, I, თბილისი 2012.

ჯღამაია ლალი, აბოსადმი მიძღვნილი იოანე მინჩხის საგალობელი, *მრავალთავი*, XIX, 2001, 13-20.

Adontz Nicolas, *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, translated with partial revisions a bibliographical note and appendices by Nina G. Gasoian, Lisbon, 1970.

Alasania Giuli, On the Personality of the Creator of the Abkhaz Kingdom, *საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მოამბე*, ტ. 175, № 3, 2007, 153-161.

Alemaný Agusti, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, Brill 2000.

Andersson Tobias, *Early Sunni historiography: a study of the Tarikh of Khalifa b. Khayyat*, Brill: Leiden 2018.

Arzhantseva Irina A., The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus, *The World of the Khazars*, edited by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai & András Róna-Tas, Brill 2007, 59-73.

Bennisen A.K., *The Great Caliphs: The Golden Age of the 'Abbasid Empire*, Yale University Press 2009.

Bíró M., Marwan ibn Muhammad's Georgian Campaign, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX, 3, 1975, 289-299.

Bíró M., Abo's Georgian Vita, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXI, 1977, 247-259.

Blankinship Khalid Yahya, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Àbd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, State University of New York Press 1994.

Brook Kevin Alan, *The Jews of Khazaria*, 3rd edition, Rowman & Littlefield Publishers 2018.

Brosset Marie-Félicité, *Histoire de la Géorgie Depuis l'Antiquité Jusqu'au Xixe Siècle: vol. I Histoire Ancienne, Jusqu'en 1469 de J.-C.*, St.-Péterburg 1849.

Brosset Marie-Félicité, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848*, St.-Pétersbourg 1850.

Brosset Marie-Félicité, *Histoire de la Géorgie Depuis l'Antiquité Jusqu'au Xixe Siècle: Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'en 1469 de J.-C.*, St.-Pétersbourg 1851.

Brosset Marie-Félicité, *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle: Introduction et tables des matières*, St.-Pétersbourg 1858.

Brubaker Leslie, Haldon John, *Byzantium in the Iconoclast Era (C. 680-850): The Sources, An Annotated Survey*, Ashgate 2001.

Canard Marius, Les principautés arabes d'Arménie, *Révue des Études Arméniennes*, XI, 1975-1976, 183-204.

Charanis Peter, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon 1963.

Charanis Peter, *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Variorum Reprints: London 1972.

Cobb Paul M., *White Banners: Contention in 'Abbasid Syria, 750-880*, State University of New York Press 2001.

Cobb Paul M., The Empire in Syria, 705-763, *The New Cambridge History of Islam*, I, edited by Chase F. Robinson, Cambridge University Press 2010, 226-268.

Crone Patricia & Cook Michael, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, Cambridge University Press 1977.

Crone Patricia, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge University Press 1980.

Crone Patricia, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Princeton University Press 1987.

Crone Patricia & Hinds Martin, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge University Press 2003.

Crone Patricia, *Medieval Islamic Political Thought*, Edinburgh University Press 2004.

Crone Patricia, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism*, Cambridge University Press 2012.

Czeglédy K., Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762–764, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, XI, 1960, 75–88.

Diehl Charles, Leo III and Isaurian Dynasty (717-802), *The Cambridge Medieval History*, IV The Eastern Roman Empire (717-1453), planned by J.B. Bury, edited T.A. Tanner et al., Cambridge University Press 1923, 1-26.

Diehl Charles, *Histoire de l'Empire byzantin*, Auguste Picard: Paris 1934.

Dixon 'Abd Al-Amer, *Umayyad Caliphate 65-86/684-705(A Political Study)*, thesis submitted in University of London SOAS for PhD, August 1969.

Dunlop D. M., *The History of the Jewish Khazars*, Schocken books: New York 1967.

El Hibri Tayeb, The Empire in Iraq, 763-861, *The New Cambridge History of Islam*, I, edited by Chase F. Robinson, Cambridge University Press 2010, 269-304.

El-Hibri Tayeb, *Reinterpreting Islamic Historiography: Harun al-Rashid and the Narrative of the Abbasid Caliphate*, Cambridge University Press 2004.

Gasoian Nina, The Arab Invasion and the Rise of the Bagratuni (640-884), *Armenian people from Ancient to modern times*, I, ed. Richard G. Hovannisian, New York 1997, 117-142.

Gelovani Nani, Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate and South Caucasus, *International Journal of Social Science and Humanity*, 3, No. 1, January 2013, 26-29.

Golden Peter B., *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I, Budapest 1980.

Golden Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992.

Golden Peter B., *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe*, Aldershot and Burlington 2003.

Golden Peter B., *Khazar Studies: Achievements and Perspectives, The World of the Khazars*, edited by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai & András Róna-Tas, Brill 2007, 7-57.

Golden Peter B., *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, București – Brăila 2011.

Greenwood Tim, Armenian neighbours (600–1045), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, edited by Jonathan Shephard, Cambridge University Press 2008.

Guilland Rodolphe, *Études byzantines*, Paris 1959.

Haldon John, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950: A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata*, Wien 1979.

Haldon John & Kennedy Hugh, *The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands*, *Zbornik Radova Visantoloskoga Instituta*, XIX, 1980, 79–116.

Haldon John, *Byzantine Praetorians: an administrative, institutional and social survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900*, Bonn 1984.

Haldon John, *Byzantium in the Seventh Century: the Transformation of a Culture*, Revised edition, Cambridge University Press 1997.

Haldon John, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, UCL Press 1999.

Haldon John, *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640-740*, Harvard University Press 2016.

Hawting Gerald R., *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661-750*, second edition, Routledge 2000.

Hitti Philip K., *History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present*, Macmillan 1970.

Hoyland Robert G., *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Darwin Press: Princeton 1997.

Hoyland Robert G., *Rise of Islam*, *The Oxford History of Byzantium*, edited by Cyril Mango, Oxford University Press 2002, 121-128.

Hoyland Robert G., *Muslims and Others in early Islamic society*, Routledge 2004.

Hoyland Robert G., *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Oxford University Press 2014.

Kaegi Walter Emil, *Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest*, *Church History*, vol. 38, № 2, June 1969, 139-149.

Kaegi Walter Emil, *Byzantine Military Unrest 471-843*, Amsterdam 1981.

Kaegi Walter Emil, *Byzantium and the early Islamic conquests*, Cambridge University Press 1992.

Kaegi Walter Emil, *Confronting Islam: emperors versus caliphs (641-c. 850)*, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, edited by Jonathan Shephard, Cambridge University Press 2008.

Kaegi Walter Emil, *Muslim Expansion and Byzantine Collapse in North Africa*, Cambridge University Press 2010.

Kennedy Hugh, *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*, Barnes and Noble 1981.

Kennedy Hugh, The Financing of the Military in the Early Islamic State, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, III, edited by Averil Cameron, The Darwin Press: Princeton 1995, 361–378.

Kennedy Hugh, Military pay and the economy of the early Islamic state, *Historical Research*, LXXV, 2002, 155–169.

Kennedy Hugh, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge 2001.

Kennedy Hugh, Caliphs and their chroniclers in the Middle Abbasid period, *Texts, Documents, and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D.S. Richards*, edited by Chase F. Robinson, Brill 2003, 17–36.

Kennedy Hugh, The Decline and Fall of the First Muslim Empire, *Der Islam*, LXXXI, 2004, 4–30.

Kennedy Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century*, 2nd edition, Pearson Longman 2004.

Kennedy Hugh, *When Baghdad Ruled the Muslim World: The Rise and Fall of Islam's Greatest Dynasty*, Da Capo Press 2005.

Kennedy Hugh, *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In*, Da Capo Press 2008.

Lilie Ralph-Johannes, *Die Byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber: Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd.*, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität München 1976.

Lilie Ralph-Johannes, *Byzanz: Kaiser und Reich*, Böhlau: Wien 1994.

Lilie Ralph-Johannes, *Byzanz – Das zweite Rom*, Siedler: Berlin 2003.

Laurent J., *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, 1er ed. 1919, nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard, Lisbonne 1980.

Lynch Ryan J., *Arab Conquests and Early Islamic Historiography: The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri*, I.B. Tauris 2020.

Lynch Ryan J., “The Wall of Rock and Lead”: Abbasid Reflections on Sasanian Caucasian Policy in Arrān, *From Albania to Arrān: The East Caucasus Between the Ancient and Islamic Worlds (ca. 330 BCE–1000 CE)*, edited by Hoyland G. Robert, Gorgias Press 2020, 85–100.

Markwart Josef, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts*, Leipzig 1903.

Minorsky Vladimir, Transcaucasica, *Journal Asiatique*, CCXVII (Juil.-Sept., 1930).

Minorsky Vladimir, Caucasica IV, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 15, No. 3, 1953.

Minorsky Vladimir & Bosworth Clifford Edmund, *Shakkī*, *The Encyclopedia of Islam: New Edition*, vol. IX, edited by Clifford Edmund Bosworth et al., Leiden: Brill 1997, 253-255.

Müller August, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, 1, Berlin 1885.

Muyldermans J., *La domination arabe en Arménie: extrait de l'«Histoire universelle» de Vardan*, traduit de l'arménien et annoté, Paris 1927.

Ostrogorsky George, *History of the Byzantine State*, translated from the German by Joan Hussey with forward by Peter Charanis, Rutgers University Press 1957.

Paghava Irakli, Turkia Severian, The Umayyad Fulūs Minted in the name of Marwan b. Muhammad (The Deaf) in Georgia and Elsewhere in South Caucasus, *Journal of the Oriental Numismatic Society*, No.201, Autumn 2009, 16-18.

Paghava Irakli, Turkia Severian, Circulation of Kufic Fulūs in the Tiflīs Emirate, *Materials and Researches of the Numismatics Department. Based on the Proceedings of the International Conference "Two Centuries of Islamic Numismatics in Russia. General Results and Prospects"*, St. Petersburg: The State Hermitage Publishers 2017, 92-104.

Peeters Paul, Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis, *Analecta Bollandiana*, LII, 1-2, 1934.

Rapp Stephen H. Jr., *Imagining History at the Crossroads: Persia, Byzantium, and the Architects of the Written Georgian Past*, dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History) in the university of Michigan, 1997.

Rapp Stephen H. Jr., *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Louvain 2003.

Rapp Stephen H. Jr., Caucasica and the Making of the Second Byzantine Commonwealth: Byzantinization, Cosmopolitanism, and the Georgian Athonites, *Georgian Athonites and Christian Civilization*, edited by David Muskhelishvili, New York: Nova Publishers 2013

Rapp Stephen H. Jr., *The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasica and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature*, Routledge 2016.

- Robinson Chase F., *Islamic Historiography*, Cambridge University Press 2003.
- Robinson Chase F., *Empire and Elites after the Muslim Conquest: The Transformation of Northern Mesopotamia*, Cambridge University Press 2006.
- Robinson Chase F., The rise of Islam, 600-705, *The New Cambridge History of Islam*, I, edited by Chase F. Robinson, Cambridge University Press 2010, 173-225.
- Robinson Chase F., *‘Abd al-Malik*, Oxford: One World 2005.
- Settipani Christian, *Continuité des élites à Byzance durant les siècles obscurs - les princes caucasiens et l'Empire du VIe au IXe siècle*, Paris: De Boccard 2006.
- Shapira Dan, Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation, *The World of the Khazars*, edited by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai & András Róna-Tas, Brill 2007, 307-352.
- Shoshan Boaz, *Arab Historical Tradition and the Early Islamic Conques: Forklore, Tribal Lore, Holy War*, Routledge 2015.
- Sourdel Dominique, The ‘Abbasid Caliphate, *Cambridge History of Islam*, vol. I A, edited by P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press 1970, 104-140.
- Sourdel Dominique, *Le vizirat ‘abbāside de 749 à 936: 132 à 324 de l'Hégire*, Damas 1959.
- Sourdel Dominique et Sourdel Janine, *La Civilisation de l'Islam classique*, Arthaud: Paris 1968.
- Sourdel Dominique et Sourdel Janine, *Dictionnaire historique de l'islam*, 1re éd., Paris 2004.
- Stratos Andreas N., *Byzantium in the Seventh Century*, vol. V: Justinian II, Leontius and Tiberius, 685-711, Amsterdam 1980.
- Stavrakos Chrisos, Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen, *Revue Numismatique*, 160, 2004.
- Ter-Ghewondyan Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, translated by Nina G. Gasoian, Lisbon 1976.
- Toumanoff Cyril, Medieval Georgian Historical Literature (VIIth-XVth Centuries), *Traditio*, 1, 1943.
- Toumanoff Cyril, Iberia on the Eve of Bagratid Rule: An Inquiry into the Political History of Eastern Georgia between the VIth and the IXth century, *Le Museon*, LXV, 1952.

Toumanoff Cyril, Chronology of kings of Abasgia and other problems, *Le Muséon*, LXIX, 1-2, 1956.

Toumanoff Cyril, The Bagratids of Iberia from the Eight to the Eleven Century, *Le Museon*, LXXIV, 1961.

Toumanoff Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press 1963.

Toumanoff Cyril, Armenia and Georgia, *Cambridge Medieval History*, IV, part I Byzantium and its neighbours, edited by Joan M. Hussey, Cambridge University Press 1966.

Toumanoff Cyril, Caucasia and Byzantium, *Traditio*, 27, 1971.

Toumanoff Cyril, *Les dynasties de la Caucasic chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle: tables généalogiques et chronologiques*, Rome 1990.

Treadgold Warren, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford University Press 1988.

Treadgold Warren, Seven Byzantine Revolutions and the Chronology of Theophanes, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 31, 1990, 203-27.

Treadgold Warren, The Missing Year in the Revolt of Artavasdus, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 42, 1992, 87-93.

Treadgold Warren, *Byzantium and Its Army, 284-1081*, Stanford University Press 1995.

Treadgold Warren, *A History of Byzantine State and Society*, Stanford University Press 1997.

Treadgold Warren, *Concise History of Byzantium*, Palgrave Macmillan 2001.

Treadgold Warren, Struggle for survival (641-780), *The Oxford History of Byzantium*, edited by Cyril Mango, Oxford University Press 2002, 96-120.

Treadgold Warren, *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan 2013.

Treadgold Warren, The Unwritten Rules for Writing Byzantine History, *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016, Plenary Papers*, edited by Smilja Marjanović-Dušanić, Belgrade 2016, 277-292.

Vacca Alison, *Non-Muslim Provinces under Early Islam: Islamic Rule and Iranian Legitimacy in Armenia and Caucasian Albania*, Cambridge University Press 2017.

Vacca Alison, Buldān al-Rān: The Many Definitions of Caucasian Albania in the Early Abbasid Period, *From Albania to Arrān: The East Caucasus Between the Ancient and Islamic Worlds (ca. 330 BCE-1000 CE)*, edited by Hoyland G. Robert, Gorgias Press 2020, 37-84.

Vacca Alison, *Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsīd Armenia, Transregional and Regional Elites – Connecting the Early Islamic Empire*, editors Hannah-Lena Hagemann, Stefan Heidemann, De Gruyter 2020, 229-253.

Vasiliev Aleksandr A., *Byzans et les Arabes, I: La Dynastie d'Amorium*, Bruxelles 1935.

Vasiliev Aleksandr A., *History of the Byzantine Empire 324-1453*, vols. I-II, 2nd edition, University of Wisconsin Press 1952.

Vasmer R., *Chronologie der arabischen Stthalter von Armenien unter den Abbasiden*, Wien 1931.

Veccia Vaglieri Laura, *The Patriarchal and Umayyad Caliphate, Cambridge History of Islam*, vol. I A, edited by P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press 1970, 57-103.

Wellhausen Julius, *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin 1902.

Wellhausen Julius, *The Arab Kingdom and its Fall*, translated by Margaret Graham Weir, University of Calcutta 1927.

Zhivkov Boris, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, translated by Darina Manova, Brill 2015.

Адонц Н.Г., *Армения в эпоху Юстиниана*, 2-е из., Ереван 1971.

Акопян А. А., *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, Ереван 1987.

Алемань Агусте, *Аланы в древних и средневековых письменных источниках*, Москва 2003.

Амичба Георгий А., Папуашвили Тенгиз Г., *Из истории совместной борьбы грузин и абхазов против иноземных завоевателей (VI-VIII вв.)*, Тбилиси 1985.

Анчабадзе Зураб В., *Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.)*, Сухуми 1959.

Артамонов Михаил И., *Очерки древнейшей истории хазар*, Ленинград 1936.

Артамонов Михаил И., *История хазар*, Ленинград 1962.

Бадридзе Шота А., *Некоторые вопросы политического и социально-экономического строя Абхазского царства, Вопросы истории народов Кавказа: сборник статей, посвященных памяти З.В. Анчабадзе*, Тбилиси 1988, 136-146.

Бартольд, Василий В., *Ислам, Сочинение*, VI, Москва 1966.

Бартольд, Василий В., *Культура мусульманства, Сочинение*, VI, Москва 1966.

Бартольд, Василий В., *Мусульманский мир, Сочинение*, VI, Москва 1966.

Бартольд, Василий В., Историко-географический обзор Ирана, *Сочинение*, VII, Москва 1971.

Бартольд, Василий В., История изучения Востока в Европе и России, *Сочинение*, IX, Москва 1977.

Беляев Е.А., *Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье*, 2-е издание, Москва 1966.

Большаков О.Г., *История Халифата*, III: Между двух гражданских войн 659-696, Москва 1998.

Большаков О.Г., *История Халифата*, IV: Апогей и падение арабского Халифата 696-750, Москва 2010.

Бунятов Зия, *Азербайджан в VII-IX вв.*, Баку 1965.

Виноградов А. Ю., Гугушвили Ш., Очерк истории Абхазского католикосата Часть 1 VIII-X вв., *Богословские труды*, 46, Москва 2015, 79-116.

Виноградов А. Ю., Византийские подарки кавказским правителям: дань и подданство, *На языке даров: Правила символической коммуникации в Европе 1000 - 1700 гг.*, отв. ред.: Г. Альтхоф, М. А. Бойцов, Москва 2016, 40-54.

Гмыря Л.Б., *Страна гуннов у Каспийских ворот*, Махачкала 1995.

Гумилёв Лев Н., *Открытие Хазарии*, Москва 1966.

Гумилёв Лев Н., *Тысячелетие вокруг Каспия*, печатается по первому изданию, Москва 2004.

Джанашия Симон Н., О времени и условиях Абхазского царства, *შრომები*, II, პირველად დაიბეჭდა 1940 წელს, თბილისი 1952, 322-341.

Жордания Эрекле Г., *Византийский Понт и Грузия: Вопросы исторической географии и этнотопонимики Юго-Восточного Причерноморья в XIII-XV веках*, Санкт-Петербург 2019.

Жузе Пантелеймон К., Мутагаллибы в Закавказье в IX-X вв., *Материалы по истории Грузии и Кавказа*, Тбилиси 1937.

Какабадзе Саргис, О племени цанар, *საისტორიო კრებული*, III, ტფილისი 1928.

Калинина Т.М., *Проблемы истории Хазарии (по данным восточных источников)*, Москва 2015.

Кузнецов В.А., *Очерки истории алан*, 2-е изд., Владикавказ 1992.

Кулаковский Ю. А., *История Византии*, т.3, Санкт-Петербург 1995.

- Ломоури Нодар, *Абхазия в античную и раннесредневековую эпохи*, Тбилиси 1997.
- Мамедова Фарида, *Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э.-VIII в. н.э.)*, Баку 1986.
- Мамедова Фарида, *Кавказская Албания и албаны*, Баку 2005.
- Минорски Владимир Ф., *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, Москва 1963.
- Мкртумян Гамлет Г., *Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII–XI вв. и его взаимоотношения с Арменией*, Ереван 1983.
- Мушегян Х.А., *Денежное обращение Двина по нумизматическим данным*, Ереван 1962.
- Мюллер Август, *История ислама с основания до новейших времен*, I-IV, Санкт-Петербург 1895-1896.
- Новосельцев Анатолий П., *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Москва 1990.
- Острогорский Георгий, *История Византийского государства*, пер. М.В. Грацианский, прилож. и карты П.В. Кузенков, Москва 2011.
- Пахомов Е.А., *Монеты Грузии*, 1-е изд. в 1910 г., 2-е изд. Редактор и комментатор Д.Г. Капанадзе, Тбилиси 1970.
- Пигулевская Н.В., *Сирийская средневековая историография: Исследования и переводы*, Санкт-Петербург 2000.
- Плетнева С.А., *От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура*, Москва 1967.
- Плетнева С.А., *Хазары*, Москва 1976.
- Плетнева С.А., *На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс*, Москва 1989.
- Плетнева С.А., *Саркел и шелковый путь*, Воронеж 1996.
- Плетнева С.А., *Очерки Хазарской археологии*, Москва-Иерусалим 1999.
- Сюзюмов М. Я., Социально-политическая борьба и внешнее положение империи в конце VII -начале VIII в., *История Византии*, 2, ответный редактоc тома А. П. Каждан, Москва 1967, 41-48.
- Сюзюмов М. Я., Первый период иконоборчество, *История Византии*, 2, ответный редактоc тома А. П. Каждан, Москва 1967, 49-65.
- Тер-Гевондян Арам Н., *Армения и Арабский халифат*, Ереван 1977.

Тревер Камилла В., *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э.- VII в. н.э.*, Москва-Ленинград 1959.

Хачатрян А.А., *Корпус арабских надписей Армении (VIII-XVI вв.)*, Ереван 1987.

Чубинашвили Георги Н., *Архитектура Кахетии: исследование развития архитектуры в восточной провинции Грузии в IV-XVIII вв.*, Тбилиси 1959.

Шагинян Арсен, *Армения и страны Южного Кавказа в условиях византийско-иранской и арабской власти*, Санкт-Петербург 2011.

Шагинян Арсен, *Раннесредневековая география Армении и стран Южного Кавказа*, Санкт-Петербург 2014.

Шагинян Арсен, *Арабо-мусульманская историография IX в. о странах и народах Кавказа, Армянского нагорья и смежных областей*, Санкт-Петербург 2018.

დამატება I
მმართველთა ცხრილი

ქართლის ერისმთავართა და საქართველოს მეფეთა სია 660		
არშუშა	685-711	ერისმთავარი. პატრიკიოსი, კურაპალატი
ვარაზ-ბაკური	705-711	ერისმთავარი (?). პატრიკიოსი, ანთიპატოსი
სტეფანოზ III	711-739	ერისმთავარი
მიჰრი	739-740	ერისმთავარი
არჩილ II	740-761	მეფე
იოვანე	761-774	მეფე
ჯუანშერი	761-764, 771-787	მეფე
აშოტ I	787-826	ერისმთავარი, მეფე. კურაპალატი
ადარნასე	740-759	ერისმთავარი. კურაპალატი
ნერსე II	759-772, 775-780	ერისმთავარი
სტეფანოზ IV	780-786	ერისმთავარი
786 წლის შემდეგ ერისმთავარი უნდა ყოფილიყო აშოტ I დიდი, რომელიც მოგვიანებით მეფე გახდა. ზუსტი თარიღი და გარემოებები ერისმთავრობის და შემდგომში მეფობის მიღებისა უცნობია, მაგრამ აშოტი უკვე IX საუკუნის დასაწყისში მეფის ტიტულით იწოდება. სიაში ბოლდით გამოყოფილია <i>de jure</i> მმართველები.		

⁶⁶⁰ აღნიშნული პოლიტიკური ერთეულის მეთაური ატარებდა სხვადასხვა ოფიციალურ ტიტულს, მათ შორის ფიქსირდება: „ქართველთა ერისთავი“, „ქართველთა ერისმთავარი“, „ქართველთა და მეგრელთა ერისმთავარი/ერისთავთერისთავთა მთავარი“, „ქართლის და ეგრისის მეფე“, „ქართველთა მეფე“, „საქართველოს მეფე“. ჩვენ არ მიგვაჩნია სწორად ერისმთავართა და მეფეთა პერიოდის ერთმანეთისგან გამორჩევა და გაყოფა. ჩვენი აზრით, VI საუკუნეში პრინციპული წვევტა არ მომხდარა, ქართლის ერისმთავარი, რომელიც ქართლის მეფის პარალელურად VI საუკუნის 70-იან წლების ზემო (დასავლეთ) ქართლში ჩნდება, ცოტა მოგვიანებით, აგრძელებდა ქართლის სამეფოს არსებობას, ოღონდ ერისმთავრის წოდებით. წვევტა არ მომხდარა არც VIII საუკუნეში, აშოტ I დიდი აგრძელებდა ქართლის სამეფოს (საერისმთავროს), რომელთა მმართველებმა, ჯუანშერის მიხედვით, არჩილ II-ის დროს სტატუსი კვლავ აიმაღლეს. ერთი პერიოდში მეფე და ერისმთავარი თანაარსებობდა. ორმმართველობა ანალოგიას პოუვებს ალვანეთსა და სომხეთში, სადაც წყაროებში ფიქსირდება იშხნის და სპარაპეტის წოდებები. იშხანი უპირატესი იყო, ვიდრე სპარაპეტი, ხშირ შემთხვევაში, ორივე მათგანს ერთი პიროვნება ფლობდა.

ბიზანტიის იმპერატორთა სია		
ტიბერიუს III აპსიმარი	698-705	
იუსტინიანე II რინოტმეტოსი	705-711	მეორე ზეობა
ვარდან ფილიპიკოსი	711-713	
ანასტასი II	713-715	
თეოდოსი III	715-717	
ლეონ III ისავრიელი (სირიელი)	717-741	
კონსტანტინე V კოპრონიმოსი	741-775	
არტავაზდი	741-743	უზურპატორი
ლეონ IV ხაზარი	775-780	
კონსტანტინე VI	780-797	
ირინე	797-802	

ხალიფათა სია		
აბდ ალ-მალიქი	685-705	
ალ-გალიდ I	705-715	
სულეიმანი	715-717	
ომარ II	717-720	
იაზიდ II	720-724	
ჰიშამი	724-743	
ალ-გალიდ II	743-744	
იაზიდ III	744	
იბრაჰიმი	744	
მარვან II	744-750	
ას-საფაჰი	750-754	
ალ-მანსური	754-775	
ალ-მაჰდი	775-785	
მუსა ალ-ჰადი	785-786	
ჰარუნ არ-რაშიდი	786-809	

ჩრდილოეთის (ჯაზირეთის) რწმუნებულ ამირათა სია ⁶⁶¹		
მუჰამად იბნ მარვანი	693-709	
მასლამა იბნ აბდ ალ-მალქი	709-721	პირველი
ალ-ჯარაჰ იბნ აბდალლაჰ იბნ ალ-ჰაკა-მი	722-725	პირველი
მასლამა იბნ აბდ ალ-მალქი	725-729	მეორე
ალ-ჯარაჰ იბნ აბდალლაჰ იბნ ალ-ჰაკა-მი	729-730	მეორე
მასლამა იბნ აბდ ალ-მალქი	730-732	მესამე
მარვან იბნ მუჰამადი	732-733	პირველი
საიდ იბნ ამრ ალ-ჰარაში	733-735	
მარვან იბნ მუჰამადი	735-744	მეორე

⁶⁶¹ რწმუნებულს სომხურ წყაროებში შეესაბამება სიტყვა „ოსტიკან“, თუმცა, რეალურად, ისინი ამირას (მეთაური) ტიტულს ატარებდნენ, მაგრამ იმისთვის, რომ ისინი განვასხვაოთ შედარებით დაბალ საფეხურზე მდგომ არმენიის ამირასაგან, მათ ჩრდილოეთის, იმავე ჯაზირეთის, რწმუნებულ ამირას ვუწოდებთ. აღნიშნული პროვინციის სახელწოდება წყაროებში სხვადასხვაგვარია. ბლენქინშიფი გვთავაზობს „ჯაზირეთის სუპერპროვინციის“ დეფინიციას, მაგრამ სიტყვა „სუპერპროვინცია“ ცოტა ნაძალადევი გეგონია. აღნიშნული მსხვილი პროვინცია (სუპერპროვინცია) რეალურად იყო სპარსული კუსტაკის მიხედვით შექმნილი მსხვილი ადმინისტრაციული ერთეულიდ როგორც სასანურ ირანში, ასევე ხალიფატის პერიოდში, ის, როგორც წესი, უფლისწულებს გადაეცემოდათ. ამგვარად, აღნიშნული მსხვილი პროვინცია განსაკუთრებული მნიშვნელობის ადმინისტრაციული ერთეული იყო. ამდენად, ძირითად ტექსტში, უპირატესად, ამ მსხვილ პროვინციას ჩრდილოეთის კუსტაკს ვუწოდებთ თავისი სპარსული ანალოგიის მიხედვით, ასევე, იშვიათად, ჯაზირეთს, როგორც ეს რამდენიმე წყაროშია დაფიქსირებული. არაბულ წყაროებში ზუსტი სახელწოდება მას ვერ ექნებოდა, ვინაიდან მასში შემავალი შედარებით მცირე პროვინციები იცვლებოდა. ხალიფა თავის ოჯახის წევრს ან უახლოეს ნათესავს ნიშნავდა არა განსაზღვრული რაოდენობის პროვინციის მეთაურად, არამედ თავისი ნების შესაბამისად რამდენიმე უფრო მცირე ადმინისტრაციულ ერთეულს ჩააბარებდა. ზოგიერთი რწმუნებული ამირა ფლობდა მხოლოდ არმენიას და ადარბადაგანს, ხოლო სხვები – არმენიას, ადარბადაგანს, ჯაზირეთს, ჯიბალს და ა.შ. ამგვარად, ყველაზე მისაღები ტექნიკური ტერმინია ჩრდილოეთის კუსტაკი, თუმცა სხვაზე უფრო ავთენტური ალბათ ჯაზირეთი იქნება, მაგრამ, კიდევ ერთხელ ვიმეორებ, ყველა რწმუნებული ამირა არ იყო ჯაზირეთის მფლობელი და ყოველთვის არც ჯაზირეთი წარმოადგენდა მის ცენტრს. აქვე ისიცაა აღსანიშნავი, რომ ხალიფები ჩრდილოეთის მმართველს ყოველთვის არ ნიშნავდნენ, შესაბამისად, გარკვეულ პერიოდში მასში შემავალი პროვინციები (არმენია, ადარბადაგანი და სხვ.) კონკრეტული ამირას მიერ იმართებოდა ზემდგომი რწმუნებული ამირას გარეშე. არსენ შაგინიანი, რომლის ცხრილსაც (Шагинян Арсен, *Армения и страны Южного Кавказа*, 469-471) მიუყვება ჩვენი ცხრილი, გარკვეული კორექტივებით, მათ ჩრდილოეთის პროვინციათა რწმუნებულებს უწოდებს. ის, თავის მხრივ, ემყარება არამ ტერ-დევონდიანის ცხრილს (Тер-Гевондян Арам Н., *Армения и Арабский халифат*, 271-278), რომელიც მათ, როგორც პროვინცია არმენიის ამირებს, ზოგადად, არმენიის მმართველებს უწოდებს. ზემოხსენებული ორივე მკვლევრის ცხრილი და ქრონოლოგია გათვალისწინებული გვაქვს გარკვეული კორექტივებით. მათვე ვეყრდნობით მომდევნო ცხრილის შედგენისას. გარკვეული კორექტივებით, რაც ძირითად ტექსტშია ასახული.

შიდა დაპირისპირების პერიოდი	744-750	
აბუ ჯაფარ მუჰამად იბნ ალი	750-754	
ალ-მაჰდი იბნ ალ-მანსური	765-775	
ჰარუნ იბნ ალ-მაჰდი	780-786	
უბაიდ ალლაჰ იბნ ალ-მაჰდი	788-792	
ალ-ფადლ იბნ იაჰია იბნ ხალიდ ალ-ბარმაკი	792-794	
მუჰამად ალ-ამინი	796-809	

არმენიის ამირათა სია		
აბუ შაის იბნ აბდალლაჰ ალ-ღანავი	701	
ამრ იბნ აბდალლაჰ ას-სუდაიდ ალ-ღანავი	701-702	
ოსმან იბნ ალ-ვალიდ იბნ უკბაჰ იბნ აბი-მუაიტ	703-705	
აბდალლაჰ იბნ ჰათიმ იბნ ალ-ნუმან ალ-ბაჰილი	705-706	
აბდ ალ-აზიზ იბნ ჰათიმ იბნ ალ-ნუმანი	706-717	
ადი იბნ ადი უმაირა ალ-ქინდი	717-719	
ალ-ვალიდი	719-721	
მალაქ იბნ საფუარ ალ-ბაჰრანი	721-722	
ალ-ჯარაჰ იბნ აბდალლაჰ იბნ ალ-ჰაქამი	722-725	ადარბადაგანის ამირა
ალ-ჰარის იბნ ამრ ატ-ტაი	725-729	
ალ-ჯარაჰ იბნ აბდალლაჰ იბნ ალ-ჰაქამი	729-730	მეორე
საიდ იბნ ამრ ალ-ჰარაში	730-731	
ალ-ჰარის იბნ ამრ ატ-ტაი	731-732	
მარვან იბნ მუჰამადი	732-744	ჯაზირეთის ამირა
ასიმ იბნ აბდალლაჰ ალ-ჰილალი	744	
ნასრ იბნ საიდარი	744-745	
აბდალლაჰ (ალ-მალექ) იბნ მუსლიმ ალ-უკაილი	745	
ისჰაკ იბნ მუსლიმი	745-746/9	
მუსაფირ ალ-კასაბი	745-750	უზურპატორი
აბდალლაჰ იბნ მუჰამადი	750	
მუჰამად იბნ სული	750-751	
სალიჰ იბნ სუბაიჰი	751-752	
იაზიდ იბნ უსაიდ (ასიდ) ას-სულამი	752-754	პირველი
ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ატ-ტაი	754-759	პირველი
იაზიდ იბნ უსაიდ (ასიდ) ას-სულამი	759-764	მეორე

ისა აღ-ვადაქი (?)	764-769	
ბაქარ იბნ მუსლიმ აღ-უკაილი	769-771	
აღ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ატ-ტაი	771-775	მეორე
ვადიჰ აღ-აბასი	775	
იაზიდ იბნ უსაიდ (ასიდ) ას-სულამი	775-780	მესამე
არ ჩანს	780-783	
ნუსაირი	783	
ოსმან იბნ ომარ იბნ სურაიმი	783-785	
რაუხ იბნ ჰათიმ იბნ აღ-მუხალაბი	785	
ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმი	785-787	
იუსუფ იბნ რაშიდ ას-სულამი	787-788	
იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანი	788	პირველი
აბდ აღ-ქაბირ იბნ აბდ აღ-ჰამიდ აღ-ადავი ას-სულამი	788	
სულეიმანი	788-790	
ნასრ იბნ იბნ აღ-ჯაჰვი	790-792	
ომარ იბნ აიფუბ აღ-ქინანი	792-793	
ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ უსაიდ აღ-სულამი	793	
აღ-აბას იბნ ჯარირ იბნ იაზიდ იბნ ჯარირ იბნ აბდელლაჰ აღ-ბაჯალი	793-794	
მუსა იბნ ისუ აღ-ჰაშიმი	794-795	
იაჰია აღ-ჰარაში	795-796	
აჰმად იბნ იაზიდ იბნ უსაიდ აღ-სულამი	796-797	
საიდ იბნ სალმა იბნ კატაიბ აღ-ბაჰი-ლი	797-799	
ნასრ იბნ ჰაბიბ აღ-მუჰალაბი	799	
ალი იბნ ისა იბნ მაჰანი	799	
იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანი	799-801	მეორე

აღვანეთის იშხანთა (მთავართა) სია ⁶⁶²		
შერო	700-705	იშხანი. პატრიკიოსი
ვარაზ-თრდატ I	705-709	იშხანი. აპო-ვპატონ პატრიკიოსი (?) ⁶⁶³
ვაჩაგან ერანშაჰი-კო	709-717	იშხანი. პატრიკიოსი
ჯუანშერ II	717-725	იშხანი
ნერსეჰ უმოწყალო	VIII ს. II მეოთხე- დი	იშხანი
გაგიკო	VIII ს. III მეოთ- ხედი	იშხანი
სტეფანოზ I	VIII ს. ბოლო	იშხანი
ვარაზ-თრდატ II	790/810-822	იშხანი

⁶⁶² მოვსეს კალანკატუაცი, რომელიც ჩვენი მთავარი წყაროა, დაწერილია სომხურ ენაზე. ავტორი აღვანთა უზენაეს ხელისუფალს იშხნის ტიტულით მოიხსენიებს, რაც ქართული მთავრის შესატყვისია. კონტექსტის გათვალისწინებით, შეიძლება ითარგმნოს, როგორც ერისმთავარი ან ერისთავი. ჩვენ მივდევთ ისტორიულ წყაროს და წოდებას არ ვთარგმნით.

⁶⁶³ ეს არის ვარაზ-თრდატის მეორე იშხნობა. პირველი 681-700 წლებში გრძელდებოდა, როდესაც მას იმპერატორის ბრძანებით მიღებული კჰონდა აპო-ვპატონ პატრიკიოსის ტიტული და ატარებდა მთელი პირველი იშხნობის პერიოდში. რამდენად აქვს ვარაზ-თრდატს შენარჩუნებული ბიზანტიური პატივი მეორე იშხნობის პერიოდში, არ ჩანს.

სომხეთის იშხანთა სია		
სმბატ I ბაგრატიონი	692-726	იშხანი. პატრიკიოსი, კურაპალატი
არტავაზდ კამსარაკანი	726-732	იშხანი. აპო ჯპატოსი, პატრიკიოსი
აშოტ II ბაგრატიონი ბრმა	732-749	იშხანი
მუშედ მამიკონიანი	749-753	იშხანი
საჰაკ ბაგრატიონი	753-775	იშხანი
აშოტ III ბაგრატიონი	775-780	იშხანი
ტაჩატ ანბევაცი	780-785	იშხანი
785-802/6 წწ-ში სომხეთის იშხნის პოზიცია, სავარაუდოდ, ვაკანტური იყო, სომხეთში ადგილობრივი გამოკვეთილი ლიდერი არ ჩანს და ქვეყანა არაბ მოხელეთა დაქვემდებარებაშია.		

დამატება II
გუარამ II კურაპალატის სახლი
(I ნაწილი)

აღნიშნული მონაკვეთი არის ერთგვარი გაგრძელება ჩვენი იმ კვლევისა, რომელიც ჯუანშერ ჯუანშერიანის თხზულებაში დაცულ ცნობებს ეხება VIII საუკუნის ერისთავთა შესახებ. ჯუანშერი მერვე საუკუნის შუა წლების საქართველოში ასახელებს შვიდ ერისთავთა სახლს და მათ მატრიმონიულ კავშირს საქართველოს სამეფო დინასტიასთან. ჯუანშერის ცნობებს დიდი ხნის განმავლობაში ისტორიული გადმოცემის ან მცდარი ცნობების კატეგორიაში ათავსებდნენ.⁶⁶⁴ ამისი ძირითადი მიზეზი გახლდათ ცნობა მიჰრის, არჩილ II-ის ძმის, შვიდი ქალიშვილის გათხოვების შესახებ სხვადასხვა ერისთავთა სახლის წარმომადგენლებზე და არჩილის მიერ მათთვის მიწების დარიგებაზე.⁶⁶⁵ ეჭვქვეშ დგებოდა ჩამოთვლილი ერისთავების რეალობაც. ჩვენი აზრით, ვარაზმანიანთა ოჯახის შესახებ დაწერილ ვრცელ სტატიაში (იხ. ბიბლიოგრაფია) უკვე ვუჩვენეთ ჯუანშერის ცნობების მართებულობა ვარაზმანის სახლთან მიმართებაში. ამჯერად შევეხებით გუარამ II კურაპალატის სახლს.

გუარამ II კურაპალატის სახლის შესახებ ჯუანშერ ჯუანშერიანი გადმოგვცემს: *„ხოლო არჩილ მოუწოდა ერისთავთა ქართლისათა, და მისცნა ძისწულნი მისნი: ერთი მისცა მამისძმისწულსა მისსა (ან, მამისძმისწულის შვილსა მისსა, MQm-ს მიხედვით), შვილსა გუარამ კურაპალატისასა, რომელსა ჰქონდა კლარჯეთი და ჯავახეთი“*.⁶⁶⁶

„ქართლის ცხოვრების“ სხვადასხვა ხელნაწერები გუარამის წარმოშობის განსხვავებულ სურათს გვიხატავენ. ანასეული „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, გუარამ კურაპალატის შვილი არჩილის მამისძმაა. ყაუხჩიშვილის რედაქციით გამოცემულ ანასეულ ხელნაწერში ვკითხულობთ: *„არჩილ მოუწოდა ერისთავთა ქართლისათა, და მისცნა ძმისწულნი: ერთი მისცა მამის ძმასა, შვილსა გუარამ კურაპალატისსა, რომელსა ჰქონდა კლარჯეთი და ჯავახეთი“*.⁶⁶⁷

გამოდის, გუარამ კურაპალატი არჩილის პაპა ყოფილა, რომელსაც ორი შვილი ჰყოლია: სტეფანოზი და უცნობი ძე, რომელმაც მიჰრის ასული შეირთო, ანუ თავისი ძმის შვილიშვილი. აღნიშნული ცნობა არ უნდა იყოს სწორი, ვინაიდან სტეფანოზის მამა იყო ნერსე, როგორც ეს ატენის სიონის თანადროულ წარწერებშია.⁶⁶⁸ ცნობა ასევე ქრონოლოგიური დისონანსის შემცველია – ძმის შვილიშვილის ცოლად მოყვანა. ამ

⁶⁶⁴ დანართში ამ ავტორთა ჩამოთვლას არ დავიწყებ, ვინაიდან მათი შრომები უკვე მიმოხილული მაქვს შესავლის მეორე სექციაში („სპეციალური ლიტერატურა“). შესაბამისად, მკითხველს შეუძლია იხილოს აღნიშნული მონაკვეთი და VIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ და პოლიტიკურ ისტორიასთან დაკავშირებული სპეციალური ლიტერატურა.

⁶⁶⁵ ჯუანშერი, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 240-241; ჯუანშერი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 240-242.

⁶⁶⁶ ჯუანშერი, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 241; ჯუანშერი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 241.

⁶⁶⁷ ქართლის ცხოვრება: ანასეული ნუსხა, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 153.

⁶⁶⁸ გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის სამი გრაფიტი, 159-168.

გვარად, ანასეული ნუსხა გასასწორებელია, რაც კარგად ჰქონდათ შემ-
ჩნეული „ქართლის ცხოვრების“ გამომცემლებს.

„ქართლის ცხოვრების“ სხვა ნუსხებით, გუარამ კურაპალატის ძე
არჩილის მამის ძმისწულის შვილია.⁶⁶⁹ „ქართლის ცხოვრების“ რომელი
ნუსხაც მოვიშველიოთ, ყველა მათგანის მიხედვით, გუარამ კურაპალატი
და მისი შვილი სტეფანოზის ოჯახის წევრები არიან. ყველაზე ლოგიკუ-
რი რეკონსტრუქცია მოცემულია სიმონ ყაუხჩიშვილის გამოცემაში, რომ-
ლის მიხედვით, გუარამ კურაპალატი არჩილის ბიძა გამოდის, ხოლო სა-
ხელის გარეშე მოხსენიებული გუარამის შვილი – არჩილის ბიძაშვილი.
ჯუანშერის ცნობის სიმართლეში თუ ეჭვს არ შევიტანთ, გამოდის, რომ
გუარამ კურაპალატი სტეფანოზის უმცროსი ძმა და ნერსე I ერისმთავ-
რის შვილია.

გუარამ კურაპალატის შესახებ ცნობას გვაწვდის ასევე „მოქცევაჲ
ქართლისაჲს“ ისტორიული ჟანრის თხზულება, „მატიანე“. აღნიშნული
ტექსტის მიხედვით, სტეფანოზ მეორის შემდეგ გუარამი ერისმთავარი
ანუ დიდი ერისთავია,⁶⁷⁰ ხოლო სუმბატ დავითის ძე, რომელიც აშკარად
„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ თხზულებას მიუყვება, გადმოგვცემს, რომ გუა-
რამი სტეფანოზ მეორის შვილი იყო.⁶⁷¹ სუმბატი, როგორც აღვნიშნეთ,
„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიუყვება, ხოლო ამ უკანასკნელში არაფერია
ნათქვამი გუარამ კურაპალატისა და სტეფანოზ II-ის მამაშვილობაზე.

სუმბატ დავითის ძის ცნობა ხელოვნურია. ავტორის მიზანია, ბაგ-
რტიონები, მამაკაცის ხაზით, გუარამ I კურაპალატსა და სტეფანოზ I
დიდს დაუკავშიროს, რასაც ახერხებს გუარამ II კურაპალატის დაკავში-
რებით სტეფანოზ II-სთან, ხოლო გუარამ II-ის შვილად ვარაზ-ბაკური
გამოაცხადა. ვარაზ-ბაკური დაუკავშირა ნერსე ერისმთავარს, ხოლო
ნერსეს ერთ-ერთი შვილი, ადარნასე, აშოტ I კურაპალატის მამადაა გა-
მოყვანილი.⁶⁷²

აღნიშნული გენეალოგიური ხაზი მცდარია და არ შეესაბამება სი-
მართლეს. ნერსე ერისმთავრის შვილი ადარნასე სხვაა, ხოლო აშოტ I
კურაპალატის მამა ადარნასე – სხვა; ნერსე ერისმთავრის მამის სახელი
ზუსტად ვიცით თანადროული ავტორის, იოვანე საბანის ძის, თხზულე-

⁶⁶⁹ იხ. „ქართლის ცხოვრების“ შემოდასახელებული ორი აკადემიური გამოცემის კით-
ხვასხვაობები: ჯუანშერი, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 241; ჯუანშერი, გამოსცა ზ. სარ-
ჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, 241.

⁶⁷⁰ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, რედ. ილ. აბულაძე, 97; მოქცევაჲ ქართლისაჲ (ახლად აღმოჩე-
ნილი სინური რედაქციები), გამოსცა ზ. ალექსიძემ, 20.

⁶⁷¹ სუმბატ დავითის ძე, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 376; სუმბატ დავითის ძე, გამოსცეს მ.
ლორთქიფანიძემ, 362.

⁶⁷² სუმბატ დავითის ძე, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 373-376; სუმბატ დავითის ძე, გამოსცა
მ. ლორთქიფანიძემ, 360-363.

ბიდან, ის იყო ადარნასე კურაპალატი და არა ვარაზ-ბაკური; ხოლო თავად ვარაზ-ბაკურის მამის სახელი, მართალია, უცნობია, მაგრამ ცნობილია მისი ძმების, არშუშას და თეოფილაქტე შალვას, სახელები. არცერთი ეს სახელი დაკავშირებული არაა გუარამ კურაპალატისა და სტეფანოზ I დიდის ოჯახის საკუთარ სახელებთან. ამგვარად, სუმბატისეული ბაგრატიონთა გენეალოგია მერვე საუკუნის ჩათვლით მცდარია. VII-VIII საუკუნის გენეალოგიური ტაბულის შედგენისას ის ემყარება „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობებს, მაგრამ მასში მოხსენიებული ისტორიული პირების მამაშვილობა ნაწილობრივ არასწორად აქვს წარმოდგენილი. სუმბატი შეცდომას უშვებს იქ, სადაც არ მისდევს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორს, ხოლო წყაროს სუმბატისეული რეკონსტრუქცია მცდარია.

სუმბატს არ ჰქონდა რეალური ცნობა, რაც ბაგრატიონთა გენეალოგიას ამგვარი სახით წარმოგვიდგენდა. მის ხელთ არსებულ წყაროთა შორის ის ეყრდნობა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობას, რომელშიც ამგვარი მოცემულობა არ იკვეთება. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“, ასევე ჯუანშერ ჯუანშერიანის თხზულება – ორივე წყდება არაბთა შემოსევაზე ქართლში. ამათგან, ჯუანშერი აგრძელებს ამბების თხრობას ერთი საუკუნის გამოტოვებით, ხოლო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ამის შემდეგ მხოლოდ ერისთავთა და კათოლიკოსთა მშრალ სიას იძლევა.

ამ წყაროებში არაფერია ნათქვამი იმ მოვლენებზე, რაც ვითარდება VII საუკუნის 30-იანი წლებიდან VIII საუკუნის 30-იან წლებამდე, ანუ, ფაქტობრივად, გვაქვს ერთსაუკუნოვანი წყვეტა. ამ ერთი საუკუნის განმავლობაში რა ხდებოდა, ზემოხსენებული წყაროების მიხედვით, ჩვენ, ფაქტობრივად, არ ვიცით.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მხოლოდ მშრალად გადმოგვცემს ერისმთავართა ანუ დიდ ერისთავთა სიას, რომელთა შორის ყურადღებას ამახვილებს მხოლოდ ვარაზ-ბაკურის მოღვაწეობის ერთ დეტალზე. იმავე წყაროში მოცემული სია არასრულია, უფრო მეტიც, დიდი ერისთავები, რომლებიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორს ჰყავს დასახელებული, შესაძლებელია, სრულებითაც არ ყოფილიყვნენ ერისმთავრები ანუ ქვეყნის უზენაესი მმართველები. ეჭვს იწვევს მათი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობაც.

გუარამ კურაპალატი, რომელიც, ჯუანშერის მიხედვით, VIII საუკუნის მოღვაწეა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲსში“ მოხსენიებულია, როგორც არშუშასა და ვარაზ-ბაკურის წინამორბედი დიდი ერისთავი.⁶⁷³ ძმები, როგორც ცნობილია, 685-711 წლებში მოღვაწეობდნენ, შესაბამისად, თუ გუ-

⁶⁷³ მოქცევაჲ ქართლისაჲს, რედ. ილ. აბულაძე, 97; *მოქცევაჲ ქართლისაჲს (ახლადამოწენილი სინური რედაქციები)*, გამოსცა ზ. ალექსიძემ, 20.

არამ კურაპალატი მათი უმცროსი თანამედროვის, სტეფანოზ მესამის, ძმა იყო, გამოდის, რომ ის ვერ იქნებოდა არშუშასა და ვარაზ-ბაკურის წინამორბედი.

მართლაც, ქართული ეპიგრაფიკული წარწერებისა და სომხური წყაროების შეჯერების საფუძველზე დგინდება, რომ არშუშას წინამორბედი ქართლის ერისმთავარი იყო ნერსე და არა გუარამი.⁶⁷⁴ ამდენად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მატეანის დანართი, რომელშიც დიდი ერისთავების ქრონოლოგიაა ჩამოწერილი, არ უნდა იყო ბოლომდე თანმიმდევრული. ამასთან, ჯუანშერ ჯუანშერიანი, რომელიც სტეფანოზისა და გუარამის თანამედროვეა, არაფერს წერს გუარამის ერისმთავრობაზე. ერისმთავრები არ ყოფილან არც ნერსეს შვილები, ადარნასე და ფილიპე.⁶⁷⁵ უზენაესი ხელისუფალი არც გუარამ მამფალი ყოფილა, რომელიც დიდი ერისთავების სიის ბოლოშია დასახელებული.⁶⁷⁶

ჩვენი აზრით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატეანის დანართის ავტორი ცდილობს, შეკრიბოს ცნობები ერისმთავართა ქრონოლოგიაზე, მაგრამ რეალურად გვაწვდის არა ერისმთავართა ზუსტ ქრონოლოგიას, არამედ დიდ ერისთავთა ცალკეული სახლების სიას მათი გავლენიანი წევრების მითითებით. ვფიქრობთ, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ერისთავთა და კათოლიკოსთა დანართის ხარვეზი რამდენიმე მიზეზით არის განპირობებული.

VII საუკუნის მეორე ნახევრის და VIII საუკუნის პირველი ნახევრის გაბმული ისტორიის არარსებობა ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზია. ამ პერიოდის საერო ისტორია ჩვენ არ მოგვეპოვება, ის არ მოეპოვებოდათ არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატეანის ავტორს და არც ჯუანშერ ჯუანშერიანს ან, უფრო სწორად, ლეონტი მროველს, რომელიც ჯუანშერით სარგებლობს.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორი გაბმულ ისტორიას ვერც დაწერდა, ვინაიდან ჩვენს ხელთ არსებული ტექსტი, სავარაუდოდ, VII საუკუ-

⁶⁷⁴ გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის სამი გრაფიტი, 159-168; ვ. გოილაძე, *ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა ქართულ ეპიგრაფიკაში*, 34; Ованес Драсханакертци. *История Армении*. Пер. М.О. Дарбинян-Меликян, 93; *История халифов вардапета Гевонда*, 9-10. როგორც ცნობილია, ნერსე დაიღუპა 785 წლის 16 აგვისტოს ხაზართა და ჰუნთა არმიის წინააღმდეგ მომხდარ გენერალურ ბრძოლაში. ბრძოლის თარიღისა და დეტალების შესახებ, რომელიც „685 წლის მცირე სომხურ ქრონიკაში“, გვხვდება იხ.: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа в условиях византийско-иранской и арабской власти*, 145-146.

⁶⁷⁵ ანდერძ-მინაწერის ტექსტში მათი ერისმთავრობა არაა მითითებული, რაზეც სხვა მოსაზრება აქვს ზაზა ალექსიძეს, იხ.: ზ. ალექსიძე, აბო თბილელის მარტვილობის თარიღი და მასთან დაკავშირებული ქართლის ერისმთავართა ქრონოლოგია, 313. მათი ერისმთავრობა არ ჩანს არც „აბო თბილელის მარტვილობაში“.

⁶⁷⁶ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, რედ. ილ. აბულაძე, 97; *მოქცევაჲ ქართლისაჲ (ახლადამოწენილი სინური რედაქციები)*, გამოსცა ზ. ალექსიძე, 21.

ნეში უნდა იყოს დაწერილი, ხოლო დიდი ერისთავებისა და კათალიკოსების სია მას მოგვიანებით დაემატა დანართის სახით.⁶⁷⁷ დანართის ავტორი არ უნდა ყოფილიყო პროფესიონალი ისტორიკოსი, შესაბამისად, მას ვერც ერისთავთა ქრონოლოგიის სიზუსტეს მოვთხოვთ და ვერც ისტორიის სათანადო აღწერას. ჯუანშერის ტექსტის საკითხი კიდევ უფრო პრობლემატურია. ჯუანშერი პროფესიონალი ისტორიკოსია, ის თავისი ეპოქის მემკვიდრე გახლავთ, რომელიც თავისი პერიოდის სულისკვეთებით გადმოსცემს წარსულის ამბებს. „ქართლის ცხოვრების“ მინაწერი, უფრო სწორად, „არჩილ მეფის წამების“ ტექსტის ბოლო მონაკვეთი, სრულიად გარკვევით გვამცნობს მთელი განვლილი „ქართლის ცხოვრების“ ავტორის ვინაობას. აღნიშნული პასაჟის მიხედვით, „არჩილ მეფის წამების“ ჩათვლით, თითქმის ყველაფერი ან ჯუანშერის დაწერილია, ან მის მიერ არის შეკრებილი და ერთად დალაგებული.⁶⁷⁸ დასაბუთებული საფუძველი ან სერიოზული მიზეზი იმისა, რომ ჯუანშერის ავტორობა ვინმეს მოეგონებინა, არ არსებობს. ბუნებრივია, ჩვენს ხელთ არსებული ტექსტი არ არის მერვე საუკუნის ორიგინალი, ის არის რედაქტირებული და შეცვლილი, ალბათ ყველაზე მეტად ლეონტი მროველის მიერ. მანვე დაამატა რამდენიმე ტექსტი, რომელიც თავისი ჩანართი უნდა იყოს. ამაზე „ქართლის ცხოვრებაში“ შესაბამისი მითითებაც მოგვეპოვება, მასში ჩაღრმავებას ამ ეტაპზე არ დავიწყებთ.

ჩვენს ხელთ არსებული „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის ავტორი, საფიქრებელია, არ ფლობდა ისეთ მასალას, რომელიც მას VII-VIII საუკუნეთა ისტორიისთვის სანდო ცნობებს მისცემდა, შესაბამისად, ტექსტში არსებული ბმა – სტეფანოზ II ერისმთავრის მოღვაწეობა და პირველი ხალიფების დროს მუსლიმთა გამოჩენა და აქედან თითქმის ასი წლის შემდეგ მომხდარი მარვან იბნ მუჰამადის (მურვან ყრუ) შემოსევა ერთი თაობის ფარგლებშია განსაზღვრული.

აღნიშნული ბმა ძალიან ხელოვნურია, თითქოს კონტექსტიდან ამოვარდნილი. რამდენად შეიძლება იყოს ეს ბმა თავად ჯუანშერისეული, დასაფიქრებელია. ჯუანშერ ჯუანშერიანი ემსახურებოდა სტეფანოზ მესამის სახლს, გახლდათ მათი მემკვიდრე და, ამასთან, ეშლება თავისივე სიუხერენის სტეფანოზის მამის ვინაობა – ასეთი რამ, ბუნებრივია, რთული წარმოსადგენია. შესაბამისად, ჩვენი დასკვნით, VII საუკუნის 30-იანი წლებისა და VIII საუკუნის 30-იანი წლების მოვლენების ბმა მისი არ

⁶⁷⁷ ექვთიმე თაყაიშვილი, *სამი ისტორიული ხრონიკა*, XCIV.

⁶⁷⁸ ლეონტი მროველი, მეფე ქართლისა არჩილი, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 248; ლეონტი მროველი, წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი, გამოსცეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ, გვ. 250; ლეონტი მროველი, წამება არჩილისი, სომხური თარგმანი გამოსცა ილ. აბულაძემ, 207-208.

უნდა იყოს. შესაბამისად, სტეფანოზ ერისმთავრისა და გუარამ კურაპალატის მოღვაწეობის მთელი რიგი დეტალები ჩვენამდე მოღწეული არ არის.

ჯუანშერის მიხედვით, გუარამ კურაპალატი კლარჯეთისა და ჯავახეთის ერისთავია. გუარამი თავის სამფლობელოში ანაცვლებს ქართლის ერისმთავართა პირველ წევრებს, ხოლო სახელის და ტიტულის მიხედვით, მისი პირველი წარმომადგენლის იდენტური პატივის მფლობელია. ჯუანშერის ცნობით, გუარამ II კურაპალატი არ ფლობს მხოლოდ მეფობას, რაც იყო გუარამ I კურაპალატის პატივი იმავე მემკვიდრის თხოვრებაში. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობით, გუარამ II კურაპალატი, მსგავსად გუარამ I კურაპალატისა, დიდი ერისთავი ანუ ერისმთავარია. ცთუნება იმისა, რომ გუარამ II კურაპალატი თავისი სეხნიის შთამომავლად ჩავთვალოთ, დიდია, თუმცა, ჩვენი აზრით, ჯუანშერი გუარამ II კურაპალატის გენეალოგიას მეტ-ნაკლებად მართებულად გადმოგვცემს, ხოლო თუ ორი გუარამი ერთმანეთს მაინც უკავშირდება, საფიქრებელია, რომ ეს ქალის ხაზით უნდა მომხდარიყო.

სტეფანოზ მესამის სახელში სახელების: გუარამისა და სტეფანოზის გაჩენა აღნიშნული კავშირის მანიშნებელია. ზუსტი კავშირის დადგენა ამ ეტაპზე რთულია, საამისო წყაროები არ მოგვეპოვება.

გუარამ II კურაპალატის დაწინაურება ქვეყნის მასშტაბით მმართველი დინასტიის პოზიციების განმტკიცების აშკარა გამოხატულებაა. სტეფანოზი და გუარამი ქართლისა და ეგრისის სათავეში მოექცნენ, სადაც მათ განკარგულებაში აღმოჩნდა, პრაქტიკულად, ქვეყანაში არსებული ყველა მნიშვნელოვანი თანამდებობა და სამფლობელო, რასაც თან ერთოდა საერთაშორისო აღიარება.

სტეფანოზი ქართლისა და ეგრისის ერისთავთ-ერისთავთა მთავარი, ანუ ერისმთავარი იყო, რომელიც ამავე დროს აკონტროლებდა შიდა ქართლის, ეგრისისა და კახეთის მნიშვნელოვან სამფლობელოებს. როგორც ქვეყნის უმაღლესი ხელისუფალი, მისივე ხელში იყო ქვეყნის ტერიტორიის სხვა მიწებიც. გუარამ კურაპალატი გახლდათ კლარჯეთისა და ჯავახეთის ერისთავი, ამდენად, მისი სამფლობელო მოიცავდა ზემო ქართლის მნიშვნელოვან ნაწილს. გუარამის ბიზანტიური ტიტულის მიხედვით ირკვევა, რომ ის გახლდათ ყველაზე დაწინაურებული ქართველი სახელმწიფო მოღვაწე აღმოსავლეთ რომის იმპერატორის კარზე. აღნიშნული პატივი მას არშუშას გარდაცვალების ან დამხობის შემდეგ უნდა მიეღო, ანუ 711 წლის მერე.

გუარამ II კურაპალატი დიდი ერისთავია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით, მაგრამ რამდენადაა აღნიშნული ცნობა მისი ერისმთავრობის მაჩვენებელი, ცალკე საკითხია.

ჯუანშერ ჯუანშერიანის ცნობაში ყურადღებას იპყრობს გუარამის ძის ვინაობა. მემატინე ასახელებს მისი მამისა და ცოლის ვინაობას, მაგრამ არ გვიმხელს თავად გუარამის ძის სახელს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ისტორიული მატინის ცნობით, გუარამ კურაპალატის შემდეგ ერისთავობდა გუარამ ერმად.⁶⁷⁹ გუარამ ერმად შეიძლება იყოს გუარამ II კურაპალატის შვილი ან შვილიშვილი, რომელიც კლარჯეთს მართავდა. ზედსახელი ერმად მას სწორედ წინამორბედისგან გამორჩევის მიზნით ეწოდა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ დანართის ავტორი მათ შორის არსებულ ნათესაურ კავშირზე არაფერს წერს, შესაბამისად, ორი გუარამის ნათესაური კავშირი მხოლოდ ვარაუდია. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ტექსტი სტეფანოზ მეორის შემდეგ დიდ ერისთავთა მხოლოდ მშრალ სიას წარმოგვიდგენს, მაგრამ მასში აღნიშნული ყველა დიდი ერისთავი უცილობლად ერისმთავარი არ უნდა იყოს, როგორც ეს ზემოთ აღვნიშნეთ, ისინი შეიძლება იყვნენ კონკრეტული საერისთავოს მეთაურები. ისინი გარკვეულ ჯგუფებად არიან დალაგებულნი.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ოთხი ნუსხიდან ყველაზე გამართული შატბერდული ვარიანტი უნდა იყოს. შატბერდის ნუსხის მიხედვით, კარგად იკვეთება ერისთავთა რამდენიმე ჯგუფი, ესენია:

- 1) გუარამ კურაპალატი და გუარამ ერმად;
- 2) არშუშა კურაპალატი და ვარაზ-ბაკურ აბაჲ პატრიკიოსი;
- 3) ნერსე და მისი ვაჟიშვილები. ამ უკანასკნელში ზუსტად გაურკვეველია, თუ რამდენი შვილი ჰყავდა ნერსეს. შატბერდის ვერსიის მიხედვით, თითქოს ოთხი ვაჟი: ფილიპე, სტეფანოზი, ადარნერსე და გუარამი, ხოლო შემდეგ მოდის ბაკურიანი ძე ბაღდადისი, რომელიც ამ ოჯახის წევრი არ არის. ჭელიშურში ნერსეს ოთხ ვაჟიშვილს ემატება ბაკურიანი, ხოლო შემდეგ – ძე ბაღდადისა, რომელიც ნერსეს ძე აღარაა და არც სახელით მოიხსენიება. ახალი სინური კოლექციის № 50-ე (Sin-50) ხელნაწერის ნუსხაში ნერსეს ჰყავს სამი ვაჟიშვილი, ხოლო მათ შემდეგ იხსენიება გუარამ დიდი ბაკურიანი, რომელსაც მოსდევს ძე ბაღდადისი, ასევე სახელის მოხსენიების გარეშე. ზაზა ალექსიძის გამოცემაში ვკითხულობთ „*გუარამ დიდი ბაკურიანი, და ძე ბაღდადისი*“.⁶⁸⁰ მაგრამ, შესაძლოა, და კავშირი არასწორადაა ჩასმული და უნდა იყოს, „*გუარამ დიდი და ბა-*

⁶⁷⁹ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, რედ. ილ. აბულაძე, 97; *მოქცევაჲ ქართლისაჲ (ახლადამოწენილი სინური რედაქციები)*, გამოსცა ზ. ალექსიძემ, 20.

⁶⁸⁰ *მოქცევაჲ ქართლისაჲ (ახლადამოწენილი სინური რედაქციები)*, გამოსცა ზ. ალექსიძემ, 21.

კურიანი ძმ ბადადისი“. და მაინც, იყო გუარამი ნერსეს ოჯახის წევრი? ნერსეს მხოლოდ ორ შვილს ასახელებს Sin-50-ის კრებულისადმი დართული ჩანართ-მინაწერი, რომელშიც საუბარია ადარნერსე ნერსეს ძის გარდაცვალებაზე, ფილიპე ნერსეს ძის გარდაცვალებაზე და სტეფანოზ გურგენის ძის ერისთავობაზე, რომლის დროსაც აწამეს აბო თბილელი. გუარამი ამ ოჯახის წევრად არაა მოხსენიებული, რაც თითქოს მხარს უჭერს ბოლო ორი ნუსხის ცნობას. მათვე მხარს უჭერს სუმბატ დავითის ძეც. სუმბატის მიხედვით, ნერსეს სამი შვილი ჰყავს, ესენია: ფილიპე, სტეფანოზი და ადარნასე, ხოლო გუარამი მათი ოჯახის წევრად არ იხსენიება. ამგვარად, სუმბატი, რომელიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკას იყენებს, გუარამის ნერსეს ოჯახის წევრობას არ ადასტურებს.

- 4) გუარამ დიდი ბაკურიანი და ძე ბა(ლ)დადისა, ან გუარამ დიდი და ბაკურეანი/ბაკურიანი ძე ბადადისა. ეს არის კიდევ ერთი ოჯახი, რომელიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ნუსხებში იკვეთება, როგორც ცალკე ერისთავთა ოჯახი. მათ შესახებ თანადროულ წყაროებში ძალიან ცოტა ინფორმაციაა, მაგრამ თავად ბაკურიანთა ოჯახი პაკურიანოსის სახელით გავლენიანი იყო ბიზანტიის იმპერიაში და იქ დიდი ხნის განმავლობაში მოღვაწეობდნენ.
- 5) ზემოხსენებულ ყველა ნუსხაში ამის შემდეგ საუბარია ადარნასეს შვილებზე, როგორც კიდევ ერთ ოჯახზე, რომელიც ერისთავის წოდებას ატარებდა. დაკონკრეტებული არაა, თუ ვინაა ეს ადარნასე. ნერსეს ძეა თუ სხვა ვინმე, წყაროში ეს არ ჩანს. დასახელებულია მისი სამი მემკვიდრე: სტეფანოზი, აშოტ კურაპალატი და გუარამი. უკანასკნელი შატბერდულში იხსენიება, როგორც გურამი, ჭელიშურში – როგორც გურგენი, ხოლო ახალი კოლექციის Sin-50-ში – გუარამი. ამათგან ყველაზე სწორი ფორმა, უდავოდ, ამ უკანასკნელშია მოცემული. ადარნასეს ძეთა შორის ჭელიშურში გამორჩენილია სტეფანოზი, თუმცა ეს აშკარა ხარვეზია, ისევე როგორც გუარამის გურგენის სახელით მოხსენიება. აშოტ კურაპალატის ვინაობის მიხედვით დგინდება, რომ გუარამი უნდა იყოს მისი შვილი, გუარამ მამფალი, IX საუკუნის ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე. ოჯახის მეთაური, ადარნასე, აშოტ კურაპალატის მამა, ადარნასე ბაგრატიონია, რომელიც ქართული წყაროებით ცნობილია, როგორც ამ კლანის დამაარსებელი ტაო-კლარჯე-

თის ტერიტორიაზე. გაურკვეველია მხოლოდ სტეფანოზ ადარნასეს ძის ამბავი. ის შეიძლება იყოს აშოტის ძმა ან სხვა ვინმე, რომელიც მათ ოჯახთან არის დაკავშირებული. რთულია ეს სტეფანოზი „აბო თბილელის წამების“ სტეფანოზს დაუკავშიროთ, თუმცა ბოლომდე გამორიცხებულიც არაა. ეს უკანასკნელი უფრო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ დანართის ნერსეს ძე სტეფანოზი უნდა იყოს, რომელიც იოვანე საბანის ძის მიხედვით, ნერსეს დისწული, მისი ოჯახის წევრი და გაზრდილი იყო. იოვანე საბანის ძე სტეფანოზს გურგენ ერისთავის ძეს უწოდებს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ დანართის ავტორმა ნერსეს დისწული შეცდომით ნერსეს ძედ გადააქცია. ამრიგად, სახელი სტეფანოზი ამ დროს ფართოდ იყო გავრცელებული, შესაბამისად, სრულებით არაა გასაკვირი, რომ ის რამდენიმე ოჯახში ყოფილიყო დამკვიდრებული.

ამგვარად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ასახელებს არა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით დალაგებულ ერისმთავართა, ანუ დიდ ერისთავთა, სიას, არამედ ცალკეულ ერისთავთა სახლებს და მათ მეთაურებს, რომლებსაც ერისთავის წოდება ჰქონდათ და პრეტენზიას აცხადებდნენ პირველობაზე. მასში ძირითადად VIII საუკუნის მოღვაწენი არიან ჩამოთვლილნი.

სტეფანოზ მეორის გარდაცვალების შემდეგ აღნიშნული ნუსხა მშრალ ჩამონათვალს გვაძლევს, რომელშიც გამოკვეთილია დაახლოებით ხუთი ოჯახი. ამათგან პირველი ოჯახი აშკარად გუარამ კურაპალატის კლანია, რომელიც კლარჯეთსა და მიმდებარე მხარეებში მმართველობს, ხოლო დანარჩენი გვარები სხვა მიწების მფლობელები უნდა იყვნენ, რომელთა შორის უკანასკნელი, ბაგრატიონთა ოჯახია. თავდაპირველად ბაგრატიონთა კლანი, არჩილის ბრძანებით, არტაანისა და შულავერის მიწებს მიიღებს, ხოლო ბოლოს თავის მიღებულ წილს გაიფართოებს და უკვე VIII საუკუნის უკანასკნელ მესამედში გუარამ II კურაპალატის შვილების მიწებსაც დაიკავებს.⁶⁸¹

⁶⁸¹ ჯუანშერი, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 243; მატიანე ქართლისა, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 251.

დამატება III
წმინდანთა მინიატურები

წმ. დავითი (XVIII ს-ის მინიატურა).
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი H-2077, 224r.

წმ. კოსტანტინე (XVIII ს-ის მინიატურა).
 ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი H-2077, 224r.

წმ. არჩილ მეფე (XVIII ს-ის მინიატურა).
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი H-2077, 231r.

წმ. გრიგოლ ხანძთელი (XVIII ს-ის მინიატურა).
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი S-3269, 302v.

Georgia in the Eighth Century: A Political History

Summary

Prologue of Summary. The current project, “Georgia in the Eighth Century: A Political History”, was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. In the framework of this project book was prepared with the same title. The aim of this project is to publish updated political history of Georgia on this pivotal period of the Georgian history. The eighth century is important from many perspectives. It was a period of struggle among three great powers, those were: Byzantine Empire, Caliphate and Khazar Khaganate. These nations were in race to take control over Caucasia. The struggle was manifested in many wars and conflicts inside or around Caucasia. The eighth century is a period when term “Sakartvelo” (Eng. Georgia) first appeared in Georgian historical sources. At the same time we see unification of eastern Georgian Kartli and western – Egrisi into one political entity. Issue of unification of Kartli and Egrisi is among the topics of this book. Here, in this *prologue* I will summarize my research on this topic with some addition thoughts before presenting synopsis of my work.

The realization of political unity of Kartli and Egrisi that soon was joined by Abkhazia later was labeled as unification of Sakartvelo. According to the Georgian sources Archil II (r. 740-761) was king (mepe) and in charge of country. The unification of eighth century Georgia (Kartli and Egrisi) was long believed to be a myth and imagination of supposedly the 11th century historian Juansher Juansheriani or Ps. Juansher as others prefer to call him. But according to the plausible data Juansher lived in the 8th century and his work was elaborated later by the 11th century historian Leonti Mroveli (bishop of Ruisi). Leonti Mroveli elaborated many other works on Georgian history and hagiography. His style of reworking and enlarging the works of the Georgian past can be seen on the example of “Life of Nino” that he wrote based on Nino’s life that is a part of “Conversion of Kartli”. Anri Bogveradze has demonstrated that early part of “Kartlis Tskhovreba” (Life of Kartli; History of Georgia) from the beginnings to the middle of the 8th century was written by a single author and the author was Leonti Mroveli. But the work Leonti did was elaboration of early works on the history of Georgia, in particular the work of Juansher Juansheriani. According to the colophon placed at the end of “The Martyrdom of St Archil”, Juansher wrote history from Vakhang to present, i.e. middle of eighth century, while events before king Vakhtang was composed over time. From this colophon it is clear that entire history of Georgia from beginnings to the middle of the eighth century, including Martyrdom of Archil (March 20, 761) was written by Juansher and early history before

Vakhang, i.e. before fifth century, composed over time was included in his work without much elaboration. What Leonti did is that he wrote three works separately, those are: “The Martyrdom of St Archil”, “Lives of Kings” and “Life of Nino”. The first two were based on the work of Juansher Juansheriani while the last one was made up on “Conversion of Kartli”. We do not possess the original piece of Juansher’s work, but we certainly have Leonti’s source on his last work, hence considering his existing source (“Conversion of Kartli”) and his elaboration we are able to conclude that Leonti is not enthusiastic to change much content of his source rather he prefers to copy text from his original source making it more understandable for the 11th century readers. Therefore, we have the 8th century text of Juansher Juansheriani included in the 11th century work composed or elaborated by Leonti Mroveli. The original work of the 8th century historian is lost, hence when we apply to Juansher we are forced to use Leonti’s elaborated version which is not perfect but much facts that we read in this book belongs to Juansher, the eyewitness of the 8th century Georgia. Consequently this is a main source to reconstruct the key events of Georgian political history of the eighth century.

The unification of Georgia (through unification of Kartli and Egrisi) and many other historical events narrated by Juansher is well attested in many other sources. The most of those sources that confirm historicity of Juansher’s accounts, about Kartli already being united in the 8th century during the reign of Stephanoz III and his successors, are also the eighth century sources. Those sources are: 1) Ateni Sioni inscription of 739. According to this inscription Stephanoz III was ruler of Kartvelians and Mengrelians i.e. Kartli and Egrisi. Hence already by 739 those two political entities were under the single power ruled by erismtavari house of Kartli; 2) “History of Caliphs” by Ghewond written in 791-792. According to Ghewond’s accounts Artawazd (Artabasdos) Mamikonian after his rebellion against Caliphate left his homeland. He was sheltered by Emperor of Byzantium and received Egrisi and Kartli from him. It happened in 774. Ghewond who is eyewitness of these events attests unification of Kartli and Egrisi by 774. We think that Iovane son of Archil passed away in 774 hence Emperor Constantine V Kopronymus gave power over Kartli and Egrisi to his trusted supporter of Armenian origin. Later, Artawazd was appointed as strategos of Anatolikon in 776-777, hereafter Leo of Abkhazia received Egrisi instead; 3) These are “Acts of Apostle Andrew” and related sources, those that derive information from Acts of Andrew. Epiphanius the Monk, Niketas David Paphlagon and Euthymius the Athonite are among those who used “Acts of Apostle Andrew”. They relate story of St Andrew proselytizing in Iberia to river Phasis and moved in country of Sousania (Souania, Svaneti). From these sources we can see that Iberia includes Egrisi and borders with Sousanians. These accounts are of the eighth century origin when Iberia

and Lazica were united; 4) Abu Ali Mohammad Balami (the 10th c.) author of “Tarikhnama”, the work as we know is a translation of al-Ṭabarī’s “History of the Prophets and Kings” (Ta’rikh al-rusul wa’l-mulūk), relates story of malik of Jurzan (Georgia) who helped Khazars against Arab Caliphate. Title *malik* is usually translated as king, mepe. The account coincides with Juansher’s report of Archil receiving royal crown from the Byzantine Emperor despite the fact that *malik* helping Khazars, all probably, is Archil’s father, Stephanos III ruler of Kartli and Egrisi. These and many other sources directly or indirectly confirm statement of Juansher on the unification of Kartli and Egrisi. In my opinion prelude of unification of Kartli and Egrisi was the remarkable career of three brothers from Erismtavari house of Kartli. According to inscription found near Abastumani, which we firmly date to 705, Varaz Bakur was owner of Chrysopolis (i.e. komes of Opsikion) and he raised the cross on behalf of his brothers near city Odzrkhe (modern Abastumani) when he was on his journey from Byzantium back to Georgia. As we know, Varaz Bakur was the most trusted and elevated official in the imperial court of Byzantium during second reign of Justinian II Rhinotmetos. Presumably, Emperor sent him for a mission in Caucasia against Caliphate. We know that he converted Gardabanians e.i. Gardmanians to Orthodox faith, hence house of Varazman a cadet branch of Mihranid dynasty of Caucasian Albania entered under jurisdiction of erismtavari of Kartli and Catholicos of Kartli, hence under suzerainty of Byzantine Emperor. Inscription near Abastumani shows the beginning of these deeds that Varaz Bakur a member of Erismtavali house of Kartli done in 705-706. His brothers are mentioned only as brothers without names. From different sources we know that Varaz Bakur had two brothers, those were: 1) Arshusha erismtavari of Kartli and patrikios, later he was conferred much higher title of couropalates; 2) Theophylact Salibas or Shalva in Georgian (The Byzantine Σαλίβας stands for Shalva. The latter is well-known Georgian name for a male, but never attested in the 8th century or before, hence this must be the first time when name “Shalva” appears in sources in the form of “Saliva”, as it was pronounced in Byzantium at that time). Theophylact was his Byzantine name as his real name was unusual in Byzantine Empire. Theophylact Salibas is mentioned by Theophanes Confessor next to Theodore Karteroukas both as strategoi of certain themes of Byzantium. They both campaigned in Asia Minor, hence these reveals their offices. According to our proposal Theophylact Salibas was strategos of Armeniakon and Theodore Karteroukas was strategos of Anatolikon. Lazica was under Caliphates suzerainty from 697 to 702. Later Byzantines fought it back by 702. Lazica went into direct control of Byzantine officials. There is no mention of local rulers anymore. Sergi son of Barnuk, probably, reestablished his power in 707 when Iberia, Lazica and Abasgia became Caliph’s vassals once again. But it lasted only for a short period. Leo

spatharios (future Emperor) reestablished Byzantine control in Abasgia in 708, capital of Lazica was besieged in the same year, but without much success. Also, after 709 Khazar invasion in Arab controlled Caucasia Byzantines firmly reestablished their power in Lazica and Iberia. Hence in 702-707 and 709 onwards Lazica was part of Byzantine Empire. As no local high officials ruled the country in those years we deduce that from 705 in accordance to Emperor Justinian's decision Lazica became part of Armeniakon. Therefore from 705 to 711 at least from Byzantine perspective Lazica was placed under Theophylact Salibas' jurisdiction, his brother Arshusha ruled Iberia and his another brother acted as a right hand of Emperor Justinian II Rhinotmetos. Based on above-mentioned assumptions already in the beginning of the 8th century Lazica and Iberia were under control of members of erismtavari house of Kartli. These events are marked as prelude to the unification of those two countries during the rule of Stephanos III (r. 711-739). From 717 we have no seals of kommerkiarioi of apotheke of Lazica, therefore we can deduce that soon after this year Byzantines granted Lazica to the rulers of Kartli who were their most devoted allies and vassals in Caucasia. Hence from 705 to 777 with some interlude Kartli and Egrisi were formally or officially united. Juansher describes story of Leo of Abkhazia who willingly entered in service of king Archil II of Kartli and Egrisi. Indirect proof of this union between Kartli-Egrisi and Abkhazia is attested by Theophanes the Confessor. He writes about Iberia, Lazica and Abasgia entering in service of Saracens (Muslims, i.e. service of Caliph) altogether. In our opinion that could not be coincidence. As we know "Life of Leo the Isaurian" was written in Emperor's lifetime by contemporary panegyric of Emperor Leo III, hence pairing of those three countries in service of Caliphs resembles acceptance of Georgian eristavis to pay tribute to Caliph for the sake of peace in 740s after the invasion of Muhammad ibn Marwan. Abkhazian rulers in our opinion entered in service of Georgian king in 741-742. It took place after the death of Leo III the Isaurian when his son Constantine V Kopronymos and Artabasdos were in struggle for supreme power. As we know, Artabasdos usurped power in Constantinople in 741 and established himself as Emperor of Byzantium. The Georgians in leadership of Vakhtang patrikios became supporters of Artabasdos. This is no surprise as Constantine was leader of Iconoclasts while Artabasdos reestablished veneration of icons in Byzantium, hence the Georgians as strict followers of Orthodox faith supported Artabasdos cause. Soon when Constantinople was besieged by Constantine's army Georgians were able to consolidate their power in Abkhazia and Leo willingly entered in service of Georgian king Archil II. Archil in turn made him second after himself and granted him the crown that belonged to his brother. Artabasdos was in no position to counter it, nor even Constantine, especially, in his early reign after 743, when Constantine recaptured Constantinople. None of those Emperors were able to

hinder to these actions. Juansher after relating the story of entering Leo Abkhazian into the service of Archil narrates that king started to fortify his country and restored old fortifications, the only fortress that he completely built in that period was one at the border of Byzantium. The construction of frontier fortress clearly demonstrates tension between Georgia and Byzantium in 743-744, when Constantine firmly established himself as sole ruler of Byzantine Empire and punished supporters of Artavasdos. Only high official who was condemned to death was Vakhtang patrikios the Georgian noble, the most probably member of Chosroiani royal house of Kartli. Exactly how Archil and Vakhtang were related we do not know, but the name of Byzantine official suggests that he was either member of royal family or member of house of Varazman, who were in turn related by marriage with Chosroiani royal house of Georgia.

Initially our book is divided in three major parts, those are: Introduction, Political Condition of Georgia in the Eighth Century, Epilogue. In addition book has preface of the author, bibliography and appendices (Lists of Rulers; Essay on House of Guaram II couropalates; Illuminations of the 8th century saints from the Georgian manuscripts of the 18th century).

Introduction includes detailed overview of historical sources on the eighth century Georgia and secondary literature. The first section of introduction is grouped in accordance to languages.

The first group of sources is the Georgian sources. “Kartlis Tskhovreba” (Life of Kartli) is the major source. It consists of several works that are part of it. The most important is work by the 8th century Georgian historian and statesman Juansher Juansheriani. He composed history on the 5th to the middle of 8th centuries. He should be regarded as the first editor of “Kartlis Tskhovreba” later it was elaborated by Leonti Mroveli (see in detail *prologue of summary*). Juansher was eyewitness of the events from 730s to 761, hence his description is valuable.

“Conversion of Kartli” comprises two works, “Conversion of Kartli by Nino” and “History”, the latter is sometime referred as “Chronicle of Conversion of Kartli”. “History” originally was written in the middle of the 7th century, but was supplemented in the 9th century with the list of eristavis and Catholicoi of Karti. This extended part is of particular interest as it includes short list of the 8th century Georgian rulers.

The Georgian hagiographic works are also quite important. “The Martyrdom of Abo Tbileli” was written, as we think, by September 786. It was written soon after death sentence of Abo, Arab Christian converted into Christian faith and punished by Muslim authorities in January 6, 786.

Iovane son of Saban composed the work soon after Abo’s martyrdom on the request of Samuel Catholicos of Kartli. The last Caliph mentioned is Moses (Musa) al-

Hadi, hence it was written prior to death of al-Hadi. Thus it is a firsthand account of the events of 770s and 780s. The next hagiographic work is “Vita of Gregory Khantzeli”. Gregory's (759-861) long life and activity is described by Giorgi Merchule in 950. Giorgi based his account on disciples of Gregory. Hence it is interesting for understanding the events of second half of the eighth century. The weakest hagiographic account on the events of the 8th century is “Martyrdom of David and Constantine”. Those two brothers were noble of Argveti (eastern part of present-day Imereti province, Georgia). They fall victim to incursion of Marwan ibn Muhamad from Umayyad dynasty in 740. Their martyrdom was narrated by anonymous author of the 11th century based on anonymous work of earlier period. “The Martyrdom of David and Constantine” includes many mistakes though some information was derived from Juansher while some others from unknown sources and popular legend.

Lapidary inscriptions especially those found on Georgian Churches are also interesting as well as numismatic materials that are discovered in Georgia. Some of those coins were minted in Tbilisi by the authority of Caliphate, hence these sources are good addition to above mention.

Armenian sources are providing much insight in political atmosphere of the 8th century Caucasus. Ghewond's “History of Caliphs” describes history of Armenia in connection with rise of Muslim power. Various rulers of province Armeniya and their activities throughout Caucasia are well narrated. We have some unique information on Georgia as well, but those are in connection with Armenia or Armenians. Ghewond mentions tension between brothers, Harun ar-Rashid and Ubaydallah, but did mention dismissal of latter, hence “History” was written in 791-792. Hovannes Drasxanakert'i (The mid 9th c.-925) was Catholicos of Armenia and wrote “History of Armenia”. He mostly describes events of the 9th and 10th centuries, but some accounts are about earlier period as well. The same applies to other non-eighth century Armenian authors, those were: Stephanos Taronetsi, Kirakos Gandzaketsi and Vardan Areveltsi. They preserved some unique accounts on the 8th century Caucasus.

Movses Kalankatuaci is Albanian historian of the 10th century. Some historians consider him to be Movses Dasxuranetsi while others think that those two are different personas. He wrote “History of Caucasian Albania” in Armenian and used many authentic sources. His book includes accounts on political history of Caucasian Albania, Georgia and Armenia.

Byzantine historians were also informative. “Chronicle” by Theophanes the Confessor is most important as it contains the most valuable accounts on Iberia, Lazica and Abasgia i.e. Kartli, Egrisi and Abkhazia. Nikiphores Patriarch of Constantinople was another Byzantine historian who describes lives of some Georgian nobles in Byzantium while Emperor Constantine VII Porphyrogenitus wrote three works on

administration, government and ceremonies. All of them are essential to understand Byzantine institutions spread in the eighth century Georgian World.

Arab authors who wrote on the political events of the eighth century were quite numerous. Khalifa ibn Khayyat (d. 854) was native of Basra and based his information on local scholars. His “History” is one of the earliest preserved works on history of Caliphate. Much attention is concentrated on the political condition of Caliphate and history of Arabic Armeniya is well narrated. Information on Arab incursions in Georgia or in Caucasus during Umayyads we have from ibn Khayyat’s “History”. Abu Muhammad Abdallah ibn Muslim Ibn Qutaybah al-Dinawari is author of many books. He describes history of Abd al-Malik and other prominent Muslim leaders. Al-Baladhuri (d. 892) is the author of book entitled “Book of the Conquests of Lands” (*Kitab futuh al-buldan*). He organized his book in accordance of conquest of different regions. Armenia that consists of Georgia, based on Muslim assumption of that period, is described among others provinces of Caliphate. Al-Ṭabarī (839–923) is author of encyclopedic study entitled as “Ta’rikh al-rusul wa’l-mulūk” (History of the Prophets and Kings) describes Arab campaigns in Caucasia and the governors that were appointed in the same region. ibn A‘tham al-Kūfī al-Kindī (d. 926) wrote “Kitāb al-futūḥ” (Book about the Conquests) and describes wars in different region of Caliphate including Armenia and adjacent provinces. Ibn Khordadbeh (ca. 820-912) was famous Persian geographer who describes countries, trade or military roads, geographic features etc. His book is named “Kitāb al masālik w’al mamālik” (The Book of Roads and Kingdoms) and it comprises accounts on Georgia as well as Caucasia. Ibn al-Athir (1160-1232/3) is not a contemporary of those events that took place in the 8th century, but his book uses many contemporary authors, hence it is a good supplementary work for reconstruction of the basic events of Caucasian history of this period.

Syriac sources are also important they contain some unique information less preserved in other primary sources. “A Chronicle of Disasters” dated to 716 relates cataclysms from 712 to 716 and was narrated by eyewitness storyteller. “The Chronicle of Zuqnān” is of much wilder scale and contains accounts including 775/6. Both of those chronicles are interesting for accounting large scale disasters and political events that effected Georgia and whole Caucasia in the eighth century. Theophilus of Edessa’s (695-785) “Chronicle” is probably most important source which had been lost but now is partly restored with the help of other authors containing his passages. Those authors who used his work were: George Synkellos, Theophanes the Confessor, Dionysius of Tel Mahre, Michael Syrian based on latter, Agapius bishop of Manbij etc.

Secondary literature is widely analyzed in our monograph. This part of the book I have also arranged in the order of languages and interdisciplinary branches. The first is the Georgian language secondary literature. It is most extensive and wide in scope.

Many Georgian scholars throughout centuries have researched different aspects of Georgian history including political history of the eighth century. We are starting examining the Georgian secondary literature from Vakhishti Bagrationi (1696-1757). His work entitled “Description of Georgian Kingdom” is one of the most cited works. The work is largely based on “Kartlis Tskhovreba” but author possesses some unique information not available to us. Some more unique data are kept in “Kalmsoba” by Prince Ioane Bagrationi (1770-1830), while Dimitri Bakradze’s (1826-1890) “History of Georgia” is not of much importance. More productive were the 20th century Georgian authors. Various issues of Georgian political history are analyzed in “History of Georgian Nation” by Ivane Javakhishvili. The same work includes basic description of historical geography of Georgia. His work on old Georgian literature contains good analyses, description and critical overview of primary sources. Simon Janashia was author of famous book on this period, “Arab Domination in Georgia”. This book was first published in 1936 and served as standard manual on Georgian history of the 7th and 8th centuries. No serious examination of political condition depicted by Janashia in his book has been made so far. Our present book attempts to challenge at least some ideas that Simon Janashia outlined in his work. Nikoloz Berdzenishvili did in dept research in a field of historical geography of Georgia and Davit Muskhelishvili continues to work in the same area. Muskhelishvili also published some works on general history of Georgia that focuses on political and social aspects of Georgian past. Giorgi Chubinashvili was author of fundamental work on Kakheti architecture, while Mariam Lortkipanidze attempted to study Georgian-Arab relations based on Arabic sources. She also published monograph on the 9th and 10th century Georgian political entities that focuses on our period as well. Lortkipanidze’s other works on the 8th century Georgia are scattered in various volumes and articles that includes description of social and political events of the 8th-10th centuries. Various issues of Georgian past are analyzed by Pavle Ingorokva in his famous book “Giorgi Mrchule writer of the 10th century”. Despite the title of book the author examines different topics ranging from early period through the 8th century and after. Simon Kaukhchishvili mostly devoted his study to publication of primary sources. His all-inclusive academic publication of “Kartlis Tskhovreba” is the first major attempt to collect all primary sources on history of Georgia from beginnings to the 18th century based on available manuscripts. He also translated and commented accounts of the Byzantine authors on Georgia (*Georgika*), which was published in eight volumes. The 4th volume that consists of two parts is important for our research. Zurab Anchbadze and Michael Gunba have concentrated their attention to the history of Western Georgia. Abkhazia was of particular interest. Shota Badridze studied formation of new Georgian principalities of the 8th to 10th centuries and Anri Bogveradze did some valuable research on political and social-

economic history of Georgia from the 4th to 10th centuries. Zaza Aleksidze translated some Armenian sources with commentaries and published several articles on different issues of the eighth century Georgia including problems of ecclesiastic history, genealogy, chronology etc. Guram Abramishvili studied and published several lapidary inscriptions of this period and did research based on his publication of epigraphs. Liana Davlianidze-Tatishvili translated Movses Kalankatuaci in Georgian language did some research on accounts of the Caucasian Albanian authors (written in Armenian) concerning Georgia. Elene Tsagareishvili researched certain aspects of old Armenian historiography and accounts of Armenian authors on Georgia including Ghewond and others. Her books are mostly translation of Armenian primary sources in Georgian language. Tengiz Papuashvili did research on Kakheti and Hereti from the 8th to 11th centuries. His several books are dedicated to study of those historical provinces. Jondo Gvasalia studied problems of Georgian mountain dweller, including Sanarians and others. He also researched key issues of Dariali pass in history of medieval Georgia. Givi Jamburia was a famous researcher of medieval Georgian social history while Guram Mamulia studied the same topic but much earlier period from Antiquity to early medieval period that includes the eighth century as well. The latter's critical approach to Juansher and his source is not shared in our book. Benjamin Silagadze made use of Arabic sources and wrote separate volume on "Arab Domination in Georgia", but lacks critical approach towards Arabic primary sources while non-Arabic sources are neglected. Tedo Dundua researched issues of periodization and aspects of Georgia-Byzantine relation based on numismatic sources and other data. Zurab Papaskiri devoted his study to those political entities that were located in modern western Georgia and issues of the 8th century Georgian diplomacy. Vakhtang Goiladze did some research on Varaz Bakur revealing his name in inscription found near Abastumani and uncovering some details of his biography. Manana Sanadze has studied aspects of political history of this period mostly based on Georgian sources. She sometimes uses Byzantine sources as well but without much success. Manana Sanadze and Goneli Arakhamia published new edition of "Martyrdom of David and Constantine" and concluded that it contains the 6th century chronicle. This opinion is not shared in our book. Dimitri Letodiani's initial interest was western Georgian political entities of early medieval period. He studied various historical aspects of Egrisi, Abkhazia, Apsilia, Sanigia and other political unions. Nodar Lomouri researched the same area and published some books and articles not only in Georgian but in Russian and German. His main interest was Egrisi and the Georgian sources on Byzantine Empire. Some of his interesting books were published under the titles: "History of Egrisi" and "Byzantium in the Georgian Sources". The history of religion and issues of medieval Georgian Church were researched by Bitchiko Diasamidze,

Buba Kudava, Tamar Koridze. Mikheil Bakhtadze studied medieval Georgian administrative system, Eristavdom in particular. Nani Gelovani and Giuli Alasania are researching certain aspects of history of Caliphate and Georgia. The latter published some articles on Georgian-Khazar relations. Shalva Gloveli defended dissertation on Abkhazian Kingdom. He recently published the book on Leo II king and founder of Abkhazian Kingdom. He has some articles on the same issues as well. Irakli Paghava published new numismatic data on the history of Umayyad coinage in Georgia. Akaki Chikobava examined issues of social history – vassalage, encastellation, historical geography and various issues of feudal relations in Georgia. Emil Avdalian concentrated attention on economic problems that include transcontinental trade, steppes, roads and some other aspects of economic history.

Foreign language (other than Georgian) secondary literature that is accessible for us is in Russian, English, German and French also in some other European languages. Armenian and Azeri historians made available their most prominent studies in Russian while few others were translated in English, especially by Nina G. Garsoïan. Unlike the Georgian language books, the most of these studies are accessible to English language readers, hence I am not going to recite them in detail. Here I will mention some of them who contributed Kartvelian studies (Kartvelology, Georgian studies). The earliest prominent scholar was Marie-Félicité Brosset (1802-1880) who researched a lot of aspects of Georgian history including events of the 8th century Georgia employing “Kartlis Tskhovreba” in connection with non-Georgian sources. More elaborated sources were used and thematic research was done by Cyril Toumanoff (1913-1997) and more recent works were examined by Stephen Harold Rapp Jr. S. H. Rapp made use of Georgian sources and secondary literature to draw his own narrative on different aspects of Georgian history while his more recent research is about Sasanian influence on Georgia.

We have used studies in history of Byzantine Empire, Caliphate, Khazar Khaganate as all these superpowers of the 8th century World were strong influencers in Caucasia. Many different scholars have researched all above mentioned areas. They closely match with Caucasian studies or at least provide some ground for comparative research. Byzantinology, Oriental studies and Khazar studies are all quite helpful for understanding aspects of Georgian, or in generally, Caucasian political history. The most of those researchers cited in our work or prominent in above mentioned fields are listed in bibliography in alphabetical order, first according to the order of Latin alphabet next to Cyrillic.

Political Condition of Georgia in the Eighth Century. The beginning of the eighth century was marked with the immense expansion of Caliphate. Arabs achieved considerable success in Caucasia. The most of the region was either in their direct

control or under protection and vassalage of Caliph. These successes were results of the end of the Second Fitna and consolidation of power in Caliphate by Abd al-Malik (685-705). One more reason for Arab success was anarchy that took place in Byzantine Empire known in secondary literature as period of seven revolutions. Events in Byzantium paved the way to the Arabs for successful conquest of Caucasia.

A significant operation that Byzantines undertook against Arabs was mission of Varaz Bakur in Caucasia less attested in narrative sources. He conducted number of arrangements together with his brothers and reestablished Byzantine influence in Kartli and partially in Caucasian Albania. Byzantine positions were strengthened in Lazica while Armenian allies deported from their homeland were resettled in Poti. In response to that measures Muhammad ibn Marwan campaigned in Caucasia and subdued Kartli, Egrisi and Abasgia in 707. Arab control did not endure too long. Byzantines with the support of Alans, Armenians and partisans from Egrisi reestablished suzerainty over Abasgia, besieged Archaeopolis but failed to capture it as local ruler Sergi and his Arab allies successfully defended the capital of Lazica. Next year after Khazar invasion in Arran and Azerbaijan the Georgians took control over Kartli.

Erismtavari house of Kartli, most probably, subdued Lazica for Byzantine cause. House of Arshusha was in charge of Kartli and Egrisi till the events of November 711. Emperor Justinian II was deprived from power, mutilated and killed. His destiny was shared by Varaz Bakur while fate of Theophylact is unknown, but it is certain that he lost his position in Armeniakon. Arshusha was deprived of power in Kartli or he died little earlier just as crown was passed to Stephanos III according to contemporary inscription from Ateni Sioni. Vardan is named as benefactor who sent royal crown to Stephanos who ascended the throne in 711. Under the name *Vardan* attested in Ateni Sioni's inscription Emperor Philippikos Bardanes (711-713) was meant.

According to another inscription Stephanos ruled for 29 years and died in October 14, 739. The first year of his rule was 711-712. A starting date of the year should be September 1, 711. Stephanos officially started his rule from November 4, 711 (date of execution of Justinian II and Varaz Bakur) but he received crown at the end of the same or next year by Philippikos, hence he died exactly in his 29th year (it started in September 1, 739) of his rule as indicated by the author of inscription.

Reign of Stephanos III was quite stable, but he was forced in several occasions to accept power of Caliph. Despite that vassalage not lasted too long as Georgians under leadership of Stephanos and his house actively fought against Arabs with the help of the Khazars. Stephanos received Egrisi from Byzantine Emperor near 717, soon after that date two countries were united for several decades. Abkhazia entered in this union only after the death of Stephanos and his senior son Mihr. The latter fell victim to Marwan ibn Muhammad's incursion in 740. Junior brother Archil II (740-

761) received the royal crown from Leo III the Isaurian. Archil and his erisvavis agreed that those who had land and property in eastern part of Georgia would pay annual tribute to Caliph in exchange of peace while those from western part did not. Due to a civil war in Caliphate Arabs left Georgia for several decades. They were receiving tribute from some eastern eristavis.

Abbasid revolution was a chance to make some changes. Archil II reestablished his power in East Georgia. His domination in the Georgian political arena did not last too long. He was challenged by Byzantines in West Georgia (Egrisi). Byzantine Emperor Constantine V Kopronymos bestowed title of couropalates to Adarnase from house Adarnasiani, at the same time Arabs also not favored Archil for his disobedience. The campaign of Yazid ibn Usayd (Asid) ibn Zafir as-Sulami in 760-761 was decisive. Archil was forced to visit military camp of as-Sulami to be granted amnesty for previous deeds, but instead was offered to convert to Islam that he rejected. In March 20, 761 he was executed.

Yazid ibn Usayd as-Sulami firmly established himself in Tbilisi, but much of the country was still under control of Archil's successors. Iovane (John) and Juansher, sons of Archil, took position of their father in Egrisi and Kartli. Iovane was senior thus formally he inherited the Kingdom, but Juansher was more active and stationed himself in the East Georgia. Juansher with the help of Sanarians started fierce struggle against Muslim domination in Kartli. In 762 he allied himself with Khazars but was forced to reject their offer of marriage union between Khagan and member of royal house of Georgia due to decision of his mother and bride-to-be Shushanik, his sister.

Yazid used situation in his favor and offered marriage alliance to Khagan for which he received favorable response. Yazid married daughter of Khagan in 762. Hence peace was established between those two powers in Caucasia. The Georgians still recognized supremacy of Byzantine Emperor while part of Kartli was under Abbasid rule. The second invasion of Khazars, which was put in action after the death of Khagan's daughter during childbirth, was devastating. Khazar wiped out Abbasid control in most of the Caucasia, attack Georgia, captured Tbilisi and took many prisoners from eastern provinces of Kartli and Caucasian Albania. Juansher and his sister were among the others. Princess Shushanik poisoned herself while Juansher was kept in captivity for 7 years.

Kartli was still reckoned as Kingdom under Iovane but in fact it was divided among Arabs, Khazars, Sanarians and local eristavis. Arabs entrusted power in Kartli to Nerse II Adarnasiani, but his power was weak and not satisfactory for Arabs. Sanarians suppressed Abbasid rule in eastern Kartli, Nerse did not take any serious actions thus he was deprived of power, sent to Baghdad and imprisoned in 772. New emir of Arminiya al-Hasan ibn Qahtaba ibn Shabib al-Ta'i installed his son Ibrahim ibn

al-Hassan as governor of Kartli while his other sons were allocated in different parts of Arminiya. Their rule lasted for three years, but was not much effective. Armenian rebellion convinced Caliph to dismiss al-Hassan and his sons from power and Nerse was reestablished in Kartli by the end of 775. After that Abbasid control never had been peaceful in East Georgia. They retained domination over southern part of Kartli while north was under the rule of liberated Juansher and his Sanarians. Juansher was in position of Kakheti as well while in the west Kartli Adarnase Bagrationi (Bagratuniani, Bagratid) consolidated his power.

West Georgia and Byzantine dominion in entire Georgia passed to Artawazd Mamikonian in 774, probably after the death of Iovane, but soon in 776-777 Egrisi was bestowed to Leo II of Abkhazia. Caliph's power in Caucasia was further weakened due to rebellions of Muslim officials, local population and Khazar invasions. In the last quarter of the eighth century Caliphate retained its position only in Tbilisi, Kvemo Kartli and adjacent areas. Even in those places rule Arab officials was quite dull and ineffective. Soon after that in the next century Caliph's influence was completely wrecked in Caucasia and instead new Georgian, Armenian, Caucasian Albanian and Muslim states emerged.

Epilogue is our analysis of political condition of the eighth century Georgia based mostly on our research with few references. Here we raise one principal question, Arab Dominion in Georgia – Myth or Reality? Was Arab domination such a large in scale that we often point on Age of Arabs in Georgia?

The most of the research that we undertook during our work clearly suggests that Arab domination in Georgia was short and weak. They fully controlled only small portion of country and in the most cases, when they were acclaimed as overlords in Georgia, Arabs received tribute without their military units placed in Georgian cities or fortresses. Only in 770s they managed to place their militia permanently in Tbilisi, but even this did not change much. Kartli outside the walls of Tbilisi was independent and hostile towards the Saracens. Byzantine Emperor despite the lack of strong military presence in Georgia had more authority and influence than Caliph or any other ruler of neighboring area. Therefore we have no reason to speak about Age of Arab Domination in Georgia in the eighth century.

კომპიუტერული უზრუნველყოფა:
ნანა დუმბაძე

ყდის დიზაინერი:
ირაკლი უშვერიძე

კორექტორი:
ჯემალ შონია

გამომცემლობა „**უნივერსალი**“
Publishing House “**UNIVERSAL**”

თბილისი, 0186, ა. პოლიტოვსკაია, 4, ☎: 5(99) 33 52 02 , 5(99) 17 22 30
4, A. Politkovskaia st., 0186, Tbilisi, Georgia ☎: 5(99) 33 52 02, 5(99) 17 22 30
E-mail: universali505@ymail.com; gamomcemlobauniversali@gmail.com

შენიშნული შეცდომების გასწორება

გვერდი	არის	უნდა იყოს
4	ალექსადრე	ალექსანდრე
8	კვაკუთხედი	ქვაკუთხედი
27, სქ. 42	vols., I, ix	vol., I, ix
141, სქ. 500	მისი ერისმთავრობა	ის ერისმთავარი
151	ალ-ვადიქი	ალ-ვადაქი
156, სქ. 559	ალ-ჰუსეინ იბნ კაჰტაბამ	ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბამ
156, სქ. 559	იბრაჰიმ იბნ ალ-ჰუსეინი	იბრაჰიმ იბნ ალ-ჰასანი
156, სქ. 559	ალ-ჰუსეინის	ალ-ჰასანის
159	ხოსროვიანი	ხოსროიანი
182*	არ ფიქსირდება 761-762, 762-770	არ ფიქსირდება 761, 762-770
183, [791-800] გასწვრივ	მოხარკეობა ან დაპყრობა 786-790	მოხარკეობა ან დაპყრობა
239	Rovert	Robert
244	ექვთიმე თაყაიშვილი	თაყაიშვილი ექვთიმე

* ასევე № 1 ცხრილში 182 გვ-ზე

არის

მოხარკეობა 731-737; არ ფიქსირდება 737-739; დაპყრობა 740	მოხარკეობა 731-737, 738-739; დაპყრობა 737, 739- 740	მოხარკეობა 731-737, 738-739; დაპყრობა 737, 739-740
---	--	--

უნდა იყოს

არ ფიქსირდება 731-739; დაპყრობა 740	არ ფიქსირდება 731- 735, 738-739; დაპ- ყრობა 735-738, 739- 740	არ ფიქსირდება 731-735, 738-739; დაპყრობა 735- 738, 739-740
--	--	--